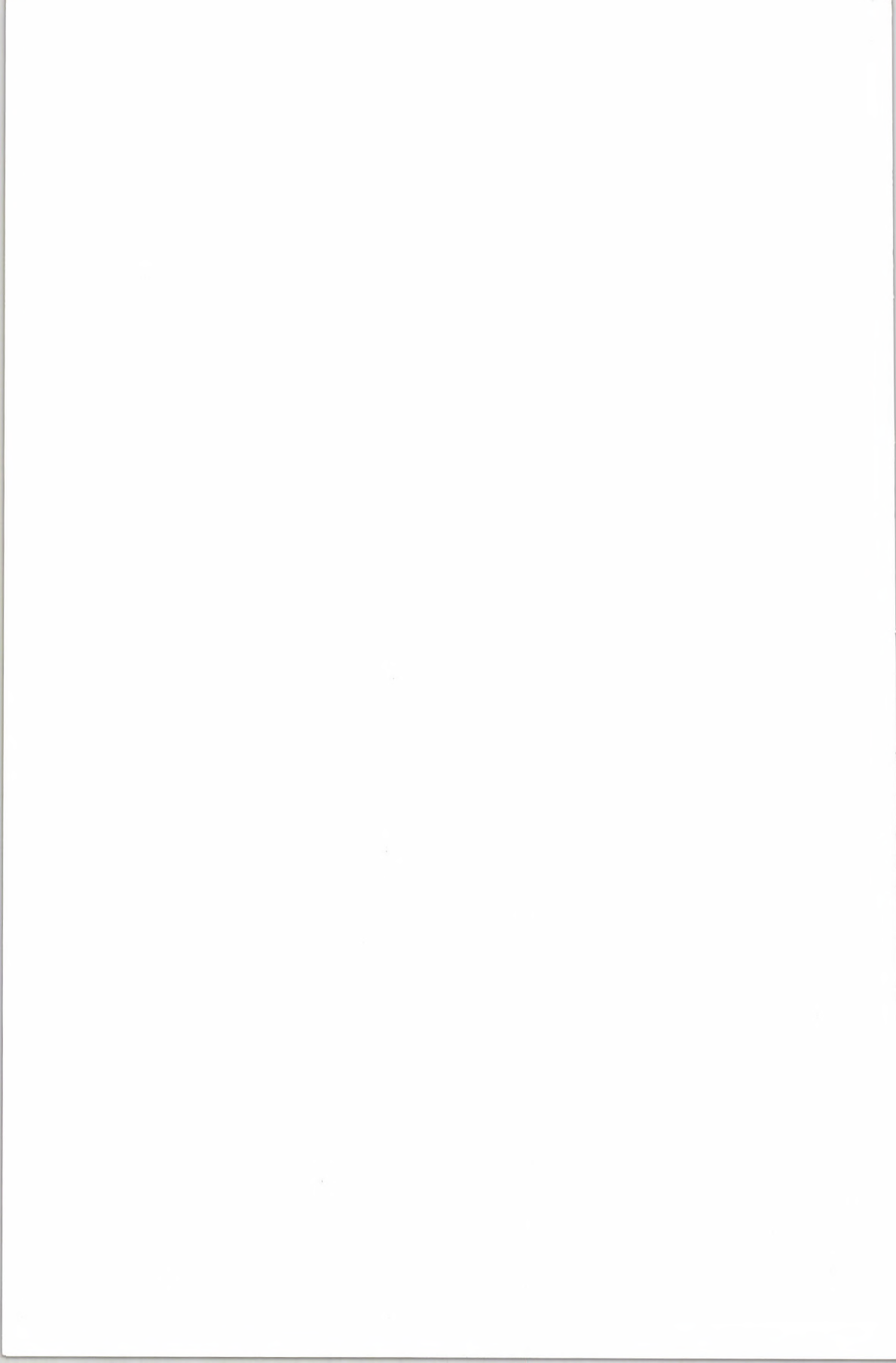

X C I I I
2 0 1 1

Néprajzi Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHICÆ

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2011

XCIII
2011

Néprajzi
Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztő bizottság
Fejős Zoltán (elnök), Granasztói Péter,
Gyarmati János, Lackner Mónika

Szerkesztő
Szarvas Zsuzsa

A szerkesztő munkatársa
Máté György

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés
ART-AND Design Stúdió

Nyomás
Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Az angol rezüméket fordította
Antaffy Elayne

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2011

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon

1. kép. Szaghán, ujirlandi leány díszruhájában, 1896. Bíró Lajos felvétele
2. kép. Odor Henrietta, 1888. Gönczy-album
3. kép. Hanti asszony, 2008. Kerecsi Ágnes felvétele

HU ISSN 0077-6599

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A Néprajzi Múzeum fenntartója a

Nemzeti Erőforrás Minisztérium

Tartalom

FLÓRIÁN MÁRIA	Életmód, szemléletmód és a módi változása 9
KUTATÓK A TEREPEEN	
BIRÓ ANNA	„Két vadember” – Egy sajátos kívülálló nézőpontja egy korai német gyarmaton 17
VARGYAS GÁBOR	„Mennyire nem olyan a természeti ember, a »vadember«, mint ahogy odahaza elgondoljuk!” 31
KEREZSI ÁGNES	Adaptáció és/vagy asszimiláció. Társadalmi és kulturális változások az obi-ugoroknál. 37
SZABÓ HENRIETTE ÉVA	Egy kapcsolat krónikája. A bolíviai ayoreo indiánok letelepedésének első éveit 53
GYŰJTEMÉNYI REFLEXIÓK	
GYARMATI JÁNOS	A senki földjén. A Néprajzi Múzeum antik és ó-egyiptomi „gyűjteménye” 63
VIDA GABRIELLA	Százéves vita a szászkézdi edények készítési technikájáról..... 83
BAJNÓCZI BERNADETT – NAGY GÉZA – MAY ZOLTÁN – TÓTH MÁRIA	Adalékok a szászkézdi kerámiák készítési technikájához anyagvizsgálatok alapján 95
KATONA EDIT	„Szeressétek Odor Emiliát” Adalékok egy múzeumi gyermekviselési kollekció háttértörténetéhez 111
SZOJKA EMESE	Egy gyűjtemény anatómiája. Fülep Lajos néprajzi tárgyai 143
ZENTAI TÜNDE	Dél–Dunántúl hímes templomai és a nagyvátiak 177
A Néprajzi Múzeum kiállításai, publikációi és programjai 2011-ben 192	

Contents

MÁRIA FLÓRIÁN	Changes in the way of life, attitude and fashion 9
RESEARCHER ON THE FIELD	
ANNA BIRÓ	“Two savages” – the viewpoint of an outsider in an early German colony 17
GÁBOR VARGYAS	“How different is the natural man, the ‘savage’, from what people back home imagine him to be!” 31
ÁGNES KEREZSI	Adaptation and/or assimilation. Social and cultural changes among the Khant 37
HENRIETTE ÉVA SZABÓ	Fourth Kind of Encounters 53
REFLECTIONS ON THE COLLECTION	
JÁNOS GYARMATI	In no man’s land. The Museum of Ethnography’s exotic and antique collections at the turn of the 19th–20th century 63
GABRIELLA VIDA	Century-old debate over the technique used by Szászkézd potters 83
BERNADETT BAJNÓCZI – GÉZA NAGY – ZOLTÁN MAY – MÁRIA TÓTH	Findings of an examination performed on the material of Szászkézd ceramics 95
EDIT KATONA	“Love Emília Odor” On the background history of a museum collection of children’s costumes 111
EMESE SZOJKA	Anatomy of a collection. Lajos Fülep’s ethnographic objects 143
TÜNDE ZENTAI	The painted churches of Southern Transdanubia and the Nagyváti family 177
	Exhibitions, Publications and Programs in the Museum of Ethnography in 2011 192

*Noi
Käpiniiska
eräsitö*

Életmód, szemléletmód és a módi változása¹

Az elmúlt évtizedekben feladataim a magyar parasztság öltözködésének alakulása köré csoportosultak. Elsőként a *Magyar néprajz Életmód* kötete *Öltözködés* fejezetében² országos keresztmetszetben, áttekintésben kellett rendszerbe foglalnom a köznépi, paraszti öltözködés elemeit, azok változatait. Az évszázadok folyamán azonban maguk az egyes öltözetdarabok is folyamatosan változtak. A változások nyomon követésében egy minőségében és mennyiségében is jelentős adatokat szolgáltatató történeti forráscsoport volt segítségemre: az árszabások, amelyek révén az – eddig jobbra csak a reformkorig visszavezethető – adatok sorozatos, rendszeres, több évszázadra visszamenőleg módszeresen értékelhető forrástömeeggel bővültek.³ Nyomon követhető lett – csaknem országrészről országrészre, olykor évtizedről évtizedre, esetenként a környező országok kézművességének fejlődésével összevethetően – a mesteremberek készítményeinek, egy-egy anyagféleségnek, technológiának a megjelenése, változása a 16. század végétől a 19. század elejéig.⁴ E több évszázados, folyamatos alakulás ismeretében elfelejthetjük azt a látszatot, miszerint az egykori paraszti öltözködés szinte változatlan volt. Adataink kimutatták az úri, polgári és paraszti rétegek öltözködésének státushoz, ranghoz, foglalkozáshoz kötött különbségeit, de a társadalmi rétegek öltözködése közötti határvonal megerősödésének és elmosódásának dinamikáját is, valamint a paraszti öltözködésen belül is kimutatták az egyes divatok, kulturális hatások jelentkezését, virágzását és elhalását. Adataink segítségével lehetővé vált, hogy a magyarországi öltözködés általános alakulásán belül a paraszti öltözködés változásait is mintegy korszakolva láthassuk.⁵ Elengedhetetlennek tűnt, hogy a paraszti öltözködés időbeli alakulását a hazai társadalom más rétegeinek öltözködésével való összefonódásában, történeti hosszmetsetben vizsgáljuk, sőt a határokat átlépve európai összképpben is láttassuk.⁶ Vagyis a 16. századtól a 19. század közepéig terjedő időszak feudális szabályozottsága, társadalom- és ipartörténeti forrásai segítségünkre voltak abban, hogy beléssünk a közrend öltözködését formáló *rendszerekbe, folyamatokba*.⁷

A rendi kötöttségek lazulásával a 18. században indultak azok a folyamatok, amelyek végül a magyarországi parasztság öltözködésének a 19. század második felében kezdődő városiasodásához, „polgárosodásához” vezettek. A jobbágyfelszabadítással, a feudális szabályozottság megszűnésével aztán szinte áttekinthetetlené váltak a paraszti viseletek alakulását befolyásoló gazdasági, társadalmi tendenciák. Doktori disszertációm *A normáknak való megfelelés a 19–20. századi parasztöltözetek alakulásában* című fejezetében ezt a korszakot, illetve a parasztöltözetek polgárosodásának szempontjait szándékoztam kidolgozni, azonban csak a népviseletek jelrendszerében nagy szerepet játszó színeknek az ipari fejlődés eredményeképpen bekövetkező gazdagodásában és a paraszti kelengyék összetételének a gazdasági átalakulást követő változásában tudtam követni a városiasodás konkrét, ok-okozati összefüggéseit.⁸ A téma kutatói ugyan gyakorta megemlítik a magyar paraszti viseletek jobbágyfelszabadítást követő polgárosodásának tényét, a polgárosodást befolyásoló gazdasági, társadalmi tendenciák nyomon követése

1 A Néprajzi Múzeum és Népi Hagymányok Alapítványa évente Bátky-díjjal jutalmazza egy, az előző évben létrejött kimagasló szakmai eredmény szerzőjét, létrehozóját. A díj átadására minden év március 5-én, a Néprajzi Múzeum „születésnapján” kerül sor, amikor a díjazott pályaművet is bemutatják. 2011-ben az *Életmód, szemléletmód és a módi változása* című kötetünket érte az elismerés, illetve engem a megtiszteltetés, hogy a Bátky-díjat átvehettem. Most örömmel számolhatok be a kötet létrejöttének előzményeiről, céljáról és a benne foglaltakról.

2 Vö. FLÓRIÁN 1997; bibliográfia 833–863.

3 A témát megalapozó, általam közreadott árszabáskötetek: FLÓRIÁN, közrea. 1995; 1997; 1998; 1999; 2002.

4 Példaként a gerezna, illetve suba több évszázados változásait, történetét említem: FLÓRIÁN 2008.

5 A paraszti öltözködés alakulását nagyobb történeti korszakban mutatja be FLÓRIÁN 2009a. 99–101; 225–228; 394–405; 586–593.

6 Az ilyen témák megközelítésére is tettem kísérletet a *Magyar parasztviseletek* című kötetem idevonatkozó fejezeteiben (FLÓRIÁN 2001).

7 A 2007-ben megvédett doktori disszertációm egyik fejezetének megjelent változata (FLÓRIÁN, 2009b).

8 Azóta a színekkel kapcsolatos fejezet bővített változata is megjelent (FLÓRIÁN 2007).

azonban éppen az adatok sokasága és változatossága miatt eleve sokkal bonyolultabb és rendszertelenebb, áttekinthetlenebb, mint a feudális korban.

Az áttekinthetőség hiánya nem csak a hazai kutatásban jelentkezik: az 1986-ban, Linzben megrendezett konferencia referátumai is ilyen háttérkérdéseket feszegetnek, az Alf Lüdtke által szerkesztett kötet vagy Wolfgang Kaschuba írásainak egyes fejezetei is hasonló kérdéseket vetnek fel.⁹ Azt a tévhitet mindenesetre cáfolják, hogy egyes, idővel jellegzetesnek tartott parasztviseletek ösztönszerűen, speciális helyi ízlés hatására bontakoztak volna ki, mintegy függetlenül választási lehetőségeket felkínáló vagy behatároló körülményektől, folyamatoktól. Ilyen behatároló körülményeket, illetve felkínálkozó lehetőségeket akartunk feltárni, konkretizálni egy, a témára irányuló pályázatunk¹⁰ segítségével. Azt akartuk bizonyítani, hogy az idő múltával – az *életmód általános átalakulásának köszönhető szemléletváltozás következtében* – még a legjellegzetesebbnek tartott parasztviseletek is lassan megújultak, és végül polgárosodtak.

A polgárosodás folyamatának kutatása

A *tervbe vett* kutatás tárgya tehát a magyar falvak, mezővárosok – annak idején jórészt paraszti-
nak tekintett – népességének, hozzávetőleg a 19. század közepe és a 20. század közepe közötti
öltözködésének átalakulása: polgárosodása volt. De a pályázat nem magukat az öltözeteket tekin-
tette témájának, hanem azt a gazdasági, társadalmi, szűkebben ipar- és művelődéstörténeti hát-
teret, amely a parasztság mentalitását befolyásolta, és öltözködését a városiasodás felé terelte.

Célunk volt az öltözetek előállításában bekövetkezett *változások*, így a kézmű- és gyáripar, a szabómesterség és a falusi varrónők szerepváltásának, a varrógép elterjedésének bemutatása, ami a kurrens divat falusi megjelenéséhez vezetett. Kerestük azokat a tényezőket, amelyek köz-
rejátszottak a városi divat befogadásában a polgári vagyoni jogi helyzetükben is megerősített falu-
si asszonyok öltözködésében. A folyamatot elősegítő tényező volt a népoktatás, ezen belül – a nő-
ket leendő munkaerőnek tekintő – népiskolai kézimunka-oktatás általánossá válása, követke-
zőképpen az európai polgári kézimunkák országos elterjedése is. Mindezek mellett a múltbeli
öltözködési örökségek, hagyományok továbbélésének okait, jelentésváltozásait is témáknak
tekintettük.

A fenti témák feldolgozásához elsősorban a *történeti, statisztikai források* és a kapcsolódó
szakirodalom, illetve az egyes témákban otthonos kollégák segítségével reménykedtünk, hiszen
néprajzi módszerekkel, interjúkkal, megfigyelő terepmunkával a 19. század közepe és a 20. szá-
zad közepe közötti évszázad már nem vizsgálható. A témavezető, Flórián Mária a program részt-
vevőivel, Lackner Mónikával és Erdei T. Lillával ezért már eleve számított külső kutatók bevo-
nására, felkérésére.

Kutatásunk eredménye

Kutatásaink eredményeit az *Életmód, szemléletmód és a módi változása* című kötetünkben fog-
laltuk össze (FLÓRIÁN, szerk. 2010. 492). Szerkesztési *módszerként* az emberek feje fölött zajló törté-
nelmi eseményeket, a társadalmi, gazdasági innovációkat mutatjuk be egy-egy tanulmányban,
majd ezeket keressük a falusi nép mindennapi reakcióját, válaszait. Ezt a gondolatmenetet hang-
súlyozza a kötet párbeszédszerű szerkesztése is a többször megszólaló szerzők írásaival.
Eredményeink dokumentálására kötetünk tanulmányainak rövid bemutatását tartom a legalkal-
masabbnak.

9 Az alábbi kötetek erősítették meg ben-
nünk az elhatározást a téma alaposabb kutá-
tására: BEITL-BOCKHORN, Hrsg. 1987; LÜDTKE,
Hrsg. 1989; Kaschuba 1988; 1990.

10 Az OTKA K 60316 számú, *Köznépi tex-
tilkultúra a közigazdasági és művelődési válto-
zások tükrében (1850–1950)* című pályázata.
A kutatás 2006–2010 között, az MTA Néprajzi
Kutatóintézetében folyt.

Szulovszky János egykorú iparügyi statisztikák, a ke-
reskedelmi és iparkamarák jelentései alapján *rekonst-
ruálta a korszak textilipari ellátottságának átalakulá-
sát*, mintegy viszonyítási alapot teremtve a következő
tanulmányok következtetéseihez is. Írt az öltözködést
szolgáló kézműiparok elsorvadásával párhuzamosan
kibontakozó textiliparról: a 19. század végére az ipar-
szabadság következtében kialakult egyenlőtlen verseny
következtében már elsősorban a gyáripari kínálat befo-
lyásolta az egyre inkább a tömegtermeléssel ellátottak

1. kép (a kötet borítójának képe). Varroda Endrődön (Békés megye) 1921-ben
Szeghalmi Gyula felvétele
Néprajzi Múzeum; F 44445

ízlését, igényeit. Mindez együtt járt a kereskedelemben bekövetkezett változásokkal is. A modern belkereskedelem kialakulásának első szakaszában a kis községekben is megjelentek a mindennapi élethez szükséges árucikkeket kínáló szatócsboltok, amelyek folyamatosan csökkentették a vásárok, a hetivásárok jelentőségét. A 19–20. század fordulójára pedig már a szakboltok, így a ruházati boltok is felbukkantak a falvakban.

Éppen ekkortájt folyt és fél évszázadot igényelt a hazai vasúthálózat kiépítése is, ami gyorsan átalakította a vasúttal érintett falvak életét, megváltoztatta a munkába járást, a termények piacra juttatását, a beszerzési lehetőségeket: a város közelebb került a faluhoz. *Frisnyák Zsuzsa* tanulmányában a *vasút és a paraszti polgárosodás kapcsolatát*, a vasúti áru- és személyforgalom, az áruterelés és a polgárosodó fogyasztás összefüggését elemzi. Keresi az indokait, hogy két, látszólag hasonló földrajzi, gazdasági, hasonló infrastrukturális feltételekkel, földhasznosítással rendelkező falu közül az egyik miért vette igénybe a vasút előnyeit, a másik pedig miért nem. A választ az egyes falvak saját, szűkebb történelmében, az új befogadásának képességében, a helyi közösség mentalitásában kell keresnünk. Erre tesz kísérletet *Flórián Mária* a 19. század elejének *kereskedelmi, közlekedési lehetőségeivel* élő és a 20. század eleji, már vasútvonalakkal behálózott ország ekkortájt felelőlegesen népviseletes településeit összevető tanulmányában.

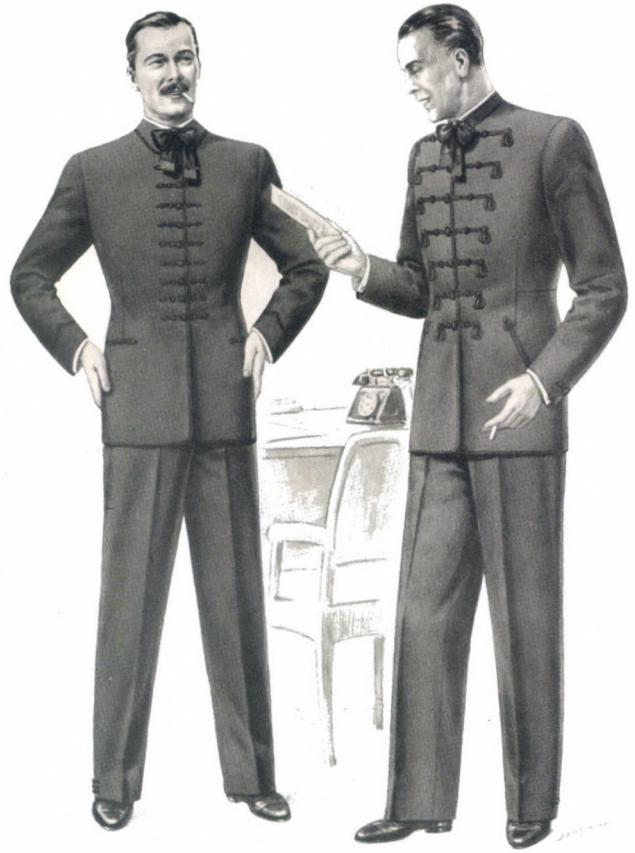
A korszaknak az öltözködés szempontjából fontos újítása volt a varrógép. A téma hazai szakértője, *Tóth György* kíséri végig a *varrógép európai és amerikai tökéletesítésének történetét* a varrógép magyarországi gyártásának megindulásáig. Bemutatja a hazai piacon szereplő varrógéptípusokat és azokat a kereskedelmi fogásokat, például a részletre vásárlást, ingyenes tanfolyamokat, amelyekkel a varrógépek terjesztését a parasztháztartásokban is elősegítették. A varrógép és a parasztviseletekben eddig nem használt gyári anyagfélések megjelenése együtt járult hozzá, hogy a paraszti – elsősorban női – öltözetek struktúrája, szabásformája, díszítményei megváltozzanak. A varrógép hatását *Flórián Mária* elsősorban dél-alföldi példákön mutatja be: a varrógéppel rendelkező varrónők számának szaporodásával párhuzamosan elterjedő blúzfélek segítségével követte a falvak asszonynepe az egykorú divatot.

Az időszak nagy fejleménye volt a közoktatás országos megszervezése, amelyben az alsó- és középfokú mezőgazdasági szakoktatásban különös jelentőséget kapott a leányok képzése. A 20. század elejétől a nők mezőgazdasági szakképzésének külön intézményei jöttek létre, amelyek rendszerint főző vagy háztartási tanfolyamként kezdték meg működésüket, némelyik azonban többéves iskolává nőtte ki magát. Ekkortájt még az volt a cél, hogy a képzésből a falvakba visszatérő parasztleányok otthon továbbadják ismereteiket. *Knézy Judit* ad áttekintést a *hazai gazdaasszonyképzésről*. Példaként a putnoki női mezőgazdasági leányiskola működését és tanrendjét ismerteti, különös tekintettel a tantervnek a textilkultúrával kapcsolatos tárgyaira. Nyomon követi azt is, hogy a gazdaasszonyképzésből hazatérő leányok miként terjesztették a ruhaszabás, a fehérneművarrás fortélyait, a különféle hímzéstechnikákat, csipketípusokat, amely ismereteknek köszönhetően megnőtt presztízsiük otthoni, falusi környezetükben. A 19–20. század fordulója a népi hímzések történetében is fordulópontot jelentett: a polgári fehérhímzés átvette a főszerepet a ruhafélék és a lakástextilek díszítésében. A népi fehérhímzés hazai divatjának elterjedésében az oktatás, a női munka ipari bekapcsolásának kérdése, a női sajtó megjelenése és a kézimunkaüzletek megjelenése együtt játszott szerepet. A polgári iskolákban olyan varrásismeretek terjesztése volt a fő cél, amelyek minden családban nélkülözhetetlenek voltak, a nőipariskolák tananyagában viszont már kiemelkedő szerepet kapott a hímzés oktatása. A cél – mint *Lackner Mónika* bemutatja – az volt, hogy a nők ismereteik révén különböző textilipari munkákra is alkalmasak legyenek. Ez a jól képzett női munkaerő lett a kereskedők kezében összpontosuló „láthatatlan textilipar” bedolgozógardája, akik Verlag-rendszerben, azaz bedolgozóként hímzték a drága kelengyéket a hazai és svájci vagy német megrendelők számára.

A fehérhímzéshez hasonlóan a csipkekészítés is a „hasznos kézimunka” fogalomkörébe tartozott. A történelmi népipari csipkekészítő tevékenységből a csipke ekkor szorult vissza a népviseletekbe, és aprózódott szét az egységesebb stílusból helyi típusokká. *Erdei T. Lilla* a 19. század második felétől követi nyomon, ahogy az iskolák révén elterjedtek a horgolt és kötött csipkék is, amelyek fokozatosan átvették a munkaigényesebb darabok helyét. A század végére pedig már a gépi csipkék is eljutottak a paraszti ruhatárakba, méterszámra kaphatók voltak az elsősorban az új, polgári igényekhez illő csipkéket árusító, egyre nagyobb számban megnyíló kézimunkaüzletekben. *Lackner Mónika budapesti kézimunka-kereskedők képes árjegyzékeit* tekintette át, számba véve a csak előnyomott és a kivarrott polgári és népművészeti kézimunka-kínálatot, valamint az áru kiválasztásának és rendelésének változatait.

2. kép. Bérczi D. Sándor budapesti kézimunka-kereskedő 1915. évi katalógusának címlapja
Néprajzi Múzeum; Ny. 11050

3. kép. Szmoking helyett ajánlott magyaros estélyi ruha két változatban
 A ruhát Oszoli Dénes szabómester közreműködésével Semjén Ferenc tervezte *Magyaros férfiruhák*. Budapest, 1941. 1. és 2. ábra. Kiadó Faust Imre. Textilmúzeum Ad-499

4. kép. Nagylóci „gyöngyösbokrétások” csoportképe Paulini Bélával, az 1930-as években, a Nemzeti Múzeum előtt *Ismeretlen fényképész felvétele* Kapros Márta tulajdona

A falusi nép a 19–20. század fordulójára fokozatosan hozzájutott a városi öltözködés kellékeihez. Azonban megjelentek olyan törekvések is, amelyek éppen késleltetni szerették volna a népviseletek elmúlását. Sőt „magyaros öltözködést” vártak volna el a városi férfiaktól is. *Ságvári György* a millennium környéki évektől a második világháború végéig tartó fél évszázad alatt időről időre szinte törvényszerűen jelentkező, a magyar identitás megerősítését szolgáló ruhamozgalmakat vizsgálja, a „*magyaros férfidivatot*”, amely azonban csupán a gombkötőmunkák alkalmazásában merült ki. Ha egy zakó zsinórdíszes gombolót kapott, magyaros, Bocskai-zakó lett belőle. *Flórián Mária* viszont azt mutatja be, hogy a magyar parasztférfiak körülbelül az 1880-as évektől a katonai/nemesi viseletnek a 19. század közepére leegyszerűsödött változatát, a zsinóros magyar ruhát tartották magukhoz méltónak. Időközben a zsinórozás veszített is egykori, kifejezetten a magyar identitást szimbolizáló jelentéséből, hiszen nemzetiségeink, illetve – átmeneti divatként – már más népek öltözetét is díszítette.

A 20. század elején az uniformizálódott öltözetű városiak érdeklődését erősen foglalkoztatták a még létező színes *népviseletek*, amelyek *szerepeltetése* az ünnepi eseményeknek és az idegenforgalom felvirágoztatásának is kellékévé vált. Ezzel a jelenséggel foglalkozik *Kapros Márta* Nógrád megyei példák alapján. A Gyöngyösbokréta-mozgalomban és más, hasonló rendezvényeken való szerepléseknek és a falvakba látogatók érdeklődésének hatására „A népviseletnek megnőtt a becsületi!”, de mindez nem volt döntő hatással a paraszti viseletek elmúlásának visszafordíthatatlan folyamatára.

Hasonlóan „kívülről jövő”, műkedvelői és szakmabeli érdeklődés vezetett a népművészet különböző ágainak „felfedezéséhez”. A „*nemzeti háziipar*” egykorú állapotát ismertette *Flórián Mária* rámutat, hogy a 19. század általunk megidézett harmadik harmadára, végére már több kézművesiparágban kifulladt a századelőn még erőteljes paraszti stílus. A népművészet egyre kevésbé szolgálta egy-egy falusi közösség belső igényeit, előbb-utóbb terméké, áruvá vált. Az *áruvá válás* egyik lehetséges útjával foglalkozik *Varga Marianna* a hódmezővásárhelyi „szőrös párnavegek” kapcsán.

Az itt felelegetett események hátterében mindenütt megtaláljuk az állami törvényeket. A kézművesek tevékenységét, az iparfejlődést az 1872. évi első ipartörvény szabályozta, a kötelező népoktatás bevezetését az 1868. évi 38. törvénycikkkel fogadták el, a vasúthálózat kiépülését éves jelentések követték nyomon. Az 1840. évi 8. törvénycikk öröklésre vonatkozó paragrafusait ugyan még feudális körülmények között fogalmazták meg, de már ez a törvény is előírta az öröklésben a leányok „egyenjogúsítását”. *Kocsis Gyula* örökléssel kapcsolatos forrásaiból azonban kitűnik, hogy a *kiegyezés körül*, a hivatalos eljárások során a törvény betűjét ugyan betartották, de a gyakorlatban még több vonatkozásban is tovább élt a korábbi jogszokás, amely a fiúkat előnyben részesítette a lányokkal szemben. Az 1894. évi 31. törvénycikk – immár polgári társadalmi környezetben – újraszabályozta a házassághoz fűződő vagyoni jogi intézményeket is, aminek következtében a nő szabadon rendelkezhetett vagyona felett. *Nagy Janka Teodóra* összeírta, hogy az 1840-es törvényhez képest ez a *jogi modernizáció* miként hatott a paraszti mentalitás változására, és ez miként nyilvánult meg a *kelengye összetételében*.

Jelen kötetünkben a polgárosodás folyamatának csak néhány, szerintünk fontos mozzatgatójára hívtuk fel a figyelmet. Jómagam úgy éreztem, hogy a magyar paraszti öltözködésének feudális kori áttekintése után egy ilyen, a polgári kort érintő kötet megfelelő befejezése a témával kapcsolatos kutatásaimnak. Maga a téma azonban kimeríthetetlen, és feldolgozása természetesen nem ért véget. A már összegyűjtött anyagra is támaszkodva a két részt vevő kutató, Lackner Mónika és Erdei T. Lilla, valamint egyes, a tanulmányok megfogalmazására felkért kollegák is témájuk további kutatását tervezik.

Irodalom

BEITL, Klaus – BOCKHORN, Olaf (Hrsg.)

- 1987 Kleidung – Mode – Tracht. Referate der österreichischen Volkskundetagung 1986 in Lienz (Osttirol). Wien, Selbstverl. des Vereines für Volkskunde.

FLÓRIÁN Mária

- 1997 Öltözködés. In FÜZES Endre – KISBÁN Eszter (szerk.): Magyar néprajz IV. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó, 585–767.
2001 Magyar parasztviseletek. Budapest, Planétás.
- 2007 A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatarakban. Néprajzi Értesítő, LXXXIX. évf. 55–74.
- 2008 Fur Cloaks in Hungarian Garments: Continuities between the 16-20th Century. Touching Things. Ethnological Aspects of Modern Material Culture. Studia Fennica Ethnologica, no. 11. 39–49.
- 2009a A magyar népi műveltség korszakai. Öltözködés. In FLÓRIÁN Mária (szerk.): Magyar Néprajz I.2. Táj, nép, történelem. Budapest, Akadémiai Kiadó, 99-102; 225-229; 394-406; 586-594.
- 2009b „A nép követte a szabást” Folyamatok a magyar paraszток öltözködésének alakulásában 17-19. századi viselettörténeti adatok tükrében. (Néprajzi Tanulmányok.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

Flórián Mária (közrea.)

- 1995 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1997 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1998 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Váltó- és vásármíves magyarszabók, németszabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1999 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Tímárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar- és németvargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2002 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Takácsok és festők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FLÓRIÁN Mária (szerk.)

- 2010 Életmód, szemléletmód és a módi változása – a parasztság körében a 19–20. század fordulóján. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KASCHUBA, Wolfgang

- 1988 Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft. Zur Geschichte eines Begriffs und seiner gesellschaftliche Wirklichkeit. Frankfurt am Main – New York, Campus.
- 1990 Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert Enzyklopädie Deutscher Geschichte V. München, Oldenbourg.

LÜDTKE, Alf (Hrsg.)

- 1989 Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt am Main – New York, Campus.

Changes in the way of life, attitude and fashion

In 2011 Mária Flórián was awarded the Bátty Prize for the volume she edited: *Életmód, szemléletmód és a módi változása* [Changes in the Way of Life, Attitude and Fashion]. The article gives an overview of how the volume came about, its aim and its contents.

The subject of the research was the change in the style of dressing among the inhabitants of Hungarian villages and market towns – regarded at the time as being mainly peasants – that occurred approximately between the mid-19th century and the mid-20th century with embourgeoisement. The research was directed not at the actual costumes but at the economic and social, more specifically the industrial historical and cultural historical background that influenced the mentality of the peasantry and channelled dressing towards urbanisation.

The aim was to present the changes that occurred in the production of clothing, among others the role played by handcrafts, manufacturing industry, tailoring and village seamstresses, as well as the spread of the sewing machine, leading to the appearance of current fashion in the villages. The researchers examined the factors that contributed to the acceptance of urban fashion in the dressing of village women who had been strengthened in their civil property rights. A factor promoting the process was public education and in particular the general introduction of instruction in handwork in the primary schools that regarded women as future manpower, resulting in the spread throughout the country of European bourgeois handwork.

„Két vadember” – egy sajátos kívülálló nézőpontja egy korai német gyarmaton

„Jelentősebb diplomatává váltam egy szomorú alkalomkor, mikor egy büntető expedíciókor éppen a kormányzót,¹ a »bigfellow mastert«, a »nagy urat«, az európaiak legelső emberét lőtte le orozva, serege közepéből egy bennszülött. Minden törzs rettegve gondolt a visszatérésre, melynek az ő felfogásuk szerint el kellett következni minden bennszülött ellen. Menekülésre vagy kétségbeesett ellenállásra fegyverkezett minden törzs. Hadihajó megjelenése máskor elég ritkaság volt, több éven át ha egy jelent meg, a következő napon egyszerre kettő érkezett véletlenségből. Annál nagyobb volt az aggodalom a bennszülöttek közt, tudták már, hogy azokon vannak az európaiak legrettentőbb fegyverei, az ágyúk. Éppen az európai hajók torkába esett Bilibili-sziget népe, mondhatnám, hogy hatalmukra nézve Új-Guinea angoljai. Különálló kis szigeten tökéletesen azt a szerepet tölti be Új-Guinea északkeleti részén, amit Anglia Európában, Japán Ázsiában, Zanzibár Afrikában. A legügyesebb hajós nép, legjobb hajóépítő, legnagyobb kereskedő, a legszükségesebb iparágak, itt a cserépedénynek monopolizálója. Kereskedelmi, ipari és hajózási fölényét éppen olyan kíméletlenül őrzi, mint akár Anglia a magáét. Ezeket kellett megnyugtanni elsősben, mert ezután igazodott az egész partvidék. Csak egy örömhír tudatásáról volt szó! A misszionáriusok engem, a pogány természetvizsgálót toltak előtérbe. Jól ismertek, én örömmel fogadtam el a követséget, mert látni kívántam, hogy igazán népsorsdöntő pillanatokban hogy viseli magát ez a nyomorult kőkorszakbeli nép. Komolyabban, megfontoltabban, mint vártam. Előadtam, hogy félni nekik nincs okuk, ők nem tettek semmit a fehér bőrűek ellen. Az igaz ugyan, hogy ők jó barátságban állanak azzal a törzssel, amelyik a vétkeseknek menedékhelyet adott, de csak azok bűnhődnek. Mi keresztyének vagyunk, ártatlant a bűnösért nem bántunk, míg a vétkesek is csak maguk bűnhődnek, családjuk ártatlan tagjait sem éri bántódás. Megnyugodtak, a többi törzseket is megnyugtatták, mert hittek nekem, régi jó barátjuknak. Én azonban a békeközvetítés végeztével sietve kotródtam biztos helyre vissza, mert attól tartottam, hogy ha túlbuzgóságból az európaiak megkezdik az erőszakoskodást, a bennszülötteknél divatos általános felelősség elvével fogva legelsőben is én iszom meg a levét. Lefolyt a büntető hadjárat is, gyorsan, ridegen, európai igazságosság szerint, kevés emberáldozattal, mely valóban csak az igazi tetteseket sújtotta. Az európai hatalom meg volt győződve, hogy megmutatta hatalmas fölényét, elrettentő példát adott a jövőre. Én azonban rövidesen tapasztalhattam, hogy éppen ellenkező hatása volt, felbátorította őket. Nem az ő észjárásuk szerint folyt le ez a háború, csak pár napig tartott, a legnagyobb sérelemért, legelső emberükért csekély bosszút álltak, szellemét kiengeisztelni se tudták, azt pedig az európaiak gyengeségének és gyávaságának s az ő erejük és bátorságuk bizonyítékának tekintették. Még a megérdemelt büntetéstől féltő törzsek is azzal hencgetek néhány hét múlva, hogy ugyebár mi jobban tudtunk szaladni, nem bírtatok bennünket utolérni! Csak azt nem tudták maguknak megfejteni, hogy lehet az, hogy a kormányzó halála napján egyszerre két hadihajó is érkezett, mi hogyan értesíthettük azokat. Én aztán megmagyaráztam, hogy hiszen sokszor hallottátok a hittérítőktől, hogy a fehér ember nem hal meg egészen, mert a lelke Jézushoz megy. A kormányzó lelke is Jézushoz ment, megmondta neki, hogy hol ölték meg, arra Jézus rögtön elküldött ide két hadihajót. Ez érthető magyarázat volt, hát komolyan el is hitték” – olvashatjuk Bíró Lajos visszaemlékezését egy büntetőexpedíció okozta, az új-guineaiak és a gyarmatosítók közt kialakult kínos helyzet folyamányáról (Bíró L. 1987. 253–255).

Ez az idézet tökéletesen leképezi a korai új-guineai gyarmat kapcsolattrendszerét, azt a sajátos háromszöveget, amely a gyarmatosítók, a pápuák és Bíró Lajos közt létrejött. Az alábbiakban azt bontjuk ki, mi is volt pontosan ez a helyzet, hogyan alakult ki, és milyen tanulságokkal szolgálhat.

¹ Curt von Hagen, 1859–1897.

Helyszín és szereplők

Ismerjük meg egy kicsit a környezetet, a gyarmat sajátosságait.²

Új-Guinea szigetét Hollandia és Nagy-Britannia osztotta fel egymás között 1824-ben. Németország jóval később, 1884-ben, az északi részen kezdte meg gyarmatosítótevékenységét, dr. Otto Finsch vezetésével.³ Németországot érzékenyen érintette, hogy nagymértékben lemaradt a többi, a gyarmatosítást előbb megkezdő nagyhatalom mögött (BITTERLI 1982. 330),⁴ bár az, hogy ebbe a folyamatba később kapcsolódott be, és mindig másodlagos gyarmatosító hatalom maradt (PENNY-BUNZL 2003. 8), lehetővé tette, hogy az Európán kívüli tapasztalatokon alapuló tudományos szemléletét már nem az erőfitogtatásra, hanem humanistább nézőpontú hagyományokra építsék fel (PENNY-BUNZL 2003. 9).⁵ A gyarmat neve Kaiser Wilhelms-land lett, és az úgynevezett Német Új-Guinea Társaság irányította, miután azonban meglehetősen kaotikus állapotok uralkodtak (GOSDEN-KNOWLES 2001. 51), és nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az állam már 1899-ben saját kezébe vette a gyarmat vezetését (KLEIN 2010–2011. 313). Az új kormányzó, Albert Hahl később nemcsak a gyarmat irányításában és a néprajzítárgy-gyűjtés szervezésében vállalt szerepet, hanem felismerte a néprajz hasznosságát a kolónia működtetésében is (lásd bővebben PENNY 2003. 236–255).

A rossz éghajlati és terepviszonyok miatt a terület feltárása lassan haladt, csak a parton hoztak létre gyapot-, kókusz- és dohányültetvényeket, illetve telepeket. Bíró odaérkezésének idején

négy európai település volt,⁶ egymástól egy-egy napi hajóút távolságban. Ezek csak néhány épületből álltak: a hivatalnokok lakóházaiból, egy-egy irodából, az úgynevezett „paper-haus”-ból és egy „store”-ból⁷ (BÍRÓ 1932. 39). Hajó évi hat alkalommal érkezett Európából. A gyarmat teljes területén mindössze húsz-harminc főnyi európai népesség élt, a társaság alkalmazottai, misszionáriusok⁸ és kereskedők, Bíró érkezésekor Friedrich-Wilhelmshafenben például a kormányzó, egy bírói feladatokat végző jogász és az írnoka, három-négy hittérítő, a gyarmati „hadsereg” (amelyet húsz Salamon-szigeteki bennszülöttből alkotott) parancsnoka, további néhány hivatalnok, illetve egy orvos tartózkodott. Mindannyian kapcsolatban álltak valamilyen módon a gyarmati kormányzással, Bíró-féle „magános települő” (BÍRÓ L. 1932. 39) nem volt másik. A malária miatt az európai népesség harmada folyamatosan betegeskedett, sokan meg is haltak.⁹ Ezért nagyon kevés európai nő („miszisz”) tartózkodott a területen, főleg apácák vagy a misszionáriusok feleségei. A hivatalnokok és a kereskedők helyi nőket al-kalmazták a háztartási munkák elvégzésére, és jellemzően házastársi viszonyra is léptek velük.¹⁰ Mellettük más szolgálókat is alkalmaztak, akik között megvolt a rangsor. A legelkelőbb a kínai szakács volt, következő a *Schiessjunge*, egy idősebb fiú, akinek a hús megszerzése volt a feladata – bár ők gyakran kijátszották a gazdájukat –, illetve az úgynevezett *boyok*, 14-16 év körüli fiúk, akik a ház körüli teendőket végezték, de például söpörni és vizet hordani nem voltak hajlandóak. Fizetésük havi tíz-húsz márka volt, plusz dohányt, ételmelet és ruhát kaptak. Valamennyi csoport tagjai távolabbi területekről kerültek a gyarmatra, a helyi bennszülöttek nem álltak európai szolgálatba (BÍRÓ L. 1932. 50–52). A dohányültetvényeken maláj és kínai munkásokat – tíz-tizenkétezer kulit – alkalmaztak, akik vagyonszerzés céljából jöttek a területre, gazdáikat is sokszor kirabolták, számbeli fölényük tudatában többször szerveztek összeesküvést, például az őket szállító hajókon pró-

2 Erről bővebben lásd HIERY 2001.

3 1839–1917; német ornitológus, utazó. 1864–1878 között a brémai természetrajzi-etnológiai múzeum igazgatója. Beutazta Európá nagy részét, Észak-Amerikát, Nyugat-Szibériát, Új-Zélandot, majd 1884–1885-ben Új-Guinea északkeleti partvidékét, ahol a gyarmatosítás irányítója volt. 1897-től a leideni természetrajzi múzeum ornitológiai osztályának igazgatója, 1904-től a braunschweigi etnográfiai múzeum igazgatója. Néprajzi témájú könyveit Bíró is forgatta (BÍRÓ A. 2006. 80, 86). Finsch etnográfiai munkájának összevetését Bíró Lajoséval lásd BÍRÓ A. 2006.

4 Németország gyarmatosítótevékenységének történeti és politikai hátteréről lásd bővebben HIERY 2001. 27–58.

5 Lásd bővebben lásd PENNY 2003.

6 A kormányzati székhely, Friedrich-Wilhelmshafen, valamint Finschhafen, Konstantinshafen és Hatzfeldhafen.

7 Ahol a legszükségesebbeket lehet kapni: konzervet, ruhaneműt, papírárut, fegyvert és cseretárgyakat.

8 A területen ekkor evangélikus és katolikus misziók voltak. „Régen bevált holland recept szerint egymástól jó távol, a békesség kedvéért” (BÍRÓ L. 1932. 170). A Kaiser-Wilhelmslandon működő misziókról lásd HIERY 2001. 343–414; KLEIN 2010–2011. 313–318.

9 1886 és 1890 között 424 hivatalnok fordult meg a gyarmaton, ebből 41 meghalt, 133 pedig eltűnt vagy lemondott. Aki itt szolgált, hatszoros fizetést kapott, és három év szolgálat után nyugdíjba mehetett. Bíró azt írja, hogy a halál állandó beszédtema és tréfa tárgya volt közöttük (BÍRÓ L. 1932. 44).

10 „A mi földi gondviseelésünk, az újguineai részvénytársaság gondoskodott arról is, hogy ilyenek is legyenek európai származású hivatalnokai körül.” (BÍRÓ L. 1932. 55.) A bennszülöttek és európaiak házasságáról bővebben lásd PENNY 2003. 194–195.

bálták átvenni a hatalmat. A helyiekkel is gyakran adódott konfliktusuk, például elrabolták a termésüket. A terület lakossága tehát kisebb csoportokat alkotva különült el egymástól. Az első csoport az „európaiak”, akik bár különböző nemzetiségűek, de itt „a közös szükséglet együvé gyűjti őket” (BÍRÓ L. 1987. 215). A vezető szerep természetesen az övék volt.¹¹ Különállásukat minden módon igyekeztek, akár teatrális elemekkel is, hangsúlyozni, például az öltözékben és a lakhelyükön, és fenntartani.¹² Bíró „tekintélyrombolónak” tartották, ameddig meg nem tanulta, hogy „erkölcsi kötelessége” felsőbbiségét éreztetni (BÍRÓ L. 1932. 44).¹³ A másik a „kínaiak és malájok” közössége. Következők a „pápa munkások”, akik egymás közt egy tört angol nyelvet beszélnek, „amelyről azonban azt hiszik [...] hogy az urak nyelve” (BÍRÓ L. 1932. 44). Végül pedig a „szabad bennszülöttek” (BÍRÓ L. 1987. 215).

A gyarmati tisztviselőknek és a kereskedőknek az új-guineai bennszülöttekkel – ahogyan magukat nevezik: tamolokkal – problémás volt a viszonyuk, mert nem tudták őket munkára fogni. Vadaknak és primitíveknek tartották őket,¹⁴ de jellemzően kevés kapcsolatuk is volt velük,¹⁵ már csak azért is, mert – mint láttuk – egy-egy alkalmazott csak rövid időt töltött Új-Guineában. Az általában félreértésekben adódó konfliktusokat pedig büntetőexpedíciókkal torolták meg.¹⁶ Ez a megoldási mód még ebben az időben sem volt ritka. Az Európán kívüli népek európaiak általi megítélésének hosszú története van, ugyanúgy tartották őket az elveszett paradicsom gyermekeinek, mint barbár, a fejlődésben alacsonyabb szinten álló, elmaradott embereknek (lásd bővebben: N. KOVÁCS 2007. 40; BITTERLI 1982. 476–554). A 19. században azonban már objektívebb leírásra és látásmódra volt igény (N. KOVÁCS 2007. 11, 41). Ekkor már emberségesebben és a felemelés szándékával közeledtek egy-egy gyarmatosított néphez, és az üdvözülésen túl már műveltséget is kínáltak nekik, az európaiak vezető szerepe azonban nem kérdőjeleződött meg, a kapcsolat sosem vált egyenrangúvá (PENNY 2003. 181, BITTERLI 1982. 223–231).¹⁷ A tisztviselőknek a bennszülött munkásokkal jobb volt a kapcsolatuk. Azok a férfiak és nők, akik az európaiak szolgálói voltak, távolabbi szigetekről származtak, és saját környezetükből kiszakítva hasonlultak az európaiak életmódjához.

Az említett csoportok közt folyamatosak voltak a kisebb-nagyobb konfliktusok, melyek során jellemzően a helyi pápuák húzták a rövidebbet, bár általában azok nem az ő hibájukból alakultak ki. Több expedíció is, például 1896-ban Otto Ehlers (lásd bővebben BÍRÓ L. 1923d. 35–36, 39–40) illetve a Lauterbach-féle (BÍRÓ L. 1923d. 64, 104–105; 1987:72, 104; vö. MOLNAR-BAGLEY 1993. 158) komoly összetűzésbe keveredett az új-guineaiakkal. Bíró így ír erről: „Tapasztalásból meg vagyok győződve, hogy az itteni bennszülött mindenütt békés népség, s ha valahol összeütközésre kerül a dolog, annak mindig a mi ember-eink az okai, különösen a Salamon-szigeti bukák. Ebben a tekintély előttem dr. Finsch, akinek utleírásait és néprajzi följegyzéseit is egyedül találok pontosaknak és mindenben igazaknak. Neki nem volt sehol sem baja a bennszülöttekkel, pedig mindig egyedül, néhány új-irlandi bennszülött kíséretében ment először közéjük. Töltött fegyvert csak maga vitt, a kísérőknek adott ugyan puskát, de patront nem, így mindig tőle függött meghatározni, hogy mikor van ideje a fegyveres közbelépésnek, mert tudta, hogy támadás estére is mindig marad ideje arra, hogy a töltéseket kiosztassa.” (BÍRÓ L. 1987. 102.) Ő maga erre mindig odafigyelt, amikor például a Hansemann-hegységben járva nem fogadták szívesen a pápuák – elküldte szolgálait, és puskáját letéve nevető arccal indult feléjük. Később úgy búcsúztak tőle: „Te Bírótamol, jó tamol vagy, de ne jöjj hozzánk máskor aludni, mert a miokéz¹⁸ rossz tamol.” (BÍRÓ L. 1987. 104.)

A pápuák

Az új-guineai gyarmat őslakos népességének kultúrája és életmódjára a gyarmatosítás ezen rövid időszaka csak kevés hatást fejtett ki. Ahogyan Óceánia egész

11 A néhány fekete bőrű alkalmazott magát a fehér urakhoz sorolva így nyilatkozott: „I am the only white gentleman here!” (BÍRÓ L. 1932. 50.)

12 Párhuzamként lásd GOSDEN-KNOWLES 2001. 10–13; HIERY 2001. 20.

13 „Nem volnék én ilyen boldog, ilyen szabad sehol a világon. Se ilyen nagy úr! Már csak az, hogy én európai vagyok, feljogosít arra, hogy leüssem a kuli fejéről a tökfedőt, ha tiz lépésre előttem le nem kapja s tiz lépésre utánam fel meri tenni. Mert ő csak ázsiai. Szép idea az »Egyenlőség«, de csak felfelé, lefelé mindenkinek derogál.” (BÍRÓ L. 1923d 64–65.)

14 Lásd bővebben HIERY 2001. 12–20.

15 „Valami élénkebb forgalom, gyakori érintkezés a bennszülöttek részéről nincs. Kiköt néha egy-egy csónak partjainak valamelyik pontján néhány férfival, rendesen némi eladni való élelmiszerral, de nem csinálnak nyilvános vásárt, határozott vevőhöz viszik. Alkalmilag kivált ünnepnapokon, fel-fel kerekedik egy-egy csónakban az európaiak társasága, helyükbe viszi a kívánatos csereárut, akkor van vásár az idegenforgalom, akkor lehet barátkozás, aminek az alapja az adás-vevés. Az a barát, aki üzletet kötött.” (BÍRÓ L. 1932. 57–58.)

16 Lásd bővebben VARGYAS 1986.

17 A gyarmatosítók és gyarmatosítottak közti kiegyenlített kapcsolat miérettől lásd DIAMOND 2006.

18 Maláj származású munkás.

1. kép. Mi ketteskén Marapuával
Friedrich-Wilhelmshafen, 1897
Bíró Lajos felvétele
Néprajzi Múzeum F15279

megtermelték a maguk számára szükséges élelmet és eszközöket, de bizonyos területeken specializált tárgyelőállító központok alakultak ki. A Tami-szigeten agyagedényeket és faragványokat készítettek, és cseréltek élelmiszere, egyúttal közvetítő kereskedőkké váltak. A part menti sáv lakói halat, sót, kagylókat cseréltek a belsőbb területek csoportjaival például paradicsomdár-tollért és dohányért. Az egy-egy faluban élők közössége rokon alapon szerveződött. Kisméretű településeken, falvakban laktak. A férfiak és a beavatott ifjak úgynevezett férfiházakban töltötték napjaikat, ahová a nőknek tilos volt belépniük. Az asszonyok és a gyerekek kisebb házakban, külön laktak. A mindennapi életben vezető szerepet töltötték be a titkos férfitársaságok, amelyek a rítusok szervezésével és ezáltal a hagyományok fenntartásával biztosították az állandóságot, és természetesen megvédték a közösséget az ellenséges csoportoktól. Az öröklődő főnökség ezen a területen ismeretlen volt, Melanézia nagy részén is elsősorban egyéni tehetség és gazdagság által lehetett rangot szerezni. Ezek a főnökök rendszeresen tartottak ünnepeket, ahol ajándékokat osztottak, és lakomákat rendeztek. Híveket elsősorban anyagi segítségnyújtással tudtak szerezni (például ifjaknak házassághoz szükséges javakat kölcsönöztek). Feladatuk általában vállalkozások – például kenuépítés – szervezése, illetve a közösségen belüli és kívüli konfliktusok elsimítása volt.

19 A halászsárkány a papírsárkányok elvén működik. Az irányításhoz szükséges zsinóron kívül egy rövidebb, horoggal végződő is kapcsolódik hozzá. A halászsárkányt a víz fölé irányítva és tartva a horgon lévő csalira harap rá a hal.

20 Hogy csak a legutóbbi kettőt említsük
VARGYAS 2004; BÍRÓ A. 2006.

21 Fenichel Sámuel (Nagyenyed, 1868–Stephansort, Új-Guinea, 1893). Fenichel a bukaresti Nemzeti Múzeum preparátora volt 1891-től haláláig; 1893-ig Német Új-Guineában gyűjtött természet- és néprajzi tárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

22 5257 darab néprajzi tárgya a Néprajzi Múzeum Óceánia-gyűjteményének legnagyobb alegysége.

23 A Néprajzi Múzeumban őrzött jegyzetanyagai: BÍRÓ L. 1896–1900; 1896–1902; 1897; 1900a; 1900b; valamint a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében is többdoboznyi, nem rendszerezett anyag található (BÍRÓ L. é. n.2).

területén, itt sem ismerték a fémmegmunkálást; kő-, kagyló- és csonteszközöket, -szerszámokat használtak. A korong és a szövés is ismeretlen volt, ruházatukat és egyéb szükséges tárgyaikat veregetett faháncsból, úgynevezett tapából készítették. Élelmük elsősorban növényi eredetű volt, a szógópálma magas keményítőtartalmú lisztjéből készítették, fogyasztották a kókuszpálma termését, cukornádat, banánt és kenyérgyümölcsöt. Gumós növényeiket, amely a táró, a jamgyökér és az édesburgonya, a falvak mellett gondozott, családonként felosztott kertekben termelték meg, égetéses irtásos gazdálkodással. Domesztikált állataik közül legfontosabbak a disznók voltak, amelyek szabadon járkáltak a faluban, és húsukat csak ünnepi alkalmakkor fogyasztották. Felső szemfogaik kiütésével érték el, hogy az alsó sok év alatt spirálisan körbenőjön, ami nagy értékű tárgy lett. A kutyák húsát is fogyasztották ünnepi alkalmakkor. Fontos hússzerző tevékenység volt a vadászat, elsősorban vadkant, kuzkuszt, madarakat és teknősöket ejtettek el. Vízparti helyeken dárdákkal és kerítőhálókkal halásztak, de ismert volt a mérgezőhalászat, illetve például a Tami-szigeten az úgynevezett halászsárkánnyal¹⁹ való halászat is. A közösségek többé-kevésbé

területeken specializált tárgyelőállító központok alakultak ki. A Tami-szigeten agyagedényeket és faragványokat készítettek, és cseréltek élelmiszere, egyúttal közvetítő kereskedőkké váltak. A part menti sáv lakói halat, sót, kagylókat cseréltek a belsőbb területek csoportjaival például paradicsomdár-tollért és dohányért. Az egy-egy faluban élők közössége rokon alapon szerveződött. Kisméretű településeken, falvakban laktak. A férfiak és a beavatott ifjak úgynevezett férfiházakban töltötték napjaikat, ahová a nőknek tilos volt belépniük. Az asszonyok és a gyerekek kisebb házakban, külön laktak. A mindennapi életben vezető szerepet töltötték be a titkos férfitársaságok, amelyek a rítusok szervezésével és ezáltal a hagyományok fenntartásával biztosították az állandóságot, és természetesen megvédték a közösséget az ellenséges csoportoktól. Az öröklődő főnökség ezen a területen ismeretlen volt, Melanézia nagy részén is elsősorban egyéni tehetség és gazdagság által lehetett rangot szerezni. Ezek a főnökök rendszeresen tartottak ünnepeket, ahol ajándékokat osztottak, és lakomákat rendeztek. Híveket elsősorban anyagi segítségnyújtással tudtak szerezni (például ifjaknak házassághoz szükséges javakat kölcsönöztek). Feladatuk általában vállalkozások – például kenuépítés – szervezése, illetve a közösségen belüli és kívüli konfliktusok elsimítása volt.

A tudós

Bíró életéről és munkásságáról számos publikáció született,²⁰ ezért erről csak rövid áttekintést adunk. Bíró Lajos (1856–1932) szegény szilágysági családból származott, Pestre kerülve teológiát hallgatott, de a természettudományok iránti érdeklődéként abban képezte magát. Dolgozott tanítóként, filoxérabiztosként, életcélja azonban távoli tájak természetvizsgálóként való felkeresése volt. Végül 1896-ban a Nemzeti Múzeum megbízottjaként indult el Új-Guineába, ahol Fenichel Sámuel²¹ munkáját folytatva hat évet töltött természet- és néprajzi tárgyak gyűjtésével. Hazaküldött tárgyi anyaga²² és jegyzetei²³ máig megkerülhetetlen források az adott kultúráknak, ugyanakkor természetrajzi gyűj-

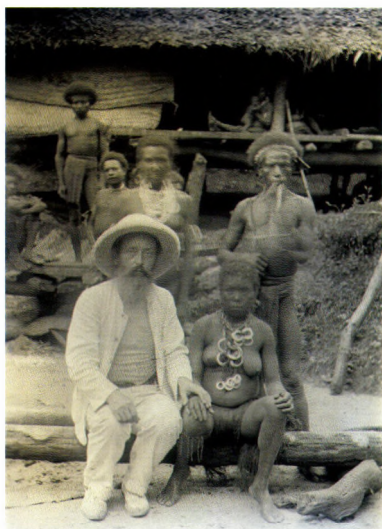

2. kép. Szaghán, ujirlandi leány díszruhájában.

1896

Bíró Lajos felvétele

Néprajzi Múzeum EA 4718 144

3. kép. Mászisz menyasszony, Gábon após, Mákil anyós

Bilibili-sziget, 1897–1901

Bíró Lajos felvétele

Néprajzi Múzeum F15460

részkedésre rendezkedett be: „Valami olyan gazdaság folyik itt, amit én még nem értek – de nem szeretik a tanúkat hozzá.” (BÍRÓ é. n.2.) Őt, mint kívülállót nem nézték jó szemmel. Valószínűleg nem csak azért, mert évekig az egyetlen olyan ember volt, aki nem volt hivatalnok vagy misszionárius. Mivel nem volt német, gyanússá tette az is, hogy az új-guineaiak pártjára állt.²⁷ Több esetben közreműködött mint tolmács, illetve mint az új-guineaiak „ügyvédje”.²⁸ A nem túl barátságos hozzáállás miatt Bíró próbált „meghúzódni”, ez például kiderül doktor Bernhard Hagen, a néprajzi gyűjtést is végző orvos sokat idézett elismerő nyilatkozatára adott reakciójából: „A dr. Hagen Lajos dicséretének nem nagyon örülök. Nem azért, mintha nem jól esnék, hanem attól félek, hogy az itteni, különben is chauvinista németek még akadályokat gördítenek elé. Eddig, ha legalább nem is segítettek semmiben, de legalább nem akadályoztak. Versenynek csak örülni tudnék, félni nincs tőle okom, mert hiszen Új-Guinea olyan kimeríthetetlen, ha ötven tanulmányozó ötven évig szorgalmasan dolgozik, még mindig lesz elég tanulmányozni való, de kicsinyes bosszantások sohasem kellemesek. Nekem ugyan nem vethet a szememre senki német antipátiát, de mégis azt tapasztalom, hogy ha az ember sokáig németek közt él, végre megszereti a franciákat.” (BÍRÓ L. 1923d. 176.)

24 Közel 200 ezer állatot, elsősorban rovarot gyűjtött, melyek között 2400 addig ismeretlen faj volt.

25 Két kötetet jelentett meg úti tapasztalatairól: BÍRÓ L. 1923d; 1932.

26 Lásd például BÍRÓ A. 2011.

27 Párhuzamként lásd KUCKLICK, ed. 2008. 10.

28 Amit utóbb tekinthetünk a terepen dolgozó tudós számára kötelességnek (LEIRIS 2005. 210).

teménye is kiemelkedő.²⁴ Sokat emlegetett hiány azonban, hogy nem írt nagy, összefoglaló művet,²⁵ természetrajzi és néprajzi gyűjteményét nem dolgozta fel, mindezzel munkát adva az utána jövő generációknak.²⁶

Precíz megfigyelései és ezeknek őszinte feljegyzése azonban nemcsak a terület állatvilágára és tárgyi kultúrájára vonatkoznak, hanem a gyarmaton kialakult helyzetre, sajátos szituációkra, félreértésekre is. Az akkor körülbelül tízesztendőös német gyarmaton ugyanis az új-guineaiak, a maréknyi európai tisztviselő és a sehova sem tartozó, „bogaras” természetvizsgáló között különleges háromszög alakult ki, ami lehetővé tette Bírónak, hogy mindkét oldalt kívülről és belülről is lássa, anélkül hogy valamelyikhez is igazán tartozna. Hogyan alakult a szemlélete és miért?

Bíró és a gyarmati tisztviselők

Bírónak a gyarmati tisztviselőkkel nem volt felhőtlen a kapcsolata, mivel alapvetően másképp gondolkozott a körülötte lévő világról. Elítélte a tisztviselők felületes hozzáállását, emberileg sem tartotta őket nagyra: „Érdekes csoport még itt is ez a másfél tucatnyi hófehérűhás ember, együvé verődve Nagy Németország különböző tájairól és gyarmatairól, itt még csak kis hárijánosok, de mennyire vihetik még hazaérnek.” (BÍRÓ L. 1932. 91.) „Nem is az emberevő barna vadak a félelmetesek, hanem az ember-nem-evő európai vadak.” (BÍRÓ 1987. 110). Bíró meglátása szerint a Német Új-Guinea Társaság, monopolhelyzetét kihasználva, nyereségre rendezkedett be: „Valami olyan gazdaság folyik itt, amit én még nem értek – de nem szeretik a tanúkat hozzá.” (BÍRÓ é. n.2.) Őt, mint kívülállót nem nézték jó szemmel. Valószínűleg nem csak azért, mert évekig az egyetlen olyan ember volt, aki nem volt hivatalnok vagy misszionárius. Mivel nem volt német, gyanússá tette az is, hogy az új-guineaiak pártjára állt.²⁷ Több esetben közreműködött mint tolmács, illetve mint az új-guineaiak „ügyvédje”.²⁸ A nem túl barátságos hozzáállás miatt Bíró próbált „meghúzódni”, ez például kiderül doktor Bernhard Hagen, a néprajzi gyűjtést is végző orvos sokat idézett elismerő nyilatkozatára adott reakciójából: „A dr. Hagen Lajos dicséretének nem nagyon örülök. Nem azért, mintha nem jól esnék, hanem attól félek, hogy az itteni, különben is chauvinista németek még akadályokat gördítenek elé. Eddig, ha legalább nem is segítettek semmiben, de legalább nem akadályoztak. Versenynek csak örülni tudnék, félni nincs tőle okom, mert hiszen Új-Guinea olyan kimeríthetetlen, ha ötven tanulmányozó ötven évig szorgalmasan dolgozik, még mindig lesz elég tanulmányozni való, de kicsinyes bosszantások sohasem kellemesek. Nekem ugyan nem vethet a szememre senki német antipátiát, de mégis azt tapasztalom, hogy ha az ember sokáig németek közt él, végre megszereti a franciákat.” (BÍRÓ L. 1923d. 176.)

Bíró, bár református lelkésznek tanult, a missziós tevékenységgel tereptapasztalatai alapján nem értett egyet. Úgy vélte, hogy a hit tanítása által felszámolódik a hagyományos helyi kultúra, nemcsak szellemi, hanem tárgyi értelemben is. Szerinte a megszokott dolgok végiggondolás nélkül való helyettesítése európai megfélemlőkkel nemhogy jó, életkörülményeket javító, hanem kifejezetten rossz hatású lehet. „[...] ezt a jót a hittérítőknek köszönhetik, a szent üzletnek szüksége van arra, hogy a természet fiainak szükségleteik legyenek, s azt éppen tőlük fedezzék, hogy nemcsak lelkileg de testileg is a nyakukba ülhessenek.” (BÍRÓ L. 1987.

110.) A misszionáriusok például szöveget adtak el a pápuáknak a bevált tapa²⁹ helyettesítésére, ami a gyakori esőzésekkor nem száradt meg olyan hamar, így nagyobb esélye volt a megbetegedéseknek. A misszionáriusok tartották fenn az iskolákat, ahova csak fiúk járhattak. Bíró azt gondolta, hogy ezek az ifjak később tekintélyt szereznek maguknak, és ők fogják népük közt a „művelődés fátylóját lobogtatni” (Bíró L. 1932. 170–171). Nem így történt, sőt nagyon hamar elfelejtették a tanultakat: Bíró kedvenc példája egy Európát megjárt fiú története, aki 9–10 éves korától több évet töltött Berlinben, ahol iskolába is járt. „Nevezetes ember lett belőle, belekerült a világirodalomba, mert megmérték minden csontja hosszát-szélét antropologice, megvizsgálták minden szőrszálát etnográfice, egész testét fiziológice, lelki tulajdonságait pszichologice; hogy semmiféle iced el ne maradjon, tanulmányozták pedagogice.” (Bíró L. 1932. 171.) Hazatérve azonban nem vált belőle tanító, hanem szakácsként és mindeneként dolgozott, mert nősülésre gyűjtött. Ő magyarázta meg Bírónak, hogy miért távolodnak el az új-guineaiak tudatosan a tanult dolgoktól: „ő már nem gyerek, elfelejtette ezeket a gyerekségeket” (Bíró L. 1932. 174). Ez a szemlélet nem a misszionáriusok hibája, de hasonlók miatt – bár előfordult, hogy anyagi okokból a misszionáriusok olcsóbb szállásaira vagy vendéglátására szorult – Bíró soha nem találta meg velük a közös hangot.³⁰

„Az utolsó évben az Új-Guinea-Társaság hivatalnokai a kormány emberei iránt való ellen-szenvüket, mivel azokhoz csatlakoztam, reám is kiterjesztették, s ahol lehetett, mindenütt nehézségeket tettek elémbé. Egyetlen egy bennszülött szolgát sem kaphattam tőlük; független bennszülött pedig itt nem áll szolgálatba.” (Bíró L. 1923d. 181.) Több megjegyzéséből kiderül, hogy a helyzet a kint töltött hat év alatt meglehetősen elmérgesedett. Ennél mélyebb részleteket azonban nem árul el negatív tapasztalatairól, feltehetően mert nem akarta, hogy véleménye visszajusson a kormányzóhoz. A sok kisebb-nagyobb ellentét miatt végül Bíró – mint írja – minden szív-fájdalom nélkül indult haza.

Bíró Lajos és az őslakók

Bíró bennszülöttekről alkotott véleménye és velük való kapcsolata tehát merőben eltért a gyarmatosítók és pápuák közötti viszonytól. Kérdés azonban, hogy mitől és hogyan alakult ez. Írásai-ból tudjuk, hogy utazása előtt egyfajta romantikus szemlélettel közelített a távoli, egzotikus tájak, gondtalan természeti népek felé – ahogyan szerinte gyermekkorunkban valamennyien elvagyódtunk távoli tájakra.³¹ Mindig kiváltságos szerencsének tartotta, hogy eljutott ebbe az „álmország”-ba (Bíró L. 1987. 157; 1932. 92).³² Természettudományos célokkal érkezett egy szinte ismeretlen területre, vadnak, kőkori körülmények közt élőnek tartott népesség közé. Tudjuk azt is, hogy volt benne némi félelem – mint utóbb leírja, tartott attól, hogy „agyonütik és felfalják” –, ami azonban hamar átalakult „[...] szegény vadembereim, akkor még hittem, hogy ezt megtenni képesek lennének [...]” (Bíró L. 1932. 6). Mindez annak volt köszönhető, hogy igénye volt az új-guineaiak valós megismerésére, érdeklődéssel közeledett feléjük, és tudatosan törekedett arra, hogy megítélésükben semmiféle külső szempont, előítélet ne befolyásolja. „Magammal is hoztam pár könyvet róluk, ami éppen kapható volt nálunk, itt meg minden európainál akad több ilyenféle is, de még azokba se nézek bele, nem akarom elrontani az első benyomásokat. Attól tartok, hogy előzetes ítélezések befolyásolnák az én független felfogásomat róluk. Van annyi élettapasztalatom, hogy látom, idegenek közé menve, az ember mindig azt kap, amit maga odavisz...” (Bíró L. 1932. 58). Szemlélete ilyen alakulásában alapvető fontosságú volt „öreg mestere”, Herman Ottó tanácsa: „Aztán Ócsém! Ha valamit különösnek lát, csak nézzzen utána, ott helyben mindig megvan annak a maga jó oka. Aztán a vadember sem olyan vad, amilyennek mi tartjuk!” (Bíró é. n.2 164.)

29 Fa kérgéből veregetéssel készült, szöveget helyettesítő anyag.

30 „A mi kicsi országunk sokhitű volta talán arra jó, hogy megtanuljuk a vallási türelmet, s ne zaklassuk egymást érte. A nagy világban jártamban-keltemben, bár csodálom angolnak, hollandnak, németnek messze tengerekre kiterjedő hatalmát, mindenütt csak azt látom, hogy csak egy okom van mindennap hálát adni az Úristennek: hogy magyarnak teremtett és tartott meg!” (Bíró L. 1987. 110–111.)

31 „[...] sok költői leírás teszi lehetővé történetek idillikus színterévé, hogy nem csoda, hogy a sorsukkal elégedetlenek utópiája ott hiszi megtalálhatni álmainak megvalósulását. Aki elkeseredésében a civilizációt tartja bajai okának, azt hiteti el magával, hogy ezekre a tájakra volna legjobb visszahúzódní, s új életet kezdeni a természeti ember kevés igényével és boldogságával.” (Bíró L. 1987. 137.)

32 „[...] azt kell hinnem, hogy egy más világban éltem. Talán nem is éltem, hanem álmodtam ott [...]” (Bíró L. 1932. 92; 1987: 157).

4. kép. Két vadember

1897–1901

Bíró Lajos felvétele

Természettudományi Múzeum,
Tudománytörténeti Gyűjtemény

33 Az evolucionizmus tudományos szemléletéről lásd bővebben Kósa 2001. 94–103; GOSDEN-KNOWLES 2001. 8.

34 Hazafelé pedig a kőkori Új-Guinea után Ázsiában „a legmagasabb kultúrát” akarta látni (BÍRÓ L. 1923d. 11).

35 „Az ún. vadnépekről, vademberekről való tudósításaink felette hiányosak és megbízhatatlanok, nemhiába hogy a valódi tudományos etnográfia még egészen új és ki nem forrott tudomány. Az a roppant nagy anyag, megfigyelés, ami eddig összegyűlt, alapos átvizsgálásra szorul. Legnagyobb részét természettudományosan nem képzett hajósok, regényességet hajszólo utazók adatai után írták össze Európából ki nem mozdult tudósok. Magamnak is elég alkalmam volt tapasztalni, hogy ott a helyszínen járó, nem természettudományosan képzett emberek agyában miként kavarnak össze, amit látnak, azzal, amit olvastak, hallottak és képzeltek, s végül mivé válik mindez a különösséget váró európai közönség érdeklődésének szelíd nyomása alatt! A legtöbb messziföldi utazónak hitelességét az pecsételi meg, hogy ő ennyi meg annyi évig élt ilyen népek között, pedig bizony sok ember nem tud annyit megfigyelni harminc év alatt, mint a vizsgálódás módszereiben jártas ember ugyanannyi nap alatt.” (BÍRÓ L. 1987. 185.)

36 „Kis költői lendülettel [...] sok mindent szépet-csúnyát, jót-rosszat, mulatságosat és retteneteset tudnék én az én vadembereimről elmesélni! De éppen nekem nem szabad, mert én természetvizsgáló vagyok, néprajzi tárgyi és adatgyűjtő voltam, nekem csak a valóságot lehet megírnom.” (BÍRÓ L. 1932:155.)

37 Például a Preuss által repülőkutyanak vélt disznólábnym-motívumot (PREUSS 1897) a terepen újraértelmezte: BÍRÓ L. 1897. Vagy a Finschnél olvasható karperec-megnevezéseket (FINSH 1899. 247.) javítja ki (BÍRÓ L. é. n. 1. 382.)

A korabeli tudományos elméleteknek megfelelően³³ a pápuákat ő is az európai kőkorszak élő példáinak tekintette (BÍRÓ L. 1987. 177, 179, 185, 200, 217, 239),³⁴ akik az emberiség fejlődésének első korszakát képviselik (ami „egyéniségében és embertársaihoz való viszonyában is legkezdetelesebb” [BÍRÓ L. 184]), és akik vizsgálata által sok tudományos kérdésre választ kaphatunk. Érdekes, hogy az új-guineaiak szintén a saját őseiknek, azok szellemének vélték először az európaiakat (GOSDEN-KNOWLES 2001. 8), ahogyan az európai javakat is a saját őseikhez kötötték a kargokultuszban (GOSDEN-KNOWLES 2001. 7; LANTERNARI 1972. 222–238), amihez a fehérek előjogát meg is kérdőjelezték (GOSDEN-KNOWLES 2001. 7).

Bíró a pápuák világát természetesnek és egyszerűnek látta (BÍRÓ L. 1987. 217), számára ez azonban nem jelentett alacsonyabbrendűséget. Saját tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy az összegyűjtött és elérhető információk nem mindig megbízhatók (BÍRÓ 1987. 217³⁵), ezért a tudományos felkészültségen, olvasottságon kívül fontosnak tartotta a valós tapasztalatokat (BÍRÓ L. 1987. 177) és a helyes értelmezést is,³⁶ nemegyszer helyesbítve előtte járt kutatók eredményeit.³⁷

Tehát ezeket a szempontokat figyelembe véve, tudatosan alakította ki kapcsolatát a helyiekkel. Először csak a hivatalnokokat kísérve, egy-egy napos kirándulások alkalmával találkozott a legközelebb lakó pápuákkal, számára azonban ez hamar kevésnek bizonyult. Mind gyakrabban és mind messzebb lévő területekre jutott el. Így a teleptől kicsit távolabb eső falvak lakói számára már több esetben ő volt az első európai, akivel találkozott. Ennek köszönhetően társainál jóval köze-

lebb került a pápuákhoz, rövid idő alatt pedig ő lett a legközelebb álló, sokszor az egyedüli európai, akivel érintkeztek, és aki iránt bizalommal voltak.³⁸

A kapcsolatok egyik sajátos formája Bíró Lajos házasságainak története, amelyekkel kapcsolatban sok felemás információ él a köztudatban. Bíró Lajosnak sem új-guineai útja előtt, sem utána nem volt európai felesége. Ott viszont háromszor is „megnősült”. Erről hazafrott leveleiben sosem tett említést, sőt úgy tűnik, hazaérkezése után sem hangoztatta. Semayer Vilibáld ugyanis 1902-es cikkében úgy kommentálta a Bíró egyik nejevel ábrázoló fotót (1. kép), hogy a kutató nyelvleckeit vesz a helyi gyerekektől (SEMAYER 1902a. 582). Házasságainak történetét Bíró Lajos később, humoros formában tárta a nagyvilág elé *Az Est* című lap hasábjain (BÍRÓ L. 1923a-b). Ezek nem hivatalos, polgári törvénykönyv szerint kötött házasságok voltak, de a tudós valódi házasságnak tekintette őket, és később elváltként aposztrofálta magát. Három nőülését azzal indokolta, hogy feleségeit a helyi, matrilonális hagyománynak megfelelően nem vihette magával, amikor máshova tette át telepelyét. Ez a fajta rövid életű, házimunkával összefüggő együttélés elfogadott dolog volt a gyarmaton, az Új-Guinea Társaság házastisztviselőt nem is alkalmazott. A helyi asszonyok számára pedig, akik munkásként távol kerültek családjuktól s így a biztos háttértől, az európai férj presztízsét kölcsönözték. Egykori társai Madamnak szólították,³⁹ és ruhákhoz, csecsebecsékhez is hozzájutott.

Bíró első felesége, Szaghán Új-Írországból származó munkásnő volt (2. kép). A házasság azért kötött, mert Bíró német szállásadója féltette saját felesége jó hírét. Szaghán később egy pápuával megszalta a tudóst, aki elköltözésekor, ahogyan ez szokásban volt, egy új hivatalnokhoz „adta”.⁴⁰ Második feleségét, Marapuát (1. kép) a french-szigeteki gyűjtése idején vette el, tréfásan azzal indokolva, hogy természetvizsgálóként a kísérletezést önmagán kell kezdenie,⁴¹ ugyanakkor szükséges is volt egy nő a háznál, különben egy ifjú sem szegődött volna el hozzá szolgának, mert női munkát nem voltak hajlandók végezni. Azzal indokolva, hogy élnek a lány szülei, helyi szokás szerint tartották meg az esküvőt.⁴²

A harmadik feleség, Mászisz (3. kép) volt az első szabad új-guineai nő, aki európaihoz ment hozzá. Bíró diplomáciai segítségéért cserébe kapta, amelynek történetét a bevezetőben megismerhettük. A Bilibili-szigetiek érdekeit máskor is képviselte a hatóságoknál, ezért szerették volna, ha oda is költözik. Bíró úgy akart a megtiszteltetés alól kibújni, hogy lehetetlen feltételt szabott: helyi feleséget kért, de megkapta. Ez volt az első ilyen eset, ezért szertartás nélkül zajlott az esküvő. Házasságuk idején a tudós a helyi szokásokat követte, európai bútorok nem volt, és helyi ételeket fogyasztottak. Bíró büszke volt Mászisz szépségére, mikor egy német szobrász meg akarta örökíteni, nem engedte, mondván: „az én kincsem” (BÍRÓ L. 1987. 258).

Az európaiak és bennszülöttek közti házasságokban, így Bíró esetében is vitatott, hogy feleségei valójában milyen szerepet játszottak az életében. Az általános vélemény szerint a hazai közérkölcstörtéte sértette volna, ha ismert, hogy a tudós „pápua módra nősült”, a gyarmatit pedig az bántotta volna, ha nem teszi. Minden életrajzírójának eltér a véleménye.⁴³ Hogy Bírónak szü-

38 Egyik, Bírónak szánt elismerés így hangzott: „te is olyan nagy disznó vagy, mint Odó!” mert „Támolék a derék embert nem oroszlánhoz, sashoz vagy más vérengző és haszontalan fenevadhoz hasonlítják, hanem a hasznos és jóízú sertéshez vagy halakhoz, amikben maguk is a saját érdemeik szerinti őseiket látják.” (BÍRÓ L. 1932. 73.) Az Odó pedig Otto Dempwolff, a telep orvosának megnevezése volt a pápuák között, aki Bíró első szállásadója volt.

39 Bíró második feleségét, Marapuát Mádám Espopessónak szólították, a Herr Professor Bíró után.

40 „Amire Szaghán – az új-guineai szokás szerint – csak annyit mondott: Nekem mindegy.” (BÍRÓ L. 1987. 244.)

41 „A tudomány nem számítja ugyan a házasságot a természetrajz körébe, de jöhet még olyan fel fogás is – majdan. Tegyük fel, hogy megelözzük a korszellemet...” (BÍRÓ L. 1987. 249).

42 Például nászajándékban a fiútestvérekkel és az anyai nagybácsival kellett meg egyezzen, lásd bővebben BÍRÓ L. 1987. 252.

43 Asztalos Sándor, figyelmen kívül hagyva első két házastársát, azt hangsúlyozta, hogy a bizalom jeleként kapott feleséget. Petur László úgy vélte, hogy az európaiak kiközösítették volna Bíró, ha komoly házasságot köt, ezért egy – csak általa közölt – állítólagos házasságlevelet is csak egy jökevdű este viccének tekint. Adatainak hitelességét viszont megkérdőjelezi, hogy Bíró feleségeként mutat be egy lányról készült fotót (PETUR 1963), melynek a Bíró által adott címe: *Tinszárlelen, béli dászben*. Ugyanezt a félreértést találjuk Benedeknél is (BENEDEK 1969). Viszont azt az ismert csoportképet, amelyen Bíró Mászisszal és annak családjával szerepel, úgy címezte, hogy *Bíró barátai körében* (PETUR 1963). Érdekes, hogy első feleségéről, Szaghánról egyik életrajzíró sem közölt fotót. Ezt Vargyas pótolta később (VARGYAS 1986. 53. ábra). Bár Semayer közölt egy olyan képet, amelyen látható, de azt mint az embertípusokat szemléltető képet aposztrofálta (SEMAYER 1902b. 582). A feleségek fotóival kapcsolatban azonban nemcsak ezek voltak a félreértések. Bíró egyik *Est*-cikkében például szerepel egy Másziszról készült kép, amely *A fiatal özvegyasszony* címet viseli. Benedek Zoltán Bíró első két feleségét háztartási alkalmazottnak tekintti. Úgy véli, eleinte betartotta a gyarmati tekintély megóvása érdekében az íratlan szabályokat, de egy idő után nem törődve ezzel, megháza-

sodott – szerinte elsőre, Bíró szerint akkor már harmadszorra. A Bíró kapcsolataira vonatkozó mélyebb részleteket már bizonyára nem fogunk megtudni, beszámolóai alapján viszont egyértelmű, hogy ő feleségének tekintette mindhármukat, sőt arra következtethetünk, hogy (legalábbis) második és harmadik felesége sokat jelentett számára.

44 Példa erre Tarcali Bálintnak (Bíró Lajos ükunokaöccsének) *Levélféle Bíró Lajos ürügyén Új-Guineába* című írása. „Kedves ismeretlen ükunokatestvérem! Csak annyit tudok Rólád, hogy Marapua ükunokája vagy. (Ha egyáltalán létezel. Én nagyon remélem, hogy igen.)” (TARCALI 2005.)

45 Ugyanezeket a táncokat Parkinson narratív aspektusai szerint elemezte (vö. MOLNAR-BAGLEY 1993, 150).

46 „[...] sőt az ő körükben az ott megjelenő európai tünik fel vadembernek, amint-hogy annak tartanak őket is bármely művelt európaiat, mert nem ismeri az ő társadalmi érintkezésük még legegyszerűbb szabályait sem, annál kevésbé az ő világnézetüket” (BÍRÓ L. 1932d. 31).

47 „Ott valahol a Föld túlsó oldalán, a Csendes-óceán egyik ritkán látogatott szigetén az őserdőben találkozik egymással két olyan különböző ember, mint az európai és a pápua. Hogy nézik azok egymást, mit gondolnak azok egymásról? Itthon azt még elgondolni is alig tudjuk.” „Nagyobb ellentétet keresve sem igen lehetne egymással szembeállítani, mint az európaiat és a pápuát.” (BÍRÓ L. 1932. 93.)

48 „Kétféle szemlélet van, amikor is az utazók rövid érintkezés során a jó tulajdonságaikat látták, természetes jószág mintaképének mutatják, másik akinek baja nehézsége volt, ezért sötétlen festi le” (BÍRÓ L. 1987. 219).

műveletlenek.” (BÍRÓ L. 1987. 179.) Arra is felfigyelt, hogy az új-guineaiak fogalmai szerint az európaiak is legalább olyan furcsák.⁴⁶ „Ezekkel az adomaszerű ellentétesen szembeállított vonásokkal csupán azt akartam jelezni, hogy ezek a vadaknak csúfolt emberek is alkotnak maguknak fogalmat mirőlünk, s azok az ő szemükben nem mindig ütnek ki a mi javunkra.” (BÍRÓ L. 1987. 188). Bíró szerint a másság egyszerű okokkal magyarázható – például más éghajlat alatt születtek –, de nem hordoz magában értékbeli különbséget. „Linné szerint egy faj ugyan, Homo sapiens, ember mindegyik, de különböző rassz, amit az európaiak sima vagy hullámos hajzata és a pápuák állandóan göndörségén kívül sok más apró különbség bizonyít. Még azonfelül az a roppant távolság, ami szokásaik és lelkitulajdonságuk közt megnyilatkozik, lévén, hogy az európai faj a történelem és jelenlegi kultúra képviselője, míg a pápua a történelem előtti kőkorszaknak élő maradványa.” (BÍRÓ L. 1932. 93.) Ezek alapján úgy véli tehát, hogy „Nem is csoda, mindenben a legellentétebbek, színe, beszéde, ruhája, eszközei, mestersége, tudása, művészete, vallása, egész élete berendezkedése, társadalmi, családi és egyéni élete, világnézete, mindene más, majdnem egymással homlokegyenest ellenkező!” (BÍRÓ L. 1932. 199.) Az európaiak és a pápuák között kizárólag fokozati különbségeket ismer el, amelyeket nem szellemi és erkölcsi tulajdonságaikban, hanem környezetük, körülményeik eltéréseiben keres (BÍRÓ L. 1932. 199, 177), és fontosnak tartja ezek figyelembevételét. „De a pápuáké annyira ellentétes a miénkkel, a kétféle felfogás annyira új egymásnak, hogy össze se lehet egyeztetni.” (BÍRÓ L. 1932. 155.) Ennek a másságnak a számlájára írta a kölcsönös meg nem értést is,⁴⁷ illetve azzal magyarázza, hogy a rövid időt ott töltő hivatalnokok felületes szemlélete hozza magával az új-guineaiak negatív megítélését.⁴⁸ Ez pedig komoly következményekkel jár, és itt távolodik el európai társaitól alapvetően.

letett-e gyermeke, arról semmiféle írásos adat nem maradt fenn. Egyedül Balogh János tesz említést erről (BALOGH 1982. 90), olyan zoológusok beszámolóira hivatkozva, akik ismerték a kutatót. Azt is hozzáteszi azonban, hogy az anya nevét nem tudjuk. Balogh új-guineai útja során próbálta felkutatni az esetleges leszármazottakat, sikertelenül. Nem gondolnánk, hogy Bíró eltitkolta volna gyermekét, a gyarmaton is volt arra példa, hogy valaki – például a french-szigeteki kereskedő, Parkinson – büszkén vállalta félvér gyermekeit. Bíró családja egyébként félig-meddig ma is hisz abban, hogy felbukkanhat egy távoli rokon.⁴⁴

Bíró számára tehát a pápuák tudományos megfigyelése után eljött az az idő, amikor házassága révén közöttük élte hétköznapjait, és a valós megfigyelések érdekében a lehető legteljesebb mértékben igyekezett alkalmazkodni az életükhöz, „hozzásimulni az itteni szokásokhoz” (BÍRÓ L. 1932. 78). Ezen időszak tereptapasztalatai alapján tekinthetjük Bíró az állomásozó terepmunka előfutárának is (vö. VARGYAS 2000. 576), bár valljuk be, igaza volt Bodrogi-nak, amikor ezt nem tudományos koncepciónak tekinti, hanem a tudós rossz pénzügyi helyzetével indokolja (vö. BODROGI 1956. 189). A táncaik leírását is példának tekinthetjük a bennszülöttek szemszögéből végzett értelmezésre. „A legtöbb leírásban »vad látma és fantasztikus ugrások« a rövid jellemzője a természeti népek táncának; nekem, akit jabimék már beavattak kissé táncaik titkaiba, allegorikus képek, természetfestő mozdulatok tűnnek fel benne, s gyönyörködve nézem és látom benne a kőkorszakbeli egészséges figyelő tehetségét és szépérzékét.” (BÍRÓ L. 1987. 118).⁴⁵ Ilyen mély tapasztalatok alapján nem volt nehéz felismernie, hogy a másik ember megítélése is relatív. „Különben is az a műveltség nagyon relatív fogalom. Ha a tamol közibünk jönne, itt ő volna a műveletlen, mivel nem ismerné a mi társadalmi apró szokásainkat, viszont köztük ugyanezért mi vagyunk a

Ő maga mindig igyekezett saját viszonyaiknak megfelelően tekinteni a pápuákra. Jobb megértetésük végett sokszor von párhuzamokat az ő „kőkorszaki” életük egy-egy eleme és az európai kultúra azonos jelensége között.⁴⁹ Ugyanakkor ellentéteket is gyakran állít a két kultúra között, amelyek azonban kivétel nélkül az új-guineaiak mellett szólnak:⁵⁰ „[...] elhíresztelték róluk, hogy emberevő vademberek, piszkos, meztelen népek, teljesen műveletlenek, közelebb állók az állathoz, mint emberhez! Egyébiránt én láttam ezeket a »vadembereket« békében és háborúban, átéltem békét és háborút Európa »szelíd népei« közt, összehasonlítom, és most visszakívánkozom a megvadult vagy elvadult népek közül a vademberek közé. A pápuák közé!” (BÍRÓ L. 1987. 179.)⁵¹ Megvédte őket a felületes vádakkal szemben is: „A pápua nem vadember sem külső megjelenésében, sem egymással való életében, sem az idegennel való érintkezésben.” (BÍRÓ L. 1923d. 31.) Bíró később sok helyen tartott ismeretterjesztő előadásokat,⁵² ezekkel aztán azért hagyott fel, mert úgy érezte, hogy a közönség szívesebben hall az egzotikumról, így például a kannibalizmusról, még ha az valótlan is (BÍRÓ L. 1987. 259). Egy másik jellemző gondolata: „Rossz nép nincsen a világon, csak rossz emberek, azok is csak akkor, ha hasznuk van belőle. Talán alig van nép a világon, amelyikről annyi rosszat tételeznek fel, mint a szegény emberevő pápuák; pedig hát azok is százezret jobbakkal a hírüknél. Nagy és gazdagon felszerelt expedíciók felkeltik a kapzsiságot, tagjai éppen számuk miatt sokféle összeütközésbe kerülnek a néppel: ellenben a magányos természetvizsgáló, aki együtt él velük, nem nézi le szokásaikat, nem veti meg életüket, mindenütt barátságos fogadtatásra talál. Van már nekem ilyenekben nagy praxisom, hogy nem hiszek a rémlátóknak.” (BÍRÓ L. 1923d. 182–183.)

Ezeknek a sokat emlegetett különbségeknek nemcsak a miértjei foglalkoztatták a tudóst, hanem a következményei is. „De gondolatban se akarok most elkalandozni a múltba, mert akkor a jövő felé is kellene tekintenem, ami elszomorító gondolat, mert lelkiismereti kérdésnek tolul fel, hogy idejöttömmel én is részese leszek annak a majdani sok rossznak, mely az itteni természeti népeket ki fogja pusztítani. Régi tapasztalat, hogy a civilizáció öl, népeket pusztít ki. Akaratlanul is. Ez lesz ennek a népnek is a sorsa. Nemcsak az én érzésem ez, hanem ösztönyszerűleg érzi ezt minden itt megforduló európai társam.” (BÍRÓ L. 1932. 56.) Bíró tehát nem látta üdvösnek az európai befolyást, úgy tartotta, felelősek vagyunk kultúrájuk megőrzéséért: „A pápuák vadnak csúfolt népe a mi őseink letűnt kőkorszakának eleven mintaképe, amit a világ hatalmas népeinek úgy kellene megőrizni, mint az amerikai Yellowstone-parkot. Mit ér vele új tulajdonosa, az ausztráliai Egyesült Állam, ha kolonizálja? Termőföldje valamivel nagyobb lesz, de elpusztítja érte az isten kegyelméből érintetlenül maradt világcsofát, a kőkorszak élő maradványát, melyet még alig ismerünk, melyet műveltségtörténésünk végtelen kárára elsodor a rohanó mai kultúra. Ausztráliának örök szégyene lesz a jövő kor előtt, ha ezt meg nem akadályozza, ha megtörténni enged!” (BÍRÓ L. 1987. 181.) Vagy például egy mitikus lényhez kapcsolódó történetben felismeri az intő mesét, annyit tesz hozzá: „És még mi hiszzük, hogy valami újat visz majd nekik a felvilágosodás.” (BÍRÓ L. 1987. 159.) Illetve idetartozik az a már említett eset, amikor az évekig Berlinben tanult új-guineai fiú visszatérve nem felemelkedett, hanem visszailleszkedett a népe közé, és nem volt hajlandó emlékezni a tanultakra (BÍRÓ L. 1932. 171–174).

Bíró tapasztalatai alapján olyannyira eltávolodott az európai kultúrától, hogy megkérdőjelezte annak fejlettebb voltát, kétségbe vonta etikai értékét,⁵³ és nem volt büszke arra, hogy maga is a képviselője. Abban a tekintetben, hogy nem tartotta az európai befolyást üdvös-

49 Például a tarisznyaviseles és az európai kézitáska (BÍRÓ L. 1932. 77) vagy az arcfestés, a szépítkezés igénye; ahogyan Bírót ugyanúgy megnézik, mint ő a pápuákat (BÍRÓ L. 1987. 220). „Humanitás nincsen sokféle; elméletileg csak egy lehet, de az nagyon sokféleképpen nyilatkozik meg miközöttünk éppen úgy, mint a kezdetleges társadalmi viszonyok között élő pápuák között.” (BÍRÓ L. 1987. 214.)

50 „Bizony, bizony okos ember a vadember, hogy vadember.” (BÍRÓ L. 1923d. 18), vagy egy másik példa: „De hát mi is magunkról szabjuk az embermértéket, nem tartjuk tisztának a sötét bőrű embert. Ők maguk »tamol« néven nevezik meg magukat, az idegen is így szólítja meg. Én ember vagyok, te ember vagy.” (BÍRÓ L. 1987. 179.)

51 A gyermekgyilkosságokkal kapcsolatban is ezt a megjegyzést teszi: „Ez ugyan vad szokás, legalább a formájában. Mennyivel humánusabb módot használna a művelt társadalom ilyen esetekben! De ezt nem lenne tanácsos megismertetni velük, mert nem tudom melyik társadalomnak válnék jobban szégyenére.” (BÍRÓ L. 1987. 226.)

52 Az *Anthropologische Gesellschaft in Wien* is meghívta előadást tartani 1902-ben, de nem tudjuk elment-e (BÍRÓ L. é. n.2 274).

53 Amikor a régi hajósok tréfáiról számol be, miszerint a szemük elé kerülő bennszülöttre lövöldöztek, ezt teszi hozzá: „Kezdem érteni miért szeretnek bennünket” (BÍRÓ L. 1987. 234). Illetve a *kaik* – akik *bumbum*-nak nevezték őt – jámbor vadembereknek tünnek a szemében, „csak szörnyen civilizálódnak, már megtanultak lopni hazudni” (BÍRÓ L. 1923. 122). Erre példa BÍRÓ L. 1987. 179, 202, 242.

nek, és igyekezett megvédeni a pápuákat, álláspontja párhuzamba állítható példaképének, a szintén természetudós Mikluho-Maklájnak⁵⁴ a szemléletével, aki néhány évvel Bírót megelőzve járt és élt a területen. Életük és szemléletmódjuk több szempontból is hasonló, Mikluho-Makláj is nehéz anyagi és egészségi körülmények közt végezte terepmunkáját, közbenjáró büntetőexpedíciók elkerülése érdekében – és egyikük sem írt tudományos összefoglaló művet. Mikluho-Makláj azonban politikai téren is kiállt a bennszülöttek mellett.⁵⁵ Humanista elképzeléseit ugyanakkor nem tudta megvalósítani, sőt sokszor rótták fel neki,⁵⁶ hogy emiatt kevesebbet foglalkozott a tudománnyal. Ahogyan Justin Stagl írja, a 19. században megszokott gyűjtési gyakorlathoz képest túl gentleman volt, hogy jó etnográfus legyen (STAGL 1989. 198–199).

Bíró pápuákkal kapcsolatos utópisztikus képe nem vált elfogulttá, ahogyan a lenézésüket, úgy a túlidealizált képet sem szerette a pápuákkal kapcsolatban.⁵⁷

Mivel Bíró más társadalmi és gazdasági közegekből érkezett, mint a gyarmat többi európai lakója, a pápuákra vonatkozó nézetei is részben eltértek. Bár ugyanazokat az információkat birtokolta, és tudományos elveket vallotta, ugyanazokkal a nem éppen pozitív teóriákkal érkezett, mégis volt igénye pluszlépéseket tenni a „Másik” irányába, aminek eredménye a valós megismerés lett. Ennek hatása pedig az előítéletek felülírása, sőt a saját kultúra megkérdőjelezése. Hogy idejét miért a pápuák megismerésére szánta, és miért nem a gyarmatosítók körében töltötte el, annak okaként nemcsak személyiségét, hanem életútját és történelmi okokat is figyelembe kell vennünk. A szemléletében érzékelhető pozitív változást az együtt töltött idő hatásával magyarázhatjuk, illetve egyetérthetünk Molnar-Bagleyvel abban (MOLNAR-BAGLEY 1993. 152), hogy társadalmi háttere és élettapasztalata tette befogadóvá és érdeklődővé.

54 Nyikolaj Nyikolajevics Mikluho-Makláj (1846–1888) 1871 és 1883 között összesen 32 hónapot töltött Új-Guinea északi részén, az Astrolabe-öbölben.

55 1875-ben beadványt írt a cárnak, hogy Új-Guinea gyarmatosítása helyett, a pápuák védelmében helyezze a területet orosz védelem alá. A nemleges válasz után Anglia vezetőihez fordult hasonló kéréssel, majd később, miután Nagy-Britannia és Németország felosztották a területet, Bismarckot kérte, hogy nemzetközi egyezmény szülessen a terület lakóinak jogairól. Ez azonban nem jött létre.

56 Finsch és Malinowski is (STAGL 1989. 198–199).

57 Például az előadásai során feltett olyan típusú kérdéseket, hogy négykézláb járnak-e a pápuák (BÍRÓ L. 1987. 234). Ortutay szerint Bírót ez a humanizmus tette a magyar néprajz egyik úttörőjévé (ORTUTAY 1943. 480).

Irodalom

ASZTALOS Sándor

1953 Biró Lajos a nagy magyar utazó. Budapest, Művelt Nép.

BALOGH János

1982 Érdekes szigetek. Budapest, RTV–Minerva.

BENEDEK Zoltán

1979 A Szilágyságtól Új-Guineáig. Biró Lajos természettudós életútja (1856–1931). Bukarest, Kriterion.

BIRÓ Anna

- 2006 „Nem céloim pusztán etnográfiai tárgyak gyűjtése”. Biró Lajos új-guineai gyűjteménye. Néprajzi Értesítő, 88. évf. 79–97.
- 2011 Kauri és nagyító. Óceániai ékszerek Biró Lajos gyűjteményéből. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások, 18.)

BIRÓ Lajos

- 1896–1900 Nyelvek, nyelvtanok, szójegyzékek, eszközök és tárgyak neve, dalok stb. (Kézirat.) 120 p. 6 r. Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 4721.
- 1896–1902 Kutatóutak során készített felvételekkel kapcsolatos jegyzéke. (Kézirat.) 479 p. 302 f. 14 t. Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 4718.
- 1897 Egyet-mást az új-guineai bennszülöttek művészetéről. Kritikai megjegyzések Dr. K Th Preuss könyvéről. (Kézirat.) Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 4723.
- 1900a Jankó Jánoshoz írt levelek, beszámoló a gyűjtésről stb. (Kézirat.) 24. p. Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 4712.
- 1900b Néprajzi gyűjtés jegyzéke és tárgycédulái. (Kézirat.) 159. p. 69 r. Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA4716.
- 1923a Az én vadembereim. Az Est, május 27., június 5.
- 1923b Az én pápua feleségeim. Az Est, 1923. június 27., július 4.
- 1923c A vadember kőbaltája. Az Est, július 20.
- 1923d Hét év Új-Guineában. Levelek két világrészből. Budapest: Világirodalmi Kiadó. (A hat világrész – utazások és felfedezések, 6.)
- 1932 Újguineai utazásom emlékei. Szerk. SZABÓ-PATAY József. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat. (Népszerű természettudományi könyvtár, 13.)
- 1987 Hat év Új-Guineában. Válogatott írások. Szerk. BODROGI Tibor. Budapest, Gondolat. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- é. n. 1 Ethnológiai tárgyak jegyzéke, leltárcédulái stb. (Kézirat.) 695 p. 478 r. Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 4715.

- é. n. 2 Iratai a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében (Kézirat.) MTM Tudtört. Gyűjt. 535.

BITTERLI, Urs

1982 „Vadak” és „civilizáltak”. Budapest, Gondolat.

BODROGI Tibor

1956 Az etnográfus Biró Lajos. Múzeumi Híradó, IV. évf. 3. sz. 188–191.

DIAMOND, Jared M.

2006 Háborúk, járványok, technikák. Budapest, Typotex.

FINSCH, Otto

1899 Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee (1888–1893); Syst. Übersicht d. Ergebn. seiner Reisen und schriftstellerischen Tätigkeiten. Berlin, A. Hölder

GOSDEN, Chris – KNOWLES, Chantal

2001 Collecting colonialism: Material culture and colonial change. New York – Oxford, Berg.

HIERY, Hermann Joseph

2001 Die deutsche Südsee 1884–1914: ein Handbuch. Paderborn, Ferdinand Schöningh.

KLEIN, Dieter

2010–2011 Expeditionen des Missionar Wilhelm Diehl ins Hinterland der Astrolabe-Bucht (Deutsch-Neuguinea) um 1910. Münchner Beiträge zur Völkerkunde, Bd. 14. 311–356.

KÓSA László

2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, Osiris.

N. KOVÁCS Tímea

2007 Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról. Debrecen, Csokonai.

KUKLICK, Henrika (ed.)

2008 New History of Anthropology. Malden, Blackwell.

LANTERNARI, Vittorio

1972 Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak. Budapest, Kossuth.

LEIRIS, Michel

2005 Gyarmatosítás és néprajz. Anthropos, II. évf. 1–2. sz. 208–217.

- MOLNÁR-BAGLEY, Emese
1993 Lajos Biro and his contributions to early New Guinea contact history. (Szakdolgozat.) Washington.
- ORTUTAY Gyula
1943 Ungarische Forscher unter den primitiven Völkern. Ungarn, oktober 475–480.
- PENNY, H. Glenn – BUNZL Matti
2003 Worldly Provincialism: German anthropology in the age of empire. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- PETUR László
1963 Egyszemélyes expedíció. (Nagy emberek élete.) Budapest, Móra.
- PREUSS, Karl Theodor
1897 Künstlerische Darstellungen aus Kaiser-Wilhelms-Land in ihrer Bedeutung für die Ethnographie. Zeitschrift für Ethnologie, Jg. 29. 77–140.
- SEMAYER Vilibáld
– 1902a Bíró Lajos. Vasárnapi Ujság, XLIX. évf. 36. sz. 581–582.
– 1902b Bíró Lajos felolvasása Új-Guineáról. Vasárnapi Ujság, XLIX. évf. 45. sz. 737–738.
- STAGL, Justin
1989 Nikolai Nikolajewitsch Miklouho-Maclay oder das Dilemma des Ethnographen in einer vor-kolonialen Situation. Zeitschrift für Ethnologie, Jg. 114. 195–204.
- TARCALI Bálint
2005 Levélféle Bíró Lajos ürügyén Új-Guineába. (Címzett: Marapua és Bíró Lajos új-guinea ükunokája, French-sziget.) Természet Világa
- VARGYAS Gábor
– 1986 Data on the pictorial history of North-East Papua New Guinea. Budapest, Ethnographical Institute HAS. (Occasional papers in anthropology, 1.)
– 2000 Az Óceánia-gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum, 553–593.
– 2004 Bíró Lajos (1856–1931) emlékezete. Ethnographia, CLV. évf. 4. sz. 441–455.

ANNA BÍRÓ

“Two savages” – the viewpoint of an outsider in an early German colony

The life of Lajos Bíró (1856–1932) was determined by his commitment to natural science. From his youth it was his plan to do research in regions outside Europe, principally on natural science themes that he thought would also be an opportunity to get to know the life of the local people. He was no longer young when he arrived in German New Guinea that had been colonised for barely ten years. He was the only one among the few Europeans there who had no ties to the colonial administration and was not a missionary or a trader. This fact enabled or indeed even predestined him to remain an outsider throughout his time there. His previous life and his social background made him open towards the local Papuans, a viewpoint that was also unaccustomed at that time.

As a result a triangle was formed between Bíró, the Papuans and the Europeans in the colony, allowing the researcher to observe both worlds from the outside. The article draws on the collecting records of the literate collector, and examines the circumstances and influences that eventually led Bíró to move further away from the Europeans and come much closer to the Papuans.

„Mennyire nem olyan a természeti ember, a »vadember«, mint ahogy odahaza elgondoljuk!”*

1899. január 30-án Simbangból, az új-guineai Huon-öböl partján fekvő lutheránus missziós állomásról így ír Bíró Lajos természettudós Szalay Endrének, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának: „Méltóságos Uram! Ne tessék érte megróni, hogy hűtlen lettem az én régi ideálomhoz és sógorasszonyára, az etnológiára kacsintgatok. Csábító perszóna az itt nagyon! Itt még kőkorszakbeli egyszerűségében jár vagy lerí róla a civilizációnak minapában felvett cafrangja, még könnyen rá lehet ismerni természetes egyszerűségében. Ilyenek lehettek a mi eleink is ezelőtt 3000 évvel, a kőkorszakban, mikor még nem tudták, mi a jó, mi a gonosz. [...] *Mennyire nem olyan a természeti ember, a »vadember«, mint ahogy odahaza elgondoljuk! Milyen hamisan, mondhatni otrombán ítéljük meg a kőkorszakbeli ember műveltségét, erkölcsét és tehetségeit s benők saját őseinket! Leszállítjuk őket az állatóság színvonalára, hogy magunkat annál magasabban állóknak láthassuk!*” (BÍRÓ é. n. 1. 137–138.)

Attól tartok, hogy Bíró Lajos 112 évvel ezelőtt megfogalmazott keserű megállapítása lényegében ma is érvényes: Új-Guinea szigete és pápua lakói minálunk manapság is leginkább a „kannibál”, a „vadember” és a „kőkorszak” képét és negatív sztereotípiákat idéznek fel az utca em-berében. Félek, hogy az itt kiállított tárgyakra jó esetben is legfeljebb mint egy távoli, egzotikus, de mindekelőt „primitív” kultúra képviselőire tekintenek, amelyek anyaguk, meglepő, néha bizarr formájuk, valamint szokatlan viselési helyük miatt kelhetnek érdeklődést. Csak remélhetem, hogy az utóbbi évtizedek változásai, a hazánkban is megszokottá vált piercingek, tetoválások és henna testfestmények már némi szemléletmódváltást, a kultúrák relativitásának eszméjét is magukkal hozták.

Hogyan is nézzünk hát e tárgyakra? Mit lássunk meg bennük? Mi juthat eszünkbe e kiállítást nézve?

Számomra először is az a kor idéződik fel, amikor ez a gyűjtemény létrejött, amikor földrajz, természettudomány és néprajz, a természet, az ember és a kultúra tanulmányozása még nem különült el egymástól. Tudományunknak az a még gyermekcipőben járó periódusa ez, amikor a fejlődés, az evolúció eszméjétől áthatott, többnyire természettudományos végzettségű kutatók a megismerni vágyott világot, növényeket, állatokat és embereket egyaránt – képletesen szólva és a valóságban is – gombostűre szúrták, nagyítóval vizsgálták, majd szisztematikusan „tudományos” kategóriákba sorolták. Ahogy Bíró az akkoriban újdonságszámba menő, mikroszkópos rovarvizsgálat, illetve a régi típusú, gombostűre felszúrt, kézi nagyítóval vizsgált rovargyűjtemények előnyeiről és hátrányairól értekezve némiképp ironikusan kommentálta egy levelében: „Hát hiszen szép is az úgy nagyon! Az emlősök és madarak szép katonás sorban, jobbra tekints, balra nézz-féle mód szerint, vagy élénk mozdulat közben megmerevedve, egyenlő polcokon, egyenlő szekrényekben igen esztétikus látványt nyújtanak. Halak, békák, kígyók szép sorban álló borszeszes üvegekben nagyon jól veszik ki magukat. Hát még a rovarok! Szép üveges skatulyákban, ládáknak, mértani pontossággal vont zöld papíroscsíkok közt, egyenlő tűkön, vagy egyenlő papírosdarabkákon olyan szép sorban állanak, hogy akár felülről lefelé, akár oldalt nézzük, a gombostűk fejei mindenképpen szabályos vonal irányában maradnak. [...] Jól is van ez így, sőt egészen természetes, hogy így van. Minden múzeumban, minden magángyűjteményben így van az: az ember szépéke nyilatkozik meg benne. [...]” (BÍRÓ é. n. 1. 163–164).

Csakhogy – folytatja tovább a haladás mellett elkötelezett Bíró – „a természetrajzi gyűjtemények is torzalaknak látszanak nekem, ha a rend és szépség kedvéért mindent fölládoznak, még a célszerűséget és tanul-

* Vargyas Gábor megnyitóbeszéde a *Kauri és nagyító* című kiállítás megnyitóján hangzott el 2011. szeptember 29-én a Néprajzi Múzeumban. A szöveg rövidített változata megjelent: http://www.magyar-muzeumok.hu/kiallitas/353_kauri_es_nagyito.

ságosat is” (Bíró é. n. 1. 164). Majd ezt követően hitet tesz az általa személyesen ismert, később Nobel-díjjal kitüntetett tudósnak, Robert Kochnak, a malária kórokozója felfedezőjének új módszere mellett, aki üveglemezek közé preparált metszetek, „mikroszkópi készítmények” segítségével vizsgálta a maláriát terjesztő *Anopheles* szúnyogokat, és felvázolja, hogy szerinte a természettudományos oktatásnak milyen irányban kell haladnia a jövőben.

Ezt az „objektív”, még az emberhez is – mint egy tárgyhoz – nagyítóval, sőt mikroszkóppal közelítő látásmódot jól tükrözik Bíró Lajos leírókatalogusainak egyes passzusai: egy, a Sepik-vidékről származó, kontyba kötött és levélrostrall megkötött hajcsomót például az alábbi megjegyzések kísérik: „Az egész hajcsomó kucsmagomba alakjára emlékeztet; a tönk magassága 15, átmérője 6 cm., a kucsmának megfelelő gömb átmérője 12–15 cm. [...] Példányunkon a hajzat az alsó részben erősen összenyomott [...] de mégis megőrizte a pápua haj azon typicus jellegét, hogy egyes egyenesen megmaradt szálak mellett az összhajzat szálainak [...] jó 4/5-e kunkorodott, belül üres hengerspíralis alakot mutat, mi a csomós bundás hajúkat a gyapjas bundás hajúaktól elkülöníti. Górcső alatt [...] a kontyból kivett fonalak európai ember szőke hajszálainál másfélszer nagyobb átmérőűek, s [...] a melanéziai haj minden része meg van görbülve [...] Ráeső fényben fénytelen fekete, átmenő fényben sötétvörös” (Bíró 1899. 3), és így tovább, több mint egy oldalon keresztül.

Ugyanez a szentelen, „objektív” természettudományos érdeklődés vezérel(het)te Bíró, amikor az Aitape vidékén egy öreg pápua szakállát szerezte meg a gyűjteménye számára: „Vitorlás csónakján jött át az öreg őszbevegült Torgiáu, pár száz kókuszdióval, melyet a folyó árban, 20 darabot egy gyűszünyi apró gyöngvért számítva cserélt be. – Nekem megtetszett az öregnek a szakálla, olyan nem volt egynek sem. Hanem azért rá sem gondoltam, hogy azt megszerezni lehessen s jóformán tréfából nyújtottam felé egy féldoboz dohányt [...] s jelekkel mutogattam, hogy neki adom a szakálláért. Az öreg Torgiáu egy pillanatis sem gondolkozott, hátra csapta a kezét s hűségesen nyujtotta az állát. Hamarosan elő került a papírvágó olló, egy nyisszantás! – s kezemben volt a szép göndör fonalakból összefont, piszoktól sárga ősz szakáll. A megmaradt kurta szakállát aztán hamarjában szép körszakállá idomítottam át s az öreg az elébe tartott tükörben valóságos gyönyörrel nézte megifjodott arcukat. A nyert kincset hamarosan fehér papírra tettem abban a reményben, hogy talán valami exotikus mozgó lényt [azaz tetveket – V. G.] is találhatok benne. Fájdalom, ilyen nem volt. Microscopicus lények azonban aligha hiányoznának benne.” (Bíró 1899. 4.)

Erre a 19. század végi–20. eleji időszakra, erre a külső, „objektív” természettudományos nézőpontra és ethoszra utal a kiállítás címében a „nagyító” és néhány kiállítási vitrin és tárgy: Bíró Lajos képzeletbeli munkaasztala, rajta nagyítója, iránytűje, fénymérője, preparálóeszközei, rovargyűjteménye, leírókatalogusa, illetve az elutazást, az eltávolodást szimbolizáló útiládája és bőröndje.

Csak hogy Bíró épp azért olyan fontos, mondhatni kulcsfigura az Óceánia-kutatás számára, mert neki két arca van: az Új-Guineában töltött idő hosszúságának (hat év – ez még ma is példátlanul hosszú időtartamnak számít), nyelvtudásának (több pápua dialektust is elsajátított valamilyen szinten), őszinte humanizmusának, a pápuák iránt érzett szimpátiájának, sőt szeretetének köszönhetően (egymás után három pápua felesége volt) Bíró jóval megelőzte korát: az állomászó terepmunka előfutárává vált, és olyan mélységekig ismerte meg belülről a pápua társadalmat, ami saját korában – sőt utána is – kivételesnek mondható. Ez a *belső nézőpont*, az általa gyűjtött tárgyak készítésére, használatára és funkciójára, a rajtuk látható minták szimbolikájára, a tárgyakhoz fűződő értékekre és érzelmekre vonatkozó, több ezer kézirásos oldalt kitevő jegyzetei azok, amelyek miatt Bíró gyűjteménye nemzetközi tekintetben is oly kiemelkedő jelentőséggel bír.

Ismét egy „természettudományos” tárgyat véve első példának, hallgassuk meg, mit mond egy, a gyűjteményébe került Astrolabe-öböli koponyáról! „A házak eresze alatt megőrzött többi lakomai emlékek [a vadászott állatok, illetve elfogyasztott áldozati állatok megőrzött csontjai] közé néha embercsontok is keverednek. A borzadva néző látogatónak pedig mosolyogva magyarázza a tamol [ember], vagy éppen a felesége: »tamol bole!« »jó ember volt!« Hát kell ennél kézzelfoghatóbb bizonyosság, hogy e szörnyeteg vadak emberevők?! S annyira megátalkodott kannibálok, hogy röhögő pófával bizonykodnak: jó ízű volt! Pedig szegény ártatlan tamolék ártatlanul keverednek a kannibalság hírébe. Emlékezz ezek is (ez a koponya is), becsületesen meghalt, meggyászolt rokonok emlékei, miket a jámborok photographia helyett őriznek, a dicséretet pedig nem az izére mondják, hanem hogy becsületes, jó tamol módjára élt. Épen csak, hogy nincs szekrényük, a hol a kegyeletes maradványokat külön elhelyezzék. Csont az is, hát oda kerül a többi csont közé. Hanem ha az ember meghittebb barátságba lép velök, egy bizalmasabb órában előhoznák a kunyhó valamelyik rejtettebb zugából egy gondosan levelekbe takart csomagot, abból megmutatják legféltettebben őrzött kincsüket: a megboldogult állcsontját és előfogait. A koponyát, kevés rábeszélés után, odaadják egy baltáért, de nincs a világnak az a kincse, a miért odaadnák a fogakat az

állcsontot. Mert hiszen azzal kezébe adnák boldogságukat és életüket, s a mikor neki tetszik, akkor ronthatná meg őket az ördögös »ruhás ember«, a »gara-tamol«.” (BÍRÓ 1901. 16.)

Kicsivel később, „a lakomai emlékekről” szólva még hozzáfűzi: „[Ezek] Csak vadászati trofeák, elmúlt jó falatok emlékei, nem sokat ad rájuk a tamol s könnyen megválnak tőlük. *El ugyan nem ajándékozza, mert a tamol elvből nem ajándékoz soha semmit, s éppen nem európainak*” – fejezi be a fejtegetését (BÍRÓ 1901. 23), ami egyben már a gyűjtés körülményeit is felvillantja.

A koponyacsontok megőrzésének etnográfiai kereteit viszont egy másik koponyához írt jegyzetéből ismerjük meg: „A tamol temetése után mintegy félesztendő múlva ünnepségek közt felássák a sírját, kiveszik a halott koponyáját és megtisztítják. A metsző, és szemfogakat kihúzzák s az alsó állkapocscsal együtt gondosan megőrzik. – Megőrzik magát a koponyát is de később, a kegyelet lohadtával, ezt akár el is adják. Ezeket az adatokat nem benszülöttektől tudom, hanem európaiaktól, éppen azért nem lehet tudni, mennyi benne a valóság, mennyi a nem való. Magamnak nem volt alkalmam ilyen látni, sem a tamolokat nem tudtam felőle nyilatkozásra bírni.” (BÍRÓ 1901. 15.) Ma már tudjuk, hogy a kettős temetkezés s vele a halottak csontjainak exhumálása és megtisztítása világszerte ismert szokás, amelyet Borneótól Vietnamon keresztül Kínáig vagy Afrikában a mai napig is gyakorolnak.

Ha a fentiek fényében az itt kiállított tárgyakat, az ékszereket vesszük szemügyre, Bírónak e tárgyak funkcionális-társadalmi-vallási-értékrendbeli-emocionális kontextusára vonatkozóan is egyedülállóan gazdag észrevételei vannak.

Egy bizonyos Huon-öbölí „csigás táncdíszről” például, amelyet tánc közben a táncosok a fo-gaik közé szorítva a szájukban tartanak, a következőket tudjuk meg: „E szokatlan módon [való] viselését az [...] ékszernek a benszülöttek illendőségi felfogásából is érezni lehetett. Ásítani vagy száját nyitva tartani mások előtt, különösen a másik nem előtt, nem illik (vagy mint ők mondják: nem jó). A hittérítők jabim [egy Huon-öbölí helyi etnikai csoport neve] istentiszteletén a nagyobbacska legények nem akarnak énekelni, ha az asszonyok ülnek szemben, úgy kellett őket ültetni, hogy az asszonyok »ne lássanak az ő szájukba«. Erős és fásasztó mozgáskor, evezésnél, favágáskor, futás után a benszülött összecucsorított ajakkal fú vagy fütyül, de nem liheg. A fásasztó mozgással járó táncok a szájába fogott *káp á-szili* akadályozza meg, hogy illetlenséget el ne kövessen.” (BÍRÓ é.n. 2. 49.) E leírásnak köszönhetően tehát nemcsak a tárgyi világról, egy speciális táncdíszféléőről szerzünk tudomást, hanem a pápuák értékrendjéről, a körükben dívó illelőről is. Ez a leírás számomra, egy vietnami hegyi törzset, a brúkat belülről ismerő etnográfus számára azonnal felidézte egy érdekes, már a 19. századi francia utazók figyelmét is felkeltő szokásukat: egy emberre kézzel mutatni durva udvariatlanság, amit az illető felé csücsörített ajakkal „váltanak ki”. A gesztus hasonló, a száj nyitva tartásának udvariatlan volta pedig azonos, s ez a mi kultúránkban is ismert: ásításkor mi is eltakarjuk a szánkat.

Egy ékszernek ugyanakkor lehet gyakorlati funkciója is: a teknőspáncél füldíszről írja Bíró: „Az az érdekes rajta, hogy *gazdája parfümtartónak használta*. Benne van a jószagú *kátikuj* [itt megadja a szót három nyelven] gyanta, mit Sziasszi-vidékről [a Siassi-szigetetről] kapnak. Ünnepségek és tánc idején szagositónak bedörzsölik vele a karjukat és lábuk köze táját.” (BÍRÓ é.n. 2. 654.)

Továbbmenve, a Huon-öböl bizonyos részein a fésű sem annyira a haj ápolására, mintsem inkább más gyakorlati célokra szolgál. „Bongá és Poum vidékiek igen szép faragásokkal látják el. Itt már a viselet kiegészítő része, részint mint hajdíszítő tárgy, *részint a homlok fölött alulról felfelé a hajba tűzve mint szemet védő napellenző. Poum vidékén, hol aránylag kevés az erdő, csupa füves helyek vannak nagy területen, a fésű mintájára külön ilyen napellenzőket is készítenek.*” (BÍRÓ é.n. 3. 566.)

Bizonyos ékszereknek, viseleti tárgyakkal ugyanakkor mágikus-vallásos funkciói is vannak: a csigás nyakék például „Amulettféle, mitől a kái [egy etnikai csoport neve] csak nagy nehezen és hosszú rábeszélésre, s drága árért tudott megválni. Szörnyen meg kellett ígérnem, hogy becsomagolom, és nem mutatom senkinek, és nem csinálok vele bármi rosszat, hogy ő meghaljon. Előbb a csontárral jól összeviszta szurkálta, és megnyugodott, s nem ismételte többé, mit addig: meghalok, meghalok!” (BÍRÓ é. n. 3. 314.)

Az ékszerek státusszimbólumként való funkcionálására s egyben a pápuák értékrendjére kivételes fényt vet, amit Bíró az úgynevezett „középtagos” homlokkötőről ír Berlinhafenből: „A kiálló középtag rendes dísz a vörös hánccsfonással keretelt hajpamat s ebbe van foglalva a benszülöttek drágaköve, a kutya szemfoga. »Csak hogy az ilyen kutya fogas ékszer drágán kell megfizetni, mert az itt az aranyérték, legtöbbször pedig nem is eladó. Ha mégis kénytelen megválni tőle, kiszedi belőle a drága kutya fogat«. Tíz példányunk közül a kutya fogak tényleg csak egy példányban vannak meg. »Hogy a pápuából sem hiányzik a hiúság, folytatja Bíró, ez is takargatja a szegényedést, mutatja az a darab, a hol az értékes kutya fog helyébe már csak kettéhasított disznóagyar jutott«. Egy másik homlokkötő tulajdonosának már ilyenre se teltet, hát egyszerűen egy kis hajjal díszít fel.” (BÍRÓ 1899. 15.)

Egy itt kiállított, kutyafogakkal díszített, Huon-öböli homlokpánton („homlokkötőn”) – megszámloltuk – 64 darab kutya fog van. Ez kutyánként négy-négy darab fogat számítva (mert csak a felső és az alsó szemfogakat használják e célra) tizenhat megölt és feláldozott kutyát jelent! Ha tudjuk, hogy a kutya a mai napig áldozati állat a pápuáknál, amely az áldozati állatok skáláján a hierarchia csúcsán álló disznó előtt áll, és amelyet „csak úgy” soha nem lehet leölni, azonnal felmérhetjük, hogy egy ilyen ékszer milyen értéket képviselhetett a viselője számára: gazdagságát, presztízsét legalább olyan jól mutathatta, mint mondjuk nálunk egy svájci Rolex karóra vagy egy Armani öltöny; s azt is megértjük, hogy egy ilyen ékszer elkészítésének egyben vallásos előfeltételei, konnotációi is vannak.

Nem akarván visszaélni türelmükkel, nem időzhetek tovább az ékszerek társadalmi kontextusára vonatkozó adatoknál. Fordítsuk hát figyelmünket a gyűjtés körülményeire! Hogyan gyűjtött Bíró? Miként jutott a tárgyakhoz?

Extrém, de beszédes példa jól ismert története Grajet szigetéről, amikor félreértésből „kicsit agyon akarták ütni” (BÍRÓ é. n. 1. 30–33). Ennek lényege, hogy őrizenlenül hagyott, töltött pus-káját az őt kísérő gyerekek játék közben véletlenül elsütötték, majd „jobb támadni, mint védekezni” alapon elfutottak, és bevádolták Bírót, hogy le akarta löni őket. A falu összefutott, és felfegyverkezve Bíró ellen indult, aki csőre töltött fegyverrel és a szótárból hamarjában kikeresett szavakkal („Ha jössz, lövök!”) távol tartotta őket. Néhány óra idegtépő, ám eseménytelen állóháború után megjött a felmentő „hadsereg” a helyi misszionárius vezetésével. Innentől idézem Bírót: „Visszamentünk testületileg a faluba. Letelepedtünk szótlánul a gyülekező házba. A misszionárius volt az intéző és kiadta a parancsot: leülni, csendesen lenni, szót se szólni. Tamolék szintén szótlánul komolyan üldögéltek, mintha a nagy lárma után mindenki magába szállva elmélkednék. Végre előlépett az öreg Labuto s megkezdte az alkudozást. *A vége az lett, hogy én kaptam egy csomó nyilat, lándzsát, egy öreg valódi kőkorszakbeli pajzsot, meg egy kosár tárót; én pedig szétosztottam két font dohányt s elégtételül megcibáltam a két vétkes fülét. Azóta újra szent a barátság.*” (BÍRÓ é. n. 1. 33.)

Egy másik extrém, de ellenkező előjelű példa a „kakastoll története” néven megírt, megejtő „sztori” a Szent József-szigetről, Új-Írland mellől (BÍRÓ 1987. 322–326). Ennek lényege, hogy barátságos, a pápua szokásokat tiszteletben tartó magaviseletével néhány órán belül elérte, hogy egy helyi „főnök”, Szupot névcserét ajánlott neki. Ez körülbelül olyan jelentőségű esemény, mint a honfoglaló magyaroknál a vérszerződés lehetett. „Ezek komolyan veszik a névcserével járó rokonságot, ilyen esetet most először értem meg a pápuák közt! Kedvem jön további próbát tenni. Előveszem az egyik asszony bételes kosarát s elkészítem magamnak a pápuák kedves élvezetét. Népszerűségemet fokozza, hogy értem az elkészítését, s nyugodtan rágcسالom, holott mindenféle fehér ember orrfintorogva szokta elutasítani. Nekem azonban nem az vele a célom, hogy tetszésük nyilvánítását halljam. A félig leharapott bételdiót a mészporba mártom s megkínálom vele a szomszédasszonyt. Ez már a legnagyobb bizalmaskodás jele, mit csak rokontól vagy kedves baráttól fogad el a pápua asszony, még a férje jelenlétében is. Idegennel szemben vagy a férj háta mögött pedig már [szerelmi] *vallomásszámba* megy. [Közbevetőleg jegyzem meg, milyen széles mosoly fogadta, amikor hasonló helyzetben Port Moresbyben a helyi piacon egy eladónő bételt ajánlott fel nekem megvételre – V. G.] Engem a névcseré valóságos atyafivá tett, a szomszédnőm vonogatás nélkül elfogadta.” (BÍRÓ 1987. 325.) Ilyen körülmények között csak természetes, hogy Bíró jó gyűjtőmunkát tudott itt is végezni.

Pedig a gyűjtés – aki próbálta, tudja! – kínkeserves munka, különösen olyan helyen, ahol még közös nyelvet sem beszél a gyűjtő és az eladó. „Hogy milyen nehézségek között ment ez a gyűjtés, azt elképzelni is bajos. Csak az segített benne, hogy mindent rögtön feljegyeztem, vonatkozásával együtt, s később helyesbítettem. Most mulatságos látnom, hogy mások is beleesnek azokba a tévedésekbe, amiken én keresztülmentem, mint ahogy a hittérítő néhány szónyi jegyzékében látom, hogy a házra azt a jelentést írta fel: lázbeteg, a fésűre: erdő, a kókuszdióra: út. Alkalmasint az elsőben beteg feküdt, a fésűdíszítőfüvet az erdőn szedte, a kókuszt az útról vette fel.” (BÍRÓ é. n. 1. 95.)

A nyelv nem tudásán kívül ott van még „[...] a három nélkülözhetetlen kellék, ami pénzzel kezdődik, folytatódik és végződik” (BÍRÓ é. n. 1. 112); a betegségek és a sebek (egy helyütt Bíró leírja, hogy kisebesedett lába annyira fáj a cipőben, hogy lyukakat vágott rá, hogy ne nyomja, és járnidolgozni tudjon [BÍRÓ é. n. 1. 124]); a helyi kormánytisztviselők, misszionáriusok és kereskedők rivalizálása a szuvenirként vásárolt néprajzi tárgyak megszerzéséért (egy idézet új-írlandi gyűjtéséből: „mivel a vendégszerető urak sportot űznek abból, hogy engem, az idegent, mindentől elüssenek, meg kell elégednem »tapasztalatokkal«” [BÍRÓ 1987. 323–324]); a német megtorló katonai akciók miatti folyamatosan romló viszony a pápuákkal. („A hadihajó legénysége még aznap délután visszatért s az egész part mentében használhatatlanná vagdalta a falubeliek minden csónakját. Pedig be sok szép faragvány volt némelyikén! Mi mindent ígértem én tavaly néme-

lyikért! De nem volt eladó semmi árért, még a használhatatlanokat is otthagyták a parton.” [BÍRÓ é. n. 1. 107.] És akkor még nem beszéltem az eladók, azaz a pápuák nagyon is gyakorlatias, sőt üzleties felfogásáról: „Hozattam pár száz márka árú (270 márka) cseretárgyat Singaporeból s már meg is érkeztek. Remélem, hogy a Huon-Golfnál érdekes dolgokat szerzek, amik a gyűjteményünkéből hiányzanak. Berlinhafen jó iskola volt, sokat tanultam, hogy kell a benszülöttekkel cseberberélni. Mi, akik ethnológiai dolgokat gyűjtünk, azt hisszük, hogy tudományos dolgot cselekszünk, pedig mi vagyunk a pápuák »ócskanemű« kereskedői.” [BÍRÓ é. n. 1. 63.] Ráadásul azt hisszük: a pápuák „naivak”, és némi „csecsebecséeért” odaadnak mindent, következőképp a néprajzi tárgyak gyűjtése könnyű, csak hogy „a pápua a gyakorlat embere”, csak vasért vagy dohányért, azaz a számára legértékesebb dolgokért ad el bármit (BÍRÓ é. n. 2. 535/99).

Befejezőképp álljon itt egy utolsó történet Bíró Lajosról, a gyűjtőről. Egy 1897-ben írott levélből idézek: „Mostani küldeményemben csupa állattani tárgyak mennek 12 ládában [...] A madárfészkek csomagjában két kazuártojás is van, amik nem jók zoológiai tárgynak csak dísz-tárgynak. Egyiket ketté kellett keszelnem, mert teljes embrió volt benne, s már előbb annyira megsértettem, hogy életben maradásához nem bíztam. Társát ágyamban melengettem s harmadnapra ki is bújt a kis kazuár; most szaladgál utánam, mint egy kis kutya. Igen kedves állatka. Majd megválik, lesz-e olyan hű is, mint a kutya.” (BÍRÓ é. n. 1. 98–99.)

Hogy ez a – Konrad Lorenz etológiai kutatásaiból mára közismert – kísérlet a saját korában milyen visszhangot kelthetett, arra álljon itt Albert Hoffmann német származású lutheránus misszionárius leírása ugyanerről az esetről: „Sajátos, inkább mulatságos, mintsem komolyan veendő alak volt a magyar Bírolajos professzor. Ez az ember azért jött Új-Guineába, hogy – mint ő maga mondta – a legkisebb állatokat tanulmányozza. Ezen ő azokat a férgeket értette, amelyek a benszülötteket oly nagy számban kínozták, úgymint tetveket, bolhákat és poloskákat. Azt állította, hogy új fajokat fedezett fel e különben semmire sem becsült állatkák között. Bírolajos professzor annyira beléjük volt szerelmesedve, hogy azt tartották róla, időnként maga is tenyésztette őket a hájában. Amikor olykor megjelent társaságban, tréfából gyakran megkérdezték tőle: »Professzor úr, csak nem Ön is...«, mire ő szokás szerint a következőt válaszolta: »De kérem, az Isten szerelmére, csak nem fogok egy ilyen társaságba tetveket és bolhákat magammal hozni!«

[...] Egy nap egy benszülött kazuártojást hozott nekem, hogy eladja. Mivel a professzor úrnak szerettem volna örömet szerezni, a benszülöttet a házikójához kalauzoltam, és szóltam neki, hogy a tojást megveheti. De először elutasított: »Engem halott tojás nem érdekelni. Fekete hozni nekem élő kazuár. Akkor én sok pénz adni neki.« Elmondtam ezt a benszülöttnek. Ő megvakarta a füle tövét, és annak a véleményének adott hangot, hogy az végzetes dolog lenne: a kazuár igen veszélyes állat, amikor kicsibéje van, könnyen kárt tehet az emberben. De a benszülött hirtelen a kezébe fogta a tojást, a füléhez tartotta, majd sugárzó arccal felkiáltott: »Ebben a tojásban egy kis kazuár van. A fehér ember tegyen úgy, hogy a madarat kiszedje belőle.«

Lefordítottam ezt a professzor úrnak, és ő a tojást megvette. Négy napig a színét sem láttam. Az ötödik nap pitymallatkor azonban ott kopogott a hálószobám ablakán, s amikor végre ajtót nyitottam neki, örömtől ragyogó arccal nézett rám: »Misszionárius úr, a benszülött adni nekem kitűnő tanács. Én és a tojás négy napig feküdni ágyban, és mondom valóban, ma reggel a tojás megrepedni, és kis kazuár kikelni belőle!« Ez a tojás nem a legrosszabb dolog volt, amelyen egy természettudós-professzor kotlott!” (HOFFMANN 1948. 157–158.)

Ilyen gyűjtő és ilyen ember volt Bíró Lajos! Úgy is mondhatnánk: a tudomány megszállottja volt. Emberi helytállása, kitartása és tudományos alázata olyan tulajdonságok, amelyek a mai, gyors sikerekre és hathatós PR-tevékenységre hangolt tudományosságban egyre inkább hiánycikknek számítanak; embersége és humánuma máig megindító, példaként szolgálhat mindannyiunk számára. Azon eszme jegyében élt és dolgozott, melyet Márai Sándor *Füves könyvének* utolsó előtti, 201. gondolatában – a hazaszeretet azt megelőző parancsa után – „A világról” szólva, 1943-ban így fogalmazott meg: „És ne feledd soha, hogy a világ fia is voltál. Rokona a négereknek és a csillagoknak, a hüllőknek és Leonardo da Vincinek, a Golf-áramnak és a maláj nőknek, a földrengésnek és Lao-cénak. Mindehhez közöd volt, egy anyagból vagytok, egy lélek teremtett, ugyanaz a lélek fogad vissza. Ez egészen biztos.” (MÁRAI 1998. 137.)

Ma, amikor Richard de Unger úr nagylelkű támogatásának köszönhetően negyed évszázad után ismét megindultak az Óceánia-gyűjtemény tudományos feldolgozómunkálatai – ennek eredménye többek közt ez a kiállítás is, amely Bíró Anna munkáját dicséri –, emlékezzünk minderre: arra, hogy e gyűjtemények néhány „alapító atya”, köztük elsősorban Bíró Lajos, majd őt követően több generáció kutatóinak önfeláldozó munkája, megalkuvást nem tűrő kitartása, sőt szenvedése révén jöttek létre; hogy mára felmérhetetlen tudományos és pénzbeli értéket jelentenek, s hogy e tudományos örökség gondozása, feldolgozása és bemutatása az ezzel foglalkozó intézmények és személyek, mindannyiunk legfőbb feladata, erkölcsi kötelessége.

Irodalom

BÍRÓ Lajos

- 1899 Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Berlinhafen). / Német-Új-Guineai (Berlinhafen) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke. Auf Unkosten der Ung. Akademie der Wissenschaften und des Ung. Nationalmuseums herausgeben durch die Ethnographische Abteilung des Ung. Nationalmuseums. / A Magyar Tud. Akadémia és a Magyar Nemzeti Múzeum költségén kiadja a M. N. Múzeum Néprajzi Osztálya. Budapest, Kaiserl. und Königliche Hofdruckerei Victor Hornyánszky / Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája. (A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, I.)
- 1901 Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-Bai). / Német-Új-Guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke. Budapest, Kaiserl. und Königliche Hofdruckerei Victor Hornyánszky / Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája. (A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, III.)

- 1987 Hat év Új-Guineában. Válogatott írások. Budapest, Gondolat. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- é. n. 1 [1923] Hét év Új-Guineában. Levelek két világrészről. Budapest, Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Weiler és Társa. (A hat világrész. Utazások és felfedezések, VI.)
- é. n. 2 Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény. [Bíró Lajos hagyatéka.] 535-ös fond. (Kézirat.)
- é. n. 3 Ethnológiai tárgyak jegyzéke, leltárcédulái stb. 695 pp. 478 rajz. (Kézirat.) Néprajzi Múzeum kéziratár; ltsz.: EA 4715.

HOFFMANN, Albert

1948 Lebenserinnerungen eines Rheinischen Missionars. 1. Auf dem Missionsfeld in Neu-Guinea. Wuppertal-Barmen, Verlag der Rheinischen Missionsgesellschaft.

MÁRAI Sándor

Füves könyv. Budapest, Helikon.

GÁBOR VARGYAS

“How different is the natural man, the ‘savage’, from what people back home imagine him to be!”

The author's speech made at the opening of the exhibition *Jewels from Oceania* praised the work of Lajos Bíró, the renowned natural scientist and Oceania researcher, analysing the characteristics of the exhibition based on his collection.

Bíró is very important, indeed a key figure for research on Oceania because, thanks to the long period he spent in New Guinea, his knowledge of local languages, his sincere humanism and empathy or even love for the Papuans, he was well in advance of his age: he became the forerunner of stationed fieldwork and came to know the society of Papua from inside to a depth that can be regarded as exceptional in his time and even later. It is because of this *internal viewpoint*, the thousands of pages of handwritten notes on the making, use and function of the objects he collected, the symbolism of the patterns on them, the values and emotions attached to the objects, that Bíró's collection is of such outstanding importance even internationally. His humanity still touches us today and can serve as an example for us all.

When work resumed after a quarter of a century on the scholarly study of the Oceania collection in the Museum of Ethnography – one of the results of which is this exhibition that does credit to the work of Anna Bíró – thanks to the generous support of Mr Richard de Unger we remember all this: the fact that these collections came into being as a result of the self-sacrificing work, uncompromising persistence and even suffering of a few “founding fathers”, first of all Lajos Bíró and then of several successive generations. They now represent immeasurable scholarly and scientific value and remind us that preserving, studying and presenting this scholarly heritage is the principal task and moral obligation of the institutions and persons concerned, of all of us.

Adaptáció és/vagy asszimiláció

Társadalmi és kulturális változások a hantiknál

A hagyományok és változások viszonyának vizsgálata a jelenkorkutatás egyik alapkérdése, amit nem kerülhet ki a néprajztudomány. Az utóbbi évtizedben megfigyelhető nagy politikai, társadalmi és kulturális átalakulások nemcsak Európát, hanem a világ számos más részét is érintették, többek között az obi-ugorokat s azon belül a hantikot is.

Személyes megfigyeléseim, melyek alapján ez a cikk készült, az 1990–2010 közötti időszakot ölelik fel. Ez alatt az időszak alatt több alkalommal jártam a szurguti hantik, egyszer pedig az északi hantik között. Legújabb kutatásaimat a Magyarországon járt hanti emberek között végeztem.¹

A hantik életében bekövetkezett gazdasági, társadalmi és kulturális változások olyan nagyfokúak, hogy óhatatlanul felmerül a kérdés, meddig tekinthető alkalmazkodásnak, azaz adaptációnak egy nép életében a változások sorozata, és mikor következnek be az akkulturáció, majd pedig az etnikai különbözőségek elvesztése, azaz az asszimiláció. Ez a veszély nem a nagy lélekszámú, önálló államisággal rendelkező népeket, hanem elsősorban az etnikai kisebbségeket, valamint a bennszülött vagy őslakos népeket fenyegeti. A hanti nemcsak azért őslakos nép, mert tagjai egy meghatározott területen élnek, és ehhez való jogukat az „ősiség” jogán többé-kevésbé elismerik, hanem azért is, mert hagyományos életvitelük miatt a modernizációs folyamatoknak és az orosz államnak egyaránt kiszolgáltatottak. Sok őslakos néphez hasonlóan fő politikai célkitűzésük „egy kultúrateremtő csoport fennmaradási kísérleteként értelmezhető” (ERIKSEN 2008. 174).

A hantik a többi kis északi néphez hasonlóan az oroszokkal kliens-patrons viszonyban vannak, melyben hagyományosan az őslakosok képviselik a gyengébbik felet. Az obi-ugorok, ahogy más hasonló helyzetben lévő kis északi népek, döntően függenek az „interetnikus közvetítőktől” (ERIKSEN 2008. 175), akik a tágabb társadalomban képviselni tudják az érdekeiket, illetve össze tudják hangolni az őslakosok igényeit a hatósági elvárásokkal. Ilyen személyek fokozatosan az őslakosok köréből is kitermelődnek, ami nemcsak a politikai alkuk sikerességét növeli, hanem tagjainak önbecsülését is. Róluk a későbbiekben lesz szó.

Az őslakosok alacsonyabb rendűnek tekintése a többségi társadalom képviselői által az úgynevezett „stigmatizált identitás” (ERIKSEN 2008. 49). Ennek gyakori következménye az identitás titkolása, a saját kultúra elvetése, az anyanyelvtől való elfordulás. Ez a viselkedésforma általában a hatalom nélküli etnikai csoportok jellemzője. A hantik, de a manysik is saját védelmükre és a külvilággal való konfliktusok elkerülése érdekében – más veszélyeztetettségben élő kultúrákhoz hasonlóan – kialakítottak egy „kétarcú” vagy osztott kultúrát. Egyet a kívülállóknak, amit jelképesen nevezhetünk „nappali” kultúrának, és egy „estit” vagy „éjszakait” saját maguknak (BOGLÁR–PAPP 2007. 110). Nappal a hantik és a manysik városi viseletben járnak, orosz módra viselkednek, oroszul beszélgetnek, de este, odahaza saját kulturális mintáik szerint, saját szokásaiknak megfelelően élnek. Szalehardban járva többször tapasztaltam, hogyan alakulnak át saját körükben a hanti asszonyok. Először is lekerülnek a városi ruhák, helyette felveszik a tarka, élénk színű hanti ruhákat, és vállukra terítenek egy kendőt. Az otthoni ruhával szinte észrevétlenül a hanti viselkedést is visszaveszik. Az asztalra hanti ételek kerülnek, nyers fagyott hal és rénszarvashús, amiről – mint elmondták nekem – bármilyen régen élnek is a városban, nem tudnak lemondani.

1 Hanti-Manszijszk, Muzsi, Szalehard, Szurgut területein jártam. Mivel kutatásaim során sokszor vegyes lakosságú falvakban, városokban dolgoztam, ahol együtt élnek hantik, manysik, nyenecek, ezért amikor cikkemben obi-ugorokat írok, akkor olyan általános változásokat, jelenségeket írok le, amelyek mind a két obi-ugor népre jellemzőek. Amikor bizonyos jelenséget csak a hantiknál volt módomban megfigyelni, akkor ezt külön jelölöm.

1. kép. A Muzsiban lévő helytörténeti múzeum hanti munkatársai
Muzsi falu, Jamal–Nyenyec
Autonóm Körzet, Tyumenyi terület,
Oroszország, 2006
Kerezsi Ágnes felvétele

2. kép. Hanti anya és lánya
szalehardi otthonukban
Szalehard, Jamal–Nyenyec Autonóm
Körzet, Tyumenyi terület,
Oroszország, 2006
Kerezsi Ágnes felvétele

3. kép. Hanti nők otthon
Harszaim falu, Jamal–Nyenyec
Autonóm Körzet, Tyumenyi terület,
Oroszország, 2006
Kerezsi Ágnes felvétele

Az egyik asszony így fogalmazott: „Bekerültem a városba, és mindig éhes voltam, hiába ettem a sok tésztát, főtt ételt, örökké éhesnek éreztem magam. Jól meg is híztam. Egyszer aztán rájöttem, mindaddig éhes vagyok, amíg nem eszem a saját ételünket, a nyers halat és a rénszarvas-húst. Azóta mindig tartok itthon belőlük. Vagy a rokonaimtól kapom, vagy az utcai árusoktól veszem meg. Azóta nincsenek problémáim az étkezéssel.” Otthon a hanti nők és férfiak magabiztosabbá, határozottabbá válnak, nem olyan csendesek és visszahúzódóak, mint egy többnemzetiségű környezetben. Odahaza ismét előtérbe kerülnek a női-férfi szerepek, a női tiltások, a tisztátalanságukból adódó viselkedési szabályok. Míg nappal természetesnek veszik, hogy csodálatos nercbundájukban egy férfi előreengedi őket, addig hanti asszonyként este ők engedik előre a férfiakat, vigyáznak, hogy ne hogy az előszobában átlépjenek a cipőjükön vagy papucsukon. Míg egy munkahelyen a férfiak és a nők által használt tárgyak vegyesen vannak használatban, addig odahaza szigorúan külön tárolják a férfi- és női tárgyakat, például a ruhákat. A nőket mindig a szekrény lentebbi polcán helyezik el, felette a gyerekeket, majd a férfiakét. A férfiak „esti” kultúrájában fontos szerepet játszanak a vallási szabályok, az áldozati szertartások, még ha a gáztűzhelynél és nem a szabad tűznél tartják is meg azokat. A családok „esti” kultúrájában fontos szerepe van a tisztító szertartásoknak, előkerül a taplógomba és a pézsmaszőr a füstöléshez, és az a férfi, aki egész nap egy többnemzetiségű munkahelyen dolgozik, este természetes mozdulattal veszi le a szekrény sor legfelső polcáról az áldozati kendőbe bugyolált segítőszellemét, hogy kéréssel forduljon hozzá.

Ezért is kell nagyon vigyázva kezelnünk az asszimiláció vagy adaptáció kérdéskörét, mert az őslakosokat nem jól ismerő, belső világukat nem látó kívülálló kutató asszimilációnak értékelheti az adaptációk sorozatát is.

Az obi-ugorok kultúrája a sokszor beharangozott eltűnés ellenére is még gazdag adaptációs potenciállal rendelkezik, csak másképp kell tekintenünk a kultúrára, mint ahogy korábban tettük. A kultúra nem egységes tömb, nem változatlan és lezárt egész, ami, ha elhagy, vagy átvész valamit, akkor megszűnik létezni, hanem folyamatosan változó rendszer, mely az élet gyakorlatilag minden szféráját magában foglalja. Folyamatos változásra való képességét a kultúra adaptív értékének is nevezhetjük (BOGLÁR-PAPP 2007. 110). A kultúrának ez a tulajdonsága lehetőséget nyújt arra, hogy egy etnikum úgy vegyen át egy másik kultúrából bizonyos elemeket, hogy ezzel együtt saját kultúrája is fennmaradjon.

Az obi-ugorok kulturális adaptációjáról beszélve nem feledkezhetünk meg arról, hogy már délről érkező őseik is kiválóan tudtak alkalmazkodni az északi éghajlat viszonyosságaihoz, és mind gazdaságuk, mind anyagi, mind pedig szellemi kultúrájuk ehhez a megváltozott természeti környezethez igazodott. Északon, ahol ma az obi-ugorok élnek, hagyományosan mindig nagyon alacsony volt a népsűrűség, egy fő esett 15-20 négyzetkilométerre (SZOKOLOVA 1991. 5), ebből következően az emberek hatása a természetre alig volt érezhető. Az extrém körülmények közötti túlélést volt hivatott biztosítani az egész életformájuk, beleértve a természeti terület hasznosítását és társadalmuk berendezkedését is.

Mára az obi-ugorokat körülvevő világ gyökeresen megváltozott. Kultúrájuk átalakulásának jelentős mozgatórugója a természetes lakókörnyezet átalakulása és a más népekkel való kapcsolattartás. Az északi népek kultúrájának fennmaradása és fejlődésének perspektívája nagymértékben attól függ, milyen viszonyt tudnak kialakítani az őket körülvevő többségi lakossággal. A Tyumenyi megyében élő több mint hárommillió emberből negyvenezer az obi-ugorok száma (PUSZTAY 2006. 46), és a többi kis északi nép lélekszámával együtt sem éri el a kilencvenezer főt, ami a körzet lakosságának alig három százaléka. A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben a hantik aránya az összlakossághoz képest 2002-ben 1,2 százalék, a manysiké 0,7 százalék volt (PUSZTAY 2006. 14). Munkájuk és kapcsolataik, valamint a tömegkommunikáció révén állandó kontaktusban vannak a más nemzetiségekhez tartozókkal, ami óhatatlanul kihatással volt/van saját életformájukra, gondolkodásukra is, és egyfajta kultúraváltást eredményez. A hagyományos környezetgazdálkodás átalakulása és az új gazdasági formák bevezetése mellett az idegen kultúrák expanziója, azok előnybe helyezése, másolása jelenti a másik jelentős veszélyt az obi-ugor kultúrára.

Identitásuk alakulására óhatatlanul kihatással van az orosz alkotmány, az abban megfogalmazott védett státusuk, de a feléjük forduló nagy kutatói figyelem is, mind a külföldi, mind a saját nemzetiségű antropológusok részéről (NOVIKOVA 2010. 255).

Ugyanakkor az olaj- és gázkitermelés, a földtörvény és a nagy iparvállalatok jelenléte új gondolkodásmódot alakít(ott) ki az obi-ugoroknál mind a világról, mind pedig a saját helyükről benne. Etnikai identitásuk, öntudatosságuk megerősödött, megszilárdult, és esetükben is bebizonyosodott az a megállapítás, miszerint az etnicitás általában ott válik fontossá, ahol a kultúrák

egymáshoz közel helyezkednek el, ahol gyakran lépnek kapcsolatba egymással. „Ahol a széles körű érintkezés miatt a kulturális különbségek kevésbé láthatók, az etnikai identitás és öntudat éppen ott válik igazán fontos tényezővé.” (ERIKSEN 2006. 329.)

Nézzük át tehát, mi az, ami leginkább megváltozott, mi az, ami megmaradt az általam megismert falvakban és városokban, a régi életformához képest!

Életmód, életstratégiák

A legnagyobb változások természetesen a természeti terület hasznosításában, az ahhoz fűződő viszonyukban, társadalmi téren és anyagi kultúrájukban figyelhetők meg. Az iparosítás kezdetétől folyamatosan csökkenő tendenciát mutat a hagyományos környezetgazdálkodás által birtokba vett területek mennyisége. Több millió hektár rénszarvaslegelő semmisült meg, és a harminc évvel ezelőtti arányokhoz képest 3,3-szer kevesebb a rénszarvasok száma a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben. A vizek szennyezettsége miatt több halfaj a kipusztulás szélére került, és a 21. század elején húsz százalékkal kevesebb a halászszákmány, mint az 1960-as években volt (HAKNAZAROV 2003. 31). A vadállatok természetes vándorlási útvonalai súlyos sérüléseket szenvedtek, a vadállomány nagy része elpusztult. A vadászat egyes adatok szerint napjainkra elvesztette piaci jelentőségét (HARAMZIN- HARJULLINA 1998). Ökológiai szempontból legkedvezőtlenebb helyzetben a Szurguti, a Nyeftejuganszki és a Nyizsnyevartovszki járás van, ahol az őslakosok birtokában lévő földterületek 67,6 százaléka ökológiai szempontból kritikus zónába tartozik (HAKNAZAROV 2003. 83). Magyarországon kevésbé ismert tény, hogy a Hanti–Manysi Autonóm Körzet egyes területein, például a Szurguti járásban, ahol magam is többször több hetet töltöttem, a kőolaj-kitermelés mielőbbi beindítása érdekében, az olajréteg gyorsabb elérése céljából az 1980-as, 1990-es években föld alatti atomrobbantásokat végeztek. Ennek következtében – az 1999-es adatok alapján – a légkör radioaktivitása a normális 10-15-szörösére, helyenként harmincszorosára emelkedett (HAKNAZAROV 2003. 91).

Egyes adatok szerint az 1980-as években az obi-ugorok mindössze 14 százaléka folytatott hagyományos gazdálkodást, ami a 2000-es évekre még tovább csökkent (POPKOV 2000. 130).

Ezáltal szétestek a hagyományos természetgazdálkodási struktúrák, ami nemcsak az obi-ugorok, hanem a többi kis lélekszámú északi nép fizikai és szociális leépülését vonta maga után (POPKOV 1998. 154). Az 1990-es évekig a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben tizenkét halászati szövetkezet, két réntartó szovhoz, négy prémfelvásárló szövetkezet és állatfarm, három halgazdaság és három halfeldolgozó üzem működött, melyekben elsősorban a falvakban élő hantik, manysik és nyenyecék dolgoztak (HAKNAZAROV 2003. 31). Ezek a szocialista időszakban bevezetett átalakítások szétzúzták a hantik történelmileg kialakult szociálökonomiai struktúráját, de mégis egyfajta szociális hálót, létbiztonságot nyújtottak az erdőben és a falvakban élő őslakóknak. Ezeknek a kolhozoknak, szovhozoknak, szövetkezeteknek a többsége az 1990-es években megszűnt, vagy átalakult részvénytársasággá, önkormányzati tulajdonban lévő vagy nagycsaládi vállalkozásokká, melyek a gazdaságosság határán működnek, vagy veszteségesek. Mindez a munkahelyek számának hirtelen csökkenéséhez, az őslakosok közötti munkanélküliség megnövekedéséhez vezetett.

Ugyanakkor változó intenzitással és más-más formában, de az őslakosok, így a hantik és manysik között is működésbe léptek olyan önvédelmi stratégiák, amelyek a jelenlegi helyzethez való alkalmazkodás kísérleteként értelmezhetők.

Az erdőben és a falvakban élők egyik gyakori, ha nem is általános elterjedt kitérés kísérlete ebből a krízishelyzetből a nemzeti közösségi közösségek (*obscsina*) létrehozása volt. Ezek a közösségi öngazgatási szervezeti formák egészen az 1990-es évek végéig felülről szerveződtek (FJODOROVA 2010. 204). Az utóbbi tíz évben megindult a nemzeti közösségek alulról történő szerveződése, a gond csak az, hogy sok esetben nem teljesen világos, mi is a céljuk az őket létrehozóknak.

A nemzeti közösségek egy része, például a Tromagán menti hantik körében valamilyen mértékben megpróbál visszatérni a természeti terület hagyományos hasznosításához, azaz a vadászathoz, a halászáshoz, a gyűjtögetéshez és a réntartáshoz, illetve konzerválni igyekszik mindezt. A hagyományos gazdálkodást folytatni kívánó közösségek számára az egyik komoly nehézséget a megváltozott természeti környezeten túl termékeik értékesítése, eladása jelenti. Nemcsak a rossz közlekedési viszonyok, a hal- és rénszarvashús vagy erdei gyümölcs romlandósága, az átvételi ár alacsony volta és az állandó átvéők hiánya okozzák azt, hogy termékeik nem piacképesek, hanem az is, hogy az őslakos gazdálkodók nem tudnak a maguk számára előnyösen tárgyalni, megfelelő pozíciót kialakítani a kereskedőknél. Mindezek együtt okozzák,

4. kép. Rénszarvasáldozat
Vilposzl falu, Jamal–Nyenyec
Autonóm Körzet, Tyumenyi terület,
Oroszország, 2006
Kerezsi Ágnes felvétele

5. kép. Nyenyec nő az utcán árusítja
portékáit
Harp falu, Jamal–Nyenyec Autonóm
Körzet, Tyumenyi terület,
Oroszország, 2006
Kerezsi Ágnes felvétele

hogy még a 2000-es években is óriási az aránytalanság a termékeik előállítására fordított munkaidő és az érte kapott ár között. Ez az ilyen típusú nemzeti közösségek egyik legégetőbb problémája. Akkor is így van ez, ha az őslakosok kikerülnek a kereskedőket, és maguk viszik piacra, főképp a közelükben található falvak és városok utcáira, tereire áruikat.

A hosszú utazás, az utcán való órákig tartó ácsorgás nem biztosíték arra, hogy a magukkal hozott rénszarvashúst, halat, prémet vagy gyógynövényt – amely iránt az utóbbi években nőtt meg a kereslet – megfelelő áron el tudják adni. Nem véletlen, hogy ezek a közösségek igénylik leginkább az állami vagy olajvállalati segítséget, amely nélkül nem tudják fenntartani magukat. De a protekcionizmus kétélű fegyver, egyfelől jó, hiszen nélküle a hagyományos gazdálkodást folytató családok tönkremennének, másfelől viszont az állandóan csordogáló segély gyors degradációhoz, leépüléshez vezethet. Többször is láttam olyan erdőben élő családokat, amelyek tagjai fokozatosan felhagytak régi életformájukkal, kizárólag a segélyekből éltek, és a hirtelen megnövekedett szabadidejükkel nem tudtak mit kezdeni. Elindult az ellumpenesedés, ami folytonos ivásba, minden mindegy állapotba torkollott. Ez nemcsak a családok felnőtt tagjaira veszélyes, de a gyerekekre is, akik úgy nőnek fel, hogy nem látták a szüleiket keményen dolgozni, és a rossz példát tanulják el tőlük.

A hagyományos életmód kényszerű feladása mellett a másik legélesebb kérdés az obi-ugorok között az állandó munkahely hiánya. Az 1990-es évektől folyamatosan nő az északi kis népek körében a munkanélküliség, vannak falvak, ahol gyakorlatilag a teljes felnőtt lakosság munkanélküli (ПОРКОВ 2006. 166). A falvakban kialakult kritikus helyzet következtében a lakosság egy

része, különösen az energikusabb, tehetségesebb fiatalok a nagyobb településekre, városokba költöznek. Ezáltal a falvak elöregednek, és megszűnik az a kisszámú terület is, ahol az alacsony lélekszámú északi népek még viszonylag kompakt módon együtt élhettek. A városba került fiatalok viszont az orosz nyelv nem kielégítő tudása vagy az alacsony fokú iskolázottság miatt hátrányos helyzetbe kerülnek, és fokozatosan deklasszálódnak. A hagyományos gazdálkodást folytatók számának csökkenésével egyenes arányban nő a nem kvalifikált munkát végző őslakosok száma, akik rosszul fizetett állásokban, takarítóként, rakodómunkásként, fűtőként vagy segédmunkásként dolgoznak. Az elmúlt évtizedekben sokan kerültek marginális helyzetbe, és megálíthatatlanul ellumpenesedtek. Azért nem dolgoznak, mert már elvesztették azt a tudást, amely a hagyományos gazdálkodás végzéséhez kell, de még nem rendelkeznek semmilyen másikkal helyette. Az alkoholizmus és egyéb szociális nehézségek miatt ezeknek az embereknek olyan utódai születnek, akik már képtelenek állandó állami segítség nélkül életben maradni (MARTYNOVA 2010. 214). Ezeket az embereket az etnikai alapú szegregáció áldozatainak tekinthetjük.

Súlyos problémát jelent az is, hogy sokaknak, különösen a fiatal generáció tagjainak már nem vonzó a hagyományos gazdálkodás, hiszen sok munkával és kevés pénzzel jár. A fiatalok közül aki teheti, olajvállalatoknál vagy a gáziparban helyezkedik el, sőt arra is van példa, hogy az őslakosok jogait egyfelől elszántan védő szülő, amikor gyermekéről volt szó, maga kérte meg az olajvállalat vezetőjét, hogy a sok jelentkező közül az ő gyerekeit alkalmazza a vállalatnál. Egy ilyen munkahely magas fizetést, biztos megélhetést jelent az őslakosoknak. Preferált munkának számít még a gázipar, a jogi pálya és a menedzserszakma, a halászatot és a vadászatot inkább a hobbi kategóriába sorolják (MARTYNOVA 2010. 215). Vannak kutatók, akik a munkanélküliségből való kilábalás megoldását abban látják, hogy a hagyományos gazdasági ágazatoknak olyan körülményeket kell teremteni, melyektől ismét vonzóvá válik művelésük az őslakosok számára (MARTYNOVA 2010. 218).

Mivel a mai körülmények között a régi gazdálkodási formák hagyományos módon történő végzése lehetetlen, az általam ismert Tromagán menti hanti közösségek csaknem mindegyike szerződésben áll a nagy olajvállalatokkal, például a Lukoilal, amelyek a nemzetiégi területen engedélyezett olajkitermelésért cserébe jelentős kompenzációt fizetnek az itt élő családoknak. 2010-ben az itt élő nemzetiégi közösségnél ezt negyedévenként fizették ki, összege fejenként 25 ezer forint körül mozgott.² A pénz a család minden tagja után járt, függetlenül attól, hogy hol lakott az illető, az erdőben, falun vagy városban. Tehát egy ember évi százezer forint körüli összeget és természeti juttatásokat, tartós élelmiszert, benzint, gázolajat, motoros szánt, motorcsónakot, ritkább esetben gépkocsit, lakást kaphat, attól függően, hogy milyen jó tárgyalási stratégiája van az adott közösség választott vezetőjének. Az egyes közösségek vezetőinek sikeressége és mások sikertelensége viszont ellentéteket szül a helyi közösségek között.

Arra is akad példa, hogy a nemzetiégi közösségek nem a hagyományos gazdálkodási formák továbbvitelét választották, hanem új vállalkozásba kezdtek. Ennek formái például a fakitermelés, az erdei gyümölcs-feldolgozás, új termékek előállítására prémből és a szuvenirkészítés. A változtatás egy másik formája, melyről például a Nyefteyjugánszki járásban hallottam, az etnotáborok, etnoturistaházak létrehozása volt. A járásban élő egyik nemzetiégi vezető kitalálta, hogy szálláshelyen hanti típusú faházakat épít a turisták részére, ahol az élet hanti módon zajlik, annak minden előnyével és egzotikumával a városi emberek számára. A vendégek teljes ellátást kapnak, hagyományos hanti ételeket fogyasztanak, ha akarnak, prémeken alhatnak, és szórakozásként a férfiak vadászni és halászni járnak a nemzetiégi férfi tagjaival. Az asszonyok pihenhetnek, vagy gombát, bogycákat gyűjtögethetnek, megtanulhatják a haltisztítás, prémmikészítés hanti módját, természetesen segédlettel. A városi gyerekek egyszerűbb kézművesfeladatokat sajátítanak el, kéregedényt készítenek, egyszerűbb tárgyakat faragnak, saját készítésű nyílveszőikkel célba lönek, a lányok varrogatnak, gyöngyöt fűznek, nemüknek megfelelően. A vállalkozás évek óta sikeresen működik, munkát és jó megélhetési lehetőséget nyújt a nemzetiégi minden tagja részére.

A hantik alkalmazkodásának egy másik példájával 2006-ban, a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben, Gornoknyjazsevszkben találkoztam, ahol a nemzetiégi közösség saját tagjainak bevonásával egy helyi skanzent működtet. Az intézmény a múzeumi tevékenységen túl népművészeti tárgyak árusításával és vendéglátással is foglalkozik. A hanti kézművestermékeket az itt élő asszonyok és férfiak készítik, melyek között a hagyományos hanti babák, tűtartók, szánmodellek vagy hagyományosan előállított játék házikók mellett teljesen új termékekkel,

² Az adatok 2011-es saját gyűjtésemből származnak.

6. kép. Nemzeti skanzenben dolgozó asszony téli viseletben
Gornoknyjazsevszk, Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet, Tyumenyi terület, Oroszország, 2006
Kerezi Ágnes felvétele

például gyöngy-gyel hímzett mobiltelefonokkal, pénztárcákkal, óraszíjakkal, de kitömött állatokkal és madarakkal is találkozhat. A skanzenben rendszeresen szerveznek egzotikus vacsorákat. Hat hagyományosan berendezett hanti sátor található a nemzeti területből kikanyarított múzeum területén, ahol alacsony asztalok mellett, fatuskókon vagy padokon ülve ehetik a vendégek a hanti fogásokat. Az ételt saját rénszarvasaikból, a maguk által fogott halakból készítik, vagy nyersen tálalják, és népviseletbe öltözött asszonyaik szolgálják fel.

Az étterem nagyon népszerű. Már hetekre előre lefoglalják a sátrakat a vendégeiket elkápráztatni kívánó vállalati vezetők vagy egy egzotikus étkezésre vágyó tehetősebb családok. Ám a vállalkozás nem problémamentes. A közösség halászaik és vadászai 2006-ban arra panaszkodtak nekem, hogy a jól menő üzlet ellenére sem mindig kapták meg a szerződésben lefektetett munkabéruket, választott vezetőik nem tudták időben kifizetni őket. Ennél a közösségnél a munkaeszközök, a rénszarvasok és a skanzen közös tulajdonban vannak, a befolyt tőkéből hajtának végre újabb beruházásokat, vásárolnak motorcsónakokat, hálókat vagy rénszarvasokat, és a fennmaradó részből osztják szét a tagok között a munkabért és az egyéb juttatásokat.

Nagy valószínűséggel az ilyen vállalkozó kedvű emberekből fog kitermelődni a „professzionális hantik”³ rétege, akik a többségtől eltérő, „egzotikus” voltaképpeni foglalkozást csinálnak, és az etno-turizmusból fognak megélni.

Paradox módon a hagyományos életforma konzerválását erősítik az oroszországi jogrend és a nagyvállalatok egyaránt. Óslakos kis népeknek az orosz alkotmány szerint csak azok számítanak, amelyek hagyományos gazdálkodást folytatnak, azaz halászattal, vadászattal, gyűjtögetéssel és réntartással foglalkoznak.⁴ Tehát ha egy óslakos a rá vonatkozó – jogilag biztosított – etnikai előnyökkel élni szeretne, akkor a lehetőségei behatárolódnak. Hasonlóan állnak a kérdéshez a nagyvállalatok is. A Szurgutnyeftyegáz például már több esetben fordult a Hanti-Manysi Autonóm Körzet kormányához azzal a kéréssel, hogy osszák két kategóriára az óslakosokat: azokra akik a tajgában élnek, és hagyományos gazdálkodást folytatnak, és azokra, akik nem, tehát a falvakban és városokban élőkre (NOVIKOVA 2010. 263). Ezzel a nagyvállalatok maguk konstruálnak olyan identitáskonstrukciót, miszerint az óslakosok kötelesek hagyományos gazdálkodást folytatni, mégpedig a fejlődés bármilyen lehetősége nélkül. Ez a magatartás gyökeres ellentétben áll a kis népekre vonatkozó nemzetközi jogszabályokkal és normatívákkal (NOVIKOVA 2010. 263). Az ilyen hozzáállással elfelejtkeznek arról, hogy a városban élő, akár iskolázott óslakók számára is mennyire fontos a támogatás.

3 A kifejezés Novikova cikkéből származik (NOVIKOVA 2010).

4 Lásd a Hanti Manysi Autonóm Körzet ide vonatkozó 2001-es törvényeit. (Zakon HMAO – Jugry „O tradicijnyh vidah dejatel'nosti korennyh malochislennyh narodov Severa v Hanti-Mansijskim avtonomnom okruge” ot 4 dekabrja 2001 g. //Status korennyh malochislennyh narodov Rossii. Pravovye akty. Kniga tret'ja. Moskva, 2005.)

Lakáskultúra

Nem maradtak érzéketlenek a modernizációra az obi-ugorok épületípusai sem. Még a szálláshelyeken is, ahol a környezetnek és tajgai élethez kiválóan alkalmazkodó épületek fejlődtek ki az évszázadok folyamán, nagyarányú változások tapasztalhatók. Általános tendencia a szurguti hanti szálláshelyeken a lakósátrak eltűnése és a boronaházak megnagyobbodása.

A körülbelül 20-25 négyzetméteres házak duplájára nőttek, amelyekben a hagyományos bútorzat közül elsőként az apró, alacsony asztalok tűntek el, átadva helyüket a magas, normálméretű étkezőasztaloknak. Szék helyett viszont még ma is a megfelelő magasságúra vágott fatörzseket használnak. Sok családnál, különösen a nyári és őszi szálláshelyeken, megjelentek a gázipalackos tűzhelyek, melyek a háznak ugyanazon a részén vannak, ahol korábban a vaskályha állt.

Nincs már olyan család, amelynek ne lenne áramfejlesztő aggregátora, amelynek segítségével tv-t, DVD-t is lehet nézni a tajgában. Azok a családok pedig, amelyek elég közel engedték magukhoz az olajkitermelő vállalat bázisát, ajándékkal vezetékes áramhoz jutottak. A régi elrendezésből a megemelt dobogón kialakított fekhely, a polcos konyharész és a kézműs maradt meg, bár a nagy alapterületű háznak már az ötvenliteres víztároló hordónak is van helye. Ez utóbbi jelentősen megkönnyíti az asszonyok életét, hiszen nem kell naponta vízárt menni a tóhoz, a folyóhoz vagy a forráshoz. Vannak családok, például a Nyeftyejugánszki járásban, amelyeknél – az olajból jött gazdagságnak hála – kétszintes, többszobás lakóépületek állnak a tajgában, melyeket vásárolt bútorral, szőnyeggel rendeztek be, és alig térnek el a falusi vagy városi házaktól. Az új típusú lakóépületek mellett új típusú gazdasági és melléképületek is megjelentek.

A Tromagán menti szálláshelyeken van, ahol külön épületek állnak a motoros szánnak, külön a benzinnel és a gázolajnak. Az utóbbi évek újítása a fürdőház és az épülettel körülvett, ástott WC, melyekből minden szezonális szálláshelyen építettek egyet-egyet. Az egyik család a megnövekedett élelmiszer-tartalék tárolására külső segítséggel egy földbe ástott háromkamrás vermet alakított ki, a legbelső már örökké fagypontra alatti hőmérsékletet tart, a középső 0 fok körül, a külső a külső hőmérséklettel néhány fokkal kevesebbet. Ezek a kamrák olyan mélységűek, hogy enyhén begömbölyt háttal fel is lehet állni bennük. A verem tetejét a földből kiásott földréteg borítja, ami így dombot képez.

A régi lakóépületeket, sátrakat, egyosztatú boronaházakat mára a falvakban is a több helyiségből álló, orosz típusú faházak váltották fel, apró kerttel, ahol egyre gyakrabban látni kis üvegházakat, virágoskerteket, még az olyan északi, sarkkör közelében lévő településeken is, mint Ovgort. Ezekben az üvegházakban elsősorban krumplit és uborkát termesztnek a hanti családok (LUKINA 2010. 34).

A városokban elsősorban emeletes házakban, több lakásból álló épületekben élnek, melyek berendezése nem sokban különbözik más nemzetiségű emberek házától, lakásától. Sok helyen megszűnt a lakások, házak női és férfizónára való felosztása, csak a többszobás lakásokban élő családoknál figyelhető meg, hogy a nők, akár csak a régi lakóépületeikben, a bejárathoz közel maradván inkább a külső szobákban, míg a férfiak a belső szobákban laknak. Csak a legidősebb embereknél talákoztam olyan megoldással, hogy a hálószobában ágy helyett rénszarvasprémen alszanak. A lakásokat képek, plakátok, virágok díszítik, ami azelőtt egyáltalán nem jellemezte a régi lakóépületeket. Viszont továbbra is szigorúan ügyelnek mind a falusiak, mind a városiak arra, hogy a férfi- és női holmik ne keveredjenek egymással. A férfiak ruháit a szekrényekben mindig a női ruháktól külön és felettük tárolják. Ugyancsak általánosan betartott szabály a gyerekholmik elkülönítése a felnőttek ruháitól, melyeket külön mosnak és tárolnak, hogy a felnőttek a ruháikon keresztül ne legyen valami bajt, betegséget, szerencsétlenséget adjanak át a gyerekeknek. A városiak a család ágyneműjét, törülközőjét már együtt mossák, de a fehérneműket, személyes ruhadarabokat nem és kor szerint elkülönítve. A megkérdezett falusi és városi családok továbbra sem tartanak a házakban, lakásokban kutyákat, madarakat vagy egyéb házi kedvenceket, mert ez hitük szerint szerencsétlenséget hozhat a lakókra.

A falusi és városi házakban, lakásokban előforduló hanti tárgyak száma viszonylag kevés, és sok esetben már elvesztették eredeti funkciójukat, inkább lakásdíszként vagy a berendezés kiegészítőjeként funkcionálnak. Tapasztalataim szerint inkább a nők tárgyai, nyírkéreg edények, női kézimunkazacskók azok, amelyeket még eredeti funkciójukban használnak, de láttam olyan családokat is, ahol bizonyos konyhai eszközök, például a kések hanti típusúak voltak. A nagyobb falvakban, városokban megjelent a hanti tárgyak egy teljesen új, ajándéktárgy funkciója, ami a turizmus megjelenésével, az egzotikus tárgyak iránti igények megnövekedésével magyarázható.

7. kép. Megnagyobbított hanti ház

Petrovi jurti, Nyefteyjugánszki járás, Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet, Tyumenyi terület, Oroszország, 2010
 Középen látható a többhelyiséges lakóépület, a kép bal oldalán a tűzifatárolós nyári konyha, mellette – nekitámasztott létrával – a konyhai tároló. A ház mögött az épülő fürdőház, még ajtó nélkül. A lakóháztól jobbra állnak a lábasházak
Ljudmilla Kajukova felvétele

8. kép. Átalakított lakásbelső

Punszi szálláshely, Nyefteyjugánszki járás, Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet, Tyumenyi terület, Oroszország, 2010
Olga Jurjevna Voronova felvétele

9. kép. Szuvenírárusok
Hanti-Manszijszk, Hanti–Manysi Autonóm Körzet, Tyumenyi terület, Oroszország, 2008
Kerezi Ágnes felvétele

A múzeumok ajándékboltjaiban idős mesterek által készített faragványok, szán- és sátoarmak, nyírkéreg tárgyak, gyöngyből készült ékszerek, viseletkiegészítők kaphatók, amint azt legutóbb Gornoknyjazsevszkben, a helyi skanzenben vagy Hanti-Manszijszkban a „Természet és ember” Múzeum ajándékboltjában megfigyelhettem. A hagyományos, több réteg textíliából, prém-ből készült hanti babák, a prémmel szegett, hanti motívumokkal díszített tűtartók vagy a szépen megmunkált kéregedények tipikus, a hanti etnicitást szimbolizáló ajándékoknak számítanak.

Viselet

A hagyományos hanti viselet kizárólag a szálláshelyeken élő családoknál maradt meg, bár itt is vegyesen fordulnak elő gyári és saját készítésű öltözetek.⁵ A falusi hantik a legidősebbek kivételével hétköznapi munkába menet, általában városi viseletet hordanak. Egyrészt óvják a rénszarvasprém bundákat, csizmákat a bepiszkolódástól, másrészt – mivel gyakran soknemzetiségű falvakban élnek – nem szívesen hívják fel magukra a figyelmet nemzeti viseletükkel. Egy középkorú hanti asszony mesélte, hogy amikor egy vegyes lakosságú, nagyobb településre került dolgozni, nagyon nehéz volt megtanulnia, hogy mi a többség számára elfogadott ízléses színkombináció az öltözködésben. Ő, ahogy otthon megszokta, ösztönösen az élénk színeket, azok variálását kereste a gyári termékekben is, és csak évek alatt sajátította el a pasztellszínek viselését. A szíve mélyén máig szívesebben hord élénk színösszeállításokat, de ezt csak a hanti ruhája viselésakor teheti meg.

Tipikus jelenség, hogy a fiatal hanti nők, akik kortársaikhoz hasonlóan szeretik a divatos holmikot, hazalátogatva a tajgába azonnal népviseletbe öltöznek, hiszen az sokkal jobban megfelel a klimatikus viszonyoknak, és a munkavégzésre is alkalmasabb.

Bőrt kidolgozni, bundát vagy csizmát hagyományosan elkészíteni egyre kevesebben tudnak. A falvakban, ahol szorosabbak a kötelékek a régi életformával, a középkorú asszonyok között nagyobb azoknak az aránya, akik még el tudnak készíteni egy hagyományos hanti viseletet, a fiatal nők inkább kisebb, egyszerűbb részfeladatok elvégzésére képesek. A rénszarvasprémet vagy a réntartással foglalkozó rokonaiktól kapják, vagy pénzért vásárolják. A városiakok főleg falusi rokonaiktól, ismerőseiktől rendelik meg népviseletüket, és nemcsak prémcsizmájukat, rénszarvasprém bundájukat, hanem a gyári textilből varrt, hanti fazonú ruhájukat is.

⁵ Lásd bővebben KEREZI 2010.

A falusi hantik népviseletbe általában hosszú utazás idején öltöznek, például, ha látogatóba mennek szálláshelyen élő rokonaikhoz, vagy ha télen vadászni, horgászni mennek. Nagyobb ünnepek alkalmával, például a réntartók napján, északon a varjú ünnepén vagy olyan fesztiválok idején, amelyen hanti nemzetiségű műsor is szerepel, az ünnep tiszteletére szintén hagyományos viseletbe öltöznek.⁶ A saját viselet ilyen alkalmakkor inkább az ünneplőruhát helyettesíti számukra. Az 1990-es évektől mind falun, mind a városokban a népviselet új szerepe figyelhető meg: nemzeti identitást hangsúlyozó funkciója. A nagy, központilag megrendezett, többnemzetiségű fesztiválok, szertartások idején vagy állami rendezvényeken a hantik és manysik népviseletbe öltöznek, ezzel is demonstrálva etnikai hovatartozásukat.

Globalizáció, etnikai identitás, vallási hagyományok

Minél hasonlóbbakká válnak a globalizáció és a modernizáció folyamatai következtében az emberek, annál valószínűbb, hogy különbözőek kívánnak maradni (ERIKSEN 2006. 329). A modernizációs folyamatok következtében az asszimilálódás veszélye miatt a 20. század végén jelentős ellenállás alakult ki a kis népek körében. Ennek egyik következménye, hogy a világ számos területén, így Oroszországban és az obi-ugorok körében is megerősödött a veszélyeztetett népek kulturális öntudata, kialakult bennük az etnikai tudatosság, elindultak és szervezett formát öltöttek nemzeti mozgalmaik a nyelv, a kultúra és a hagyományok megőrzése, illetve újjáélesztése érdekében. A globalizáció erővel szembeni ellenállás egyik formája az etnikus és ezen belül is a vallási hagyományok megerősítése és újjáélesztése. Az etnikai identitás megerősítésének egyik legkézenfekvőbb és leglátványosabb módja volt és maradt a hajdani Szovjetunió területén élő kis népeknél is az „etnovallásosság” felélesztése (GLAVACKAYA 2010. 240). Ez nem pusztán azzal magyarázható, hogy az etnikai hovatartozás külső jegyei – mint például a nyelv, a viselet, az életforma – az obi-ugor népek legtöbb csoportjánál már az 1980-as években eltűnőben voltak, hanem azzal is, hogy a vallás az egyik legkonzervatívabb eleme a kultúrának, ami, ha kell, a felszín alatt is tovább él, és kedvező körülmények között ismét megerősödik. Ez történt Oroszország számos őslakos népénél, így az obi-ugoroknál is.

Csaknem töretlenül él tovább a segítőszellemek kultusza.⁷ Mind a falusi, mind a városi hantik szinte kivétel nélkül használják azokat az apáiktól vagy még távolabbi őseiktől rájuk maradt szakrális tárgyakat, amelyek óvó, védő funkciót töltenek be életükben. Szinte kivétel nélkül hisznek benne, hogy ezek a tárgyak láthatatlan szálakkal kapcsolódnak az eredeti szakrális tárgyakhoz, tehát ugyanolyan tulajdonságokkal, ugyanolyan erővel rendelkeznek, szellemük van, és az új környezetben, az új házakban, lakásokban is segítőszellemként működnek tovább. Ugyanakkor magának a háznak vagy lakásnak már nincs meg az a szakralitása, amely a régi lakóépületeknél megfigyelhető volt, hogy a lakóépületet egyfajta mikrokozmoszként értelmezték, és a világ szerkezetének egyfajta vetületét látták benne. Ennek ellenére a házakban, lakásokban a szent tárgyak és a felső világ közötti kapcsolatban még nagyon sok megkérdéztet hiit. A Jamal–Nyenec Autonóm Körzetben 2006-ban végzett megfigyeléseim szerint az ősi szálláshelyről hozott egyéni-családi segítőszellemeket alapvetően két helyen tartották. Vagy a lakásban, a letelepült életmódot élő családok leszármazottainál, vagy kint az erkélyen, utcán, faskamrában vagy egyéb gazdasági épületben, a nomadizáló családok utódainál. Arra a kérdésre, hogy miért tartják a házon kívül ezeket a szakrális tárgyakat, azt válaszolták, hogy az őseik segítőszellemi mindig a lakóépületen kívül voltak elhelyezve.

Azok, akiknek ősei régen a ház tiszta helyén, a bejárattal szemben vagy a padláson őrizték szakrális tárgyait, a lakáson belül több helyen is elhelyezhették családjuktól kapott segítőszellemeket. Láttam nappali- és hálószobában, ajtó mögött elrejtve segítőszellemeket, de volt, ahol az ikonnal együtt állt a szentsarokban. Mindenütt megmaradt az a régi szokás, hogy a segítőszellemek jól eldugva, több réteg textíliába bugyolálva pihentek, a nekik ajándékozott prémekek, ruhaanyagok, pénzérmék társaságában mindaddig, amíg áldozati szertartás céljából elő nem vették őket. Általános érvényű szabály volt, hogy olyan helyen kellett tárolni őket, ami fölé már semmi nem került. Például szekrény sorok legfelső polcán, szigorúan távol bármilyen női viseletdarabtól, használati tárgytól. A szertartás idejére egy dohányzóasztalt vagy, ahol még volt, apró hanti asztalkát tettek a szekrény elé. Kítették rá az enni- és innivalót, elővették a segítőszellemet, imát mondtak, megvendégelték, kérték, hogy továbbra is segítse őket, majd visszatették a szekrénybe. Ilyen szertartást havi

⁶ Lásd bővebben KEREZSI 2008.

⁷ A vaszjugáni hantik vallási változásairól lásd NAGY 2007.

rendszerességgel végeztek, illetve, ha szükség volt rá, gyakrabban. Segítőszellemek lehetnek nemcsak a fából készült antropomorf figurák, hanem a nőknél például a több réteg textilből, prém-ből készült babaformák vagy egy darab szörme az eredeti szellem ruhájából, de hallottam olyanról is, hogy ha az ősöknek a tűz volt a segítőszelleme, azt új formában, egy speciális szertartáson átesett doboz gyufa képében tisztelik tovább az utódok. Mint Muzsiban⁸ elmondták, mivel a segítőszellemek a szekrények felső polcán helyezkednek el, csak úgy szabad takarítani, hogy a por ne szálljon felfelé, ne érje el azokat. Sok családtól hallottam, hogy minden takarítás előtt körbefüstölik a házat, megtisztítva ezáltal az ártó szellemektől. A füstölés mint tisztítóeljárás gyakori a városlakó hantik között is, akik pézsmaszórt, taplót használnak erre a célra. A füstölést elsősorban a nők végzik.

A tűz továbbra is az egyik legfontosabb szelleme mind a falusi, mind a városi hantiknak. A falusiaknál, ahol még kemence van, gyakori az étel- és italáldozat a tiszteletére, melyet a tűzbe dobnak. A városiaknál a tűz tiszteletének a gáztűzhelynél hódolnak. Több helyen is láttam, amint egy pohárban italt tesznek a gáztűzhely mellé főzés előtt, kérve a tűz segítségét az étel elkészítésében, majd a főzés befejeztével apró meghajlással megköszönik azt.

A gőzölgő ételhez sem a városban, sem a falun élő északi hantik nem nyúlnak, mert továbbra is él körükben az az elképzelés, hogy az étel gőze, párája az isteneké, szellemeké. Ez a szokás a szurguti hantiknál kevésbé maradt fenn.

Az északi hantik körében továbbra is erősen él a halál utáni reinkarnációba vetett hit.⁹ Jártam olyan falusi családnál, ahol a nagymama nevelte az unokáját, mert a gyermekben korán elhunyt fia reinkarnációját látta, és találoztam olyan városi asszonnyal, aki öcsémnek szólította a nála húsz évvel idősebb rokonát, mert mindketten hittek abban, hogy a nő a férfi nagynénjének reinkarnálódása. Sok családnál és nemcsak a falusiak, de a városi hantik között is gyermek születése után szinte a legelső feladat kideríteni, ki az, aki a gyermekben újjászületett. Ezt a ma is köztük élő speciális tudású emberek emelgetéses módszerrel szokták elvégezni.

A fent leírtak persze nem jelentik azt, hogy a hantik kivétel nélkül ősi vallásukban hisznek, egy részük számára a keresztény vallás tanai igen fontosak, időnként eljárnak templomba, sőt olyan nőről is tudok, aki sámánhitű családban nevelkedett, később a városba kerülve azonban kereszténnyé vált, és amikor régi vallásáról kérdeztem, sűrű keresztvetés és az Istentől való bocsánatkérés mellett mert csak családja hitéről mesélni.

Arra is akad számos példa, hogy saját szakrális tárgyaik mellett békésen megférnek a keresztény vallás szimbólumai is. Nem egy szálláshelyen jártam, ahol a sámándob mellett a sátorrúdra Csodatevő Szent Miklós ikonja is fel volt akasztva. Ez nem új keletű jelenség, hiszen az ikon tiszteletének szokása már a 18–19. században elterjedt volt a hantik és a manysik között. A nyakban viselt keresztire pedig mint talizmánra tekintettek, amely megvédi viselőjét az ártó szellemektől (GLAVACKAYA 2010. 239). Vannak olyan vidékek is, például a Vaszjugan környékén, ahol az 1950-es években a bálványok és segítőszellemek figuráit teljesen kiszorították az ikonok és a kereszték, a pravoszláv egyház szent tárgyai, melyeket a házban gyakorlatilag ugyanazon a helyen állítottak fel, mint régi kultikus tárgyaikat (NAGY 2007. 104).

Vallási életük egyik új megjelenési formája a széles tömegeket vonzó, felülről szervezett szertartások, népnüppélyek megrendezése.

Az obi-ugorok egyik legfontosabb ünnepe a medveünnep, amely ugyancsak az évtizedeken át titokban tartott szertartások közé tartozott. Az 1980-as évek végétől ezeket az ünnepeket ott is újjáélesztették, ahol korábban teljesen feledésbe merültek. A medveünnep az etnikai szimbólumok szintjére emelkedett, az obi-ugor identitás jelképévé vált. Emellett összetartó erőt teremtett a közösség tagjai között, kielégítette etnikai büszkeségüket is. Természetesen a medveünnepet csak ott lehetett az ősi hagyományokhoz leginkább hasonlító módon megrendezni, ahol még éltek olyan személyek, akik jól ismerték menetét, énekeit és szertartásait. De még ezekben a közösségekben is észrevehetőek bizonyos különbségek a régi medveünnephez képest. Például megváltozott a megölt medve hazaszállítását kísérő szertartások menete, mivel a vadászok általában már motoros szánon szállítják haza a medvét, jelentősen lecsökkentve ezzel az utazás idejét (MOLDANOV 2010. 166). A medveünnep menete egyszerűsödött, az előadott énekek száma csökkent. Különösen igaz ez az olyan helyeken, ahol meghívott, fizetett énekesek végzik a medveünnepi szertartásokat, mert a helyi közösség már nem rendelkezik saját, az énekeket jól ismerő tagokkal. Olyan esetről is hallottam, hogy a szertartást majdnem el kellett halasztani, akkora összeget kért közreműködéséért a más területről meghívott főénekes.

⁸ Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet, Suriskári járás.

⁹ Lásd bővebben RUTTKAY-MIKLIÁN 2004.

Más ünnepeket is igyekeztek újraéleszteni. A réntartók ünnepe, a halászkok napja vagy a varjúnap is ebbe a körbe tartozik. Ezekben az ünnepeken modernizálódnak a hagyományok, új elemekkel egészülnek ki, mint például a hanti népművészeti tárgyak kiállítása és vására, sportversenyek, rénhajtás, sífutás, evezés megrendezése, folklóregyüttesek fellépése. Az ilyen ünnepeken a résztvevők száma a száz főt is meghaladja, és vegyes etnikai összetételű. Mindezek régen elképzelhetetlenek voltak a szigorúan szűk körben megrendezett családi vagy közösségi szertartásokon. Az ilyen nagyszabású népi ünnepélyeken leginkább a hagyományos szertartások struktúrája maradt fenn. Ahogy például az 1990-es években Russzkinszka¹⁰ faluban láttam, a rénszarvast szigorúan az ősi szabályok betartásával, az arra megfelelő emberek áldozták fel. Megmaradt az istenekhez, szellemekhez fordulás régi módja, az áldozati étel hagyományos módon történő szétosztása és elfogyasztása, valamint a szent hely áldozati ajándékokkal való feldíszítése. Hanti-Muzsiban,¹¹ Gornoknyjazsevszkben¹² a szertartás fontos része még napjainkban is a szent fák áldozati kendőkkel való megajándékozása, amin viszont minden érdeklődő részt vehet.

A felülről szervezett szertartások, ünnepek célja többirányú. A szervezők a különböző nemzetiségek kommunikációján, egymás jobb megismerésén túl a fiatal hanti nemzedéknek szeretnék megmutatni, átadni az általuk fontosnak tartott hagyományokat, tehát oktatási céllal is tartják ezeket az ünnepeket. Szakrális jelentésük csak a résztvevők egy szűk körének fontos. Ezek az ünnepek különböző céljaik ellenére a több nemzetiség jelenléte, az ünnepek sokszínűsége, valamint a résztvevők tömege miatt a Szibériában nagy hagyományoknak örvendő régi vásárokhöz is hasonlíthatók (HARJUCSI 2001. 197).

Az obi-ugorok többsége, ahogy számos más őslakos nép szerte a világon, osztott identitással él, azaz identitása relatív, helyzetfüggő és bizonyos mértékben az éppen aktuális körülmények határozzák meg. Hiába ismeri valaki jól az anyanyelvét és hagyományos kultúráját, ha erre a munkahelyén nincsen szüksége. Az egyik tajgában felnőtt fiatal nő mesélte, aki egy vezető olajvállalatnál dolgozik, hogy hanti volta semmilyen szerepet nem játszik a munkahelyén, ami pedig saját nemzeti területén áll. A követelmények rá ugyanúgy vonatkoznak, mint a vele együtt dolgozó ukrán, orosz, közép-ázsiai vagy egyéb nemzetiségű dolgozókra. Hanti volta csak akkor kerül elő, ha éppen a várható időjárás szeretnék megtudni tőle, mert azt hiszik, mint természetben felnőtt ember jól ismeri az időjárás alakulásának megállapítására vonatkozó természeti jelenségeket. A fiatal nő osztott identitására jellemző, hogy a biztos megélhetés mellett azért is dolgozik itt, hogy kiismerje az „olajosok” gondolkodását, és majd idővel, ha jogász lesz, segíthesse népét az „olajosokkal” szembeni ügyekben.

Jelentős identitásváltozáson mentek keresztül az általam megfigyelt időszakban a hantik és a manskik társadalmi aktivistái, vezetői is, akiket a nyelvet, hagyományokat jól ismerő, képzett fiatalok közül választottak ki még az 1990-es évek elején. Az utóbbi két évtizedben saját kultúrájuk, saját hagyományaik kutatásával foglalkozva jelentős lépéseket tesznek azok megőrzéséért. Ez az új társadalmi réteg részt vesz a hantikot érintő fontos gazdasági-társadalmi kérdések megvitatásában, a hagyományörző programok, fesztiválok megszervezésében, aktív szerepet játszik a hanti kultúra megújulási folyamataiban, próbálja irányítani, kontrollálni azt. Egyfelől valamilyen hangsúlyozzák, hogy öntudatuk megerősödésében, vezetővé válásukban milyen fontos szerepet töltött be hajdani aktív kulturális tevékenységük, másfelől viszont ahhoz, hogy eredményesen tudják képviselni népük ügyét, el kellett sajátítaniuk az orosz vezetőik kulturális kódját, meg kellett tanulniuk hozzájuk hasonlóan élni, gondolkodni, érvelni, vitatkozni. Igaz rájuk is az az antropológusok által gyakran idézett mondás, hogy „előbb el kell veszíteni egy kultúrát

10. kép. Játék a közönségnek
Hanti-Mansziszsk, Hanti-Manysi Autonóm
Körzet, Tyumenyi terület, Oroszország, 2008
Kerezsi Ágnes felvétele

10 Hanti-Manysi Autonóm Körzet, Szurguti járás.

11 Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet, Suriskári járás.

12 Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet, Priuralszkij járás.

ahhoz, hogy az megmenthető legyen” (ERIKSEN 2008. 176). Mára az őslakosok vezetői már tisztában vannak népük érdekeivel és jogaival, készek és képesek is kiállni azokért, és felvenni a harcot az olajcégekkel, az állami szervekkel és a hivatalnoki apparátussal egyaránt. Ugyanakkor a politikai elit megítélése a hagyományos életmódot folytató hantik, illetve a falusi hanti emberek szemében nem mindig egyértelmű. Hallani olyan hangokat, hogy sokan közülük a saját érdekeiket részesítik előnyben a nép érdekeivel szemben, elárulják azokat a célokat, amelyekért eleinte maguk is küzdöttek.

A többségi társadalom és a hantik közötti konfliktusok megoldásának egyik lehetséges útja éppen a többszörös identitás vállalása lehet. Az őslakosoknak meg kell tanulniuk a két kultúra összeegyeztetését és egységes egészként kezelését. Így a régiből és az újból egy harmadik kultúrát és életmódot kell hogy kialakítsanak maguknak. El kell jutniuk a többszörös identitás felvételéig ahelyett, hogy egy bizonyos csoporthoz való tartozásuk határozná meg azonosságtudatukat. Az ember életében a helyzettől függően olykor a személyes tulajdonságok, kvalitások, mások pedig a nemzeti, foglalkozási, etnikai vagy vallási közösségekhez való tartozás az elsődleges mind saját maguk, mind mások számára. Természetesen az identitások pusztán sokszínűsége helyett fel kell állítani bizonyos hierarchiát közöttük, hogy melyik identitás az elsődleges.

Az általam bemutatott példák is azt bizonyítják, hogy nem áll fenn szükségszerű ellentmondás a modernizáció és az etnikai azonosság között, hanem – mint számos példa is bizonyítja¹³ – épp a modernizáció az, amely aktiválja az etnikai identitást, a beolvadás veszélye inkább megerősíti, mint elnyomja az etnikai öntudatot. „[...] nem önmagukban a kulturális változások határozzák meg az etnikai kisebbségek fennmaradási esélyeit, sokkal inkább az, hogy egy konkrét kisebbség mennyire tud ezekhez a változásokhoz alkalmazkodni, illetve hogy mennyire tudja az új technológiákat és politikai lehetőségeket a saját céljaira felhasználni” (ERIKSEN 2008. 176), ehhez viszont át kell esniük a kulturális alkalmazkodás valamiféle folyamatán...

13 Lásd bővebben ERIKSEN 2008.

Irodalom

- BELJAEV, Vlagyimir Nyikolajevics – LOGINOV, Vlagyimir Grigorjevics
1997 Analiz szocialno-ekonomicseszko szosztójanyija territorij kompaktnogo prozsvivanyija korennyh narodov i obosznovanie form szohranenija i razvitija etnosza. Jekatyerinburg, UrO RAN
- BOGLÁR Lajos – PAPP Richard
2007 A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- BUGANOV, Anatolij Alekszejevics
2006 Mediko-socialnye aspekty korennygo malochislennogo naselenija Jamalskogo Regiona. Nauchnyj vestnik. Vypusk 4 (41) Szalehard, Szibirszkoje nauchnoje izdatyelsztvo 8–10.
- CSEBOKSZAROV, Nyikolaj Nyikolajevics – CSEBOKSZAROVA, Irina Alekszejevna
1985 Narody. Rasi. Kul'turi. Moskva, Nauka.
- ERIKSEN, Thomas Hylland
– 2006 Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. Budapest, Gondolat. (Társadalomtudományi könyvtár.)
– 2008 Etnicitás és nacionalizmus. Budapest–Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- FJODOROVA, Jelena Gennagyjevna
2010 Nacionalnie obcszini srednyej Szoszvy i ih szozdateli. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z.P. Moskva, RAN, 203–210.
- GLAVACKAYA, Jelena Mihajlovna
2010 Religioznyj marker v sisteme kollektivnoj identicsnosti obszkij-ugrov. In PIVNEVA, E. A. (red.) Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z. P. Moskva, RAN, 237–243.

HAKNAZAROV, Szaid Hamdamovics

- 2000 Ocenka negativnogo vozdejsztvija nyef-tyegazovogo kompleksa na okruzsajuscuju szredu. In Lukina N.V. (red.): Narody Szevero-Zapadnoj Szibiri. Tomszk, Izd. Tomszkiego uniwersiteta, 95–101.
- 2003 Korennyje malocsiszlennye narody v uszlovijah intenzivnoj ekszpluatacii energeticeszkih reszurszov HMAO: szosztojanie i perszpektivy. Tomszk, Izd. Tomszkiego uniwersiteta.

HARAMZIN, Tyerentyj Geraszimovics – HARJULLINA, Nurszafa Gafurovna

1998 Szocialno-ekonomiceszkoe razvitie obszkih ugrov na etape perehoda k rynecnym otnosenijam. Hanti-Manszijszk, Izd. Poligrafiszt.

HARJUCSI, Galina Pavlovna

2001 Tradicii i innovacii v kulture nyenyeckogo etnosza. Tomszk, Izd. Tomszkiego Universiteta.

KEREZSI Ágnes

- 2008 „Változások és hagyományok a városi és falusi hantik életében” In POMOZI Péter (szerk.): Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára. Budapest, Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete 94–102.
- 2010 Obi-ugor viseletek. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KURIKOV, Vlagyimir Mihajlovics

1999 Sztrategia razvitija etnoszov. Jekatyerinburg–Hanti-Manszijszk, Izd. Poligrafiszt

LUKINA, Nagyezsda Vasziljevna

2010 Po marsrutam putyesesztvija v Jugru Zoji Petrovni Szokolovoj. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z. P. oszkva, RAN, 33–39.

MARTYNOVA, Jelena Petrovna

2010 Korennoe naselenie Jamalo-Nyenyeckogo Avtonomnogo Okrugja: Socialnie problemy szovremennoj zhizni. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z. P. oszkva, RAN, 211–220.

MOLDANOV, Tyimofej Alekszejevics

2010 „Medvezsji pesni” po narodnoj terminologii. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z. P. oszkva, RAN, 164–173.

NAGY Zoltán

2007 Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál. H. n. [Budapest], MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. (Kultúrák keresztútján, 6.)

NOVIKOVA, Natalja Ivanovna

2010 Transzformirovannye identicsnosti: mezhdutrudom i pravom. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe nasledie narodov severa Rossii: K jubileju d.i.n. prof. Szokolovoj Z. P. oszkva, RAN, 255–267.

POPKOV, Jurij Vlagyimirovics

- 1998 Narody Szevera i nyefty: konflikty i kompromisszy. In Bojko V.A. (red.): Korennyje narody. Nyefty. Zakon. Téz. dokl. Mezdunar. konf. Hanti-Manszijszk, Izd. Poligrafiszt. - . 154.
- 2000 Internacionalizacija v tragycionnom i szovremennom obszcestvah./Novoszibirszk, Izdatyelsztvo IDMI.
- 2006 Aktualnye problemy politiko-pravovogo polozsenija korennyh malocsiszlennyh narodov Posszijszkogo Szevera. In Popkov, Ju. V. (red.): Oszvoenie Jamala v zerkale insztitucionalnyh reform. Szalehard–Jekatyerinburg, Szibirszkoje nauchnoje izdatyelsztvo, 161–175.

PUSZTAY János

2006 Nyelvével hal a nemzet. Budapest, Teleki László Alapítvány.

RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter

2004 Testi-lelki rokonság:reinkarnáció a színjai hantiknál. In BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor (szerk.): Fehéren, feketén Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. II. Budapest, L'Harmattan, 357–383.

SZABÓ Mátyás

2003 A jelenkutatás svéd modellje. Budapest, Néprajzi Múzeum, 106–108. (MaDok füzetek, 1.)

SZOKOLOVA, Zoja Petrovna

1991 Adaptivnije szvojsztva kul'tury narodov Szevera. Szovetszkaja Etnografija, no. 4. 3–17.

Adaptation and/or assimilation

Social and cultural changes among the Khant

The big political, social and economic transformations of the past decade have also affected the Ob-Ugrians, and among them the Khant. The economic, social and cultural changes that have occurred in their lives are so great that the question inevitably arises: to what point can a series of changes in the life of a people be regarded as adaptation and when does acculturation begin, followed by the loss of ethnic differences, that is, assimilation?

For their own protection and to avoid conflict with the outside world, like other cultures living at risk the Ob-Ugrians have developed a “two-faced” or divided culture. One for the outsiders that could be described symbolically as a “day-time” culture, and an “evening” one for themselves. By day the Khant and Mansi wear urban clothes, dress in the Russian fashion, speak Russian, but in the evening, at home they live according to their own cultural patterns and their own customs. In the home the male and female roles again come to the fore, the bans on women, the behaviour roles arising from their uncleanness. In the men’s “evening” culture the religious rules and sacrificial ceremonies play an important part, even if they are held at a gas stove and not over an open fire. The purification ceremonies are an important part of the families’ “evening” culture, the tinder fungus and musk skin are brought out for smoking and the man who works all day in a multinational workplace, quite naturally turns to the top shelf of the cupboard and takes down the helping spirit wrapped in a sacrificial cloth, to make a request.

The question of assimilation or adaptation must be treated with great caution because the outside researcher not familiar with the native people, who does not see their inner world, can take the series of adaptations to be assimilation.

The greatest changes can, of course, be observed in the use of the natural world, in their relationship to nature, in the social field and their material culture. According to some figures, in the 1980s only 14% of the Ob-Ugrians carried on the traditional economic activity, a proportion that had further declined by the 2000s.

There are communities that did not continue the traditional forms of economic activity but opted instead for new businesses, such as logging, processing forest fruits, producing new products from fur and making souvenirs. Another form of change was to set up ethno camps and ethno tourist hostels.

The Ob-Ugrian building types have not been insensitive to modernisation either. A general trend in the Khant settlements is the disappearance of dwelling tents, the extension of the log houses and the appearance of Russian-type timber houses. All families now have generators that they use to watch television and DVDs in the taiga.

In the towns their homes are decorated with pictures, posters and flowers, something that was not typical of their dwellings in the past. However, whether they live in villages or towns, they still pay strict attention to keeping men’s and women’s belongings apart. Relatively few Khant objects can be found in the village and town houses and apartments, and in many cases even these have lost their original function, serving merely as decoration or as a part of the furnishing. It is mainly women’s objects that are still used in their original function: birch bark bowls and women’s handwork bags.

The traditional Khant costume, as a part of everyday life, has survived only in the traditional settlements, although even there a mixture of factory-made and home-made clothing can be seen. From the 1990s in both villages and towns folk costume began to acquire a new role, it became a way of emphasising national identity.

At the end of the 20th century ethnic awareness strengthened among the Ob-Ugrians too; their national movements began and took on organised form; the strengthening, rebirth and development of “ethno religion” became a form of resistance to the forces of globalisation. A new manifestation of their religious life is the holding of ceremonies and folk festivals organised from above and attracting large masses. The ancient traditions are becoming modernised in these celebrations and supplemented with new elements.

The acceptance of multiple identity could be a possible path for the resolution of conflicts between the majority society and the Khant.

Negyedik típusú találkozások

Egy kapcsolat krónikája

Bevezetés

Bár a harmadik típusú találkozásokról meglehetősen sok fantasztikus film és irodalmi mű készült, viszonylag kevesen foglalkoznak az emberiség történelmében lejátszódott „egyéb” érintkezésekkel. Pedig a Másik létezése már az ókortól izgatta az európai ember fantáziáját, ezért kísérte olyan heves érdeklődés a nagy világiárók, mint Marco Polo vagy Kolumbusz útjait. A Nyugat-Indiák felfedezése sokféle kapcsolatteremtést eredményezett a századok során, melyeknek értékelése is változatos, azonban ezeknek a találkozásoknak a lefolyásáról készült leírások (krónikák, útleírások, levelek, a gyarmati közigazgatás különféle dokumentumai stb.) általában az európai ember, a hódítók álláspontját tükrözik. Ám a 20. század végén és 21. században egy újfajta érzékenység alakult ki a másfajta kultúrák megértése és tiszteletben tartása iránt mind az egyéni, mind a hivatalos szinteken. Ennek egyik alapvető jelentőségű dokumentuma az Egyesült Nemzetek nyilatkozata, amely így fogalmaz:

„Megállapodunk, hogy az indián népcsoportok minden más emberrel egyenlőek, ugyanakkor elfogadjuk, hogy az embereknek joguk van a mássághoz, a másnak érzés jogához, és annak a tiszteletben tartásához.” (UNITED NATIONS DECLARATION 2007. 13.¹)

Ezért különösen érdekes az ayoreo indiánok története, amelyben a kapcsolatteremtés a 20. század közepén zajlott le, és egyszerre mind a két oldalról – az ayoreók és a misszionáriusok szempontjából is – dokumentálható, ami ritka alkalom a folyamatos „félreértések” felismerésére, valamint a nézőpontok különbségeinek megfigyelésére és elemzésére.

Ez a tanulmány egy nagyobb, az ayoreo indiánok történetének utolsó hatvan évéről szóló kutató- és terepmunka alapján készült, melynek anyagát 2006-ban a bolíviai Santa Cruz de la Sierra városában gyűjtöttem. Több mint 150 órányi interjút készítettem Santiago Comaival, az egyik ayoreo kapitánnyal, aki – idős kora és a nyilvános politikai szerepléstől való visszavonulása ellenére – a mai napig prominens szerepet tölt be csoportjában. Santiago Comai aktív részese volt a már említett időszaknak, és bár az itt leírt eseményekben zsenge kora miatt személyesen nem vett részt, ismeretei első kézből származnak, az azokban részt vevő egyik harcostól és bátyjától. A további idézett részleteket Jean Dye misszionárius könyvéből fordítottam, amely eme tanulmány másik fő forrása. Jean Dye szintén első kézből ismerte ezeket az eseményeket, mert az egyik 1942-ben megölt misszionárius felesége volt.

Az illusztrációként felhasznált képek két Santa Cruz-i civil szervezettől (APCOB, FCBC²) származnak. Ezeket ők maguk készítették, vagy működési területükön belül gyűjtötték a lakosságtól a régi, sokszor már kidobásra vagy felejtésre ítélt tárgyakkal együtt – ezek a képek az 1940–1970 közötti időszakból származnak.

Ayoreók

Az ayoreo indiánok ma nagyrészt ugyanazt a területet foglalják el,³ amelynek határain belül az előző évszázadokban vándoroltak (VELASCO 1998), Bolívia délkeleti részén, a Chiquitania és a brazil határ mentén északról délre nyúló erdősávot⁴ és Paraguay Chacóba benyúló északnyugati sarkát. Ez a körülbelül 300 ezer négyzetkilométernyi terület a Chiquitania (Bolívia) és a Chaco

1 Egyesült Nemzetek nyilatkozata. (A szerző ford.)

2 APCOB = Apoyo para el Campesino Indígena del Oriente Bolivia, FCBC = Fundación para la Conservación del Bosque Chiquitano.

3 Bár a földrajzi térség határai ma is ugyanazok, de azon belül sokkal kisebb területet birtokolnak.

4 Santa Cruz tartományban.

1. kép. A Chaco Boreal térképe

(Forrás: Wikipedia, http://mainly28s.com/odds/005_Gran_Chaco_War.html)

(Bolívia, Argentína és Paraguay) része, mely északon eléri a trópusi erdők peremét, dél-délnyugat felé haladva pedig füves szavanna és mocsaras-vizes, időszakonként nagyon száraz térségek uralják. A két nagy, északi és déli, a múltban egymással szemben álló ayoreo csoportot ma országhatárok is elválasztják.

Mind Bolíviában, mind Paraguayban számos településen élnek, melyeknek nagy részét az 1950-es és 1970-es évek közt alapították, Bolíviában Tobití, Santa Teresita, Rincón del Tigre, Puesto Paz és Roboré, Paraguayban pedig többek között Campo Loro, Cucaani, Isla Alta, Guidaichai (VELASCO 1998). Ezek a települések eredetük szerint katolikus redukciók vagy evangélikus missziós telepek voltak, néhányuk pedig valamilyen más okból létesült.⁵

Életmódjukat leginkább a vadászat és a gyűjtögetés határozta meg. A gyűjtögetésben a különböző növények mellett a méz és a só beszerzése volt a legfontosabb, s mivel ezeket a Chaco más és más területein tudták megszerezni, így szükséges volt a periodikus migráció. A viszonylag nagyobb létszámú etnikai csoport nagycsaládi alapokon sok kisebb egységre (*hogasui*) oszlott, melyeket laza, időszakos kapcsolat tartott össze. Minden egységnek volt saját főnöke (*asuté*), azonban a törzsi csatározások esetén egyetlen nagyobb főnöknek engedelmessé váltak. A különböző csoportok gyakran találkoztak, amikor mesék, énekek, táncok és közös ünnepek segítségével erősítették meg kapcsolatukat. Az egyes csoportok exogámok voltak, de a csoportok egymás között házasodtak, és ritkán választottak más etnikai csoportból való házastársat. Mivel alapvetően harcias társadalomnak számítottak, ez meghatározta kapcsolatukat mind a többi etnikai csoporttal, mind az állammal szemben (VELASCO 1998).

Ahogy fentebb már utaltunk rá, egy nagyobb törzsi ellenségeskedés következtében az ayoreo csoport két nagy részre oszlott, a már említett északi és déli csoportra. Az itt leírt epizód a bolíviai, úgynevezett északi csoportnál játszódott le.

Próbálkozások a 18. és a 20. század között

Az első hírek az ayoreo indiánok létezéséről a 17. századból származnak, majd a 18. és a 19. században több krónika, útleírás, és számos misszionárius beszámolója szól az itteni területen élő „vad” indián csoportokról, köztük a harci kedvükről híres ayoreókról.⁶ Bolíviában Chiquitania az egyik nagy jezsuita missziós központ volt közel nyolcvan éven keresztül⁷ – Moxos amazonasi tartomány mellett –, ahol a 17. század végétől a jezsuita papok számos települést alapítottak, és az indián népcsoportokat általában földrajzi elhelyezkedésük alapján telepítették le. Mivel a legnagyobb létszámban a chiquitano nyelvet beszélők voltak, a missziók közös nyelve a chiquitano lett, tekintet nélkül a kisebb csoportokra, melyek gyakran kulturálisan és nyelvileg is különböztek a chiquitano csoportoktól. Talán ez a politika lett annak is az oka, hogy bár a legtöbb népcsoportnál ez a letelepítési módszer bevált, az ayoreo indiánokkal folyamatos gondok voltak. Az egyik ilyen missziós település az 1754-ben alapított Santiago de Chiquitos⁸ volt, mely a későbbi tragikus események színhelye lett. Mivel Santiago az ayoreo csoportok mozgási területén belül fekszik, a jezsuita hittérítők már a 17. században megpróbálkoztak a vad ayoreo csapatok bevonásával a misszió életébe, mely virágzott a 18. században is.

Azonban míg e törekvés a többi etnikai csoportnál sikerrel járt, mint a chiquitano alcsoportoknál (például macarañi, matahuca, mataiminuca, maxamanuca, tao), és az imonóknál, tunachóknál stb., addig az ayoreók rendszeresen elszökdöstek, mivel nem tudtak beilleszkedni a többiek közé és az új életmódba. Sőt a missziókat egy-

⁵ Például: Tobití 1948-ban alakult, mint az NTM első evangélikus missziós telepe. Roboré neve drágakövet jelent ayoreo nyelven, a 20. század elején alapították mint katonai központot, mely később civil településsé vált (VELASCO 1998. 42).

⁶ Az is igaz, hogy a híreket hozók gyakran összekeverték az ismeretlen etnikai csoportokat, és helyzetet az is nehezítette, hogy az etnikai csoportok más és más nevet kaptak egymástól, így több hír is vonatkozhatott ugyanarra a csoportra az eltérő névtől függetlenül.

⁷ A 17. század végétől, 1691-től 1767-ig, a jezsuiták kiűzetéséig.

⁸ Bolívia, Santa Cruz tartomány, Chiquitos provincia.

fajta új beszerzési forrásnak tekintették, gyakran támadták meg őket, hogy élelmet szerezzenek, főleg az ínséges időkben, amikor az ayoreóktól idegen, földművelő és állattartó életmód nyereségebbnek bizonyult a gyűjtögetésnél.⁹ A 18. század végén, a jezsuiták kiűzése után misszióik egy része más katolikus hittérítő csoportok kezébe került, főleg a ferencesek vették át feladataikat; másik része pedig elnéptelenedett és lerombolódott. A térségben a 18. és a 19. században sem az egyház, sem az állam nem foglalkozott a kezelhetetlennek bizonyult ayoreo csoportokkal, inkább a többi indián nép felé fordult.

A 20. században világszerte megújultak a katolikus és evangelizációs mozgalmak, melyek főként a harmadik világbeli országokban élő indián csoportok lelki ápolására irányultak. 1942-ben alakult meg az Egyesült Államokban, Michiganben egy evangélikus missziós társaság, a New Tribes Mission (NTM),¹⁰ melynek fő célkitűzése az volt, hogy tagjai azokhoz az indián csoportokhoz juttassák el Isten szavát, amelyeknek addig nem volt lehetőségük annak megismerésére: „[...] eljuttatni az Evangéliumot az utolsó indián törzs számára is még e generáció idejében” (JOHNSTON 1985. 32).

Úgy vélték, hogy Bolíviában a nagyobb létszámú, például az andoki aymara és quechua vagy a sík vidéki chiquitano csoportok könnyebben elérhetők a nagyobb missziós társaságok számára, míg az olyan csoportok, mint az ayoreo és a yuracaré¹¹ indiánok kis létszámú csoportjai nehezen megközelíthető trópusi területeken éltek. Az ayoreók különösen híresek voltak „vadságukról” és elszigeteltségükről. Paradox módon a két etnikai csoportnak az a tulajdonsága volt legfőbb vonzereje az újonnan szervezett társaság számára, ami bizonyos értelemben addig a szabadságukat biztosította: a megközelíthetlenségük.

Miután a misszió összeszedte a kellő alaptőkét, a bolíviai államtól könnyen megkapta az engedélyt az indián törzsekkel való kapcsolatteremtésre. Az államnak ezek a csoportok gondot okoztak, mivel nem illeszkedtek be a társadalomba, s miután a mezőgazdasági határ rohamos terjeszkedésével életterük zsugorodott, egyre gyakrabban kerültek összetűzésbe a tanyák és haciendák tulajdonosaival termékeik és állataik ellopása miatt. A gazdák erre gyakran hajtóvadászatokkal reagáltak, egy ayoreo megölése kisebb dicsőségnek számított, mint egy jaguáré, büntetés pedig nem járt érte, mint ezt a szájhagyomány és a hittérítő levelei is igazolják.

„Az egyetlen különbség az olyan vadászat [egyesült államokbeli] és az itteni között az volt, hogy Bolíviában nem volt hozzá szükség engedélyre. Némelyeket becserkészték és megöltek, másokat elfogtak, és mint rabszolgákat eladtak.” (New Tribes Mission 1970. 27.)

A tévedések tragikus színjátéka

Az első missziós csapat 1942-ben indult el a bolíviai őserdő felé, és ehhez kapcsolódik az egyik legismertebb esemény az ayoreókkal kapcsolatban. Az öt evangélikus misszionárius halála még ugyanabban az évben, nagyon megrázta a korabeli közvéleményt mind az észak-amerikai, mind a bolíviai társadalomban.

Sorsukra úgy öt évvel később derült fény, amit maguk azok az ayoreók mondtak el, akik akkor már a misszióban telepedtek le. Az öt misszionárius végül is megtalálta azt az ayoreo csoportot, melyet hónapokon keresztül kerestek. Mivel fegyvertelenek voltak, és az indiánok is hallottak már a hittérítő tevékenységéről, a csapat főnöke szívesen fogadta őket, a törzs több tagjának gyanakvása ellenére. Mikor azonban a főnök egy vadászat alkalmával elhagyta a táborát, a harcosok egy része, tanulva a fehér emberekkel szerzett korábbi rossz tapasztalatokból, agyonverte az öt gyanútlan férfit.

Kutatásaim során tudomásomra jutott egy olyan szóbeszéd, mely szerint később az egyik New Tribes Mission-hittérítő bosszúból megölte az egyik már letelepedett indiánt, akiről megtudta, hogy részt vett az öt felderítő meggyilkolásában.

Ma a Santiago falu feletti hegycsúcson tábla őrzi emléküket.

⁹ A vándorló ayoreo csoportok szintén foglalkoztak földműveléssel, de csak rövid időn belül (három-négy hónap alatt) termő növényeket termesztettek, és azoknak a betakarítása után folytatták útjukat, így településeik és szállásaik időszakos megállás; általában a letelepedett életmód idegen volt számukra. Ezt az esős évszakban tették, mikor a meteorológiai körülmények miatt amúgy is szükségessé vált egy időszakos megállás, állattartással pedig egyáltalán nem foglalkoztak.

¹⁰ Spanyolul Misión Nuevas Tribus (MNT), magyarul Új Törzsek Missziója.

¹¹ A yuracaré indiánok Santa Cruz, Beni és Cochabamba tartományok közös, szubtrópusi részén laktak.

2. kép. Ayoreo férfi táncsal számol be az eseményekről a társainak (APCOB)

A „második” találkozás

Noha a résztvevők közül ma már valószínűleg senki sincs életben, a találkozás eseményeit megörökítették. Egyrészt az egyik megölt misszionárius felesége, Jean Dye könyvében (DYE JOHNSON 1966) írta le a történeteket; másrészt a bevezetőben említett informátorom, Santiago Comaijal, aki így vezette be elbeszélését:

„[Az őseink] állva vagy táncolva meséltek, imitálták a dolgokat, például hogy miként viselkedtek, amikor először találkoztak [a fehér emberrel]” (SZABÓ, megj.a.)

A második találkozás jó pár évvel később, 1947-ben következett be. A New Tribes Mission misszionáriuscsoportja nem adta fel a szerencsétlenül végződött események után, sőt, ha lehet, ez még inkább fokozta küldetésstudatukat.

Jean Dye, Joe Moreno és a többiek a környéken telepedtek le, egy San José de Chiquitos nevű kis faluban, és az évek során megpróbálták minden, az ayoreókhoz vezető szílat megvizsgálni, és bármilyen hír hallatán újabb és újabb keresést indítottak, de eredménytelenül. Jean még egy régebben elfogott ayoreo lányt is felvett a háztartási munkákra, akit Inez névre kereszteltek, és tőle megtanult egy pár ayoreo szót.

Találkozott a faluban egy másik elfogott ayoreo lánnyal is, Rafaelával. Gyakran kérdezgette őket az ayoreók szokásairól, mivel a New Tribes Mission misszionáriusai úgy vélték, hogy ezzel a felkészüléssel könnyebben megy majd az ismerkedés, a másik megértése. Ezenkívül a misszió egyik fő célja az volt, hogy az evangéliumot eljuttassák az ayoreókhoz. Felismerték, hogy sokkal gyorsabban és hatékonyabban dolgozhatnak úgy, ha megismerik az éppen kérdéses indián csoport nyelvét, és lefordítják a Bibliát, hiszen az eredményes kommunikáció egyik fő követelménye a nyelv volt, s így könnyebben törhetik át a kulturális határokat. A szokások megismerése ugyanezt a célt segítette elő.

1947 augusztusában újabb hír érkezett egy ayoreo csoportról, akiket a Santa Cruz városát és Brazíliát összekötő vonatsín építésén dolgozó munkások láttak. Jean és Joe azonnal felkészültek az utazásra Ipiásba,¹³ a vonatépítők táborába, az események azonban megelőzték őket. A tényleges kapcsolatteremtés vagy áttérés, ahogy ők nevezték, augusztus 12-én történt meg, egyszerre három különböző, bár egymáshoz közel található helyszínen.

Az egyik a tábortól nem messze, egy bolíviai és egy brazil mérnökkel esett meg, akik éppen Portónból Ipiásba tartottak, amikor meglátták a keresett indiánokat.

„A vadak pont előttük jöttek le a kitaposott úton. Barna testük és arcuk valamiféle piszokkal és hamuval volt bekenve, ami megerősítette a félelmetes megjelenésüket. Néhányuknak hosszú fekete haja a hátára lógott le; mások szorosan összefogták hátul, egyfajta zsinórral többszörösen átkötve, melynek végei lófarokban csüngtek le. Égő fekete szemüket a járműre és annak utasaira szögezték. Teljesen mosolytalanul bámultak. Széles orrlyukuk remegett az izgalomtól.” (DYE JOHNSON 1966. 105.)

Bár a társa azonnal lövésre emelte a fegyverét, Arce, a bolíviai mérnök gyorsan felmérte a helyzetet, és látván, hogy az indiánok fegyvertelenek, megakadályozta a kitörni készülő harcot. Majd az indián csoportokkal való ismerkedésben jól bevált módszert követve valami ajándékot keresett. A férfiaknak általában valamilyen fegyvert, kést vagy machetét,¹⁴ a nőknek értéktelen, színes üvegcssecsebecsüket vagy élelmet ajánlottak fel. Mivel hirtelenjében mást nem talált, a saját fejdőjét áldozta fel.

„Egy szemvillanás alatt Arce úr az előjövő ayoreók felé dobta a sisakját.¹⁵ De nem számolt az erős ellenzéellel, amely azt visszafújta hozzá. Az ayoreo azonban, úgy tűnt, hogy megértette a gesztust. Előrébb jött, és egy durván szőtt szőtestet nyújtott Arce úr felé, melyet az elfogadott. A csapatnyi ayoreo az elől álló sarkait taposta. Az egyikük lehajolt, és felvette az elfújtt sisakot.” (DYE JOHNSON 1966. 106.)

A mérnökök gyorsan a táborba siettek. S ez volt a szerencse, mert időközben egy másik ayoreo csoport – állig felfegyverkezve macanával,¹⁶ íjjal és nyilakkal – a tábor bejáratánál jelent meg, és halálra ijesztették az ott lévő dolgozókat. Leginkább a szakácsnő ijedt meg, és félelmében majdnem tragédiát okozott. A harmadik találkozás pedig a tábor hátsó bejáratánál történt, ahol az ayoreók megállítottak egy elhaladó szekeret, amin – ismételt szerencseként – egy fogorvos is utazott, aki már hallott erről a csoportról, és a misszionáriusokkal is kapcsolatban állt, ezért megakadályozta a kitörni készülő csetepatét. Kivette a vadászkeszt az övéből, és a földre dobta, így mutatva ki az indiánoknak a jó szándékát. Majd kalapját levéve odament hozzájuk, és azok barátságosan meglapogatták. Ajándékként, hogy szintén kimutassák barátságos szándékukat, fejére tettek egy jaguárbőrből készült fejdőt, a nyakába pedig egy tollakból készült nyakláncot akasztottak.

Mindezen események és ajándékozások közepette érkezett meg Joe Moreno. Két segítőjével, akik már valamennyire ismerték az ayoreo nyelvet, meghívták az indiánokat a táboron belülre. Mindenki nagyon izgatott volt, a fogorvos egyre csak az ayoreók fogainak épségéről és szépségéről áradozott, a munkások pedig

3. kép. Ayoreo harcos hátul összefogott hajjal és tolldíszsel, a tollakat tartó fonatok garabatából (*Bromelia sp.*) készültek (APCOB)

13 Ipiás Santa Cruz tartomány Chiquitos nevű provinciajában található, két ma is ismert település, San José de Chiquitos és Roboré között.

14 *Machete*: hosszú pengéjű, éles bozótívágó kés.

15 Parafa trópusi sisak.

16 *Macana*: egyfajta harci szerszám, egy mind a két végén kielezett fémdarab fanyélre erősítve.

egymáson túltéve próbáltak minél több ajándékot adni nekik, ami csak a kezükbe akadt: szappan, tükrök, kések. Az egyikük annyira fellelkesedett, hogy az éppen rajta lévő nadrágot is lehúzta és odaadta, így meg kellett várnia a sötétséget, hogy haza tudjon nélküle menni.

A hazatérő ayoreók is nagyon lelkesek voltak. Nemcsak hogy egyikük sem halt meg a fehérekkel való találkozáskor, ahogy az szokásos volt, hanem ajándékokkal megrakodva tértek haza. Egyikük, Samané,¹⁷ aki később híres mesélő lett, még mindig a parafa fejedőt szorongatta, azonban át kellett adnia a főnöknek, Natuinak, aki mint értékes dolgot magának tartotta meg.

A táborba érve beszámoltak a csoportnak a nap eseményeiről.

„Felidéztek és utánozták a fehéreket, hogy azok miként léptek előre, majd vissza, jeleket adva, biztosan, ahogy a [fehérek] hívták az ayoreókat, hogy jöjjenek vissza. És az ayoreók is a kezükkel vagy a tolldíszekkel jelezték, hogy [...] jöjjenek vissza. Azt mesélték, hogy az első nap az ayoreók énekeltek. Az első nap után [...] volt egy harcos, aki elmesélte, hogy ő miként cselekedett. *Utabiédének* hívták. Leült egy fatönkre, miközben egy másik harcos megragadott egy fehér *cojnonét*.¹⁸ Az ayoreo azért énekelt, hogy ez a nap az ünneplésé legyen, a fehérek és az ayoreók közötti találkozás ünnepe. És elmesélte, hogy a fehér ember is fellelkesedett. *Utabiéde* megragadta a fehér ember kezét, és vele együtt számos másik ayoreo is kart karba öltött egymással, és egy körben táncolva énekeltek. Majd a fehér ember elengedte az ayoreo kezét, mert elfáradt. Így az ayoreo elkapta a *cojnonét*, és a térdére ültette, miközben elkezdett játszani a *caracachán*.¹⁹ Ez számunkra nagyon érdekes volt, mert mi azelőtt sohasem láttunk még *cojnonét*, hogy milyenek is voltak, hogyan viselkedtek. Ők elmesélték, hogy milyenek. Mesélték, hogy a fehérek mások, mint mi, hogy nem meztelenül jártak, hanem ruhát hordtak. És mesélte, hogy a fehér ember megölelte őt öröme jeleként, és ő énekelt neki. Persze az éneket akkor találta ki. Majd az éneklés után az ayoreo átnyújtotta neki a *caracachát*, és azt mondta [ayoreo nyelven]: »Énekelj! Most terajtd a sor!«

[...] Mi, gyerekek összegyűltünk, és nevtünk. Ezek voltak az első találkozások. A kapcsolatfelvétel után az emberek hazamentek a családjukhoz, és elmesélték, hogy milyenek voltak a *cojnonek*. Ez nagyon érdekes volt. A férfiak azt mondták: Mi is olyanok leszünk, mint a *cojnonek*, mert a kapitány, *Noraine* azt mondta, hogy mi is odamegyünk élni, ahol a misszionáriusok vannak.” (SZABÓ, megj.a.)

A már későn érkező hittérítők csak sajnálkoztak, a kétszobás telefonkezelő irodát kapták szálláshelyként arra az éjszakára. Másnap Jean néhány férfival visszatért ahhoz az ösvényhez, ahol előző nap a mérnökök az ayoreo csapattal találkoztak. Nyomaikat követve „Itt és ott is felfedeztük az előző napon a munkások által ajándékozott dolgok maradványait. A nemkívánatosnak tűnő ajándékokat az ösvény hosszában dobálták el, bár előző nap nagy lelkesedéssel fogadták el Ipiásban. Ott voltak egy brazil képes újság lapjai, egy tükör, egy nádcukor rudacska darabjai meg egy darab szappan is, melynek papírcsomagolásán világosan kivehetők voltak a fognyomok, ahol belekóstoltak.” (DYE JOHNSON 1966. 111.)

Az ayoreók azonban nyomtalanul eltűntek. Híresek voltak a nyomkövető és -eltüntető képességeikről,²⁰ így nem is próbálták meg követni őket. Elindultak szokásos nyár végi sóbeszerző útjukra a régen kiszáradt sós vízi tavak maradványaihoz, melyek délen, a paraguayi határ felé helyezkednek el.

Később, szeptember elején az NTM-nek sikerült ismét felfedezni nyomaikat, és újra kapcsolatot létesíteni velük, ezúttal már a vadonban és nagyobb létszámban. Mikor elérték őket, több mindent ajándékoztak nekik, elsősorban cukrot, sőt és kukoricát, és a következő napokban sikerült őket a faluba is becsábítani, ahol újabb ajándékok várták őket. Ennek ellenére mindig csak egy csapatnyi emberrel sikerült kapcsolatot létesíteni, a többiek inkább az erdő mélyén várták meg visszatértüket. Comai erről így mesélt.

„Én inkább féltém [a találkozástól], mint elégedett voltam. Sokat nevtünk azon, amikor elmesélték nekünk, de [a fehérek közé] menni féltém. Mindenki elmesélte, mit érzett, mikor a fehérekkel találkozott, és

17 Samané Etacore később, az 1960-as években sokszor közreműködött az ayoreo kultúrát kutatókkal, dolgozott Lucien Sebaggal és Jürgen Riesterral is. Ma már nem él.

18 *Cojnone*: a törzstől idegen személyt jelent, de általában a fehér emberre vonatkozik.

19 *Carachá*: fából faragott ayoreo zene-szerszám, egyfajta csörgő, általában a sámánok és az idősebbek használták.

20 Több beszámoló is szól arról, hogy az ayoreók, ha akartak, gyakorlatilag nyomtalanul mozogtak az erdőben, kisebb kárt okoztak az aljnövényzetben, mint egy erdei állat, így nyomaik szinte követhetetlenek voltak. Az utánuk indított hajtóvadászatokban általában csak a nagyobb csoport nyomaait tudták megtalálni, főleg a gyújtott tűz alapján lettek rájuk, amelyet a sötétben a magasabb hegyek tetejéről könnyebben észrevettek.

4. kép. Egy elfogott ayoreo csoport Santiago de Chiquitosban (FCBC)

5. kép. Ayoreo csoport úton, vándorlás közben (FCBC)

ez nagyon békés időszak volt, ami azelőtt sohasem fordult elő. Az ayoreók hoztak rongyokat, ingeket, nadrágokat és takarókat, mindent, amit nekik adtak. Egy harcos hozott egy dolgot, amit egy fehértől kapott, egyfajta sütemény²¹ volt, s azt mondta nekem, hogy kóstoljam meg. De olyan fura íze volt! Másikuk hozott két kenyeret, és megkóstolták, de nem ízlett nekik. S mondta: mi párolt kukoricát eszünk. [...] Milyen finom! Az egyik mondta: Hoztam egy dolgot, ami egy ember agyvelőre hasonlít. Kinyitotta a dobozt, és vaj volt benne. Mindenki elhozta, amit ajándékba kapott, egyesek hosszú kést, mások baltát, és mások sót tömbökben.²² Nagyon sok érdekes dolog volt, amit hoztak. És hoztak bádogdobozkákat, még fedővel is. [...] És persze, mindenki azt ajándékozott, amit tudott, az ayoreo nyilat, tollékeket, garabatóból készült fonatokat.²³ Azért, hogy nehegy érvénytelen legyen a csere, mindenki adott valamit, hogy a kapcsolat érvényes legyen.²⁴ (SZABÓ, megj.a.)

Az új fejlemények ellenére Comai és a többiek félelme nem volt alaptalan. Bár a hittérítők jó szándékát nem lehetett vitatni, mikor a környező falvakban híre ment az ayoreókkal létrejött kapcsolatnak, több csapat – főleg haciendatulajdonosok és a munkásaik – szerveződött az indián csoport felkutatására. Céljuk részben – félelemből – az indiánok kiirtása, részben pedig rabszolgák szerzése volt, hiszen az ingyenes munkaerő mindig jól jött.

S a másik oldal reakciója sem volt felhőtlen. A fordításoknál Rafaela érthetetlen módon megtagadta az engedelmességet, és kezdettől fogva nem volt hajlandó az ayoreók közelébe menni, pedig előtte mindig készségesen segített. Így csak Inezre számíthattak. Mint később kiderült, Rafaela hallotta a szöbeszédet, miszerint az ayoreók megölték a hosszabb ideje fogva tartott társaikat, ha azoknak sikerült mégis visszatérni hozzájuk, mert úgy vélték, már nem tudnának a vadonbeli élet nehézségeihez újra alkalmazkodni. Az ayoreók szinte folytonos mozgásban lévő életmódja nagy megerőltetést jelentett, amit csak kiváló fizikai erőnléttel lehetett bírni. A nők állandóan magukkal cipelték az összes, bár kevés anyagi tulajdonukat, mellette a legkisebb gyermeküket is a mellükre kötötték.

A kicsit nagyobb, már nem csecsszopó gyermekek korán megtanulták, hogy a hosszú, erőltetett menetekben főleg magukra számíthatnak. A beteg embereket vagy az időskorban legyengült öregeket pedig egyszerűen magukra hagyták az úton, leginkább olyankor, amikor menekülni kellett, de akár ők maguk is kérhet-

21 Kemencében süített, lisztes (búza-, rizs- és yucalisztból készült), általában sós péksütemény.

22 Az olcsóbb sót a kiszáradt sós tavakból tömbökben bányászták, és házilag finomították.

23 Az ayoreók vándorló életmódjuknak köszönhetően nagyon kevés eszközzel rendelkeztek, legértékesebb díszeik anyaga a bőr, a toll és a garabató volt, ezért adták ezeket ajándékba.

24 Ezzel arra célzott, hogy mind a két oldalnak ajándékot kellett adnia ahhoz, hogy a kapcsolat létrejöhessen, és hogy az ayoreók akkor még nem voltak koldusok.

ték halálukat, ha a véget közeledni érezték.²⁵ A gyengéknek és ügyetleneknek nem volt helyük ebben az életmódban. A férfiaktól pedig hibátlan vadász-, gyűjtőgető és harci tulajdonságokat vártak el, ami nem meglepő a nekik hagyott, összezsugorodott életterben, ahol a megélhetésért egyre keményebben kellett megküzdeni, hiszen kevesebb volt a vad és a megélhetéshez szükséges termény. A Rafaela által hallottakban volt is igazság. A kiskorukban elfogott bármilyen nemű gyermekek már nem tudták elsajátítani a túléléshez feltétlenül szükséges ismereteket s ezáltal az egész csapatot lelassíthatták, vagy megnehezítették a mozgását, ami szintén veszélyt jelentett.

Jean is leírt egy jelenetet, amikor az egyik találkozás alkalmával Inez tolmácsolt, és miután az ayoreók rájöttek, hogy ki is ő – Aroide volt az ayoreo neve, 17 évvel korábban fogták el, még nagyon zsenge korában –, társai hívták, hogy térjen vissza velük a táborba, hogy viszontlássá rég nem látott szüleit és testvéreit. Azonban „Inez tagadóan rázta a fejét. Nem – mondta határozottan. – Én már nem tudok az erdőben mozogni. A széles utakhoz szoktam.” (DYE JOHNSON 1966. 123.)

A New Tribes Mission folytatta az ayoreókkal való találkozásokat, mígnem sikerült annyira elnyerni bizalmukat, hogy 1948-ban megalapították az első, csak az ayoreóknak szánt missziós telepet, Tobitét. Ezt követte több település létesítése is, már nemcsak a New Tribes Mission által, hanem bekapcsolódtak más evangélikus társaságok is, mint a South America Mission (SAM),²⁶ és 1950-ben megalapították Guayét, spanyolul Rincón del Tigret, majd Yoquidalt és Zapocót.

A következő évtized során a legtöbb ayoreo csoportot sikerült kicsábítani az erdőből, és letelepedésre bírni. A déli, Paraguayban vándorló csoportokkal másik missziós társaság foglalkozott. A Biblia fordításához is hamarosan hozzáfogtak, hiszen addigra már több misszionárius is jól beszélt az ayoreo nyelvet, mint Maxime Morarie, és felfogadtak néhány, már a misszióban felnőtt ayoreót is, akik ekkorra már kétnyelvűek lettek, jól beszélték mind a spanyol, mind az ayoreo nyelvet. Azonban joggal vetődik fel a kérdés, hogy mind ez a folyamat, a vallásos oktatás, mind az ayoreo gyermekek spanyol nyelvű beiskolázása mennyire gyorsította fel ugyanakkor az akkulturáció folyamatát.

Ma

Az első „hivatalos”, 1948-ban történt találkozás óta mind a Bolíviában, mind a Paraguayban élő ayoreo csoportok nagy része feladta vándorló életmódját, és letelepedett. Mivel azonban a különböző csoportok laza függőségben éltek, és nagy autonómiát élveztek, maradtak csoportok, melyek visszautasították a civilizáció „előnyeit”, és megpróbálták megtartani függetlenségüket, ameddig csak lehetett, de idővel képtelenek voltak fedezni létszükségeiket az adott körülmények között. Így mikor később az NTM felajánlotta segítségét, a paraguayi társadalom örömmel átengedte nekik a „problémás” kérdés megoldását, és így jött létre kapcsolat 1979-ben és 1986-ban két addig elszigetelt csoporttal is. Bár e folyamat későbbi nemzetközi értékelése meglehetősen ellentmondásos, főleg az olyan szervezetek részéről, mint a Survival International stb.,²⁷ hatása már nem állítható meg.

A New Tribes Mission pár évvel ezelőtt egy 2004-ben Paraguayban felbukkant, eddig a világtól elzárkózott ayoreo csoportot célzott meg, akik az erdőirtások és a vízhiány miatt kénytelenek voltak addigi életmódjukat feladva a társadalommal kapcsolatba lépni. Ez az indián csoport az előző két csoport rokona, és a paraguay-bolíviai határ mentén vándoroltak.

Bolíviában a 21. században a kérdés teljesen más körben forog, az ayoreo csoportok – a többi etnikai csoporthoz hasonlóan – kérték az államtól a nekik járó területet, melyet az INRA törvény²⁸ szerint meg is kaptak, bár ideálisnak nem mondható, hiszen ma négy különböző, nem összefüggő kicsi területet birtokolnak, a főbb missziós települések, Zapocó, Rincón del Tigre, Santa Teresita és Tobité körül, ahol körülbelül 4500-5000 fő él. Azonban – mint a nemzetközi és az ayoreo források is megerősítik – itt is léteznek még kisebb, elszigetelt ayoreo csoportok, amelyek a Kaa-lya Természeti Parkban élnek.

25 Az ayoreo szokások szerint az öregeket vagy a különösen legyengült betegeket, ha maguk kérték, élve egy gödörbe eltemették. A betegeket gyógynövényekkel és gyógyítóénekekkel (*saude*) próbálták rendbe hozni, de ha nem bírták a vándorlást, szintén magukra hagyták. Ha a beteg mégis meggyógyult, később ügyis megtalálta a saját csoportját, hiszen kiváló nyomkövetők voltak.

26 Dél-amerika Misszió.

27 A Survival International egy nemzetközi szervezet, mely a hátrányos helyzetű, főleg indián csoportok jogait védi, és a nemzetközi nyilvánosság elé tárja a gyakran államilag elkenőzött igazságtalanságokat és jogtöréseket.

28 INRA = Ley del Servicio Nacional de Reforma Agraria, No. 1715, bolíviai mezőgazdasági reformtörvény, mely 1996. október 18-án lépett érvénybe.

Irodalom

BESSIRE, Lucas

é. n. Isolated Ayoreo: will history repeat itself in the Gran Chaco? Internetcím: http://www.waspjournals.com/journals/beforefarming/journal_20052/news/2005_2_01.pf.

DYE JOHNSON, Jean

1966 God planted five seeds. New York, Harper & Row.

ECO-ACTION

é. n. New Tribes Mission. Internetcím: <http://www.eco-action.org/mission/ntm.html>.

ELMARAD AZ EXPEDÍCIÓ

2011 Elmarad az expedíció. Internetcím: <http://www.stop.hu/articles/article.php?id=901402>.

FUNDAMENTALIST MISSIONARIES

2006 Fundamentalist missionaries make regular visits to recently-contacted group. Internetcím: <http://www.survivalinternational.org/news/1416>.

JOHNSTON, Ken

1985 The Story of New Tribes Mission. Sanford, NTM.

KRUKLIS, Joao

1986 Até os confins da terra. O índio Aioré e a Missão de Rincón del Tigre, Bolivia. Sao Paulo, Pirassununga.

NEW TRIBES MISSION

1970 Early History of the New Tribes Mission and Life and Work of Paul Flemming. Woodworth, Brown Gold Publications.

SZABÓ, Henriette Eva

- 2008 Diccionario de la antropología boliviana. Santa Cruz de la Sierra, Cooperación Holandesa - Aguarague.
- megj. a. Comai. (La etnohistoria ayorea 1948-2008.)

SZABÓ, Henriette Eva - STIERLIN, Eugenio

2005 El conocimiento sobre las abejas nativas entre los Ayoreos de la TCO Guayé. Santa Cruz, Pnud-Aguarague-FCBC.

UNITED NATIONS DECLARATION

2007 United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 2007. sept. 13. Internetcím: http://issuu.com/karinzylsaw/docs/un_declaration_rights_indigenous_peoples?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Fdark%2Flayout.xml&showFlipBtn=true.

VELASCO, Luisa Fernanda

1998 Pueblo Indígena Ayoreo, serie: Pueblos Indígenas y Originarios de Bolivia. Bolivia, MDSP-VAIPO-PNUD.

WAGNER, Peter

1967 Defeat of the Bird God. Michigan, Zondervan.

Wikipedia, New Tribes Mission

2011 New Tribes Mission címszó. In Wikipedia. Internetcím: http://en.wikipedia.org/wiki/New_Tribes_Mission.

Wikipedia, Uncontacted peoples

2011 Uncontacted peoples címszó. In Wikipedia. Internetcím: http://en.wikipedia.org/wiki/Uncontacted_people.

Egyéb források

SZABÓ, Henriette Eva

2006 Santiago Comaijal készített interjúorozat. 2006. október 2.-november 10., Santa Cruz de la Sierra (Bolivia).

Fourth Kind of Encounters

The encounter between two cultures inevitably leads to changes in both of them, although it might be more profound or visible in one of them. Its results can be interpreted in different ways due to multiple points of view. The contact in the 1950s between the North-American missionaries and the still nomad Ayoreos left its imprint on both groups. This study compares the descriptions of those initial exchanges, one written by the participating missionaries, the other told by Comai, a now elderly Ayoreo leader. Their stories – in its similarities and differences – reveal the multifaceted History.

A senki földjén

A Néprajzi Múzeum antik és óegyiptomi „gyűjteménye”

Alig három héttel azt követően, hogy 1914-ben a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének élére állították, Hekler Antal (1882–1940) felterjesztést készített Jankovich Béla vallás és közoktatásügyi miniszter számára, amelyben arra való hivatkozással kérte tizenhat ókori műtárgy „örök letét gyanánt” történő áthelyezését a Nemzeti Múzeum Régiségtárának Lapidariumából és a Néprajzi Osztályból, hogy „a gyűjtés körének és irányának mai mind tisztább differenciálódása mellett ezek az emlékek a Szépművészeti Múzeum antik plasztikai gyűjteményében találnák meg a történeti és művészi megértésükhöz szükséges kereteket.”¹ A Hekler által igényelt műtárgyak között kilenc óegyiptomi sztélé, négy ugyancsak óegyiptomi szobor, valamint egy Trójában talált Dionüszosz-, és egy Perinthosból való kóroszszobor, továbbá egy palmyrai női mellkép volt.²

Abból, hogy két évvel később a Szépművészeti Múzeum igazgatója újabb átiratot küldött a Nemzeti Múzeum igazgatójának,³ arra következtethetnénk, hogy előző megkeresése válasz nélkül maradt, ám a Néprajzi Múzeum irattárában fennmaradt az az elaborátum, amelyet Semayer Vilibáld (1868–1928), a Néprajzi Osztály vezetője a Szépművészeti Múzeumnak adandó válaszként terjesztett a Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre (1846–1917) elé, és amelyből világosan kiderül, miért volt szükség Hekler újabb megkeresésére 1916-ban.

1914-es válaszában Semayer ugyan elismerte, hogy „[...] a muzeumok haladásával együtt járó fokozatos differenciálódás mindinkább szükségessé teszi azt, hogy egyes tárgyak más-más körzetbe illetőleg más muzeumokba áthelyeztessenek, anélkül természetesen, hogy azáltal az egyes meglévő külön célokat szolgáló collectiok megbontatnának [...]”,⁴ de mindezzel együtt azt javasolta a múzeum igazgatójának, hogy a Szépművészeti Múzeum által igényelt tizenhat tárgy közül csak azokat engedje át „ami a M.N. Muzeum tulajdonában levő egiptomi [sic!] kultúra történeti gyűjteményéből műremekként átadható.”⁵ Meglátása szerint ennek mindössze két tárgya, egy görög archaikus szobortorzó (nyilván a Hekler által igényelt perinthosi kórosz) és a palmyrai női mellkép felelt meg, ugyanakkor kérte, hogy a Szépművészeti Múzeum igazgatója ígéretéhez híven a néprajzi tárgyú régi képállomány kiselejtezésekor a Néprajzi Osztályt részesítse előnyben.⁶

Mai szemmel nézve önmagában a kérés elutasítása is különösnek tűnhet, hiszen egy művészeti múzeum kívánt antik emlékeket egy alapvetően néprajzi gyűjtőkörű múzeumtól megszerezni. Ami azonban a mi szempontunkból igazán érdekessé teszi a kérés visszautasítását, az Semayer indoklása: „A néprajzi osztálytól kért többi tárgy, különösen a stélék és egynémely szobor szerintem csak normális sirmellékletek és siremlékek a Szépművészeti Múzeum keretébe nem valók.”⁷ Semayer tehát muzeológiai, tudományos értelemben egészen másképp értékelte ugyanazon tárgyakat, és nem fogadta el azt a Hekler felterjesztésében szereplő érvet, mely szerint az antik tárgyak mellett azért tartana igényt az óegyiptomi tárgyakra is, mert azok „...mint fejlődéstörténeti előzmények kítűnő bevezetésül szolgálának a klasszikus ókor szobrászi emlékeinek szemléletéhez.”⁸

A Hekler által megfogalmazott igény és az arra adott válasz világosan jelzi a két múzeumtípus közötti, akkoriban különösen éles szemléletbeli különbséget. Hekler

1 Szépművészeti Múzeum irattára 636/1914.

2 Szépművészeti Múzeum irattára 636/1914.

3 Szépművészeti Múzeum irattára 303/1916, 1916. január 19.

4 NMI 76/1914. A Szépművészeti Múzeum által kért antik szobrok ügyében felterjesztés az igazgatósághoz. Választervezet a Szépművészeti Múzeum igazgatójának 636/1914 számú, a Nemzeti Múzeum igazgatója által 447/1914 számon továbbított átiratára.

5 NMI 76/1914.

6 NMI 76/1914.

7 NMI 76/1914.

8 Szépművészeti Múzeum irattára 636/1914.

célja a tágon értelmezett antik szobrászat hazai múzeumokban szétszórt emlékeinek összegyűjtése (NAGY 2007. 621), s annak révén az ókori művészet fejlődéstörténetének bemutatása volt.⁹ Ennek jegyében tartott igényt a Nemzeti Múzeum Régiségtára és Néprajzi Osztálya által birtokolt több mint ezer görög-római antik és ókori keleti tárgyból¹⁰ a szóban forgó tizenhat műtárgyra. Ám a jelek szerint a Néprajzi Osztály vezetője ennek a Hekler által a magasművészet körébe sorolt tizenhat alkotásnak a legtöbbször olyan tárgynak tekintette, amely nem elsősorban az emberiség művészetének fejlődését reprezentálja, hanem az emberi kultúra alapvető jelenségeit (jelen esetben a halotti kultuszt és a szokásrendszert) hivatott jelképezni. Ilyenfórmán pedig helyük egy olyan, általánosabb gyűjtőkörű múzeumban van, melynek gyűjteményfejlesztési koncepciója – amint azt az osztály tisztviselői gyűjtési utasításaikban annyiszor kifejtették – hétköznapiak tekinthető tárgyak beszerzésén alapul.

Ez a fentebb idézett intézményvezetői pengeváltás azonban számos további kérdést is felvet. Mit kerestek görög-római antik és ókori keleti tárgyak a Néprajzi Osztály gyűjteményében? Hol húzódik a határ egy szépművészeti múzeum és más társmúzeumok gyűjtőköre között? Annál a tizenhat tárgynál, amelyet Hekler szeretett volna megszerezni? Miért voltak a szóban forgó tárgyak évtizedeken át a „senki földjén”, a Néprajzi Osztályon, amikor az Iparművészeti Múzeum már nem, a Szépművészeti Múzeum pedig még nem tartott igényt rájuk? Azaz hogy alakult az idők során az egyes múzeumok gyűjtőköre, s ami ezt meghatározta: a tudományok fejlődésével, specializálódásával miként vált mind határozottabbá a magas-, illetve iparművészeti, valamint a néprajzi tárgyak közötti, korábban nagyon is elmosódott határvonal? Annak érdekében, hogy megértsük, ezeknek a műtárgyaknak az útja hogyan vezetett a „senki földjén” át a mai szakmúzeumokig, néhány évtizedet vissza kell lépniünk a magyar muzeológia történetében, és folyamatában, ugyanakkor egymással összefüggésben is láttatnunk kell az érintett múzeumokban lezajlott eseményeket.

Görög és római régiségek a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának Miller Jakab által 1825-ben összeállított „áttekintő lajstromában” jelennek meg első ízben magyar közgyűjteményben, ugyanis a lajstromban nem csupán az éremgyűjtemény szerepelt külön, hanem a régiségeket is két fő csoportba osztották: a „nemzeti érdekűektől” elkülönítették a görög és római régiségeket (HAMPEL 1902a. 77). A „lajstrom” ez utóbbi részének (MILLER 1825. 105–172) leírásai alapján arra is következtethetünk, hogy a Nemzeti Múzeum birtokában már ekkor lehettek Magyarországon kívüli antik és óegyiptomi tárgyak, de az elkövetkező néhány évtizedben már bizonyosan kerültek a múzeumba ilyen leletek. Ezek azonban jobbra vagy művészet iránt érdeklődő gazdag, főúri utazók adományaképpen, vagy a Nemzeti Múzeum által megvásárolt más jellegű gyűjtemény kíséretárgyaiként jutottak köztulajdonba. Az előbbire példa Albrecht főherceg (1817–1895) Pompejiből hozott régiségeinek azon része, amelyet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott (HAMPEL 1902a. 78–79), illetve Kubinyi Ferenc (1796–1874) görög festett kerámiákból álló gyűjteménye (HAMPEL 1902b. 100), valamint Pulszky Ferenc (1814–1897) 1869-es és későbbi adományai (GABODA 2005. 88), míg az utóbbira a régiségbúvár Kiss Ferenc (1791–1859) pesti egyetemi professzor gyűjteménye. Ezt az 1829-óta felhalmozott több ezer darabos, alapvetően érmékből, közöttük görög és római pénzekből álló gyűjteményt (GOHL 1902. 171) ez utóbbi tárgyak miatt vásárolta meg a múzeum 1843-ban, ám a gyűjtemény bizonyosan tartalmazott óegyiptomi tárgyakat is.¹¹

Azaz a Régiségtár esetében sem ekkor, sem pedig az ezt követő évtizedekben – ez világosan látható lesz az antik és óegyiptomi régiségek később részletesebben bemutatott „múzeumközi vándorlásából” – nem volt szó arról a Frivaldszky Imre vezette Természetiek Tára kapcsán már legalább az 1830-as évek elején¹² megfi-

⁹ Szépművészeti Múzeum irattára

636/1914.

¹⁰ A Hopp Ferenc, Zichy Jenő, Back Fülöp, illetve az Iparművészeti Múzeum és a Nemzeti Múzeum Régiségtára által átengedett, később részletesebben ismertetett gyűjteményeken kívül olyan kisebb kollektciók alkották a Néprajzi Osztály ezen gyűjteményét, mint a Berger Samu zágrábi műgyűjtőtől 1904-ben beszerzett harminchat egyiptomi szobor (tksz.: 1011) vagy az 1914-ben László Zsigmond haditengerész-tiszt ajándékképpen kapott hat egyiptomi tárgy (tksz.: 2099).

¹¹ Ezeknek a tárgyaknak legalább egy része aztán az Iparművészeti Múzeumba, onnan a Néprajzi Osztályra „utazott tovább”, hogy végül 1934-ben a Szépművészeti Múzeumban nyerjenek elhelyezést, legalábbis azok, amelyeket már a Néprajzi Osztályon nem selejtezték ki. A gyűjteményre és annak „múzeumközi vándorlására” Mekis Tamás (ELTE Egyiptológia Tanszék) hívta föl a figyelmemet 2010. áprilisában. Ugyancsak köszönettel tartozom ipar- és szépművészeti múzeumbeli kollégáimnak, Fajcsák Györgynek, Horváth Hildának, Gaboda Péternek és Nagy Árpád Miklósnak, hogy észrevételeikkel, illetve adattári kutatásaim lehetővé tételével segítettek tanulmányom megírását.

¹² Első gyűjtőútját 1833-ban vezette a Balkán-hegységbe (A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM é. n.).

gyelhető szándékról, mely a Nemzeti Múzeum gyűjtőkörét az országhatárokon túlra is ki kíván-
ta terjeszteni (HORVÁTH 1902. 212), később pedig egy „világgyűjtemény megalkotására” (MA-
DARÁSZ 1902. 229) törekedett. Ám míg a természettudományos gyűjtéseknek – a tudományterület
jellegéből adódóan – az országhatárok nem, legfeljebb az anyagi, szakmai lehetőségek szabhat-
tak határt, addig a régészeti, néprajzi stb. gyűjtések kiterjesztése előtt igen erős koncepcionális
akadályok tornyosultak.

Talán mi sem mutatja ezt plasztikusabban, mint az a kritika, sőt nyugodtan kijelenthetjük,
támadás, amely – mai szóval élve – muzeológiai szempontból érte nemcsak Xántus kelet-ázsiai
gyűjteményét, hanem a gyűjteményt megalapozó egész gyűjtési koncepciót, azt a filozófiát,
amely a nemzet kulturális és gazdasági felemelkedését egyebek mellett abban is látta, hogy a
magyar közgyűjteményekben nem csupán a magyarok által, illetve a Magyarország területén lét-
rehozott alkotásoknak kell helyet kapniuk. Az *Archaeologiai Értesítőben* napvilágot látott Írás
névtelen szerzője afölötti sajnálkozásának ad hangot, hogy a magyar tárgyakból álló gyűjtemé-
nyek megszerzését pénzhiányra való hivatkozással utasítják el, „[...] de ha alkalom nyílik, hogy
a tengeren túlról holmi darabos mutatóványokat felállítsunk, akkor nincsen szó pénzről, azt akár-
honnan is előteremtjük. – Kérdés, vajjon általános muzeumot akarunk-e és pedig örökké kez-
detlegeset? vagy [sic!] a tökéletlen, nem teljes szakokhoz ismét ujakat akarunk-e csatolni, hogy
a foltozás még kirivóbbá váljék? – Ha ezt akarjuk, akkor töröljük el mindenekelőtt a *magyar nem-
zeti muzeum* elnevezést! Ezen intézet alapítója [...] jól tudta, hogy nekünk soha sem lesz annyi
pénzünk, annyi emberünk, annyi összeköttetésünk, hogy Angol-, Franciaországgal, vagy csak a
kisebb tengerész Németalfölddel versenyezhesünk, és így ő az universalis, hanem szegényes,
hiányos intézet helyett oly intézetet kívánt létrehozni, mely a természet- régiség- és honi művé-
szet osztályaiból gyűjtse mind azt, mi mindenek előtt *magyar*, vagy a *magyarral* valami viszony-
ban áll, ki nem zárván azt, hogy az adományképen beadott egyéb tárgyakat is fölvegye. Így van-
nak szervezve a világ egyéb *tartományi muzeumai* is és mi ezeket oly nagy becsessékké teszi az,
hogy első sorban a tartomány minden ritkaságát gyűjtik és őrzik, s innen van az, hogy senki sem
botránkozik meg, ha a linczi, vagy salczburgi, vagy klagenfurti muzeumokban hiányzik
Egyiptom, India, China régiségi, terményi és művészeti kiállítása, midőn oly bőven nyújtja azt
a mi édes sajátja.

Tudjuk, hogy míg a boldogult József nádor élt, a muzeum szorosan ragaszkodott rendelteté-
séhez [...] és hogy mennyire kár volt öntudatosan, sőt rendszeresen oda működni, hogy az **egy-
temesség árnyékába lépjünk**, már is érzik mindazok, kik a sok külhoni holmira pazarolt költsé-
get látják, midőn másrészt azon gyűjtemények és becses tárgyak tőlünk külföldre vándorolnak,
melyeknek valódi értékét csak mi vagyunk képesek felfogni – de mivel azt mondjuk, hogy nincsen
pénz: a sibyllai könyvek módjára az utókor lesz kénytelen busás százalékon visszavásárolni.

Jól értsük meg egymást; nem mondom én, hogy a Dukától, Xantustól s több lelkes hazánkfí-
ától ajándékozott, bárhonnan való tárgyakat föl ne állítsuk, sőt álljanak ezek, mint a hazafias
áldozatok csillagai a nemzet Pantheonában – de míg kénytelenek vagyunk mindennap a legbe-
csesebb honi leletekről vagy gyűjteményekről lemondani – mivel állítólag nincs pénz, ne költ-
sünk nagyobb összegeket olyanokra, melyek miatt, ha tárlatainkban hiányoznak, senki sem tehet
szemrehányást, míg minden magyar fájdalommal nézi a külföld muzeumaiban a magyar tárgya-
kat, melyeket megvenni elmulasztottunk, mivel erre nem volt pénzünk.” (A MAGYAR NEMZETI
MUZEUM 1869. 188–189; kurzív kiemelés az eredetiben, félkövér kurzív kiemelés – Gy. J.¹³)

Ebből a szokásosnál hosszabb idézetből a szerző felfogásának több rétege is kibontható. Nem
csupán egy éppen születőben lévő tudányszak, a nemzeti régészet, művészettörténet ver-
senytárral szembeni szűkkeblősége, amikor egy másik, nem nemzeti gyűjteményre fordított,
esetleg az övét meghaladó anyagi támogatást ellenez, hanem az az alapkérdés is, hogy mi vagy
mi legyen egy nemzeti múzeum feladata, gyűjtőköre. A cikk szerzője egyértelműen leteszi
a garast: mindenek előtt az, ami „magyar, vagy a magyarral valami viszonyban áll”, és igen hely-
telen lenne az „egyetemesség árnyékába” lépniünk. Világos beszéd, akár azt is mondhatnánk,
szerzője logikus, védhető álláspontot képvisel: egy nemzeti múzeum a nemzeti, illetve az adott
nemzetnek otthont adó ország értékeit és kizárólag azt
gyűjtse, arra összpontosítsa valamennyi, ilyen célra for-
dítható anyagi forrását. Igen, de milyen nemzeti múze-
umban is gondolkodik a szerző? Egy, az osztrák tarto-
mányi múzeumokkal egy sorba helyezett múzeumban.
Úgy véli, a Magyar Nemzeti Múzeumnak a „világ egyéb

13 Mind a kézirat forrásokból, mind
pedig a publikációkból származó idézetek
betűhíven közöljük.

tartományi muzeumai”-hoz hasonlóan a tartomány ritkaságait kellene gyűjtenie és megőriznie. Ő tehát nem kívánja a kiegyezéssel immár társország rangjára emelkedett Magyarország Nemzeti Múzeumát a bécsiakkal vetekedő, a nyugat-európai intézmények horizontjára tekintő múzeum-má emelni, annak helyét a Habsburg Birodalom tartományi múzeumainak sorában jelöli ki, amelyben annyiban van helye a „bárhonnan való tárgyak” fölállításának, amennyiben azok a hazafias áldozat csillagaként mutathatók fel. Egy ilyen múzeumban valóban nem lenne keresnivalója „tengeren túlról holmi darabos mutatványok”-nak. Noha expressis verbis nem jelenik meg az írásban, de a szerző mondanivalójában nagyon is benne rejlik egy további alapkérdés: kinek szól, és milyen célokat szolgál egy nemzeti múzeum? A külföldi közönség számára kívánja felmutatni nemzeti értékeinket, vagy a hazai közvéleményt akarja megismertetni a világgal? Szolgálhatja netalán e két célt egyszerre a Magyar Nemzeti Múzeum vagy ne is tűzzünk ilyen célokat elébe? A névtelen szerző nem hagy kétséget álláspontja felől.

A Xántus-féle gyűjtésekkel szembeni kategorikus elutasítását valósággal ellenpontozza – s ezért idézzük ezt is hosszabban – az a vélemény, amelyet alig néhány évvel később, 1875-ban Pulszky Ferenc fogalmazott meg: „A múzeumok egyébiránt nemcsak a művelődési fokot jelzik oly pontosan, mint a hőmérő a temperaturát, hanem egyszersmind mutatják azt is, mily állás az, melyet minden nemzet a politikai világban követel. Nagyhatalmasságok fővárosai, vagy azon nemzetekéi, melyek nagyhatalmi állásra igényt tartanak, világpolgári irányt követnek gyűjteményeikben; széles látókörüknél fogva *semmi sem idegen előttök, mi az emberi nem művelődéséről tanuskodik s azt felderíti. Muzeumaik az emberi műveltség minden ágaira kiterjednek*, a művészetnek, legszélesebb értelemben véve, képviselői s raktárai, melyekben mindenki általános nézetet nyerhet *az emberi nem összes művelődésének minden phasisairól az egész földtekén. Korlátolt igényű nemzeteknél ellenben*, melyek érzik másod- s harmadrendű állásukat s épen ezért hiusággal pótolják a nagy nemzetek önértetét, inkább *tartományi muzeumokat találunk*, nem annyira közművelődési intézeteket a honfiak számára, mint kérekedési eszközöket, melyekkel az országot mutatják be az idegeneknek. Főcéljuk nem az, hogy a bennszülöttek minél többet tanulhassanak, hanem az, hogy az ide vetődött idegen ismerkedhessék meg az ország művelődésével s természet-ritkaságaival.” (PULSZKY 1875. 439, kiemelés – Gy. J.)

Alapvetően eltérő célok, egészen más horizont. Pulszky szerint – aki ellen a fenti támadás valójában irányulhatott – a nemzeti múzeumok kapuinak tágra nyitása éppen hogy nemzeti célokat szolgál, mondhatnánk kettős értelemben is: a világ honi bemutatása egyszerre járul hozzá a nemzeti művelődés fejlődéséhez és Magyarországnak a kiegyezés kultúrpolitikusai számára oly fontosnak tekintett nyugati emancipációjához.

Éppen ennek a koncepciónak az érvényre jutása tükröződik az Iparművészeti Múzeum alapításakor tetten érhető éles koncepcionális fordulatban, amely Pulszky Ferenc fiának, Pulszky Károlynak (1853–1899) a nevéhez fűződik. Az eredeti koncepció egyik megfogalmazója, az a Rómer Flóris (1815–1889) volt, aki mély csalódással tért haza az 1867-es párizsi világiállítás-ról, ahol ő rendezte a Nemzeti Múzeum magyar régiségeiből összeállított kiállítását, amellyel Magyarország a világ és Ausztria tudtára szándékozott adni, hogy ismét el kívánja foglalni helyét az európai nemzetek sorában (GÁL 2008. 41). Csalódásának Rómer ekképpen adott hangot: „A párisi világtárlat szomorú bizonyosságul szolgált arra, hogy azon kevés számú iparczikkal, melylyel a világ iparával versenyezni kívántunk, annyira túl vagyunk szárnyalva [...] miszerint többé nem elég, hogy egy nemzeti muzeummal birunk, melyben minden kezdetlegesen és tökéletlenül van képviselve, miből az emberi nem ipari kifejlődésére következtetést lehetne húzni, hanem, hogy addig míg ezen hiányok [...] ki nem egészítettnek, és azok, mik még meg sincsenek kezdve, gyűjtetnek, nem is lehet szó, hogy *iparosaink egyedül a régiségek tárából okuljanak* [...] izlésüket kimivelhessék!” (RÓMER 1868a. 27, kiemelés az eredetiben.) Ennek érdekében Rómer egy olyan intézet felállítását javasolta, ahol a kiállított tárgyak (gipszminták, régi bútorok, kerámiatárgyak, faragványok, hímzések, szövetek) és az ott elhangzó előadások elősegítik a hazai kézműipar fejlődését (RÓMER 1868a. 28). Követendő példaként Ausztriát állítja elénk, ahol már belátták, hogy többet kell tanulni a nyugati népektől, s arra törekszenek, hogy mintarajz iskolákat alapítsanak, és mütárlatokat szervezzenek (RÓMER 1868b. 85).

A Rómer által megfogalmazott, inkább technológiai jellegű múzeum felé hajló koncepció egészen az Iparművészeti Múzeum törzsgyűjteményét megalapozó 1873-as bécsi világiállításon történő vásárlás előkészítéséig érvényben lévőnek látszott, legalábbis erre következtethetünk abból az elaborátumból, amelyet „Az ipar- és műmúzeum létesítő bizottsága” nevében az ún. százas vegyes bizottság elnöke, Keleti Károly (1833–1892) készített már az országgyűlés által az 1873.

évi költségvetés rendkívüli kiadásai között a bécsi világkiállításon „az iparmúzeum számára beszerzendő tárgyakra”¹⁴ jóváhagyott 50 000 Ft. ismeretében. A megvásárlandó tárgyak között kizárólag különféle iparágak (agyag-, üveg-, fém- és fegyveripar, faipar, szövés és fonás, bőr- és papíripar, sokszorosítóipar) termékei és nyersanyagai – például edények mellett díszítőtáglák és „talaj koczkák” – szerepeltek, valamint a felsorolt iparágakból „eszközök, szerek és kisebb munkagépek (természetben) és nagyobb gépek, készülékek rajzai vagy mintái”.¹⁵ Ez a tervzet tehát kizárólag olyan áruféleségek beszerzését tűzte ki célul, amelyek a (kézműves) ipar fejlesztését szolgálták volna.

Ezzel szemben a tényleges és Pulszky Károly által eszközölt beszerzés egészen más képet mutat. Apjának a Nemzeti Múzeum számára 1870–1874 között vásárolt ókori görög szobormásolat-gyűjteménye (*gypsmuseum*) mellett (SZENTESI 2006. 21–23) ez volt az első és évtizedekig az utolsó, gyűjtési koncepción alapuló, aktív szerzeményezés, amelynek keretében antik tárgyakkal gyarapítottak magyarországi közgyűjteményt. Mindent egybevetve 326 tárgyat vásároltak, amelyek között nagyjából azonos arányban voltak képviselve keleti, illetve európai magángyűjteményekből származó darabok (DARKÓ 1988. 125). A 110 indiai, japán, kínai és perzsa tárgy (FAJCSÁK–RENNER 2008. 22) mellett Pulszky az atyai barát, Johannes Overbeck lipcsei professzor segítségével szerzett be antik tárgyakat annak érdekében, hogy a klasszikus művészet alkotásai is mintául szolgáljanak a hazai kézműipar számára. Így került a Sayn-Wittgenstein-gyűjteményből mintegy hetven görög-római alkotás (SZILÁGYI 1988. 63–69) az Iparművészeti Múzeumba.¹⁶

A Bécsben beszerzett tárgegyűttest három további forrásból egészítették ki. A Xántus és Römer által gyűjtött és Bécsben kiállított 2100 magyarországi tárggyal,¹⁷ Xántus kelet-ázsiai gyűjteményének „műipari vagy iparművészeti beccsel” bíró (XÁNTUS 1874. 1) mintegy 800–1300 darabjával,¹⁸ valamint a Nemzeti Múzeum egyéb gyűjteményeiből áthelyezett műtárgyakkal,¹⁹ köztük óegyiptomi alkotásokkal. Így a Nemzeti Múzeum előcsarnokában 1874. április 19-én megnyitott Iparművészeti Múzeum törzsanyaga igen széles spektrumot ölelt fel, éppúgy helyet kaptak benne a magyar népi ipart képviselő jelenkori tárgyak, mint a korabeli keleti ipar magas színvonalú alkotásai, vagy a hazai és az egyetemes iparművészet jeles emlékei, illetve antik és óegyiptomi régészeti leletek. Ez a gyűjtemény már azt a korábbtól eltérő koncepciót képviselte, amelyet Pulszky Károly szabott meg a múzeum számára az általa írott első kiállítási katalógusban: „Az iparmúzeum jelenlegi alakja sokaknak vissza fog tetszeni, mert megbarátkoztak azon eszmével, hogy itt az iparra alkalmazott tudomány legújabb vívmányaival fognak találkozni, hogy gépek lesznek fölállítva s különféle anyagok nyersen és földolgozva, s mindezt itt nem lelik föl. Ilyenmő intézetek léteznek már Európában, s érdekes

14 Főrendiházi irományok, 1872. II. kötet 80–156. sz. 1872-135 (1872-II-386).

15 Javaslat az iparmúzeum számára a bécsi világkiállításon vásárlandó tárgyak vásárlási módozataira nézve. Iparművészeti Múzeum adattára, 1873, iktatószám nélkül. Ehelyütt szeretném köszönetemet kifejezni az Iparművészeti Múzeum azon munkatársainak, Ács Piroskának, Horváth Hildának és Somogyi Zsoltnak, akik a múzeum adattárában végzett kutatásaimat nem pusztán lehetővé tették, de nagyban segítettek is.

16 Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a publikált adatokkal szemben az Iparművészeti Múzeum első, 1872–1876 közötti leltárkönyvének első tétele 350, a bécsi világkiállításról származó üvegtárgy. Ezt a Wittgenstein hercegi gyűjteményből származó mintegy harminc további üvegtárgy követi, majd 95 „görög antik edény” következik, végül az 541. leltári számig itáliai és egyéb, többek között perzsa tárgyak.

17 A bécsi világkiállításra a Köztelekről kiszállított tárgyakról három igen részletes és pontos lista maradt fenn az Iparművészeti Múzeum adattárában. Az első (4/1873) a Jankovich Emil által 1873. március 28-án Xántustól átvett, 1634-ig sorszámozott 941, a második (5/1873) a Rómertől április 2-án átvett, 2115 sorszámozott tartalmazó 1155 „tárgy-darabot” tartalmazott, míg a harmadik (6/1873) azt az 1638-tól 1662-ig sorszámozott tárgyat, amelyet Xántus április 22-én pótlólag adott át.

18 Az átadott tárgyak mennyiségének bizonytalanságáról lásd GYARMATI 2008b. 6; é. n. Sőt ehhez hozzátehetjük azt is, hogy az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében mindössze 571 tétel szerepel, igaz ez olyan esetekben, mint például rizspapír, egnél több tárgyat jelentett. Akármilyen legyen az igazság, a Xántus által 1874. március 18-án jegyzett listából (NMI 1/1874) – az átadás az Iparművészeti Múzeum leltárkönyve szerint 1874. januárjában történt – világosan kiolvasható, hogy az átadott tárgyak döntő többsége a fejlett kézművességgel rendelkező országokból (Kínából 581, Japánból 410 tárgy) származott, és az onnan átadott tárgyak mennyiségéhez képest sokkal kisebb volt a délkelet-ázsiai szigetvilágból származó tárgyak aránya. Az utóbbi régióból gyűjtött tárgyak mintegy 20 százaléka került át az Iparművészeti Múzeumba, elsősorban magas iparművészeti értéket képviselő tárgyak, például maláj *krizsek*. Már önmagában ezek az arányok is, de az átadott gyűjteményrészben szereplő tárgytypusok (porcelán-, bronz-, selyem-, illetve papírtárgyak, valamint könyvek szerepeltek főként) még inkább bizonyítják, hogy főként a fejlett kézművességről tanúskodó, magas művészi értékkel bíró tárgyakat kívánták leválasztani az Iparművészeti Múzeum számára.

voltukat senki sem fogja kétségbe vonni, de iparmúzeumunk, mostani iránya által, azon intézményeknek lép nyomába, melyek az iparművészeteknek új lendületet, új alakot adtak, a South Kensington, az osztrák múzeum nyomába.” (PULSZKY 1874²⁰)

A leltárkönyvek tanúsága szerint, legalábbis az első években, a múzeum követte a Pulszky által kijelölt utat, hiszen 1875-ben ide került gróf Zichy Ferenc 102 darabos ciprusi régészeti gyűjteménye, majd az 1878-as párizsi világiállításán japán, kínai, indiai és perzsa tárgyakkal gyarapították a gyűjteményt. A múzeum gyűjtési stratégiájában valamikor az 1880-as években következett be változás, minden bizonnyal Radisics Jenő (1856–1917) 1887-ben történt igazgatói kinevezése kapcsán. Ezt követően az Iparművészeti Múzeum megvált a letétként odakerült gyűjtemények javától. Így 1898-ban egy 2342 darabból álló, alapvetően két részre osztható tárgycsoport²¹ került át, illetve vissza a Néprajzi Osztályra. Ennek legnagyobb részét a Xántus és Rómer által az 1873-as bécsi világiállításra gyűjtött, 1700 darabot meghaladó magyarországi kollekció alkotta, míg kisebbik részét főként ázsiai, európai, illetve indonéziai és afrikai tárgyak. Közöttük voltak Kiss Ferenc azon óegyiptomi tárgyai is, amelyeket még 1843-ban vásárolt meg a Nemzeti Múzeum, majd a Régiségtárból az Iparművészeti Múzeumba kerültek, onnan pedig a Néprajzi Osztályra, de ugyanezt az utat járták be József főherceg gyűjteményének egyiptomi tárgyai is,²² vagy a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény pompás Ápisz-bika szobra (GABODA 2010. 100).

Az 1898-ban visszakértült mintegy 150-250 ázsiai és indonéziai tárgy legalább részben származhatott Xántus kelet-ázsiai expedíciójából, ám az Iparművészeti Múzeumnak 1874-ben átengedett gyűjteményrésze nagyobbik fele egészen 1915-ig hevert a múzeum raktáraiban, amikor Semayer Vilibáld szerint „[...] lehetetlen volt észre nem vennem, hogy a folyó selejtezési munkálatok alatt meglehetősen számú oly tárgy kerül kiküszöbölésre [t. i. az Iparművészeti Múzeumban], melyek tisztán néprajzi értékűek, sőt részben a régi Xántus-gyűjtésekből kerültek az Iparművészeti Múzeumba, – ha jól tudom, szintén örök letétül”. Ezért azt kérte Radisics Jenőtől, hogy a kiselejtezett darabokból elsőként a Néprajzi Osztálynak ajánljanak föl, s csak utána vidéki múzeumoknak.²³ Az átadásra – legalábbis a Néprajzi Múzeum irattárában fennmaradt dokumentumok szerint – a következő évben sor is kerülhetett.²⁴ Az Iparművészeti Múzeum gyűjtőtevékenységében, illetve kiállítási gyakorlatában bekövetkezett változást azonban nem csupán az jelzi, hogy bizonyos gyűjteményi csoportoktól a 19. század végén már szabadulni kívánt, hanem az is, hogy olyan adományok, mint a Hopp Ferenc (1833–1919) által 1897-ben gyűjtött dél-itáliai és karthágói ókori leletek nem oda, hanem a Néprajzi Osztályra kerültek.²⁵

E változás hátterének teljes bizonyossággal történő feltárása alighanem csakis az Iparművészeti Múzeumban maradt, és az onnan kikerült ázsiai és egyéb tárgyak darabról-darabra történő számbavételével volna lehetséges, ám hasznos támponttal szolgálnak a Radisics Jenő által ebben az időszakban rendezett kiállítások is. Az Iparművészeti Múzeum 1885-ben, Radisics által rendezett első állandó kiállításában továbbra is szerepeltek az antik agyagművesség alkotásai (Cumae-ból való festett edények), Zichy Ferenc említett ciprusi tárgyai és egyiptomi bronzok (RADISICS 1885. 17, 52), de a magyarországi Xántus–Rómer-gyűjtés egyes darabjai igazából már csak az iparművészeti alkotásokat illusztráló tárgyként jutottak szerephez. A világiállítások szellemének megfelelően a világ műiparának

19 „Jegyzéke azon tárgyaknak melyek a Magyar Nemzeti Múzeumból letét formában az országos magyar iparművészeti gyűjteményeiben [sic!] vannak”. Nemzeti Múzeum Irattára. Az 1879-es keltezésű lista összesen 2550 tételt tartalmaz, de az magában foglalja Xántus kelet-ázsiai gyűjteményéből leválasztott tárgyakat is. Ugyanakkor az Iparművészeti Múzeum első leltárkönyve szerint a Régiségtár már 1875–1876-ban is adott át japán tárgyakat.

20 Pulszky elképzeléseinek érvényre jutása nem jelentette egyszersmind Keleti Károly törekvéseinek bukását is. Az Iparművészeti Múzeum létrejöttét követően az iparoskörök elérték az iparfejlesztés céljait közvetlenebbül szolgáló Technológiai Múzeum (SINKÓ 2009. 49) létrehozását. Ennek alapját Stephan Keesnek (KOLLÁNYI 1904. 303–304) az a kézműves termékek mintáiból, valamint gépek és épületek makettjeiből álló gyűjteménye vetette meg, amely már 1810–1815-ben részét képezte a Nemzeti Múzeum Természeti és Kézműtaniak Tárának (*Camara Naturae et Artis Productorum*; KORSÓS–HORVÁTH 1996. 6), és a különböző természettudományos gyűjtemények 1870-es megalapítását követően sem azokban, sem az Ethnographiai Osztályon nem kívánták elhelyezni.

21 A gyűjteményt a 214. törzskönyvi szám alatt vételezte be a múzeum.

22 NMI 57/1913. Felterjesztés az igazgatóságához különböző egyiptomi gyűjtemények és más apróbb dolgok átengedéséért, 1913. május 28.

23 NMI 14/1915. Az Iparművészeti Múzeumhoz átirat letétjei ügyében, 1915. január 29.

24 NMI 272/1916. Iparművészeti Múzeum 806 db. tárgyat enged át, 1916. október 16. NMI 33/1917. Jelentés a népr. osztály 1916. évi állapotáról, 1917. március 20.

25 Tksz.: 238.

kíváló darabjait felvonultató kiállításban (FAJCSÁK 2009. 109) az európai és a keleti iparművészet játszott a főszerepet.

A múzeum épületének felavatását követően, 1897 novemberében megnyílt kiállítás vezetőjében az említett tárgye gyűttesek pedig már nem is szerepelnek, mindössze a szóttesek között említ Radisics olyan, egyiptomi sírokból előkerült halotti öltözékeket, melyek színes részeinek készítése módja azonos a hazai háziipari szőnyegek technikájával (RADISICS 1897. 17). A kiállítás rendezési elveit pedig ekképpen foglalta össze: „Nagy súlyt helyeztem az anyag átnézetes és tetszetős kiállítására, arra, hogy minden egyes tárgy tanulmányozható legyen, érvényre jusson s fontosságához mért helyet kapjon; hogy a szekrényekben a tért szépen kitöltve, összhang uralkodjék a tömegek eloszlását, a tárgyak számát illetőleg, s hogy a szomszédos szekrények egymáshoz viszonyítva is jól hassanak.” (RADISICS 1897. 11.) Mindebből az is következett, hogy a múzeum akkor rendelkezésre álló anyagának kevesebb mint a fele, 4270 tárgy (RADISICS 1897. 9) került a közönség elé, ami szöges ellentétben állt azzal az azokban az időkben követett kiállítási gyakorlattal, mely egy adott múzeum gyűjteményének teljes bemutatására törekedett, ahogy a Néprajzi Osztály lényegében ugyanakkor megnyílt első állandó kiállítása esetében is történt, amikor 25-30 ezer tárgyat bocsátottak a látogatók elé (GYARMATI é. n.).

Mindebből úgy tűnik, hogy az ázsiai művészetet éppen az Iparművészeti Múzeum igazgatójaként felfedező Radisics (FAJCSÁK 2009. 185) a 19. század utolsó éveire az európai és a keleti iparművészet magas színvonalú alkotásainak gyűjtésére és jól tanulmányozható bemutatására helyezte a hangsúlyt, és ezért válhatott meg a múzeum ázsiai anyagának egy részétől, valamint az antik és óegyiptomi tárgyaktól, csakúgy mint a magyarországi néprajzi tárgyak legtöbbszörétől.

Az Iparművészeti Múzeumnak az antik és közel-keleti ókori leletek előtti bezárulása a 19. század legvégén megnyitott volna egy másikat, az éppen alakulófélben levő Szépművészeti Múzeumot, annál is inkább, mivel a leendő múzeum gyűjtési körét ugyanaz a Pulszky Károly próbálta megszabni, aki az Iparművészeti Múzeum alakulásánál játszott hasonló szerepet. Noha biztosat nem tudunk, de meglehetősen valószínű, hogy a Szépművészeti Múzeum irattárában fennmaradt, a múzeum antik művekre vonatkozó gyűjtési körét megszabó legkorábbi elképzelés éppen Pulszkytól származik, és abban az értelemben hivatalos álláspontnak tekinthető, hogy a benne foglaltak szó szerint megtalálhatók a múzeum alapítását előkészítő 1894. októberi miniszterelnöki előterjesztésben (NAGY 2007. 476). A dokumentum egyebek mellett úgy fogalmaz, hogy „[...] az antik műveltségnek, tehát az egyiptomi, az asszír, a phöníciai és a középtenger partjain keletkezett egyéb, a hellén, etrusk, római műveltségek festésének és plastikájának emlékeit kell közönségünknek megismerhetnie [...] Így tehát azon helyzetben volnánk, hogy a plasztikai művészetnek legfőbb alkotásait, az egyiptomiaktól kezdve a 19. századig bemutatathatók. [...] E mellett még egy egész sorát lehet megszerezni az eredeti műveknek – úgy antik márvány-, bronz-, teracotta- stb. eredetieket, mint a kereszténykor különféle műveltségeiben szerepelt nagy művészegyeniségek eredeti műveit [...] Az ókori festés emlékeinek gyűjteménye csak igen kevés helyütt tanulmányozható, minthogy ez emlékek nagy része tönkrement. Fogalmat azonban az antik festésről és graphikai művészetéről nyújtanak nekünk a görög diszedények [...] Kétségtelen, hogy ily gyűjtemény aránylag csekély összeggel létesíthető volna, mert hiszen e diszedények nagy számmal maradtak reánk, és a műkereskedésben aránylag még mindig olcsón szerezhetők meg. Ha tisztán a festés és graphikai művészetek fejlődésének szempontjában gyűjtenének össze, egy művészileg rendkívül érdekes és tanulságos gyűjteményt lehetne szerezni, ami megint egyetlen szépművészeti múzeumban sem kísértetett meg. Az is kétségtelen, hogy még lehető lesz ugy egyiptomi, mint etrusk és római festéseket megszerezni.”²⁶

A fenti idézetekből kiviláglik, hogy annak megfogalmazója messze túltekintett a görög-római szobrászat klasszicista kánonján, a szép- és iparművészet kettősségén. Az antik mediterráneum teljes művészeti hagyatékát kívánta bemutatni, ám nem önmagában, hanem az egyetemes művészet egyik fontos fejezeteként (NAGY 2007. 477). Arról, hogy mindez nem csupán egy jövőre vonatkozó elképzelés volt, hanem gyakorlati kivitelezése is megkezdődött, Pulszky Károlynak mint a Szépművészeti Múzeum kijelölt igazgatójának 1893–1895 közötti nagyszabású olaszországi vásárlásai tanúskodnak. Pulszky főleg reneszánsz festményeket vásárolt, de ókori darabokat is beszerezett (MRAVIK 1988b. 8–10), 1895-ig tizenegy tétel, összesen tizenhat tárgy került a múzeum nyilvántartásába, ám 1897-ben – a múzeum anyagának jelentős részével együtt – tízéves letétként az Iparművészeti Múzeumban helyezték el őket (NAGY 2007.

26 Szépművészeti Múzeum irattára 167/1894; idézi NAGY 2007. 476–477.

475). E különös fordulat magyarázatát alighanem abban kell keresnünk, hogy a megszerzés és az átadás között eltelt rövid néhány év alatt alapjaiban változott meg a Szépművészeti Múzeum gyűjtőkörére vonatkozó koncepció, legalábbis ami az antik tárgyak gyűjtését illeti. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a pénzügyi visszaéléssel megvádolt Pulszky 1896-os eltávolítása is (MRAVIK 1988b. 12), amit az is bizonyít, hogy az általa hátrahagyott tizenegy olyan lezáratlan vásárlási ügyből, amelyben régészeti leletek, közöttük távol-keleti darabok is szerepeltek, a felügszítése után a múzeum élére kormánybiztosként kinevezett Kammerer Ernő valamennyit elutasította.

Az események későbbi alakulása szempontjából azonban sokkal meghatározóbbnak tekinthetjük azt a koncepcióváltást, amelynek elsőként, 1897 januárjában maga Kammerer adott hangot. Eszerint „[...] egy oly ideális, nagyterjedelmű, oly óriási program, a melyet a mai viszonyok között talán csak egy föltétel alatt lehetne megvalósítani, akkor, ha teljes felhatalmazást adhatnánk valakinek arra, hogy járja be az összes európai gyűjteményeket, hozzon el onnan szabadon mindent, ami a szépművészeti múzeumunk keretébe illik. És még az esetben is, ha ingyért kapjuk meg a tárgyakat, hátra van azon kérdés eldöntése, hogy hol helyezzük el ezen óriási gyűjteményt, és hogy az adminisztratív óriási költségeket hogyan fedezzük [...] a szépművészeti múzeummal sem terjeszkedhetünk ki azon túl, a mire gyakorlati szükség van, hogy tudniillik kielégítse a mai festészeti mesteriskola s majdan a festészeti akadémia igényeit, hogy megfeleljen a plasztikai iskola igényeinek. [...] Ily kör megállapításával [...] nem helyezzünk súlyt az egiptomi, asszír és fenecziai kulturákra; teljesen elhanyagoljuk az etruszk, bizánczi s maur művészeteket, feleslegesek a görög s római festészeti emlékek, s megmaradnak a görög és római plasztikának kiváló példányai [...]”²⁷

Végül is a Szépművészeti Múzeum alapító koncepciójának kialakításakor ez a szűkített elképzelés győzedelmeskedett. A múzeum abban látta a feladatát, hogy az építészet, a szobrászat és a festészet európai történetéről nyújtson átfogó képet, mégpedig oly módon, hogy az utóbbit eredeti alkotásokkal, míg az előbbit elsősorban főművek másolataival szemléltesse. Ez az ókori művészet esetében azt jelentette, hogy csupán az antik szobrászat emlékeinek gipsz másolatait kívánták bemutatni,²⁸ amely gyűjtemény alapjait Pulszky Ferenc vetette meg a Nemzeti Múzeum számára az 1870-es évek első felében (NAGY 2007. 474–475; SZENTESI 2006).

Ez a koncepcióváltás több mint egy évtizedre meghatározta a Magyarországra alkalomszerűen bekerült antik tárgyak sorsát. Kívül rekedtek a tisztán művészeti profilú múzeum érdeklődési körén, már nem vagy kevésbé játszottak szerepet az eredetileg az iparfejlődés támogatására létrejött Iparművészeti Múzeum gyűjteménygyarapításában, és nem találtak otthonra a Nemzeti Múzeum magyar föld emlékeire szakosodott Régiségtárában sem. De vajon mennyiben illeszkedhetek ugyanazon múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményébe?

Az 1872-ben létrehozott Ethnographiai Osztály gyűjtőkörét, még ha az osztály megalapításakor nem is minden került oda, Xántus kettős gyűjtőtevékenysége alapozta meg. Az éppúgy felölelte a klasszikus értelemben vett etnológiai tárgyakat, mint a (kézmű)ipari termékeket, az

iparművészet körébe sorolható alkotásokat, a jávai Borobudurból származó régészeti leleteket,²⁹ vagy éppen hazai néprajzi tárgyakat, tehát azt is mondhatnánk: az a kezdetektől tágabb volt, mint a fent említett múzeumoké. Erre alapozva fogalmazta meg az osztály első gyűjteménygyarapítási programját a Xántus örökébe lépő Jankó János (1868–1902) előbb 1895-ben,³⁰ majd 1896-ban.³¹ Mind az 1895-ben készült jelentésének, mind pedig az 1896-ban íródott előterjesztésének kulcsfontosságú eleme a gyűjteménynek a kezdetekkor kialakult szerkezeten alapuló fejlesztési terve, amely egynémely apró részletettől eltekintve mindkét dokumentumban azonos, s alapjaiban Xántus elképzeléseire nyúlik vissza. Az öt részből felépített program befejező részében Jankó így fogalmaz: „Végül nem zárkozzhatunk el azon feladat elől sem, hogy az *általános nemzetközi ethnográfiából a legfontosabb típusokat bár kicsiny, de rendkívül válogatott gyűjteményekben* be ne mutassuk, nemcsak az *általános összehasonlítás*

27 Kammerer Ernő töredékes, irattári szám nélkül fennmaradt fogalmazványa a Szépművészeti Múzeum irattárában. Idézi NAGY 2007. 478.

28 E múzeumi koncepció klasszikus példája alighanem a Stüler-féle berlini Neues Museum 1840-es évekből származó elképzelése, amely az eredeti műveknek szánt épületet ugyancsak antik gipszmásolatokkal kívánta kiegészíteni (NAGY 2007. 475).

29 Xántus János levele Pulszky Ferenchez, Pest, 1871. október 2. és 1872. január 18., OSZK Levelestár Fond VIII/1177.

30 NMI 46/1895. Jankó jelentése az 1894. szept. 1. és 1895. aug. 31. közötti időszakról, 1895. augusztus 7.

31 NMI 61/1896. Javaslat az osztály tizévi elhelyezésére, 1896. november 28.

szükségessége szempontjából, hanem azért is, mert úgy az *iskolai tanítás*, mint az *általános művelődés* ezen követelményének Magyarországon *más intézet, mint a Magyar Nemzeti Múzeum* erre már történeti múltjával előkészült *Néprajzi Osztálya* meg nem felelhet.

Ime ez az a határozott program, amelynek a M.N.M.N.O.-nak meg kell valósítania.” (Kiemelés – Gy. J. ³².)

Jankó az általa kidolgozott program „nemzetközi etnográfiként” meghatározott utolsó elemét, egy kicsiny, de válogatott típusgyűjtemény létrehozását tehát három szempontból tartotta kívánatosnak: a múzeum és a hazai kutatás rendelkezzen összehasonlítható anyaggal, illetve legyen az általános művelődés és az iskolai tanítás számára megfelelő szemléltető anyag. Ebben az értelemben Jankó nem lép túl az alapvetően nemzeti célokat szolgáló kereteken, és nem tűz ki – a korabeli Magyarországon ez aligha számíthatott volna támogatásra – olyan általános érvényű tudományos célokat, mint a bécsi k. u. k. Naturhistorisches Hofmuseum 1876-ban kinevezett első intendánsa, Ferdinand von Hochstetter, aki hármass gyűjtőkört jelölt meg a múzeum antropológiai és néprajzi osztálya számára: az ember fejlődésének bemutatását szolgáló prehisztorikus leletek, néprajzi tárgyak, továbbá a legkülönbözőbb korok és területek fizikai antropológiai maradványainak gyűjtését.³³ Az ennek megfelelően felhalmozott anyagot pedig azon cél szolgálatába kívánta állítani, amely lehetővé teszi az emberi értelem valamennyi megnyilvánulásának tanulmányozását az alacsony kultúrfokon álló természeti népektől a régi amerikai és ázsiai kultúrnépekig (FEEST 1980. 19). Jankónak a sajátos magyar viszonyokhoz – a magyar néprajztudomány korabeli színvonalához, a magyar őstörténet által erősen befolyásolt céljaihoz, illetve a gyűjtések finanszírozhatóságához – alkalmazkodó elképzelései ennek a gyűjtési koncepciónak nem felelhetnek meg, még kevésbé Adolf Bastian azon törekvésének, hogy a természettudományi múzeumokhoz hasonlóan az etnológiai múzeumoknak is mindent felölelő gyűjtőtevékenységet kell folytatniuk annak érdekében, hogy minden lehetséges információt összegyűjtsenek a világ valamennyi népéről (BOLZ-SANNER 1999. 31–32).

Ebbe az irányba a Jankó helyét néhány évvel később a Néprajzi Osztály élén elfoglaló Semayer Vilibáld lépett, aki szerint azért kell nemzetközi anyagot is gyűjteni „[...] mert valaminthogy az állatok, növények és ásványok természetes rendszerét csak a föld[ség] valamennyi állatának, növényének és ásványának tekintetbe vételével állíthatjuk fel, épp úgy vagyunk az emberrel és az emberi akarat termékeivel, a kulturális javakkal is. Ezek is csak a folytonos sorozatok tanulmányozásából válnak érthetővé. Ezzel egyszersmind a nemzetközi gyűjtemény célját is megjelöltem. Terjedelme pedig növekedjék el odáig, hogy ne akadjon népünk belső életének egyetlen vonása, melyet vele megmagyarázni ne tudnánk.” (SEMAYER 1902. 367.)

Ez az elképzelés ugyan illeszkedett a korabeli antropológiának az evolúció elvein nyugvó fősodrába, de továbbra is elsősorban nemzeti célokat szolgált, amit néhány évvel később Semayer ekképpen fogalmazott meg: „a legszebb magyar gyűjtemény csakis a szomszédság, rokonság és az egyetemesség tükrében mutathat tudományos való, s nem csalóka képet”.³⁴ Azaz a nemzetközi gyűjtemények gyarapítását nem elsősorban azért tartotta fontosnak, mert azok részét képezték az emberiség egyetemes kultúrájának, s annak tanulmányozásából és megőrzéséből a Néprajzi Osztálynak, és tágabban a magyar tudományosságnak is ki kell vennie a részét, hanem azért, hogy olyan tükörként szolgáljon, amelynek révén saját kultúránkat ismerhetjük meg. De a tételét akár megfordítva is értelmezhetjük: az Európán kívüli kultúrák ismerete nélkül a sajátunk is ismeretlen marad előttünk.

Ezek a Magyarországon kívüli gyűjtemények nemzeti célokat szolgáló, korlátozott gyarapítását célul kitűző koncepciók mindenestre elég tágnak bizonyultak ahhoz, hogy a századforduló Magyarországon a Néprajzi Osztály befogadja mindazokat az antik és óegyiptomi tárgyakat, amelyek előtt a többi országos múzeum kapui bezárultak. Ennek a helyzetnek a kialakulásában az is szerepet játszott, hogy a Néprajzi Osztály gyűjtőköre állt legközelebb ahhoz a már idézett, egyes nyugati múzeumok által is követett hármass koncepcióhoz, amely prehisztorikus leletek, „természeti népek” által készített tárgyak, továbbá a legkülönbözőbb korok és területek fizikai antropológiai maradványainak gyűjtését állította tevékenységének középpontjába, másfelől ahhoz a tágan értelmezett etnológiai megközelítéshez, amely az emberi kultúra minden aspektusát e múzeumok gyűjtőkörébe sorolta.

32 NMI 46/1895. Jankó jelentése az 1894 szept. 1. és 1895. aug. 31. közötti időszakról, 1895. augusztus 7.

33 Fizikai antropológiai maradványok gyűjtése egyébként szerepelt Jankó programjában is, mint ami szerves kapcsolatok létesít... a múlt és jelen az archaeologiai és ethnographiai osztály közt...”

34 NMI 101/1913. Bizalmas akta, 1913. október 8.

Ez a minden más hazai múzeuménál tágabbra nyitott gyűjtőkör a Jankó-féle koncepciótól kezdve egészen az I. világháború végéig kitapintható a Néprajzi Osztály szerzeményezési politikájában. Elsőként Hopp Ferenc említett, 1897. évi dél-európai és észak-afrikai útján kifejezetten a Nemzeti Múzeum számára vásárolt (HOPP 1898. 6) antik tárgyak esetében öltött testet, amikor Semayer ekképpen juttatta kifejezésre a gyűjtemény jelentőségét: „[...] ezzel megalapítottuk a magyarország területén kívül lakott kihalt népek művelődéstörténeti gyűjteményét – melyeknek mindeideig Magyarország egyetlen muzeumában sem akadt hely [...]”.³⁵ Ez, a tisztán művészeti megközelítéssel szembeni művelődéstörténeti szemléletmód tükröződött Semayernek Hekler igényét elutasító 1914-es álláspontjában, és ennek jegyében fogadhatta be az osztály Back Fülöp egyiptomi ásatásaiból a nemzetnek adományozott leleteket is, bár ebben az is szerepet játszhatott, hogy az éppen akkoriban (1906) a városligeti Iparcsarnokba költöző Néprajzi Osztály a korábnál (2623 m²)³⁶ szinte éppen kétszer nagyobb területre, 5400 m²-hez³⁷ jutott, miközben a Nemzeti Múzeum olyan mértékű elhelyezési problémákkal küzdött, hogy rendre felmerült egyes osztályok elköltöztetése (lásd például KERTÉSZ 1908. 37–38).

Az 1862-ben Budapesten született Back az Orosdi-Back Világkereskedelmi Vállalat egyiptomi leányvállalatának vezetésével szerzett vagyonának egy részét fordította ottani régészeti ásatásokra. Előbb a közép-egyiptomi Sharuna lelőhelyen 1907 újév napján megkezdett, és a lengyel egyiptológus, Tadeusz Smolenski által vezetett ásatásokat finanszírozta, majd a gamhudi temető feltárását (GABODA 2002. 46–47). Az ásatások során feltárt leletek rásó részét Back a bécsi, a budapesti, és az ásatáshoz kapott támogatás elismeréseképpen, a krakkói múzeum között osztotta fel. A Budapestre szánt rész 1909 őszén érkezett meg a Néprajzi Osztályra,³⁸ de csak három évvel később, 1912 őszére sikerült kiállítani,³⁹ amikor – Semayer megfogalmazásával élve – „elérkeztünk végre odáig, hogy a földön hempergő 29 óriási ládában elraktározott egyiptomi gyűjteményt rendezzük”.⁴⁰ Amikor ez végre megtörtént, akkor a huszonöt Ptolemaiosz kori múmiát és nagyszámú istenszobrocskát magában foglaló adományt egy olyan terebben helyezték el, amely „egy sirűreg belsejét utánozza stilszerűen alkalmazott egyiptomi ornamentikával és figurális jelenetekkel”.⁴¹

Hogy ennek a három évet igénybe vevő folyamatnak a háttérben nem egyszerűen valamifajta technikai vagy anyagi nehézség húzódott meg – miközben számtalan esetben mind az osztály részéről, mind pedig vele szemben megfogalmazódott az az igény, hogy a beérkezett jelentősebb gyűjteményeket mielőbb a közönség elé bocsássák –, Semayer egyik bizalmas felterjesztése bizonyítja. Ebben Mahler Ede (1856–1945) nyugalmazott egyetemi tanár, egyiptológus állásigényének elutasítása kapcsán Semayer arról tájékoztatta a múzeum igazgatóját, hogy noha több alkalommal is felkérte Mahlert, hogy „vegye kézbe” az egyiptomi gyűjteményt, az vagy nem tartotta be ígérését, vagy „néhány héten át dolgozott ugyan az osztályban [...], de nemsokára abba is beleunt, úgy látszik e munka nem volt elég jövedelmező”. Ugyanakkor arra sem volt hajlandó, hogy szakkönyveket kölcsönözzön a tárgyak meghatározásához és leírásához.⁴² Az alapprobléma tehát minden bizonnyal az volt, hogy az osztály nem rendelkezett az egyiptomi gyűjtemény feldolgozására akárcsak alapszinten is felkészült szakemberrel, és azt kívülről sem tudta megoldani.

Az egyiptomi gyűjtemény helyzetének megoldatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1934-ben a Szépművészeti Múzeumnak átadott több mint ezer egyiptomi leletből mindössze hetven volt beletárolva,⁴³ jobbára az 1898-ban, majd pótlólag 1916-ban az Iparművészeti Múzeum által átadott darabok,⁴⁴ valamint Hopp Ferenc ugyancsak 1898-as ajándékának egyiptomi tárgyai.⁴⁵ Ugyanerre a sorsra jutott a Nemzeti

35 NMI 49/1898. Felterjesztés a Hopp F. ajándékának megköszönése végett, 1898. július 19.

36 NMI 57/1899. Az osztály területi viszonyai, 1899. május 25. Noha a dokumentum 1899-ből való, a hátoldalon található 1904. október 17-iki feljegyzés felvilágosítással szolgál az osztály Csillag utcai elhelyezésének végső állapotáról.

37 NMI 55/1906. Felterjesztés az iparcsarnok tatarozási munkálatainak jókarbantartása ügyében, 1906. november 2.

38 NMI 39/1909. Évnyegyedes jelentések az osztály állapotáról, 1909.

39 NMI 42/1912. Az 1912. év negyedéves jelentései, 3. negyedéves jelentés, 1912. október 21.

40 NMI 133/1914. Bizalmas oszt. akta, 1914. szeptember 3.

41 NMI 2/1913. A M. N. Múz. Néprajzi osztályának gyarapodása 1912-ben, 1913. január 13.

42 NMI 133/1914. Bizalmas oszt. akta, 1914. szeptember 3.

43 NMI 21/1934. Egyiptomi gyűjtemény átadási jegyzéke, 1934. május 2.

44 Lásd a 214. törzskönyvi tételt, illetve NMI 272/1916. Iparművészeti Múzeum 806 db. tárgyat enged át, 1916. október 16.

45 Tksz.: 238.

Múzeum Régiségtárából 1913-ban átkerült 535 egyiptomi tárgy is – közöttük a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény egyes darabjai (Gaboda 2005. 90) –, amelyek átadását Semayer éppen arra való hivatkozással kérte, hogy a már a Néprajzi Osztály birtokában levő Back-gyűjtemény és a Heymann-féle egyiptomi könyvtár mellett visszatért a József főherceg gyűjteményéből előbb a Nemzeti Múzeumba, majd az Iparművészeti Múzeumba került egyiptomi gyűjtemény is.⁴⁶ Noha a Régiségtár átadásáról készült jegyzőkönyvre ráírták a Néprajzi Osztály leltári számait, azokat később teljesen más tárgyak kapták meg,⁴⁷ s a Back-gyűjteményhez hasonlóan ezek a tárgyak is anélkül éltek életüket a Néprajzi Osztályon, hogy hivatalosan bekebeleztek volna őket az osztály gyűjteményébe.

Hasonló problémát jelentett Zichy Jenő (1837–1906) nemzetközi viszonylatban is kivételes méretűnek és értékűnek tekinthető gyűjteménye, amelynek ugyancsak igen hányatott sors jutott osztályrésziül, jól példázva azt a 20. század eleji helyzetet, amikor szakmai viták keresztüztüében gondolták újra egyes országos múzeumok gyűjtőkörét. A gyűjtemény annak a nevezetes századvégi expedíciósorozatnak a terméke, amellyel a gróf a magyar őstörténet vitatott kérdéseit akarta tisztázni. Ennek érdekében 1895-ben a Kaukázusba, 1896-ban pedig Turkesztánba vezetett expedíciót. Már erre az első két útra is neves szakembereket vitt magával, a korábbi őstörténeti kutatókat összegzésének felfogható harmadikat pedig különösen gondosan készítette elő, nemcsak azért, mert földrajzilag igyekezett felölelni a lehetséges „őshazákat” és a vándorlás feltételezett állomásait, hanem tudományos megalapozottsága és komplexitása miatt is. Maga is tájékozódott a korabeli etnológiai irodalomban, sőt az expedíció előtt személyesen kereste föl Berlinben Bastiant (Kósa 2001. 91), de a korszak legjelesebb honi kutatóit, Jankó Jánost, Pápay Józsefet, Posta Bélát is bevonta az expedíció tevékenységébe. Az oroszországi múzeumokban, a Kaukázusban, Nyugat-Szibériában, valamint a volgai finnugorok és tatárok között megforduló expedíció mellett maga Zichy Mongóliába és Kínába is eljutott.

Az első két expedíció által gyűjtött kaukázusi és turkesztáni anyagot az 1896-os millenniumi kiállítás keretében mutatták be, és a gróf 737 kaukázusi, illetve transzkaspiai területről származó tárgyat ajándékozott a Néprajzi Osztálynak 1897-ben.⁴⁸ Harmadik expedíciójának anyagából ugyanakkor Zichy egy magánmúzeumot kívánt létrehozni. Ez azonban nem valósult meg, így Zichy 1906-ban bekövetkezett halálát követően előbb 1908-ban 218 szibériai tárgya ajándékképpen,⁴⁹ majd 1911-ben Budapest Székesfőváros Múzeumának letétjeként gyűjteményének további része került a Néprajzi Osztály birtokába. Ennek nagyságáról és összetételéről a legpontosabb képet az a jegyzőkönyv nyújtja, amelyet az a Posta Béla készített, akinek – az egyiptomi gyűjteményhez hasonlóan saját szakember híján – a gyűjtemény nem publikált második felét „rendbehozatal”, azaz katalogizálás céljából elküldték, lévén hogy annak jó részét ő maga gyűjtötte a harmadik Zichy-expedíció régészeként.⁵⁰ A Posta által készített jegyzőkönyv tanúsága szerint a teljes gyűjtemény 5052 tételt tartalmazott, és két alapvető részre oszlott. Egyfelől az expedíció által Oroszországban kiasott, illetve beszerzett régészeti leleteket, másfelől egyiptomi, kaukázusi, közép-ázsiai, szibériai, kínai és kisebb részben európai eredetű régiségeket, jobbára fémtárgyakat, fegyvereket, pénzeket foglalt magában.⁵¹ Arra nézve, hogy ez a hatalmas, döntően régészeti leletekből, illetve keleti régiségekből álló gyűjtemény miért a Néprajzi Osztályra került, Semayer már idézett felterjesztése szolgál egyértelmű magyarázattal, amikor így fogalmaz: „Ezt már kezdettől fogva a néprajzi osztály kezelte minthogy az a M. N. Múzeum régiségtárának programjába és keretébe nem illett be.”⁵²

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, azon túl, hogy a Néprajzi Osztály a Zichy-gyűjtemény esetében sem rendelkezett a tudományos feldolgozáshoz

46 NMI 57/1913. Felterjesztés az igazgatóságához különböző egyiptomi gyűjtemények és más apróbb dolgok átengedéséért, 1913. május 28. A Heymann-könyvtár a tárgygyűjteménynek a Szépművészeti Múzeumba történő átadásával párhuzamosan került az Országos Széchényi Könyvtárba. NMI 64/1934. Orsz. Széchényi Könyvtár elismervénye az úgynevezett Heymann-Könyvtár átvételéről, 1934. október. 18.

47 NMI 91/1913. Jegyzék azokról az egyiptomi tárgyakról, melyeket a M.N.M. régiségtára osztályunkba letétbe helyezett. A leltári számokat végül megkapott tárgyakról lásd a 2156. és 2207. törzskönyvi tételt.

48 A 178. törzskönyvi szám alatt ugyan 990 tárgyat vettek leltárba, ám azok közül 253 fényképfelvétel volt.

49 Tksz.: 1379.

50 NMI 58/1913. Felterjesztés az igazgatóságához a Posta Béla dr. által elkészített Zichy féle régiségek katalógusa honoráriuma ügyében, 1913. május 30.

51 NMI 16/1914. Gróf Zichy – Posta Béla-féle katalógus, jegyzőkönyvvel együtt, 1914. március. 14.

52 NMI 58/1913. Felterjesztés az igazgatóságához a Posta Béla dr. által elkészített Zichy féle régiségek katalógusa honoráriuma ügyében, 1913. május 30.

szükséges saját szakemberrel (a gyűjtemény korábbi gondozója, Mészáros Gyula is Törökországba került), a jelek szerint szándékában sem állt, hogy az ilyen gyűjtemények tudatos gyarapítását, tudományos feldolgozását lehetővé tevő szakembereket alkalmazzon, neveljen ki.⁵³ Szépművészeti Múzeumba kerülése előtt maga Hekler is a Nemzeti Múzeum Régiségtárában dolgozott, és egyetemi magántanári kinevezésével párhuzamosan, 1898-tól ugyanott lett segédőr Mahler is, aki 1902-ben hirdette meg a magyarországi köz- és magángyűjteményekben lévő egyiptomi tárgyak egy önálló gyűjteményben való egyesítésének programját (GABODA 2002. 42). Lényegében ez történt, amikor a Néprajzi Osztály keretei között tőle függetlenül látszott megvalósulni az általa felvetett elképzelés, s nyilván ez indította Mahlert arra, hogy megpróbáljon intézményesített kapcsolatra kerülni a Néprajzi Osztállyal. A gyűjtemény feldolgozása fejében ugyanis azt kérte, hogy „nevezessék ki osztályunk egyiptomi alosztálya igazgatójává avagy pedig a magyarországi összes egyiptomi muzeumok országos felügyelőjévé”, amiért nem kívánt díjazást, csupán azt, hogy „az osztály költségén, minden második évben nagyobb egyiptomi excursióra” indulhasson.⁵⁴ A maga szaktudományának meghonosításán fáradozó Mahler szempontjából érthető volt, hogy megkísérelte megteremteni az elengedhetetlennek vélt intézményi kereteket, a Néprajzi Osztály azonban nem tudta, és nem is kívánta biztosítani az ehhez szükséges anyagi feltételeket,⁵⁵ dacára annak, hogy a csekély számú és kifejezetten a művészettörténet körébe sorolható antik műtárgya mellett jelentős méretű, és jobbára inkább a kultúrát, mintsem a művészetet reprezentáló egyiptomi gyűjteménnyel rendelkezett. Semayer azonban úgy ítélte meg, hogy a Mahler által igényelt kétévenkénti „egyiptomi excursió”, illetve egy alkalmazás személyi költsége „messze meghaladja azt az összeget, amelyet egyiptomi gyűjteményünkre fordíthatunk, ha ragaszkodunk ama programunkhoz, hogy az idegen és régi kultúra-emlékekből csak egy-egy iskolai gyűjteményt akarunk bemutatni”.⁵⁶

53 Energiáit s feltehetően anyagi forrásait is lekötötte, hogy a már meglévő tisztviselői mellé, egy-egy olyan szakembert, előbb Mészáros Gyulát, majd Györfly Istvánt, alkalmazzon, mellettük pedig olyan, részben a múzeum által finanszírozott külső gyűjtői kört (Baráthosi Balogh Benedek, Báthori Ferenc, Prinz Gyula) hozzon létre, akik az osztály számára sokkal fontosabb „rokonnépek” körében végeztek gyűjtést és kutatást. „Természettudományos alapkészültség”, illetve „valamely magyarországi nemzetiség behatoló ismeretének” hiányára hivatkozva Semayer 1914-ben még Róheim Géza alkalmazását is elutasította. NMI 175/1914. Bizalmas Róheim ügy.

54 NMI 133/1914. Bizalmas oszt. akta, 1914. szeptember 3.

55 Ez Semayer szerint „legkevesebb 2500 korona” (NMI 133/1914) kiadást jelentett volna, ami az osztálynak abban az időszakban rendelkezésére álló nyolcezer koronányi rendes évi műtárgy gyarapítási keret túlzottan nagy részét vette volna igénybe.

56 NMI 133/1914. Bizalmas oszt. akta, 1914. szeptember 3.

57 Ebben a bő évtizedben a Néprajzi Múzeum Európán kívüli gyűjteményeibe valaha beletárolt 58 800 műtárgynak több mint a fele, 30 100 tárgy érkezett be.

58 NMI 97/1909. A M. N. Múz. néprajzi osztályának 1909. III. negyedévi gyűjtési programja, 1909. augusztus 7.

59 NMI 99/1909. Levél „Museum Umlauff, Hamburg” egy kisebb tengerentúli gyűjtemény megszerzése ügyében, 1909. augusztus 9. NMI 35/1911. Levél a Museum Umlauffnak Hamburg figurinák vétele ügyében, 1911. március 7.

Ez a program a hatalmas arányú, extenzív növekedését felmutató 1894–1905 közötti évtizedet⁵⁷ követő években már kizárólag csak a gyűjteményekben mutatkozó legnagyobb hiányok pótlását tűzte ki célul. Azon belül is azoknak a tárgyaknak biztosított prioritást, amelyek a kiállításban jól hasznosíthatók voltak,⁵⁸ s ahogy ez a Semayer által az elkövetkező években az egyik legnagyobb néprajzi műkereskedő cégnek, a hamburgi Museum Umlauffnak küldött megkereséséből⁵⁹ kitetszik, gyarapítási terve kizárólag az etnológiai gyűjteményekre vonatkozott, azaz az antik és őegyiptomi gyűjtemények fejlesztése terén nem számolt aktív szerzeményezéssel. Mindezzel együtt az események későbbi menetét nem elsősorban a Néprajzi Osztálynak a megőrzésére bízott antik és egyiptomi leletekhez való viszonya határozta meg, hanem azok a fejlemények, amelyek keretében a hazai kultúrpolitika alakítói elérkezettnek látták az időt, hogy újrafogalmazzák a magyar tudomány, és azon belül a múzeumok nemzetközi szerepvállalását, az Osztrák-Magyar Monarchián belül elfoglalt helyét.

Ennek jegyében merült fel Berzeviczy Albert kultuszminiszter kezdeményezésére a 20. század első éveiben, hogy a nyugati országok mintájára Magyarország is kapcsolódjon be mediterráneumbeli régészeti kutatásokba, és hozzon létre egy ilyen célt szolgáló tudományos intézetet (NAGY 2007. 622–623). Az 1910-es évekre több konkrét elképzelés is körvonalazódott Görög-, illetve Törökországban folytatandó ásatásokról, melyek közül 1914-ben Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter egy athéni intézet megalapítását támogatta, melynek felállítására 10 ezer koronát szántak, míg a tervezett ásatás költségét az első évre 46 ezer,

a másodiktól kezdve pedig 31 500 koronára becsülték. A világháború azonban keresztülhúzta a számításokat, s a végül 1917 februárjában Konstantinápolyban Hekler Antal igazgatása alatt megnyílt Magyar Tudományos Intézet 1918 szeptemberében már be is zárta kapuit (NAGY 2007. 624).

Bizonyos értelemben ebbe a sorba illeszthetők a Back Fülöp által finanszírozott egyiptomi kutatások is, melyek eredményei felkeltették a hivatalos körök figyelmét is. A Monarchia követésén lelkesen támogatták ezeket az elképzeléseket, sőt nagyszabású terveket is szőttek. Egyszersmind támogatást kérve a császári és királyi külügyminisztériumtól, arra ösztönözték Backot, hogy „[...] legalább még egy további évig a megszerzett ásatási koncessziókat használja ki, hogy ezáltal elegendő időt lehessen nyerni a tudományos intézetek vagy a Monarchia magán-személyei számára, hogy az általa oly szerencsésen ez országban a régészeti kutatásokban bevezetett részvételt folytathassák, és azok lehető legmegfelelőbb kihasználásával az oly sok kívánivalót hagyó hazai egyiptológiai gyűjteményeket gazdagíthassák. Ez annál is inkább kívánatos lenne, mivel ebben a vonatkozásban szinte valamennyi, nálunk kevésbé tehető kultúrországtól is évekkal lemaradtunk, minnek következtében számos szép és érdekes leletől fosztottuk meg magunkat; az ásatási versengés pedig olyan sűrű lett, hogy minden visszaadott ásatási koncessziót rögtön megpályáznak.”⁶⁰ A remélt folytatás azonban ez esetben is elmaradt, az előterjesztések elakadtak a Monarchia diplomáciájának útvesztőiben, az egyiptomi ásatásokon nem került sor állami részvételre, és Kairóban sem valósult meg a régészeti intézet felállítása.

Ugyan a két elképzelés közötti közvetlen kapcsolatot semmiféle jelenleg rendelkezésre álló forrás nem támasztja alá, a mediterráneumbeli magyar ásatás terve bizonyos értelemben egy tőről fakadhatott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak azzal az 1913-ban kibocsátott 3416-913 számú bizalmas leiratával, amely arra kereste a választ, hogy a Nemzeti Múzeum milyen szerepet játszhatna abban, hogy a balkáni régió a kulturális haladásához szükséges eszközöket elsősorban hazánkban keresse, azaz hogy válhatna Magyarország a Balkán szellemi központjává. Ezen belül pedig „[...] Nemzeti Múzeumunk néprajzi és természettudományi gyűjteménye a teljesség és a bennük végzett tudományos munka tekintetében ne csupán Magyarországot, hanem egyszersmind a Balkánt illetőleg is, *a legelső s legtekintélyesebb ilyenmű intézetté váljék.*” (Kiemelés az eredetiben.⁶¹) Az elképzelés hátterében az állt, hogy az előző évi, a törököket a Balkánról végleg kiűző első, és az 1913. augusztus 10-én, azaz a szóban forgó leirat előtt alig két hónappal lezárult második balkáni háború nyomán bizonytalan hatalmi helyzet alakult ki a Balkánon, és Magyarország ebben a helyzetben úgy vélte, befolyásra tehet szert ott. Ennek révén egyfelől növelhette volna Monarchián belüli súlyát, másfelől – gyarmatok nélküli ország lévén – gazdasági és kulturális vezető szerephez juthatott volna egy nála fejletlenebb régióban.

A leiratban foglalt kultúrpolitikai elképzelések úgy tűnik egybevágtak a Nemzeti Múzeum és különösen Semayer tudományos és muzeológiai törekvéseivel, aki a megkeresésre részletes tervet dolgozott ki annak érdekében, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya „a legelső balkáni múzeummá legyen”.⁶² E helyütt nincs módunk a Semayer által megfogalmazott elképzelésnek a magyar néprajzi muzeológia és oktatás egymásba fonódó szálait is érintő ismertetésére, mindössze annyit emelünk ki belőle, hogy a program keretében nem kevesebb mint 50 ezer néprajzi tárgyat kívánt beszerezni, továbbá antropológiai leleteket, sőt a tervben balkáni régészeti kutatások is szerepeltek. Az ily módon összegyűjtött anyagot Semayer egy több éven át nyitva tartó kiállítás keretében szándékozott bemutatni egy külön erre a célra emelt épületben, ami a kiállítás bezárását követően néprajzi múzeumként szolgált volna.⁶³

Noha az I. világháború éppúgy keresztülhúzta Semayer nagy ívű balkáni elképzeléseit, mint a Görög-, illetve Törökországban folytatandó ásatások tervét, ezek – s vegyük ide a kairói régészeti intézet felállításának ügyét is – egy olyan átfogó elképzelés részét képezhetnék, amely azt célozta, hogy Magyarország részt kérjen a Balkán és tágabban a keleti mediterráneum tudományos feltárásából. Azaz a Monarchia, s benne Magyarország az 1900-as évek elején ki akarta venni részét a múltnak a nagyhatalmak által már évtizedekkel korábban megkezdett „gyarmatosításából”, tehát, ha a tényleges gyarmatosításban nem is jutott szerephez, az országok közötti tudományos-kulturális versengésből, az állami

60 A Császári és Királyi Külügyminisztérium 38062 sz. ügyirata a kairói császári és királyi követ 1907 május 10-i XVIII B. számú jelentéséről. Wessetzky Vilmos kutatásai alapján idézi Győry é. n.

61 NMI 101/1913. Bizalmas akta, 1913. október 8.

62 NMI 101/1913. Bizalmas akta, 1913. október 8.

63 NMI 101/1913. Bizalmas akta, 1913. október 8.

reprezentációt segítő múzeumok egzotikus kulturális javakkal való „feltöltéséből” nem akart végleg kimaradni. Ugyanakkor ebbéli törekvésében a Monarchia két pólusa közötti vetélkedés is látunk kell,⁶⁴ csakúgy mint a magyar önállóság, valamint a nemzetiségekkel szembeni „kultúrfőlény” demonstrálásának igényét, ahogy azt a törekvést is, hogy az ország tudományos-kulturális téren egyenrangúságot vívjon ki Ausztriával és a nyugattal szemben. Ezt fogalmazta meg Láng Nándor, a magyar klasszika-archeológia egyik korai alakja az általa javasolt görögországi magyar ásatás kapcsán: „[...] nemzeti szempontból is nagyjelentőségű volna, ha hazánk részétvenne abban a culturmunkában, melyben nálunk kisebb országok is már szép eredményeket értek el, mert alkalmas szolgáltatna arra, hogy hazánk államiságát a külföld előtt documentálhatnók, sőt ez már azért is kötelességünk, mert az osztrákok céltudatos és eredményes munkálkodása ezen a téren kedvezőtlen világot vet Magyarországra, mely politikai és gazdasági téren versenyre kél Ausztriával, de megfélemledik arról, hogy ezt a versenyt a legemesebb téren, a culturalis tevékenységben is felvegye” (LÁNG 1915. 483; idézi NAGY 2007. 623). A remélt kultúrpolitikai sikereken és a tudományos eredményeken túl további fontos szempont volt, hogy „az ásatásaink alkalmával előkerült műtárgyak, legalább részben bennünket illessenek meg”, jelentette ki Hekler Antal a tervezett kilikiai expedíció kapcsán,⁶⁵ ami a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének vezetőjétől távolról sem meglepő elvárás, még ha tisztában is volt vele, hogy a török állam minden felszínre került lelet tulajdonjogát a maga számára tartja fenn.

Mindennek fényében távolról sem meglepő az a fordulat, ami egyes magyarországi múzeumok gyűjtési politikájában, reprezentációs céljaiban megmutatkozott. Ennek első jele a Szépművészeti Múzeum szervezetében és gyűjtési koncepciójában bekövetkezett változás volt. Előbb az Apponyi Albert vallás és közoktatásügyi miniszter által erre a célra biztosított 20 ezer koronából megvásárolták, 1908-ban pedig be is mutatták a római katolikus missziókat vizitáló Vay Péter kelet-ázsiai útja során gyűjtött, illetve vásárolt mintegy két és félezer koreai és japán tárgyát (FAJCSÁK 2009. 115), majd még ugyanabban az évben ugyancsak állami döntés eredményeképpen a müncheni Paul Arndt 135 márványszoborból álló gyűjteményét (NAGY 2007. 479),⁶⁶ amit nyolc évvel később 650 darabos terrakottaszobor-gyűjteményének megvásárlása követett. Ez utóbbi beszerzéseknek köszönhetően a Szépművészeti Múzeum Szobor Osztályán belül, az antik plasztikai gyűjtemény (CSORNAY 2002. 48) létrehozásával megszületett az az intézményes

keret, amelynek révén igényt formálhattak a többi országos múzeumban őrzött hasonló jellegű gyűjteményre is. Az addig még a legszélesebben megfogalmazott gyűjtési koncepcióban sem szereplő kelet-ázsiai gyűjtemény létrejöttének köszönhetően pedig ugyan-ezen múzeum ringbe szállhatott a Hopp-hagyaték javának megszerzéséért, ami a gyűjtő 1910-ben kelt végrendelete szerint hamar eredményre is vezetett. Végrendeletében Hopp ugyanis úgy rendelkezett, hogy halála esetén gyűjteményét három állami múzeum között osszák fel oly módon, hogy „a választás első joga az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot illesse, mely a legjobbat és legszebbet válassza” (idézi FAJCSÁK–RENNER 2008. 155).

Ezek a gyűjtési kört tágító lépések azonban önmagukban nem jelentettek valóban működő intézményi kereteket is, ugyanis a múzeum akkori igazgatója, Kammerer Ernő még 1910-ben is úgy vélekedett az antik művészetről, s azon belül az antik szobrászatról, hogy az „a mi gyűjtésünk és megvalósítandó feladatunk körén kívül esik.”⁶⁷ Felfogása egyébként nem tért el a kor átlagától, és pontosan tükrözte a magyar múzeumügy korabeli koncepcióját: a szép- és az iparművészet közötti különbség fontosabb volt az antik művészeti hagyomány egységénél (NAGY 2007. 618). Az antik gyűjtemény eredetileg csak plasztikára korlátozódó gyűjtési koncepcióját csupán a II. világháború után önállóvá váló Antik Osztály beszerzései tudták átformálni, kiteljesíteni (CSORNAY 2002. 48).

64 Ennek a tudományos gyűjtés terén megmutatózó nyilvánvaló példája volt, amikor egy az I. világháborúban Szerbiában szolgált tanár arra hívta fel a figyelmet, hogy az osztrákok az ottani néprajzi értékeket mérik fel, és arra intette a budapesti múzeumot, hogy a néprajzi szempontból értékes tárgyakat még azelőtt meg kellene menteni, mielőtt Szerbiát ki kell üríteniük. NMI 6/1918. Levél Szunyogh Farkasnak, 1918. január 15.

65 Idézi NAGY 2007. 623.

66 Heklernek a gyűjtemény megszerzése érdekében kifejtett érvelése jelzi elsőként a múzeum gyűjtési koncepciójának (ismételt) megváltozását: Hekler Antal levele Majovszky Pál miniszteri titkárnak, Szépművészeti Múzeum irattára 1921/1908, 1908. október 30. (Idézi NAGY 2007. 479; SZILÁGYI 1956. 62–63.) Azt, hogy ez a lépés mennyire váratlan volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egy évvel korábban, a Szépművészeti Múzeum épületének átadását követően, a tízéves letét leteltek az Iparművészeti Múzeum által visszaadott antik tárgyak, nem lévén gazdájuk, úgy kallódtak el, hogy csak a II. világháború után bukkantak rá a tárgyak egy részére a múzeum pincéjében (NAGY 2007. 475).

67 Szépművészeti Múzeum irattára 1543/1910; idézi NAGY 2007. 618.

A változás mindazonáltal megkezdődött, és két évvel később maga Kammerer érvelt azzal, hogy az antik bronzszobor-gyűjtemény megvétele mellett, hogy azok „hiányában a gipszmásolatok a kellő haszonnal nem tanulmányozhatók”.⁶⁸ Am ahhoz, hogy az újonnan létrehozott osztály valóban fejlődő gyűjteményévé váljon a múzeumnak arra is szükség volt, hogy az élére Hekler személyében avatott szakember kerüljön. Ez 1914-ben következett be, s mint láttuk, Hekler egyik legelső ténykedése volt, hogy megkísérelje az országos múzeumokban fellelhető antik tárgyak összegyűjtését a Szépművészeti Múzeumban, éppúgy ahogy Mahler egy évtizeddel korábban az egyiptomi leleteket szerette volna.

A megfelelő szakember kinevelődése és integrálódása valamely közgyűjteménybe természetesen elengedhetetlen feltétele volt további szakgyűjtemények kialakulásának, a múzeumi gyűjtőkörök változásának. Ennek további példája Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964), aki a Vay-gyűjtemény megvásárlását követően képezte át magát a Szépművészeti Múzeum régi metzsetgyűjteményének segédőrből kelet-ázsiai művészettörténésszé (FAJCSÁK 2009. 146), de e tekintetben ide sorolhatjuk Supka Gézát (1883–1956) is, aki a Nemzeti Múzeum Régiségtárának őreként vette át 1916-ban a Zichy-gyűjtemény jelentős részét (feltevéseink szerint mintegy kétezer darabot),⁶⁹ dacára annak, hogy a gyűjtemény nem sokkal korábban került vissza a Néprajzi Osztály iparcsarnokbeli épületébe – sőt ott ismét ki is állították – a Nemzeti Múzeumból, ahova az I. világháború kitörésekor a pótolhatatlan, illetve letétként befogadott tárgyak részeként szállították át.⁷⁰ A Nemzeti Múzeum felfogásának változását az is jelzi, hogy 1916-ban az ókori művészetet bemutató termükben ókori keleti anyagot is be kívántak mutatni, s ahhoz a Néprajzi Osztálytól szereztek be, esetleg részben vissza, előbb „egy sorozat egyiptomi tárgyat”, majd egy alabástrom kanopuszt,⁷¹ miközben – ahogy láttuk – mindössze három évvel korábban ötszázalál is több egyiptomi tárgyat adtak át a Néprajzi Osztálynak.

Ezekkel a lépésekkel lényegében megkezdődött a Néprajzi Osztályon a megelőző két évtized során tőle független, külső tényezők eredményeképpen létrejött antik és óegyiptomi „gyűjtemény” felbomlása, amit a szaktudományok további specializációja, és annak eredményeképpen különböző szakgyűjtemények megalapítása tetőzött be. Ennek a folyamatnak a következő állomását a Hopp-hagyaték ügye jelentette.

1919. augusztus 23-án, alig két héttel a műgyűjtő és mecénás Hopp Ferenc halála előtt Semayer bizalmas felterjesztéssel fordult a Nemzeti Múzeum igazgatójához, arról tájékoztatván őt, hogy Hopp Ferenc, mivel a Tanácsköztársaság „szociálizáltatta” gyűjteményét, úgy döntött, hogy „saját becslése szerint 3.000000.– koronát érő kb. 6000 drb., főként keletázsiai néprajzi tárgyakból álló gyűjteményét”⁷² korábbi szándékával ellentétben nem a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel, hanem „keletázsiai művészeti muzeum” néven önálló múzeumként hagyná az államra, 50 000 koronát érő Andrássy úti vil-lájával együtt.

Semayer érthető módon úgy érezte, hogy döntésével Hopp „mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Muzeumot üti el az esetleges örökségtől, s ezzel a néprajzi osztályt attól, hogy valaha legalább félig-meddig méltó japáni - és kínai gyűjteménye legyen”.⁷³ Ugyanakkor azt sem tudta elképzelni, hogy az új intézményt máshoz, mint a Néprajzi Osztályhoz csatolják, noha tudomása van arról a törekvésről, hogy az esetleg a Szépművészeti Múzeum egy fiókja legyen. Leghatározottabb véleménye szerint azonban erről „[...] szó sem lehet, hiszen a gyűjteményben a magas művészet mértékét megütő tárgy talán egyetlen egy sincsen, iparművészeti tárgy, néhai Radisics Jenő ítélete szerint is, talán akad 50-80 drb., még a többi, egytől egyig, használati tárgy, s mint ilyen a néprajzi osztályba való.”⁷⁴ Ezért arra kérte a Nemzeti Múzeum igazgatóját, hogy esetleg „társadalmi úton” győzzék meg arról Hopp Ferencet, hogy „gyűjteménye sorsát és értékét csak emelni fogja, ha azt villástul együtt – miként

68 Szépművészeti Múzeum irattára 1262/1912; idézi NAGY 2007. 619.

69 NMI 182/1916. Régiségtár Zichy tárgyak átvételéről értesít, 1916. július 6.

70 NMI 111/1914. A hadiállapot miatt az osztályból a N. Múzeum központi épületébe beszállított tárgyak jegyzéke és felterjesztés az igazgatósághoz, 1914. augusztus 5. NMI 65/1916. 1915. évi jelentés, 1916. május 19.

71 NMI 54/1916. Régiségtárnak Canopa és Posta Béla meghatározási díja tban, 1916. április 4. NMI 67/1916. Régiségtár kanopus és Posta Béla tiszteletdíja tban, 1916. április 9. NMI 68/1916. Régiségtár néprajzi tárgyakat ad át osztályunknak, 1916. március 16.

72 NMI 104/1919. Bizalmas akta Hopp féle ügy, 1919. aug. 23. Semayer állításával ellentétben – ahogy korábban már láthattuk – 1910-ben kelt végrendeletében Hopp valójában úgy rendelkezett, hogy gyűjteményét három állami múzeum között osszák fel. (Közlj FAJCSÁK–RENNER 2008. 155). Ezt változtatta meg nem sokkal halála előtt, 1919. június 23-án

73 NMI 104/1919. Bizalmas akta Hopp féle ügy, 1919. aug. 23.

74 NMI 104/1919. Bizalmas akta Hopp féle ügy, 1919. aug. 23.

75 NMI 104/1919. Bizalmas akta Hopp féle ügy, 1919. aug. 23.

eredetileg szándéka volt a Magyar Nemzeti Múzeumnak hagyományozza”.⁷⁵ A gyűjtemény fejlesztését pedig a villa későbbi eladásából befolyt összegből képzelte el.

Azaz Semayer lényegében ebben az esetben is azt az érvet vette elő, amelyet Hekler igényével szemben is alkalmazott: a gyűjteményben nemhogy „a magas művészet mértékét megütő tárgy” nincsen, de még iparművészeti tárgy is kevés akad, azaz a kollektív alapvetően néprajzi, művelődéstörténeti jellegű, s mint ilyennek a Néprajzi Osztály gyűjteményében a helye.⁷⁶ Az idő ekkorra azonban már mind muzeológiai, mind tudománypolitikai szempontból túlhaladt Semayer érvelésén, és a felterjesztésére szeptember 12-én, Hopp Ferenc halála után három nappal Fejérpataky Lászlótól, a múzeum igazgatójától kapott válasz lakonikus volt: az ügy miniszteri rendelettel elintézését nyert, így beadványa ez idő szerint tárgytalan. A válasz háttérben az a miniszteri döntés állt, amely Hopp végrendeletének megfelelően, annak ugyancsak örökül hagyott villájában, gyűjteményéből és más állami tulajdonban lévő művészi jelentőségű kelet-ázsiai műtárgyakból létrehozta a Keletázsiai Művészeti Múzeumot. A miniszter tehát úgy rendelkezett, hogy „[...] a magyar Nemzeti Múzeum, jelesen a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának művészi értéket képviselő keletázsiai tárgyai - amennyiben a múzeum saját szempontjából nélkülözhetők - az új Keletázsiai Művészeti Múzeumnak utalandók át [...]”, kiegészítve döntését azzal, hogy ismét csak az örökhagyó akaratának megfelelően, a gyűjtemény néprajzi tárgyai „[...] a Nemzeti Múzeum ethnographiai osztályának adassanak át, melyhez még a Szépművészeti Múzeumból átutalandó keletázsiai néprajzi anyag is fog járulni.”⁷⁷

A gyűjtemény elhelyezése körül kialakult polémia világosan jelzi, hogy a fél évszázaddal korábbi helyzettel ellentétben, már nem csak az volt a kérdés, hogy mely tárgyakat soroljanak az iparművészet és a néprajz körébe, s így módon a két múzeum gyűjtőkörébe, hanem a gyűjteményekért versengő múzeumok közé művészeti múzeumok is felsorakoztak a maguk magasművészeti szempontjaival. Nem is csupán a Szépművészeti Múzeum, hanem a kebelében egy újabb tudományterületet képviselő, Felvinczi Takács Zoltán vezetésével létrejött Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum is. A 20. század első évtizedére a szaktudományok specializálódása túlnőtt azokon a kereteken, amelyeket a Néprajzi Osztály kívánt is tudott biztosítani „kicsiny, de válogatott gyűjtemény” létrehozásával. Ekkorra már kiképezték magukat azok a szakemberek – legyen szó antik vagy éppen keleti művészettel foglalkozó művészettörténészről vagy éppen egyiptológusról –, akik szaktudományuk műveléséhez és az ehhez alapot biztosító gyűjtemények felhalmozásához meg kívánták teremteni az intézményi kereteket is. Ezt követően „már csak” a gyűjtemények feltöltése maradt hátra, ami az I. világháborút követő trianoni összeomlást követően alapvetően csak más múzeumi gyűjtemények rovására mehetett végbe.

Míndezek fényében nem csoda, hogy a sok ezer darabos Hopp-hagyatékából végül mindössze 570 tárgy jutott a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe,⁷⁸ ugyanakkor a Zichy-gyűjteménynek még a Néprajzi Osztály birtokában maradt másik részéből 2000 darab (RENNER 2005. 20) a Keletázsiai Művészeti Múzeumba került át. Végül pedig 1934-ben az ugyancsak a Szépművészeti Múzeum kebelében létrejött Egyiptomi Osztályra került a Néprajzi Múzeumban őrzött mintegy ezer egyiptomi tárgy, majd az antik és óegyiptomi tárgyak múzeum- és tudományközi vándorlásának utolsó epizódjaként 2009-ben ugyancsak a Szépművészeti Múzeum birtokába kerültek Hopp utolsó, a Néprajzi Múzeumban „felejtődött” dél-itáliai és karthágói antik edényei.

76 Ezzel szemben 1919-ben kelt Fiókvégrendeletében Hopp éppen abbéli meggyőződése alapján döntött egy önálló múzeum megalapításáról, hogy gyűjteménye „[...] javarészt alkotó keletázsiai (kínai, japán és indiai) műtárgyak alkalmasak arra, hogy egy keletázsiai művészeti [kiemelés – Gy. J.] múzeum alapjául szolgáljanak...” (idézi FAJCSÁK-RENNER 2008. 160), s egyúttal azt is kikötötte, hogy Felvinczi Takács Zoltán kerüljön a múzeum élére.

77 NMI 104/1919. A VKM 176,959. B. XVIII szám alatt kelt s a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságához intézett rendelete, 1919. szeptember 4.

78 NMI 79/1921. Hopp-féle hagyaték jegyzéke és ahhoz tartozó elismervények, 1921. október 5. Tksz.: 2312.

Irodalom

- BOLZ, Peter – SANNER, Hans-Ulrich**
1999 Native American Art The Collections of the Ethnological Museum Berlin. Berlin. Staatliche Museen zu Berlin–Preußischer Kulturbesitz.
- CSORNAY Boldizsár**
2002 Antik Osztály. In Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeum Egyesület, 48–49.
- DARKÓ Jenő**
1988 Pulszky Károly szerepe az Iparművészeti Múzeum megalakulásában. In MRÁVIK László: Pulszky Károly emlékének. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 124–133.
- FAJCSÁK Györgyi**
2009 Kínai műgyűjtés Magyarországon. Budapest. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- FAJCSÁK Györgyi – RENNER Zsuzsa (szerk.)**
2008 Buitenzorg-villa lakója. A világotudó, műgyűjtő Hopp Ferenc (1833–1919). Budapest. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- FEEST, Christian F.**
1980 Das Museum für Völkerkunde in Wien. Salzburg–Wien. Residenz.
- GABODA Péter**
– 2002 Gamhudi ásatás, 1907. In Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeum Egyesület, 46–47.
– 2005 Aegyptica. In SZENTESI Edit – SZILÁGYI János György (szerk.): Antiquitas Hungarica Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről. Workshops Series No. 16. Budapest, Collegium Budapest, 81–130.
– 2010 Statue of the Apis bull. In KÓTHAY Katalin Anna – LIPTAY Éva (szerk.): Egyptian Artefacts of the Museum of Fine Arts. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 100–101.
- GÁL Vilmos**
2008 Világkiállító magyarok 1851–2000. Budapest, Holnap.
- GOHL Ödön**
1902 Antik érmek, osztrák pénzek és az emlékérmek. In SZALAY Imre et al.: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, Hornyánszky, 170–173.
- GYARMATI János**
– 2008a „Taking them back to my homeland...”. Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context. Budapest, Néprajzi Múzeum.
– 2008b The Museum of Ethnography and its Exotic Collections. In „Taking them back to my homeland...”. Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1–25.
– é.n. Birodalmak peremén. A Néprajzi Múzeum Európán kívüli gyűjteményei és muzeológiai kapcsolatai 1872–1921. Kézirat.
- GYÓRY Hedvig**
é. n. A gamhudi ásatás 1907-ben. Internetcím: <http://www.ace.hu/MNM/MH/709egypt.html>.
- HAMPEL JÓZSEF**
– 1902a Az érem- és régiségtár története. In SZALAY Imre et al.: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, Hornyánszky, 77–90.
– 1902b Antik emlékek. SZALAY Imre et al.: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, Hornyánszky, 99–103.
- HOPP Ferenc**
1898 Téli utazás a Földközi-tenger körül fekvő országokban. Budapest.
- HORVÁTH Géza**
1902 Az állattár története. In SZALAY Imre et al.: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, Hornyánszky, 211–227.
- KERTÉSZ K. Róbert**
1908 A Nemzeti Múzeum új épületének elhelyezéséről. A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Heti Értesítője, február 2. 5. szám.
- KOLLÁNYI Ferenc**
1904 A Széchényi-Országos-Könyvtár az 1816–1818. években Magyar Könyvszemle III. évf. 258–306.
- KORSÓS Zoltán – HORVÁTH Csaba**
1996 A Magyar Természettudományi Múzeum rövid története. Magyar Múzeumok. 4. sz. 7–9.
- KÓSA László**
2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, Osiris.

- KÓTHAY Katalin Anna – LIPTAY Éva (szerk.)
2010 *Egyptian Artefacts of the Museum of Fine Arts*. Budapest, Szépművészeti Múzeum.
- LÁNG Nándor
1915 *Az ázsiai-törökországi ásatások*. Akadémiai Értesítő 26. sz. 483.
- MADARÁSZ Gyula
1902 Madarak. In SZALAY Imre et al.: *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest, Hornyánszky, 228–233.
- A MAGYAR NEMZETI MUZEUM
1869 A m. nemzeti muzem rendeltetése. *Archaeologiai Értesítő*, II. évf. 10. sz. 188–189.
- A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM
é. n. A Magyar Természettudományi Múzeum és a Balkán-kutatás. Internetcím:
<http://www.balkancenter.hu/pdf/mtm.pdf>.
- MILLER Jakab Ferdinánd
1825 *Cimeliotheca musei nationalis hungarici sive catalogus historico criticus antiquitatum, raritatum et pretiosorum cum bibliotheca anti-quaria et numaria eiusdem instituti*. Buda.
- MRÁVIK László
– 1988a Pulszky Károly emlékének. Budapest, Szépművészeti Múzeum.
– 1988b Pulszky Károly műve. In MRÁVIK László: *Pulszky Károly emlékének*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 5–17.
- MÚZSÁK KERTJE
2002 *Múzsák kertje*. A magyar múzeumok születése. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeum Egyesület.
- NAGY Árpád Miklós
2007 *CLASSICA HUNGARICA A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története a kezdetektől 1929-ig*. Holmi, XIX. évf. 4. sz. 469–485, XIX. évf. 5. sz. 617–637.
- PULSZKY Ferenc
1875 *Múzeumokról*. Vasárnapi Ujság 28–31. sz. 439, 454–455, 470–471, 486.
- PULSZKY Károly
1874 *Kalauz a magyar iparművészeti múzeum gyűjteményeihez*. Budapest.
- RADISICS Jenő
– 1885 *Képes kalauz a gyűjteményekben*. Budapest, Franklin
– 1897 *Ideiglenes kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeiben*. Budapest.
- RENNER Zsuzsa
2005 *Szakmai tanulmányterv a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum rekonstrukciós programjának előkészítéséhez*. Kézirat.
- RÓMER Flórius
– 1868a *Egy-két szó müiparunk izlési irányáról*. *Archaeologiai Értesítő*, 1868. I. évf. 2. sz. 27–28.
– 1868b *Ipar és művészet*. *Archaeologiai Értesítő*, I. évf. 4. sz. 85.
- SEMAYER Vilibáld
1902 *A nemzetközi gyűjtemény*. In SZALAY Imre et al.: *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest, Hornyánszky, 364–372.
- SINKÓ Katalin
2009 *A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898*. *Néprajzi Értesítő*, 91. évf. 35–80.
- SZALAY Imre et al.
1902 *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest: Hornyánszky.
- SZENTESI Edit
2006 *Görög szobrászattörténeti másolatgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század harmadik harmadában*. Ókor, 1. sz. 20–26.
- SZILÁGYI János György
– 1956 *Az Antik Osztály*. In POGÁNY Ö. Gábor – BACHER Béla (szerk.): *A Szépművészeti Múzeum, 1906–1956*. Budapest, Képzőművészeti Alap, 60–86.
– 1988 *Pulszky Károly vásárlásai. Ókori művek*. In MRÁVIK László: *Pulszky Károly emlékének*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 63–69.
- XÁNTUS János
1874 *Vezető a Magyar Nemzeti Muzeum Népis-meii gyűjteményében*. Budapest, Athenaeum.

In no man's land.

The Museum of Ethnography's exotic and antique collections at the turn of the 19th–20th century

The article traces the process lasting roughly half a century from around 1870 to 1920 when objects from Antiquity and Ancient Egypt as well as other non-European ethnographical and applied art objects and archaeological finds were brought to Hungary and migrated from one public collection to another “in search of” their final place. In the process they underwent numerous changes of meaning and museological context until, with the specialisation of disciplines that occurred in the early 20th century and as one of its consequences the necessary experts were trained and the frames created for scholarly and special collections, making it possible for those groups of objects to find a home.

Since the collecting scope of the Hungarian National Museum established in 1802 and for a long while the only public collection basically extended to the entire territory of the country, for many decades there was no museum in Hungary that could have undertaken as a programme to create collections from outside Hungary. It was the natural sciences department of the National Museum that, due to the nature of the scientific field, tried to expand this collecting scope as early as the 1830s, but in reality this was not achieved until it began to receive collections sent back to Hungary by people who had emigrated after the 1848–49 War of Independence. From the 1860s to 1870s the museum began to transform this department into a real world collection.

Baron József Eötvös foreign minister of the first Hungarian government formed as a result of the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and first president of the Hungarian Academy of Sciences instructed János Xántus who had earned great merit in natural science collecting to join the 1868–1870 Austro-Hungarian East Asian trade expedition in order to collect ethnographic objects for the National Museum. Xántus brought back more than 2500 East Asian ethnographic objects, antiquities and manufactured goods that became the core collection of the National Museum's Ethnographic Department established in 1872 and was later to become the Museum of Ethnography, and then, supplemented with items purchased at the 1873 World Exposition in Vienna, many of them ancient Greek objects, became part of the Museum of Applied Arts. For a decade and a half the Museum of Applied Arts became the principal repository of objects of that nature, when the emphasis in the museum's collecting and exhibition strategy shifted from the development of *crafts industry* towards *applied arts*. As a result the Antique and Early Egyptian objects lost their role, while among the Asian objects the museum wished to retain and increase only the objects that could be classified as high art. Consequently a large part of the collection was relegated to “no man's land”, more precisely, to the museum's stores.

A new turning point came in the 1890s with the birth of ethnography as a discipline, and partly as a consequence the situation of the Department of Ethnography was consolidated when that institution received the collection types that other museums (National Museum, Museum of Applied Arts, later the Museum of Fine Arts) did not want. All this was accompanied by another change in the museum meaning of the objects: from being works of art they became documents of cultural history. This meaning content was defended for close to a decade with considerable vehemence by the head of the Department of Ethnography when the newly established public arts collections (the Antiquities Department of the Museum of Fine Arts, and the Ferenc Hopp Museum of East Asian Art) discovered the artistic value of these same objects, and on these grounds laid claim to the objects, many of which had been preserved and displayed by the Department of Ethnography for decades.

This process that began in the 1910s was finally concluded in 1934, when the Egyptian Department was set up within the Museum of Fine Arts and took over the more than a thousand Ancient Egyptian finds that had been preserved in the Department of Ethnography, regardless of whether they represented high artistic value or were “merely” small objects representing everyday life.

Százéves vita a szászkezdí edények készí­ tési technikájáról

A kerámia szakirodalomban általánosan szászkezdínek nevezett kerámiatípus díszítési módjáról, melyet a sgraffitotechnikában határoztak meg, több mint száz éven át a magyar kutatókban nem merült fel kétség. Annak ellenére sem kérdőjelezte meg senki a karcolásos készí­ tési módot, hogy több technikai részletben a fazekasok is bizonytalanok, hiszen megbízhatóan, színvonalasan utánozni alig-alig sikerült valakinek. Arról, hogy a díszítés technikáját illetően Erdélyben Emil Sigerus és Mauritius von Kimakovitz között éppen száz éve erős indulatokat keltő vita alakult ki, és hogy Horst Klusch nagyszabenyi kutató harminc éve elektronmikroszkópos vizsgálatokra hivatkozva bizonyítottan látja, hogy nem karcolással, hanem a hímes tojások viaszos festéséhez hasonlóan batiktechnikával készültek a díszítmények, a magyar nyelvű szakirodalom mindedig semmiféle említést nem tett.

Ez a kerámiafajta 1766 és 1840, döntően pedig 1785 és 1815 között készült, és Erdélyben első­ sorban Küküllő és Szeben megye területén terjedt el. Korai volta ellenére meglepően sok példány maradt az utókorra. Csak a budapesti Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményében mintegy kétszáz darab van belőle. A budapesti aukciós kínálatok mutatják, hogy napjainkban sem kivételesen ritka a műtárgypiacon. Alapvetően kétféle edényformában ismerjük: bokályokat és egyazon formájú, csak méretben különböző, lapos tálakat, illetve tányérokat égettek belőlük, bár a Néprajzi Múzeum őriz egy 1814-es datálású hatalmas kancsót is.

A szászkezdí kerámiák talásofagasokon tartott, szobadíszítésre használt tárgyak voltak. Nemcsak formájuk egységes, hanem díszítésük is: szép sötétkék felület és lendületes, viszonylag kevés variációban fellépő, fehér rajzolat. Az edények fényes felületét végigsimítva a kezünkkel tapasztalhatjuk, hogy a motívumok belemélyülnek a kék rétegbe.

E rendkívül elegáns és dekoratív díszedény felé a népi kerámiák közül szinte egyszerre fordult a budapesti és az erdélyi műgyűjtők, valamint a kutatók figyelme. Pap János 1888-ban, a *Művészeti Iparban* megjelent, a magyar népi fazekasságról szóló összefoglaló tanulmánya részeként tett rólok említést. Ő volt az is, aki először írta le a díszítés feltételezett módját, melyet a már említett sgraffitotechnikával képzelt el (PAP 1888. 238). Petrik Lajos, aki vegyészként évtizedeken át végzett kerámiakutatásokat, és akinek személyes része is volt a technológiai vitában, egy év múlva ugyanott önálló tanulmányt szentelt a kék mázú edényeknek, *Az erdélyi kék sgraffitos edények* címmel. A későbbi technikai vita miatt érdemes e helyen szó szerint idézni, hogy akkor még miként írta le „a szóban lévő edények” készítését. „A közönséges, vörös fazekasagyagból formált tárgyakat égetetlen állapotukban kétszer, s pedig először fehér agyaggal és ennek megszikkadása után az edény külső felületét másodszer még kékre festett engobe-bal öntötték le. A kék engobe úgy készült, hogy fehér agyagot kék mázzal, vagy inkább smalte-tal, mely nem más, mint kobalttal kékre festett üveg, őröltek össze. Tudvalévő, hogy az ilyen különböző színű agyagok (engobe-ok) egymásra rakva összetartanak, feltéve, hogy a különböző agyagok szárítás és égetés alkalmával egyformán húzódnak össze. A leöntés technikájának alkalmazásánál a nehézség éppen az, hogy a különböző agyagokat úgy kell előkészíteni, hogy ezek a szárítás és az égetés alkalmával mind egyformán viselkedjenek. [...] az edényt a szikkadás után egészen a sgraffito módjára díszítették, t. i. a díszítményt a kék agyagrétegbe karcolták, minek következtében kék alapon, fehér, mélyített rajz keletkezett, és csak ezután mázolták és égették a tárgyakat.” (PETRIK 1889. 56.)

Valószínűleg nem volt előtte ismert, milyen nagy területen elterjedt, kedvelt és nagy számban felbukkanó kerámiafajta volt, mert akkor bizonyosan nem vélte volna úgy – több más későbbi kutatóval együtt –, hogy „kétségkívül mind egy mesternek vagy műhelynek a művei” (PETRIK 1889. 57). A szembeötlően meglévő színvonalbeli, kivitelezési különbségeket ugyanazon ember

1. kép. Virágos tányér 1797-ből
Kerék Eszter felvétele
Néprajzi Múzeum; 121869

személyes fejlődésének vélte, viszont szerinte a műhely fénykora 1799 és 1813 közé esett, „a mikor a mester hosszú kísérletek után technikáját a tökély legmagasabb fokára emelte” (PETRIK 1889.58.). Érzékelte a minőség romlását. A magas színvonalú technikai kivitelezés dicsérete után megjegyezte, hogy „Az ily modorban készült edényeken az 1813. évszámnál későbbit még nem láttam; valószínűleg ekkor halt meg ismeretlen mesterünk, de a műhely és ezzel a technika fiára vagy valami más utódjára szállhatott át, ki az öröklött receptek szerint még tovább dolgozott, de nem örökölte az öreg mester kiváló rajzképességét.” (PETRIK 1889. 58.) A tálakon lévő német nyelvű feliratok alapján megállapította, hogy szász termékek lehetnek.

Bátky Zsigmond 1905-ben adatközlésként ismertette a *Néprajzi Értesítő*-ben a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe akkortájt került ötvennégy tárgyat (BÁTKY 1905. 47–50). Petrik Lajos véleményét mindenben elfogadta, de tett még egy megállapítást. Ő irányította először e technika kapcsán a morva területek felé a figyelmet, mondván, hogy a cseh múzeumok gyűjteményeiben több hasonló megjelenésű 18. századi tál van, melyek, ha formára nem is tökéletesen azonosak, de a díszítésük módja és bizonyos motívumok rokoníthatók ezekkel.

Erdélyben a már említett Emil Sigerus volt az, aki többévtényi kutatást szánt erre a fazekastermekre. Kezdetben úgy vélte, hogy e darabok Agnetheln (Szentágota, Agnita, Románia) fazekasainak készítményei, de 1911-ben talált két tányért, mely közül az egyik a „Cantor Johannes Melas in Keisd anno 1808” felirat olvasható. Ennek nyomán Keisdre (Szászkezd, Saschiz, Románia) utazott, ahol beszélt a feliratban szereplő Johannes Melas unokájával. Fazekast nem talált, csak egy fazekascsaládból származó susztert, aki viszont a megörökölt formák segítségével még 1911-ben is készített kályhát annak, aki megrendelte tőle. A sgraffitotechnikát ő nem ismerte. Érdekessége a kályháinak, hogy azok nem a sajátos szászkezdí díszítési technikával készültek, az egyetlen ismert ottani eredetű kályha kék alapon fehér, kiemelkedő mintázatú. De talált Szászkezden Sigerus egy asszonyt 1911-ben, aki még emlékezett kislánykorából helyi fazekas 19. század közepi munkájára. Emlékei szerint fadarabbal karcolta ki az általa látott mester a díszítést a kék rétegből. Sigerus véleménye szerint emlékeznie kellett volna arra, ha máshogyan díszítették volna a termékeket (SIGERUS 1977d. 124). A stílus Szászkezdre lokalizálása innen ered, és ennek az asszonynak a visszaemlékezésén alapul a mai napig.

A szászkezdí fazekascéh 1702-ben alakult. A céh ládáját néhány levéllel meg is találta Emil Sigerus, de a fontosabb iratokat 1872 után a közeli Segesvárra szállították, ahol már a 20. század elején sem tudott a nyomukra bukkanni. Összegyűjtötte az összes nevet és monogramot, amit csak e kék díszű edényeken Németország, Csehország, Ausztria és Magyarország múzeumaiban talált, de egyetlenegy olyan sem volt köztük, mely megegyezett volna a néhány név szerint ismert szászkezdí fazekasmesterrel. Cantor Johannes Melasnak a „Keisd” feliratú tányéron szereplő

2. kép. Madaras tányér 1792-ből
Kerék Eszter felvétele
Néprajzi Múzeum; 28055

neve sem bukkan fel a céhládában maradt papírokon, mivel ő nem a készítő, hanem a tulajdonos volt, akinek újévi ajándékként rendelték a tányérokat.

Sigerus több darabot gyűjtött ebből a típusból, meg is állapította, hogy meglepően nagy területen terjedt el. Látta 1911-ben, hogy még több mint fél évszázaddal azután is, hogy már nem készül újabb ilyen tárgy, egy-egy háznál akár nyolc darab is van belőle. Tapasztalván, hogy a korai, bravúros technikai színvonalon készített 18. század végi darabokat a későbbiek jelentős színvonalaléssal követik, ő ismerte fel először, hogy nem egyetlen mester termékei (SIGERUS 1977c. 119). Felvetette, hogy az 1806 utáni edények esetleg nemcsak Kézden, hanem más településeken is készülhettek, mert világosabb, silányabb mázazásúak, szerényebb rajzkészségről, felkészületlenebb mesterről tanúskodnak. Azt feltételezte, hogy a vidéki lakosság, a parasztek részéről jelentkező ezen tárgytípus iránti megnövekvő piaci igény kielégítésébe falusi mesterek is bekapcsolódtak, és ez okozta a színvonal rohamos esését (SIGERUS 1977a. 109).

Emil Sigerus bejárta a Monarchia és Németország gyűjteményeit, párhuzamokat keresett. A már említett tárgycsoportot is megtekintette Csehországban. Megállapította, hogy valóban kék rétegbe karcolt kerámiát készítettek a morva területen a 17–18. század fordulóján, csak hogy annak fehérre égő az alapanyaga, és arra került a kék réteg. Ennek következtében a motívumokat bátran karcollhatták az agyagba, annak fehér lett a színe. Az erdélyi alapanyag viszont vöröstre égő agyag, melyet külön be kellett vonni fehér engobe-bal ahhoz, hogy a kék réteg alól majd fehér díszítmény kerüljön ki. Ezenkívül nincs feltűnő azonosság sem a formákban, sem a motívumokban a két készítőhely termékei között. Külön probléma, és erre már ő is felfigyelt, hogy a legfiatalabb ismert morva edény 1730-ból való, míg a legöregebb erdélyi szerinte az 1780-as évek közepéről, tehát a stílus közvetlen átvétele mesterről mesterre nem képzelhető el. Mindent összevetve több a különbözőség, mint a hasonlóság (SIGERUS 1977d. 128). Ő volt az is, aki az akkor fiatal szentágotai fazekas, Alfred Tekelt számára lehetővé tette, hogy 1907-ban a bécsi képzőművészeti iskolában kerámiakészítést tanulhasson. Célja az volt, hogy újra felélessze az addigra elfeledett sgraffitotechnikát.

Vitapartnere, Mauritius von Kimakovicz egy műhelynek tulajdonította a korai készítményeket, és úgy vélte, 1820 után talán a tanítványok próbálkoztak a technika továbbvitelével, de az akkori tárgyak nem állják ki a korábbiakkal az összehasonlítást. „A készítés máig titok maradt, az utolsó készítő elvitte magával titkát a sírba. Onnan látszik, hogy a készítés máig titok, hogy a tanult, képzett városi keramikusok sem tudják elkészíteni a hű másolatokat olyan sok kísérlet után sem, hogy sikerült volna a 18–19. századiaknak.” (KIMAKOVICZ 1911. 40.)

Ő ugyanis látta, hogy még a képzőművészeti iskolai tanulmányok és pár évnvi kísérletezés után sem sikerült Alfred Tekeltnek a sgraffitotechnikával elfogadható színvonalú edényeket előállítani. Az ő sikertelenségét azzal magyarázta, hogy az edény felületének egyenetlenségei között

3. kép. Nagykancsó 1814-ből

Kerek Eszter felvétele

Néprajzi Múzeum; 121863

a karcolással maradnia kell kék festéknymonak, ami különösen az égetéskor tűnik elő. Tekelt munkái szerinte nem kék-fehérek, hanem „kék a kéken” színűek voltak. Véleménye szerint az elnehezült kezű, alig képzett falusi mesterek nem lettek volna képesek a korai szakasz stilizált, szép rajzú motívumait hibátlanul, magabiztosan, lendületesen kifarcolni a kobaltkékkel színezett kék rétegből anélkül, hogy sehol az alatta lévő mintegy 0,1 mm vastag engobe-réteget ne sértsék meg, és ne karcoljanak bele a vörös agyagba. Pap János sem véletlenül csodálkozott el róluk írván: „[...] nem tudjuk, vajjon rajtuk a mester rajzképességét bámuljuk-e, melynek segítségével ékítményeit oly könnyedén az edényekre karczolta, vagy a kéz gyakorlottságát, mely a fehér réteget soha meg nem sérté, a rideg, fritos természetű kék engobeot soha ki nem csorbítá?” (PAP 1888. 238.) A fazekasság technikai részleteit nemcsak kutatásaiból, hanem saját kerámiakészítési gyakorlatából is ismerő Csupor István szintén kiemelte könyvében a százszéki edények díszítésének ismertetésekor annak rendkívüli nehézségét. Hiszen a sgraffitodíszítésnél a még nedves kék rétegbe kellett belekarcolni a motívumot, miközben megfogni is nagyon nehezen lehetett a tárgyat, mert nem száradt meg rajta a felső réteg. Különösen nehéz fogás esik a hátul jól láthatóan eszterga segítségével még külön le is kerekített aljú vagy

Katona Imre szerint habán módra formába öntéssel kerekre formázott fenekű lapos tálakon, tányérok (CSUPOR 2008.18).

Kimakovicz aprólékos megfigyeléssel azt állapította meg, hogy a díszítés nem történhetett a sgraffitotechnikával, hanem a húsvéti tojás viaszos díszítési módjához volt hasonló. A megformált edényeket fehér engobe-réteggel vonták be, majd kiégették. A kihült felületre tollal vagy ecsettel növényi zsiradék és forró viasz keverékével rajzolták fel a motívumot, majd ezután vonták be a kék réteggel. A vastag viaszvonalak hasonlóan viselkedtek, mint az engobe, a földfesték az írókás vagy szaruval díszített fazekasárukon: megtartotta a folyékony kék réteget a vonalak között, míg a festék a felületen egyenletesen elszórt. A kék réteg be sem fogta a viaszos felületet. Száradás után kissé felmelegítették az edényeket, ami lehetővé tette a viasz és az esetleg rajta lévő festék-réteg letörlesztését és a rajz előhívását. Véleménye szerint ezen égetés után jött a mázazás átlátszó mázzal és újabb kiégetés. Szerinte ez sokkal gyorsabb, javíthatóbb, egyszerűbb díszítési eljárás volt, mint a sgraffitotechnika, ez már a kémiai ismeretekben járatlan, alig képzett falusi mesterek számára is teljesíthető feladat volt (KIMAKOVICZ 1911. 39). A megfigyelései szerint a fehér-kék réteg találkozásakor a kék réteg szélén, valamint ott, ahol több fehér vonal van egymás mellett, a közükben vastagabb a kék réteg, ami karcolás esetén nem lehetne, de a vastag viaszréteg mint keret megtarthatta száradásig a szintén meglehetősen vastag kék bevonatot (KIMAKOVICZ 1911. 39).

Kimakovicz egy tál „Gunarr” felirata miatt Szászánadast (Nadesch, Nade, Románia) jelölte meg készítőhelyül, mert a rajta látható madár ábrázolása ezt vetette fel számára. Sigerus szerint a magyar szó nem jelent többet annál, mint hogy magyar megrendelő számára készült, hiszen közel van a Székelyföldre, s ebben igaza is volt. Már ekkor felvetette Kimakovicz, hogy az előrenéző madár csőréből induló girland sok esetben elég nyilvánvalóan írott „L” betűnek látszik, és úgy vélte, hogy az a készítőre utaló kézjegy, aki feltételezése szerint a Szászánadas környékén gyakori Leister vagy Luister családnevet viselhetett (KIMAKOVICZ 1911. 41). A madár csőréből leülő girland monogramként való értelmezését Sigerus teljességgel elvetette (SIGERUS 1977d. 124–125). Kresz Mária is úgy tartotta, hogy írott L betűként kell értelmeznünk a girlandot, és úgy tudta – a leírókartonok tanúsága szerint legalábbis –, hogy bizonyosan egy Lutz nevű százszéki fazekascsaládra utalnak. Ezt az adatot a legtöbb edény katonjára rá is írta, de sehol sem bukkantam nyomára annak – Kresz Mária kézíratai, feljegyzései közt sem –, hogy honnan származott ez az információja. Sigerus a Szászszéken tett látogatásáról leírta, hogy a neki még személyes emlékei alapján információval szolgáló idős hölgy birtokában talált hat darab 1840-es évvel datált tányért, melyen „M.L” monogram volt. A hölgy adatai szerint ez Michael Lutsch legény

névjele, aki Johann Bruckner fazekasnál dolgozott, és a hölgynek házassági ajándékkul készítette a tálakat (SIGERUS 1977d. 122).

Sigerus e vita kapcsán levélben megkereste Petrik Lajost is, aki kiállt a sgraffitotechnika mellett. A saját 1889-es tanulmányához képest azonban ekkor már úgy vélte, hogy kétszer kapott a megformázott edény fehér engobe-ozást: egyszer égetés előtt és egyszer azt követően, a kék réteg felvitele előtt (SIGERUS 1977d. 124). Sigerus kortársa, Roth Viktor is tudósított arról, hogy Szeben és Küküllő megye parasztházaiából került elő nagy mennyiségben ez a kerámiaféle. Az 1815 utáni készítményeket durva formájúnak és „beteges” díszítményűnek írta le, kiemelve, hogy a leggyakoribb elem a tulipán lett, noha a korai termékek virágai közt egyáltalán nem fordult elő (ROTH 1908. 146). A későbbiekben általánosan a karcolásos díszítést fogadta el ő is, akár csak a későbbi kutatók (OREND é. n. 12; SZÓCSNÉ GAZDA 2010. 7; CSUPOR 2008. 18–19; P. SZALAY 1998; 2003. 83–85).

Horst Klusch több munkájában is foglalkozott ezzel a fazekastermékkel (KLUSCH 1980; 2003; 2010), illetve egy tanulmányt is szentelt neki. Ő vitatja a sgraffitotechnikát, mert szerinte is megbukott minden karcolásos kísérlet. A madarak tollazatát, a madarak alatti vonalazás lendületeségét fáradságos gondnal, figyelmes és lassú munkával, sem csont-, sem fém- vagy faeszközzel nem lehet ki- és belekarcolni a megszínezett mázba – állítja. Megerősíti Kimakovicz azon véleményét, hogy a korongolás barázdáinál a keresztirányú vonalak karcolása nem oldható úgy meg, hogy ne maradjon a bordákban kék festéknyom. Márpedig a korai edényeken nincs kék festéknyom a motívumok alatt.

Az 1970-es évek végén végzett elektronmikroszkópos rétegvételekre hivatkozva állítja, hogy a vitában Kimakovicznak volt igaza, a díszítményeket nem karcolással vitték fel a felületre, hanem a már idézett viaszos módszerrel. Kijelentette, hogy az elektronmikroszkópos felvételeken egyértelműen láthatók az egymás feletti rétegek, és ezek szerint a helyes készítési technika alapvetően a Kimakovicz által megadott eljárás. A vizsgálat részletes leírását nem közölte, legalábbis nem hivatkozik ilyenre sehol, csak a summázott végeredményről írt. Némi eltérés van azonban az ólomház réteg helyét illetően a kettejük álláspontjában. E szerint az első égetés előtt fehér engobe-, vagyis földfesték réteget, majd átlátszó ólomházat kapott az edény, és ezt követte az égetés. A kihűlt edényestestére forró méhviasszal felrajzolták a díszítményt, és ezután az egészet bevonták kobalttal színezett ólomházzal, és ismét kiégették. A méhviasszal fedett részt be sem fogja a kék réteg, ezért maradt kék színeződés nélkül fehér a motívum felszíne. Ő nem említi előmelegítést, mint Kimakovicz, szerinte a második égetéskor lefolyik, illetve leég róla a viasz, és ha esetleg volt rajta kék máz, az is lefolyik róla (KLUSCH 1980; 1984. 139; 2010. 95). Beszámol arról, hogy jól látható, hogy a rétegek között hajszálrepedések vannak a létrejött felületi feszültségek miatt. Ha sgraffitotechnikával készülne a díszítés – írja –, akkor a mindent befedő ólomház miatt nem lennének rajta hajszálrepedések. Azt állítja, hogy ha elektronmikroszkóppal nézzük a rétegeket, akkor a fehér díszítést fedő és a kék felületet borító máz eltér egymástól, nem egységes máz fedi a kétszínű felszínt (ROSKA-KLUSCH 2010. 95). Hangsúlyozza, hogy az utánzó sgraffitotechnikával a még nedves kék engobe-ba karcolnak, de ezek mind felismerhetők, nem olyanok, mint az edények többsége.

A szászkédi kerámiát mint nagyon egységes, egyöntetű regionális csoportot szokás emlegetni, noha alaposabb megfigyelés után szembeszökő, hogy igencsak változatos formájú és díszítési variációi jelentek meg. Nem is képzelhető el, hogy olyan nagy mennyiséget, amennyi ezekből a több mint kétszáz éves tárgyakból máig megmaradt, egyetlen műhely, illetve annak utódai készít-

4. kép. Tányér az utolsó periódusból

Kerek Eszter felvétele

Néprajzi Múzeum; 20066

hették volna. Horst Klusch úgy véli, hogy 1780 után olyan sokféle – ügyességtől, fantáziától függő – megjelenése volt ugyanannak a motívumnak, hogy bizonyosan több helyen, de egymás közelében lévő fazekasműhelyben kellett készülniük (KLUSCH 1984. 138). Legalább hat műhelyt különböztetett meg. Ha ezek nem egyetlen településen termeltek, akkor véleménye szerint Kőhalom (Reps, Repea, Románia), Kaca (Katzendorf, Cața, Románia), Nagyszeben (Herman-stadt, Sibiu, Románia), a szomszédos Segesvár (Schäßburg, Sighișoara, Románia) és a már említett Szentágota fazekasairól feltételezhető, hogy átvették a készítés technikáját. Ezt a Néprijzi Múzeumban lévő tálasedények formájából készített statisztika is igazolta. A hagyományos népi fazekasság viszonyai között a forma mindig állandóbb volt a díszítésnél, nehezebben és lassabban változó, egy-egy műhely rövid időszakokban nagyon ritkán módosított a hosszú idő óta használt formán. A motívumok vándoroltak könnyen és gyorsan, követve az újonnan felmerült igényeket. A Néprijzi Múzeumban lévő 107 darab tálasedényről készített statisztika szerint már a készítés első szakaszában is alapvetően kétféle formavariáció jelentkezett. Nincs szignifikáns különbség a két csoport darabszáma között sem az évek (a legkorábbi 1786-os, a legkésőbbi évszám 1814-es), sem a motívumok (akár a korai, egy virágszálás, későbbi virágbokros vagy a madaras minta) megosztását tekintve, vagyis az 1780-as évek második felétől már mindenképpen több helyen kellett készülniük a tárgyakkal.

Horst Klusch is kizárja annak a lehetőségét, hogy morva területen vándorló szász vagy erdélyi fazekasmesterek, vagy onnan Erdélybe költözött mesterek származtathatták át a technikát. A nagyszebeni fazekascéh irataiban szereplő mintegy 450 mester életrajzi adataiból kiszámította, hogy a fazekasok átlagéletkora a 18. század első felében 42 év volt, mintegy 17 éves mestertelőkkel. Mivel a legkésőbbi korolt kék morva edény 1730-ból való, a Klusch által legidősebbnek ismert százkézi edény pedig 1766-os készítésű, az intervallum pontosan két mestergeneráció, vagyis kizárható a díszítőtechnika személyes átadása. Ráadásul az ismert morva edények kivétel nélkül talak, míg a kék kerámia első húsz évéből állítása szerint csak bokályok ismertek, és a motívumok sincsenek rokonságban egymással.

Sigerus és Petrik batiktechnika elleni vitájának egyik érve azon alapult, hogy a „Fett”-et, vagyis a méhviaszt ecsettel vitték fel az edény felületére, ami nem lehet egyenletes. Ez az ecsetes festésre valóban igaz, azonban Horst Klusch nem állítja, hogy ecsettel felvitt díszítésről lenne szó. A vonalak vastagsága és egyenletessége szaru vagy – Horst Klusch szerint – Malhornt, vagyis írka használatát feltételezi.

Minden kutató vita nélkül elfogadja azonban a habán eredetet. A Százkézzel szomszédos Deutsch Kreuzról (Szászkeresztúr, Crit, Románia) ugyanis közismert volt, hogy az Alvincon nem katalizált és ezért előzőtt habánok vándorlása során éppen 1764 és 1767 között ott telepedett le húsz habán család, és a helységben eltöltött rövid idő alatt fazekas égetőkemencét is felállítottak. A későbbi erdélyi művészettörténeti kutatások részeként került egy forrás B. Nagy Margit kezébe, mely szerint a habánok szétszóratásának egyik rövid állomása volt maga Százkéz is (hivatkozik rá: KATONA 1973. 249; 1976. 66; 1978. 52; BUNTA 1973. 80).

A Bethlen Gábor által 1621-ben Alvincra telepített szélsőséges protestáns vallású újkeresztyéneknek rendkívül magas szintű kémiai ismereteik voltak. Birtokában voltak az ónmázás fajanszkerámia készítőtechnikájának, és rendelkeztek megfelelő égetőkemencével. Írásos emlékeik szerint többféle ónmázás receptúrát használtak (WARTHA 1892. 214–219). Az erdélyi habán kerámia egyik fő jellegzetessége éppen a kék mázas vagy a kék alapon főleg fehérrel festett edény volt, olyannyira, hogy több évtizedig elfogadott egyöntetű vélemény szerint minden ilyen edényt Erdélyben készítettek. Később nyilvánvalóvá vált, hogy Felső-Magyarország habán telepein is születtek kék mázas portékák, de az arányuk a fehér alapúhoz képest elenyésző volt, míg Erdélyben nagyon is gyakran, és elég nagy mennyiségben égettek ilyen árut.

Ismeretes a szászok és a habánok elkeseredett harca és ellenségeskedése a piacokért. A habánoknak fejedelmi privilégium biztosította a szabad árusítást, a szászoknak mégis sikerült elérniük, hogy városaikból kitaltsák a habán termékeket. Nem közvetlenül e tanulmány keretében tartozik, de közbevetőleg meg kell említenünk, hogy fontos lenne számba venni a kék szín használatának korai korszakát úgy Felső-Magyarország, mint Erdély kerámiatörténetében. Nem tartható ugyanis, hogy rendre eltekintünk attól a tényről, hogy Erdélyben az 1620-as évektől nagy számban készültek fehér alapon kézzel is díszített, majd a 17. század közepétől teljes felületen kék színnel fedett bokályok, talak, kancsók, korsók, melyeket nemcsak a fejedelmeknek, hanem mindenkinek eladhattak. Ugyanakkor az erdélyi szász kerámiák néhány épen maradt, nehezen datálható, talán a 17. század végéről származó, karcolt kontúrozású, fehér, zöld, kék színnel festett, nyakán „szamócás” díszű kupája kapcsán pedig fel kell vetnünk a német kőcseréppel, az

ügynevezett *Steinzeuggal* való kapcsolatot, illetve az annak utánzására való törekvéseket. Ismeretes, hogy a szász települések mindig szoros kapcsolatot tartottak fenn német anyaországukkal, iparuk jelentős németországi hatás alatt állt. Felső-Magyarország német lakosú városaiban is bukkantak fel olyan tárgyak, melyek környezetük magyar településein nem fordultak elő, viszont a német lakosság háztartásaiban igen. Valószínűleg így lehetett ez az erdélyi szászok körében is a Németországban, főleg a Rajna mentén készített kőcserép termékekkel, melyek egyik karakterisztikus típusa kék-fehér díszítésű volt, karcolt kontúrokkal. A *Steinzeug* kerámia előállításához a történeti Magyarország egész területén nem bányászható megfelelő agyag, ezért nálunk ez a kerámiafajta nem készült, nem is terjedt el. Ez az oka, hogy a mégoly erős német hatás és rendszeres kapcsolatok ellenére a magyarországi és erdélyi fazekasság eltérő utat járt be, mint az osztrák vagy a cseh, de főleg a német. Ha megnézzük Köln, illetve a közeli Frechen, Raaren, Kreussen, Westernwald 17. századi kupáit, kannáit, szembeszökő a hasonlóság a korai szász ólomházas kupák némelyikével, melyekkel valószínűleg a német kőcserép kupákat kívánták utánozni. Mindez a kék szín általánosabb jelenlétét is felvetheti a 17. század második felében Erdélyben. Alkalmazása ráadásul nem igényelt különleges szaktudást, de főleg különleges égetőkemencét. És ekkor még nem ejtettünk szót a Krakkó felől az Erdélyi

Fejedelemség felé irányuló erős lengyel kulturális hatásról, amelynek többek között része volt sokkal korábban, már a 16. század közepének vegyes mázas (ón és ólomházas egyazon tárgyon) kályhacsempéin is a kék szín jelenléte (Havassy, szerk. 2002; Gyuricza 1992; Boldizsár et al. 2010).

Katona Imrének minden bizonnyal igaza volt akkor, amikor azt állította, hogy „Nem hagyható figyelmen kívül, hogy éppen Erdélyben a habánokkal évtizedekig harcban álló szász keramikusok között alakult ki a kék habán kerámiának egy olyan változata, az ún. kék sgraffitós-kerámia, mely tulajdonképpen a kék habán kerámia egyszerű fazekasok által előállított változata. Önmagában az a körülmény, hogy a habánoknak ez az árutípusa éppen Erdélyben, a szász fazekasok körében talált utánzásra, mutatja, hogy itt, s éppen a kék kerámia körül alakult ki a legélesebb harc a habánok és a helyi fazekasok között” (Katona 1973. 248). „A kék sgraffitós kerámia tulajdonképpen ilyen fehéredényességből a fazekasságba átmentett és továbbvitt kerámiatípus. Nem véletlen, hogy a kerámia kialakulását ott keresik a kutatók, ahová a habánok katalizálásuk után kerültek” – írta 1974-ben (Katona 1974. 66). Ő a „sgraffitós” technikát, ahogy mindig hívta, sohasem vonta kétségbe, bár arra felfigyelt, hogy ez az egyetlen díszítési technika, amely a habánok termékein sohasem jelent meg. Jelen volt azonban a német Steinzeug bizonyos típusain.

A kék fedőrétegről azonban különvéleménye volt: félfedő máznak tekintette, és a készítmény technikát is részletezte. „[...] e sgraffitós edények nem ún. »fazekasmunkák, melyek közönséges fazekasműhelyekből kerültek ki«, hanem »fehéredényesek« készítményei. Ugyanis – mint az edények vizsgálatából kiderült –, nem úgy készültek, ahogyan azt Pap János 1888-ban megállapította – s az ő nyomán Petrik 1889-ben megerősítette –, hanem »fehéredényes« technikával. Ez azt jelenti, hogy a megszáradt edényt először fehér ónmázba mártották és kiégették, majd késsel színezett ónoxidos ólomházba (félfedő máz) mártották. A kívánt mintának megfelelően a kék máz az edényről hegyes tüvel lekaparták a fehér ónmázig. A rajzolás nem igényelt semmi különleges óvatosságot, mert a fehér ónmáz ráégetettsége következtében nem fenyegetett az a veszély, hogy az alaptest felkarcolódik és az agyag vörös színe áttűnik.” (Katona 1974. 65; 1983. 46). Amint az ugyanebben a kötetben olvasható anyagvizsgálatok eredményei tanúsítják, az ónmáz használatának feltételezése nem állja meg a helyét (lásd Bajnóczi et al. tanulmányát e kötetben). Katona úgy látta, hogy ilyen erős kék szín nem állítható elő engobe-bal, csak mázzal. Az anyagvizsgálatok alátámasztják, hogy a kék réteg ténylegesen máz, és nem pedig engobe.

5. kép. Tulipános díszű bokály
Kerék Eszter felvétele
Néprajzi Múzeum; 51.31.494

A díszítőtechnika habán eredetét erősíti egy viszonylag ritkán előforduló díszítmény, egy függőlegesen szimmetrikus szőlőtöke, melynek egymás mellett és egymás fölött lévő fürtjeit dupla vonalú indák veszik körül. Láthatjuk egy sok kis madárral kiegészülő tál képét 1802-ből Horst Klusch műveiben (KLUSCH 1980. 67; ROȘKA–KLUSCH 2010. 214. kép) és évszám nélküli bokály fotóját Csupor István könyvéből (CSUPOR 2008. 74. kép). A kolozsvári Néprajzi Múzeumban őriznek egy világoskék színű, négyoldalú, szögletes, csavaros öntetű palackot, melyről okkal feltételezhető, hogy Alvincon készült habán munka. Ennek a palacknak az egyik oldalán ugyanilyen szőlőtöke látható (ROȘKA–KLUSCH 2010. 518. kép).

Nem volt lényegi vita a kutatók között viszont a készítés korszakolásában.

Első korszak: 1765–1800

E korszakot kevés növényi ornamens és erős habán hatás jellemzi a formák és a motívumok tekintetében. Ekkor jelent meg a jellegzetes madaras díszítmény két állandósult variánsa is. A tálasedényeken többnyire egy nagy motívum (virág vagy állat) látható, a tárgy felületét nem osztották fel vonalakkal, a tányérok pereme legtöbbször díszítetlen, a tálakén egyszerű minta van. A bokályok egy részének ehhez hasonló a szerkezete és a motívumai is. Három típusa van ennek a korszaknak:

1. Balról jobbra ívelten induló száron kacsokkal, karéjos levelekkel kísért egyetlen óriási, stilizált virágfej, mely lehet napraforgó, szőlőfürt, szív alakú, vonalazott közepű vagy ananászszzerű, ívekből álló, középen vízszintesen kettévágott virág. Az ananász kedvelt eleme volt a 18. századi erdélyi kerámiaművességnek, különösen kályhacsempéken fordult gyakran elő. Az évszám a szár által bezárt ívbe került. Az 1790-es évek második felében gyakran a felsorolt elemek közül egy másik virág kisebb méretben jobboldalt kiegészítette ezt a díszítményt. Ebben a formában előfordul még 1800 után is, de a század első évtizedében elmúlt ezeknek a stilizált motívumoknak a divatja.

2. A madaras motívumnak, melynek legkorábbi darabjai 1786-os és 1787-es datálásúak, néhány kezdeti, kevésbé sikerült vagy különleges forma után két állandó típusa volt. Legtöbbször a jobbra előrenéző, pikkelyszerű tollrajzú, hegyes szárnyú variáció fordult elő. Jellegzetesen ívelt csőréből 1799 után többnek girland lóg, amely írott „L” betűt formáz. Ezt tehát a készítő névjelének szokták tekinteni. A madár lába alatt mindig egy balról induló, lendületes, mindig lefelé keskenyedő vonalazás van, erről a vonalazásról írta Kimakovicz a vitairatában, hogy azt karcolással a szükséges lendülettel nem lehetett elkészíteni (KIMAKOVICZ 1911. 39). A láb mellett szerepelt a teljes évszám, az „Anno” szót a madarasokhoz soha nem írták oda. Fölötte mindig vízszintesen, nem a madár csőréből hátrahajolva, hanem balról jobbra feküdvé virágszál van. A korai elemek közül megtalálható egy habános levél, melyből később állandó alakú tulipán lett, de lehet szőlőfürt vagy a spirális körökből rajzolt, felhőszerű motívum. A lényegesen ritkább típus ettől csak annyiban különbözik, hogy a madár kissé hegyesebb fejű, és hátrafelé néz. Értelemszerűen ennél a rajznál a csőréből nem lóghat le girland.

3. A később részletesebben is bemutatott tulipánfejes csoportjuk a korabeli szász bokályokkal megegyezően vízszintes vonalakkal három díszített mezőre osztott. Úgy a kompozíció, mint a díszítmények visszaközszönnek a fehér alapon ecsettel felvitt kék díszítésű szász kerámiákról: többnyire egymással összekötetésben nem lévő tulipánfejek alkotnak sordízt rajtuk valamilyen geometrikus elemmel váltakozva. Évszámos példányaik az 1780-as évekből valók, de kevésbé datált csoport a többinél. A legkorábbi 1783-ban készült.

Második korszak: 1800–1815

Újabb, kevésbé stilizált, naturálisabb, merevebb kompozíciójú virágtövek jelentek meg a régiek mellett. A Néprajzi Múzeum mintegy kétszáz példánya alapján egyértelmű, hogy fokozatosan eltűntek a korábbi korszak stilizált napraforgói és ananásza; helyüket természetűen megrajzolt gyöngyvirágok, nefelejcskek, tulipáncsokrok, szegfűk vették át. Nem az előző korszak lendületes, többnyire balról jobbra hajlított, ívekkel kísért szárán ültek ezek az új virágok. Eltűntek a korábban nélkülözhetetlen kacsok, hosszú, visszahajló levelek, helyettük merev száron csúcsos, felemás színű levelek alkotják a motívumot. A kivitelezés színvonala azonban még kifogástalan. A madaras díszítés magas színvonalon készült, kedvelt díszítménye volt ennek a korszaknak is.

A kivitelezés színvonala erősen romlott. Változott a forma: szász formájú torkos bokályok – csöszterű nyakkal – vették át a habános karcsú forma helyét. A rajz vonalai sokkal vékonyabbakká váltak. Ezek az edények – amint a kutatók többsége szóvá is tette – már mind egyértelműen karcolással készültek, jól látszik a vonalakon. Ezek a vonalak azonban nem olyan egyenletes szélességűek és nyugalmat sugárzóak, mint a korai darabokon láthatók. Gyenge a rajz és a kivitel minősége is. A karcoláskor gyakran nem tudtak a fehér földfesték fölött maradni, rendszeresen belekarcoltak a vörös agyagba is.

Ezek az edények minden jel szerint igen kapósak lehettek, így érthető, ha minél több műhely próbálta utánozni őket. E típus iránt ébredt fel először a műgyűjtés érdeklődése, máig ennek a fajtának a legmagasabb az ára a népi fazekastermékek közül. Utánzásával, hamisításával valószínűleg sokan próbálkoztak az évtizedek során. Mit tekintünk az úgynevezett szászkézdí típusú edények közül utánzatnak? Sigerus annak tekintette a kései korszak termékeit is (SIGERUS 1977a. 109). Valóban megfontolandó, hogy az első két készítési periódus után készült gyengébb minőségű termékeket ne tekintsük-e máris utánzatoknak, hiszen jól láthatóan nemcsak a motívumok változtak meg, hanem a készítés technikája sem a régi volt ekkor már. Lehetséges, hogy a vallásuk miatt üldözött és továbbköltözött habán utódok elvitték magukkal a technikát? Ők ugyanis nem adták ki a közösségen kívülre szakmai ismereteiket.

A kutatók mindannyian szóvá tették, hogy a 19. századtól erősen megváltozott mind a mázazás, mind a díszítés színvonala. Leginkább azzal magyarázták, hogy az eredeti technikát ismerő mester vagy mesterek kihaltak, és utánuk olyan generáció próbálkozott a készítéssel, mely nem volt birtokában ugyanazon kémiai és technológiai ismereteknek. Tény, hogy az 1780–1790-es évek termékeinek nyugalmasan egyenletes, vastag vonalait felváltották a vékonyabb, szemmel is jól láthatóan karcolt vonalak. Az 1810 utáni évekből pedig több olyan nagyon gyatra rajzú példány is maradt ránk, amelynél már nem tudtak a fehér réteg fölött maradni, és belekarcoltak a vörösre égő agyagba is. Fontos annak hangsúlyozása, hogy az 1810-es éveknek nem minden terméke silány és rossz minőségű, a szegfűs, gyöngyvirágos, felemás levelű változatnak mind a színe, mind a rajz és a kivitelezés minősége kifogástalan. Az érdekes éppen az, hogy míg több edényen szemmel látható és egyértelmű a karcolásos díszítés, a koraiakon nem ilyen egyértelműen látható ugyanaz. Lehet, hogy csak a gyakorlottság és tehetség különbsége okozta a látható eltéréseket, és csupán azt bizonyítják, hogy több helyen és nem egy műhelyben készültek a termékek.

Ebből a szempontból is külön figyelmet érdemel a már említett tulipánfejekkel díszített tányérok és bokályok csoportja. A Néprajzi Múzeum kereken kilencven darab bokályából tizenkettő tartozik ide, valamint két tányér. A bokályok felületét a többiekkel ellentétben vékony vízszintes vonalakkal több mezőre tagolták: két vagy három sorban két-három, egymással szerves (szár, levél) kapcsolatban nem álló díszítmenny, többnyire tulipánfej és egy visszahajló X-et formázó elem váltakozása alkotja a sordíszit. Mindegyiken ott van egy viszonylag naturális megfogalmazású tulipánfej. Míg a habának nagyon kedvelték a datálást a tárgyaikon, ezek többségéről hiányzik az évszám, csupán három példányon szerepel dátum, azok viszont meglepően koraiak: 1783 (ltsz.: 51.30.771), 1786 (ltsz.: 51.33.24) és 1794 (ltsz.: 51.33.31). E szerint a korai időszak termékei, szinte korábbiak a mintául szolgáló fehér alapon ecsettel festett szász bokályoknál. Úgy a formájuk, mint a díszítésük kompozíciója és annak elemei ugyanis a 18. század végén és a 19. század elején készült, fehér földfestékes alapon ecsettel felvitt kék díszítésű erdélyi szász bokályokéinak felelnek meg, melyeket jelenleg homoróddarócinnak tekintünk (vö. ltsz.: 51.30.675, 51.30.684, 51.30.708, 121882, 121888). Sigerus szerint Székelyszomborban (Sommerburg, Sommerburch, Jimbur, Románia) is készítettek hasonlókat (SIGERUS 1977a. 104). De míg a fehér alapon kék színű, ecsetes, tulipános szász típust festették tálasedényekre is, a tulipános szászkézdí bokályoknak nem jellemző a tálasedény variációja. Egyszerű rajzú tulipánok feltűnnek még néhány bokályon virágtöves változatban is, ezek elég gyenge rajzúak, és mind az 1810-es évek után készülhettek, nem ehhez a csoporthoz tartoznak.

A tulipánfejes bokályok másik különlegessége, hogy kivétel nélkül mindegyiknek kék színű a széle, és a belsejében a száznál néhány milliméter vastagságban belülré is került a kék rétegből. Az első két korszakban készült más díszű bokályok széle egyöntetűen és egyértelműen fehér, belül kék foltok nélkül. E típuson kívül néhány egészen korai darabnak – köztük a legkorábbi, 1768-as bokálynak (CSUPOR 2008. 93. kép, 1768) –, valamint az 1840-es évekre vagy későbbre datált és a hasonló tulipánfejekkel díszített virágtöves díszű példányoknak a szája széle és belseje kék színű belül (ltsz.: 121858, 51279, 51.30.778). Az 51.33.24 leltári számú, 1786-os datálású tárgyon hátul a fül két oldalára került az évszám. Ez a datálási mód csak a korabeli homoróddaróci kék színű,

ecsettel festett bokályokon és kannákon fordul még elő (CSUPOR 2008. 135–136. kép, 1786-os kanna, 1793-as bokály). Minek tekintjük ezt a csoportot? A szászkézdi edények egy önálló típusának, mely önálló műhelyben vagy esetleg valamely környező fazekashelyen készült? A szász ecsetes típus szászkézdi technikával készített variánsainak? Vagy akár még vissza is datált utánzatoknak? A legjobb talán önálló, a Homoróddarócon vagy Székelyszomborban, esetleg Brassóban készült típusként meghatározni ezt a tulipános díszű csoportot, ahol a kedvelt, fehér alapon ecsettel felvitt kék festésű bokályokat a piacon szintén keresett „szászkézdiés” változatban is elkészítették.

A kései, az 1810-es években készült edények többsége szemmel jól láthatóan bizonyosan karcolással készült. Éppen azért, mert ezeknél egyértelműen látható a készítés sgraffitotechnikája, felmerülhet a kérdés, hogy a virágszálás és madaras edények esetében miért nem látható szemmel követhetően ugyanez. Elképzelhető-e, hogy ha több helységben készültek ezek a termékek, akkor akár egymás mellett is élhetett egy ideig a két technika? Talán nincs még egy olyan tárgycsoport a kerámiákon belül, amely ennyire felvetné az utánzás, másolás, hamisítás problémáját viszonylag rövid intervallumon belül.

Annak ellenére, hogy e kék rétegű, fehér vonalas díszű kerámiaféle iránt elsőként támadt fel az érdeklődés, még ma is több a kérdőjel vele kapcsolatban, mint az egyértelmű válasz. Újabb ásatási leletek, a szászkézdi fazekasok és az erdélyi habánok 1760–1790 közti vándorlásaira és foglalkozásaira vonatkozó anyagkönyvi és levéltári források nélkül továbbra is csak valószínűsített feltételezés a habán eredet. A készítőhely(ek)re és a készítőik személyét illető kérdésekre tendenciózus levéltári kutatástól, de főleg a szász településeken végzett ásatások révén előkerült félkész és rontott termékeket rejtő selejtgödörök feltárásától remélhetünk választ. Fazekas selejtgödörök vagy edényfelirat tanúsága nélkül azt sem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy valóban jogosan nevezzük-e szászkézdiinek ezt a típusú kerámiát.

A magyar szakirodalomban soha senki nem kérdőjelezte meg a díszítés sgraffitotechnikáját annak ellenére sem, hogy a modern felszereltségű fazekasok többsége sem nagyon tudta ugyanazt a színvonalat elérni, ha ilyen kerámiát akart készíteni. Emil Sigerus neve annak ellenére sem fordul elő semmilyen magyar nyelvű szakirodalomban, hogy ő lokalizálta a típust (valószínűleg Bunta Magda személyes kapcsolatain keresztül került bele a magyar kutatás köztudatába Szászkézdi neve, de anélkül, hogy tudni lehetett volna, honnan és kitől származik a meghatározás). Horst Klusch rendszerint német nyelven publikál, és évtizedek óta rendszeresen részt vesz az évente megrendezett nemzetközi fazekastémájú szimpózium munkájában, így előadása és több tanulmánya alapján a német nyelvterületen általánosan elfogadják a megállapításait. Magyarul először egy európai uniós projekt keretében megvalósult osztrák–szlovák–magyar, *KERAMIK³ – égetett idill. Típusok, régiók, múzeumok* című kiállítás katalógusában jellemzik következetesen batiktechnikával a szászkézdi kerámiákat (PESCHEL-WACHA 2005. 97–101). A szerző a bécsi Österreichisches Museum für Volkskunde kerámiagyűjteményének kurátora, aki szintén rendszeres résztvevője a több mint harminc éve minden szeptemberben megrendezésre kerülő Hafnerei Symposiumnak, hasonlóan Horst Kluschhoz. Claudia Peschel-Wacha az ő német nyelvű publikációira támaszkodva határozta meg a kiállítás katalógusában a kék mázú edények díszítési technikáját.

Miután a magyar nyelvű szakirodalomban is megjelent a viaszos díszítésmódra való hivatkozás, fontossá vált a két vélemény, az érvek és a felmerült szempontok megismerése. Ez a tanulmány nem kíván állást foglalni a két készítési technika között. A Nemzeti Múzeum irányítása alatt induló habánkutatás részeként 2011 nyarán lehetőség nyílt két szászkézdi edény anyagmintás vizsgálatára. Az ehhez való segítségnyújtás szándékával gyűjtöttem össze és mutattam be valamennyi felmerült készítési variációt, elképzelést részletesen. De az elvégzett – és ebben a kötetben közreadott eredményekkel végződött – anyagvizsgálatok sem tudnak a díszítési technika kérdésére választ adni. Csupán fazekasaink kísérletezőkedve adhat reményt a díszítőtechnika tisztázására.

Irodalom

- BÁTKY Zsigmond
1905 Kék sgraffitos edényeink. Néprajzi Értesítő, VI. 47–50.
- BAJNÓCZI Bernadett – NAGY Géza – MAY Zoltán – TÓTH Mária
2011 Adalékok a százszéki kerámiák készí­ tési technikájához anyagvizsgálatok alapján. Néprajzi Értesítő 93. évf. 95–109.
- BOLDIZSÁR Péter – KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor
2010 A dióagyóri vár 16–17. századi kályhacsem­ pői. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. (Borsod- Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 8.)
- BUNTA Magda
1973 Az erdélyi habán kerámia. Bukarest, Krite­ rion.
- H. CSUKÁS Gyöngyi
2001 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Fa­ zekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szitá­ sok árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- CSUPOR István
2008 Erdély népi kerámiaművészete. Budapest, Novella.
- GYURICZA Anna
1992 Reneszánsz kályhacsempék Északkelet- Magyarországról. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. (Borsodi kismonográfiák, 37.)
- HAVASSY Péter (szerk.)
2002 Gerencserek, kályhások, tűzvígyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Gyula, Békés Megyei Önkor­ mányzat Múzeumok Igazgatósága Erkel Ferenc Múzeuma. (Gyulai katalógusok, 11.)
- KATONA Imre
– 1973 A késő-habán kerámia és a XVIII. századi fajansz néhány kérdése. Művészettörténeti Értesítő, 4. sz. 233–253.
– 1976 A habán kerámia Magyarországon. II. javít­ ott, bővített kiadás. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
– 1978 A magyar kerámia és porcelán. Képzőmű­ vészeti Zsebkönyvtár. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
– 1983 Habán művészeti emlékek Magyarorszá­ gon. Budapest, Múzsák.
– 2001 Habánok Magyarországon. Budapest, Gesta.
- KIMAKOVICZ, Mauritius von
1911 Die kobaltblaue Keramik Siebenbürgens. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgi­ sche Landeskunde, Jg. 34. Nr. 3–4. 37–42.
- KLUSCH, Horst
– 1980 Siebenbürgische Töpferkunst. Bukarest, Kriterion.
– 1984 Die siebenbürgische kobaltblaue Keramik. In LIESENFELD, Gertraud (Red.): Vergleichende Keramikforschung in Mittel-Europa. Referate des 14. Internationalen Hafner-Symposiums, 1981. Kittsee. Kittsee, In Selbstverlag des Österreichis­ chen Museums für Volkskunde Ethnographisches Museum Schloß Kittsee, 127–142.
– 2003 Siebenbürgen – Schmelztigel von Kera­ mikformen und Symbolmotiven. In KLUSCH, Horst (Red.): Aus der Volkskunde der siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, Honterus, 201–220.
- OREND, Misch
1933 Krüge und Teller. Hermannstadt, Closius.
- PAP János
1888 A magyar fazekas ipar. Művészeti Ipar, III. évf. 226–246.
- PESCHEL-WACHA, CLAUDIA
2005 Die Keramiksammlung des Österreichischen Museums für Volkskunde in Wien. A bécsi Osztrák Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményé­ nek története. In BEITL, Matthias– PLÖCKINGER, Veronika (Red.): Keramik³-gebrannte Idylle. Typen/Regionen/Museen. Kerámia³-égetett idill. Típusok/régiók/múzeumok. Kittsee, Ethnogra­ phisches Museum Schloss Kittsee. 48–102.
- PETRIK Lajos
1889 Az erdélyi kék sgraffitos edények. Művészeti Ipar, IV. évf. 56–60.
- ROȘKA, Karla – KLUSCH, Horst
2010 Keramik aus Siebenbürgen. Keramikerzeug­ nisse der Zünfte, der Manufakturen, der Habaner Werkstatt aus Siebenbürgen. Hermannstadt, Honterus.
- ROTH, Viktor
1908 Die Keramik. Geschichte des Deutsche Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Strassburg, J. H. Ed. Heitz.

SIGERUS, Emil

- 1977a [1919] Siebenbürgisch-sächsische Töpferwaren. In uó: Volkskundliche und Kunstgeschichtliche Schriften. Bukarest, Kriterion, 99–110.
- 1977b [1908] Siebenbürgisch-sächsische Töpfergeschirr. In uó: Volkskundliche und Kunstgeschichtliche Schriften. Bukarest, Kriterion, 111–117.
- 1977c [1907] Das siebenbürgische Sgraffiati-Geschirr. In uó: Volkskundliche und Kunstgeschichtliche Schriften. Bukarest, Kriterion, 118–122.
- 1977d [1912] Die siebenbürgischen Sgraffiati-Gefäße. In uó: Volkskundliche und Kunstgeschichtliche Schriften. Bukarest, Kriterion, 118–129.

P. SZALAY Emőke

- 1998 Szászkezdői kerámia a Déri Múzeumban. Látóhatár, VII. 25–31.
- 2003 Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban, II. Debrecen, Ethnica.

SZÓCSNÉ GAZDA Enikő

- 2010 Székelyföldi sgraffito kerámia. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum.

VIDA Gabriella

- 2008 Díszedények. In FEJŐS Z. (szerk.): Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum, 161–226.

WARTHA Vince

- 1892 Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester naplója. In uó: Az agyagipar technológiája. Budapest, K. M. Természettudományi Társulat, 214–219.

GABRIELLA VIDA

Century-old debate over the technique used by Szászkezd potters

The study sums up what is known of a regional pottery type. It was made in the territory of Romania, in Transylvania, by Saxons (ethnic Germans), was also popular with Hungarians and was fashionable from the 1780s to the end of the 1810s. Jugs and plates were made from it. It has a white linear ornamentation embedded in a thick blue glaze. Its origin has been linked to extremist Protestant Habans (Hutterites, Anabaptists) who knew how to make tin-glazed faience and produced such ware in Transylvania for 150 years. It was made within a small region, but it is not known whether in a single locality (Szászkezd), or in several settlements in the vicinity. The ornamentation is very uniform, the main motif is generally a big flower or animal drawn with lines and unarticulated. The early objects are of high standard, but both the glaze and drawing of later objects is of poor quality.

The study sums up the debate that has been conducted on the technique used for the ornamentation. According to one opinion, the ornamentation was scratched into the layer of cobalt oxide glaze before it dried, down to the lower white earth colour layer covering the sides of the vessel, then a lead glaze was added and the pot was fired. Another opinion held that a mixture of hot vegetable oils and wax was used to draw the ornamentation on the body of the vessel covered with white earth colour, a blue layer was then added, followed by firing and lead glazing. The study does not adopt a position, it simply presents the arguments that have been put forward. Until recently even the order in which the different layers were applied and the materials used were not known for certain, but this has now been clarified with a materials test. A report on the results can be read elsewhere in this volume.

Adalékok a szászkerámiák készí­te­si technikájához anyagvizsgálatok alapján

Bevezetés

A szászkerámi edények készí­te­si technikájának problémakörét, az erről folytatott vitát Vida Gabriella cikkünkét megelőző tanulmánya ismerteti (VIDA, 2011). A kérdéses technikai részletekre keressük a választ a máz nagy felbontású szöveti és mikroanalitikai (elektronmikroszondás) vizsgálatával, amely lehetővé teszi a rétegek felviteli sorrendjének megállapítását és kémiai összetételük meghatározását.

Előzetesen a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményéből öt szászkerámi edényen (három tányér és két bokály) tájékoztató jelleggel roncsolásmentes kémiai elemzést végeztünk hordozható röntgenfluoreszcens spektrométerrel. A további részletes vizsgálatokhoz két tányér (ltsz.: 100.891, évszám: 1787 és ltsz.: 121.867, évszám: 1794; 1-2. ábra) sérült mázából választottunk le kicsiny (milliméteres méretű) darabokat, amelyek tartalmazták a máz alatti világos színű réteget is, de az edények vöröses kerámia alaptestét már nem. A leválasztott darabok a kék mázat, a díszítést és a kettő átmenetét képviselik (3. ábra).

Vizsgálati módszerek

A roncsolásmentes röntgenfluoreszcens méréseket Thermo Scientific Niton XL3t 900 típusú kézi hordozható elemzőkészülékkel (XRF) végeztük. A készülékhez He-palack csatlakoztatható az úgynevezett könnyűelemek méréséhez (Mg, Al, Si, P, S, Cl). A gépben lévő röntgensugár 50 kV gyorsítófeszültségű, Ag-anódos, Peltier-hűtéses. A készülék nagy teljesítményű Si-PIN típusú félvezető detektorának felbontása 195 eV (a Mn $K\alpha$ -csúcsának félértékessége). A készülékkel minőségi és mennyiségi kémiai elemzést tudunk elvégezni a Mg és az U közti tartományban. A mennyiségi kiértékelést a készülék az úgynevezett alapvető paraméterek módszerével végzi, kiegészítve Compton-normalizációval. Ehhez öt, gyárilag beépített kalibrációs csomag közül lehet választani a mintának megfelelően. Jelen méréseket a „bányászati kalibrációban” végeztük. A mérések hossza két perc volt, ami alatt a gép mind a négy szűrővel (Main, High, Low, Light) végigméri az elemeket a legoptimálisabb gerjesztés céljából. Egy-egy szűrőt harminc másodpercig használ jelen beállítás szerint. Egy mérésnél a mintán egy nyolc milliméter átmérőjű körnek megfelelő terület/felület átlagösszetételét mérjük. E terület pozicionálását a géphez a beépített CCD-kamera segítségével végeztük. Az edények kerámia alaptestét, kék mázat és fehér díszítést vizsgáltuk, amelyeken minden vizsgált tárgy esetén lehetőség szerint két-két párhuzamos mérést végeztünk, és a mérések átlagát közöljük. Egyik tárgynál mázhiány miatt a máz alatti világos réteget (engobe-ot) is meg tudtuk mérni. Az alábbi elemek koncentrációját adjuk meg: Si, Pb, Sn, K, Ca, Mg, Al, Fe, Ti, Co, Ni és As.

A nagy felbontású szöveti és a mikroanalitikai vizsgálatokat a szászkerámi tányérokra leválasztott mázdarabokon a máz keresztmetszetére merőlegesen végeztük, ehhez műgyantába ágyazott, polírozott és szénrel legőzölt preparátumokat használtunk. Az elektronmikroszondás vizsgálat Oxford Instruments INCA Energy 200 típusú energiadiszperzív röntgenspektrométerrel (EDS) felszerelt, JEOL Superprobe-733 típusú műszerrel történt. Az elektronmikroszondával készített úgynevezett visszaszórtelektron-képeken a máz szöve (mikroszerkezete) látható. A mázak üveges mátrixból, benne „úszó” zárványokból és egykori buborékok utáni kerekded pórusokból állnak. A különböző zárványok jól megkülönböztethetők egymástól és az üveges mátrixtól az átlagrendszámtól függő, eltérő kontrasztjuk alapján (például az SiO_2 - és földpát-

szemcsék sötétnek látszanak az ólomtartalmú mázhoz viszonyítva, míg az arzéntartalmú zárványok világosak). A zárványokat minőségi, esetenként mennyiségi kémiai elemzéssel azonosítottuk. A mázak üveges mátrixának és a máz alatti rétegnek a kémiai összetételét pontszerűen, esetenként 10 μm átmérőjű elektronsugárral elemeztük (elemzési körülmények: 20 kV gyorsítófeszültség, 6 nA elektronáram, 40 mp számlálási idő). Az üveges mázban a jellemző alkotóelemeket mértük meg (Si, Pb, Na, K, Ca, Mg, Al, Fe, Cl, beleértve a színezőként használt Co-t és a kísérő Ni, As elemeket), a máz alatti engobe-rétegnél a Si, Pb, Na, K, Ca, Mg, Al, Fe és Ti elemeket. Az egyes elemek koncentrációját oxidos formában adjuk meg (a klórt kivéve). A mennyiségi elemzések az elektronok által a minták elemeiből gerjesztett karakterisztikus röntgensugárzás egyes vonalainak intenzitása alapján, a háttér levonása után, standardokkal összehasonlítva készültek (standardként természetes és mesterséges fázisokat használtunk). A vizsgált anyag és a standardok összetételei különbségéből származó mátrixhatásokat a PAP korrekció vette figyelembe. Kis, a kimutatási határ alatti koncentrációk esetén a háttér statisztikus ingadozása nagyobb, mint az adott elem csúcsa, emiatt negatív koncentrációértékek is megjelennek. Bár ezeknek nincs fizikai jelentésük, elhagyásuk a mérési eredményeket torzítaná (például átlagolás-kor), másrészt következtethetünk belőlük a kimutatási küszöbre, ezért ezeket is feltüntettük.

A mázban jelen lévő kristályos fázisok kimutatása és a máz alatti fehér réteg ásványos összetételének meghatározása röntgen-pordiffrakciós analízissel történt, amelyhez PHILIPS PW 1730 típusú, Bragg-Brentano elrendezésű diffraktométert használtunk.

Eredmények

A roncsolásmentes röntgenfluoreszcens spektrométerrel végzett elemzések alapján a kék területek fő alkotóeleme a szilícium, az ólom és a kálium, kisebb mennyiségben a vas, emellett tartalmaznak kobaltot, nikkelt és arzént (1. táblázat). A fehér díszítéseknél lecsökken a kálium, kobalt, nikkelt és arzén mennyisége, ami arra utal, hogy ezek az elemek elsősorban a kék területeken dúsulnak. A készülék a gyárilag beépített kalibrációt használva kevesebb ólomot és általában kevesebb szilíciumot mér a díszítéseknél. Az elemzések egyértelműen jelzik az ón hiányát úgy a kék területeken, mint a díszítéseknél.

A leválasztott mázdarabkák sztereomikroszkóp alatt átmetszetben kék színűek vagy – amennyiben a díszítésből származnak – áttetszőek-halványan színezettek. Több darabkánál a kék máz láthatóan nem homogén: felső része világosabb kék, vagy oldalirányban elvékonyodik, színe világosabbá válik. A máz alatti réteg – amely a leválasztott darabkákon inkább sárgásrózsaszín, mint fehér – jól megkülönböztethető szemcséket tartalmaz, többek között vöröses (vasas?) fázisokat is (3. ábra).

A röntgen-pordiffrakciós vizsgálat szerint a máz alatti világos réteg kvarcból, földpátból és/vagy rutilból, anatózból, gipszből (?) és hematitből (?) áll (4. a ábra). A világos réteg szöveti szempontból közepesen osztályozott: az ásványszemcsék mérete részben $\sim 10 \mu\text{m}$ vagy az alatti, részben (a szemcséknek körülbelül a fele) elérheti az 50 μm -et, alakjuk koptatott-enyhén szögletes (5. és 6. ábra). Tehát a réteg szövetét tekintve nem (üveges) máz, hanem engobe. Kémiai összetételében az XRF-mérés szerint a szilícium mellett az alumínium dominál (1. táblázat), amit az elektronmikroszkopos elemzések is alátámasztanak (lásd később). Alumíniumtartalma jellemzően nagyobb, mint a kerámia alaptesté (1. táblázat). A XRF-vizsgálattal kimutatott $\sim 1\%$ Ti a rutil és anatóz (mindkettő titán-dioxid, TiO_2) jelenlétével magyarázható.

Az engobe feletti máz a vizsgált metszetekben 100-120 μm vastagságot ér el. Mindkét tárgy kék mázdarabkái hasonló szövetet mutatnak (5. és 6. ábra). A kék máz a visszaszórtelektronképeken jól láthatóan inhomogén: alsó része általában sötétebb, és sok zárványt tartalmaz, míg felső része világosabb, és alig tartalmaz zárványt. A máz alsó részének üveges mátrixa sem egyenletes kontrasztú, foltokban sötétebb (lásd 5. b és h, valamint 6. c és h ábrák). A máz alsó és felső részének határa egyenetlen, de a sötétebb és világosabb területek átmenete többé-kevésbé éles. Néhány kerekded pórus az alsó, sötétebb részben vagy az alsó és a felső rész határán fordul elő.

A máz alsó és felső részének eltérő kontrasztja, illetve az alsó rész mátrixának inhomogenitása kémiai különbséghez kötődik, amit az ólom és szilícium eloszlási térképe jól mutat (5. c és d, 6. i ábra). Minél sötétebb a mátrix, annál kisebb az ólomtartalma, és nagyobb a szilíciumtartalma. A szilícium a máz alsó részében, míg az ólom a máz felső részében dúsul. Pontelemzések

Tárgy (évszám)	Mért terület	Si (%)	Pb (%)	Sn (%)	K (%)	Ca (%)	Mg (%)	Al (%)	Fe (%)	Ti (%)	Co (%)	Ni (%)	As (%)
tányér ltsz. NM 100.891 (1787)	alaptest	17.88	0.21	<0,01	2.55	5.16	<1,41	6.45	4.74	0.37	<0,04	<0,01	0.08
	engobe	15.02	0.28	<0,01	1.56	1.93	<0,79	11.04	3.23	1.10	<0,03	<0,01	0.18
	kék	7.23	8.64	<0,01	1.57	0.16	<0,94	<0,34	0.28	<0,01	0.14	0.06	2.10
	fehér díszítés	6.89	7.92	<0,01	0.27	0.17	<0,92	<0,32	0.12	<0,01	0.04	0.01	1.49
tányér ltsz. NM 121.867 (1794)	alaptest	17.20	0.01	<0,01	2.32	4.83	<0,76	6.15	4.49	0.41	<0,04	<0,01	0.01
	kék	9.28	9.54	<0,01	1.86	0.22	<0,91	<0,33	0.33	<0,01	0.22	0.12	1.72
	fehér díszítés	8.20	8.90	<0,01	0.60	0.21	<0,92	<0,33	0.28	<0,01	0.13	0.08	1.51
tányér ltsz. NM 51.30.263 (1810)	alaptest	14.35	0.23	<0,01	2.28	8.73	<1,34	5.14	4.42	0.36	<0,21	<0,01	0.22
	kék	9.80	9.45	<0,01	2.18	0.38	<1,23	<0,46	0.25	<0,01	0.08	0.28	1.82
bokály ltsz. NM 51.33.27 (1817)	alaptest	17.87	0.31	<0,01	2.62	5.51	<1,33	6.13	4.82	0.42	<0,04	<0,01	0.13
	kék	15.26	7.42	<0,01	2.38	0.22	<1,15	<0,46	0.49	<0,01	0.17	0.41	2.20
	fehér díszítés	14.71	5.15	<0,01	0.51	0.34	<1,24	<0,49	0.51	0.03	0.10	0.23	1.50
bokály ltsz. NM 51.30.771 (1783)	alaptest	20.40	0.01	<0,01	2.76	4.20	<0,69	6.27	3.91	0.45	<0,04	<0,01	<0,01
	kék	11.27	8.92	<0,01	2.17	0.27	<0,95	<0,36	0.26	<0,01	0.19	0.12	2.78
	fehér díszítés	11.10	5.82	<0,01	1.27	0.30	<0,86	<0,33	0.31	0.02	0.13	0.09	1.97

1. táblázat. Százkézdí edények tájékoztató kémiai összetétele (tömegszázalék) hordozható röntgenfluoreszcens spektrométerrel végzett mérések alapján

Dölt értékek: kimutatási határ alatt

Oxid (tömeg%)			SiO ₂	PbO	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	FeO	TiO ₂	CoO	NiO	As ₂ O ₃	Cl	Ossz.
5b. ábra	1a	kék réteg	71.56	0.18	0.13	8.62	0.64	0.20	0.16	4.53	-	1.48	0.51	5.21	0.09	93.31
	2a	kék réteg	65.99	8.66	0.17	6.88	0.40	-0.30	0.04	4.18	-	1.49	0.79	4.59	0.17	93.07
	3a	ólomház	42.35	41.54	0.30	6.07	0.12	0.00	0.22	1.97	-	0.22	-0.04	1.65	-0.03	94.35
	4a	ólomház	40.11	45.73	0.30	5.73	0.20	-0.18	0.23	0.60	-	0.11	-0.14	0.92	0.07	93.69
5h. ábra	1b	engobe	40.34	0.94	0.95	11.82	1.30	0.55	31.63	0.87	2.34	-	-	-	-	90.73
	2b	kék réteg	67.00	2.98	-0.04	7.43	0.42	0.43	0.11	4.14	-	2.60	0.50	4.71	0.13	90.41
	3b	átmenet	44.32	35.70	0.18	5.57	0.32	0.26	0.13	2.23	-	1.00	-0.09	1.69	0.03	91.34
	4b	ólomház	36.32	47.09	0.20	5.76	0.30	-0.11	0.19	1.03	-	0.58	0.14	1.36	-0.10	92.77
5j. ábra	1c	engobe	43.35	1.72	0.55	4.96	1.12	0.74	32.22	2.76	0.47	-	-	-	-	87.89
	2c	engobe teteje	31.19	38.52	0.57	3.42	0.53	0.19	23.76	0.10	1.07	-	-	-	0.16	99.51
	3c	ólomház	24.67	68.64	-0.04	0.48	0.31	-0.03	1.72	0.17	-	0.57	0.20	0.89	0.33	97.93

2. táblázat. Kémiai összetétel elektronmikroszondával végzett pontelemzések alapján (ltsz.: 100891).

A mérések helyét lásd az 5. ábrán

Oxid (tömeg%)			SiO ₂	PbO	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	FeO	TiO ₂	CoO	NiO	As ₂ O ₃	Cl	Ossz.
6c. ábra	1a	kék réteg	68.93	4.19	0.53	7.72	2.03	0.26	0.01	5.07	-	1.92	0.94	4.51	0.04	96.16
	2a	átmenet	51.97	32.53	0.21	6.13	0.87	0.43	-0.23	3.13	-	1.07	0.74	1.73	0.08	98.65
	3a	ólomház	47.50	39.47	0.13	5.95	1.02	0.04	0.15	1.68	-	0.60	0.17	0.80	0.07	97.59
	4a	ólomház	47.49	41.69	0.52	6.12	0.63	-0.07	0.09	1.02	-	0.79	0.55	0.73	0.21	99.78
6e. ábra	1b	engobe	38.50	0.91	0.15	3.29	1.54	0.53	29.03	0.86	3.58	-	-	-	-	78.39
	2b	engobe teteje	40.28	1.35	0.61	11.02	1.45	0.41	27.30	0.40	1.03	-	-	-	-	83.85
	3b	kék réteg	61.79	11.86	0.05	6.86	1.78	0.22	0.03	4.27	-	2.21	0.91	2.10	0.18	92.26
	4b	kék réteg	59.22	19.85	0.08	6.68	0.90	0.46	0.01	3.82	-	1.82	0.83	2.04	0.12	95.83
	5b	ólomház	45.60	39.36	0.19	5.90	1.02	0.24	0.22	2.48	-	0.93	0.05	1.03	-0.13	96.90
6f. ábra	1c	engobe	50.16	1.71	0.08	2.98	0.80	0.28	39.10	1.62	0.59	-	-	-	-	97.32
	2c	engobe teteje	38.39	13.59	0.21	10.96	0.69	0.47	28.88	0.87	1.10	-	-	-	-	95.16
	3c	ólomház	33.01	60.06	0.29	1.81	0.91	0.22	1.06	0.48	-	0.31	0.89	0.03	0.06	99.11
	4c	ólomház	33.34	60.37	0.02	1.78	1.01	0.16	0.48	0.81	-	-0.18	0.41	0.11	0.11	98.42
6h. ábra	1d	kék réteg	63.50	11.36	0.36	7.89	1.26	0.22	-0.07	4.00	-	1.91	0.48	2.25	0.14	93.30
	2d	átmenet	54.29	26.30	0.23	6.57	0.56	0.35	-0.11	3.41	-	2.22	0.74	2.10	0.13	96.78
	3d	ólomház	47.25	34.81	0.31	5.98	0.57	0.27	0.19	2.64	-	1.70	0.08	0.88	0.26	94.94
6k. ábra	1e	engobe	37.78	2.97	0.19	2.30	2.02	0.29	28.57	1.13	2.65	-	-	-	-	77.88
	2e	engobe teteje	39.46	13.09	1.31	8.31	1.30	0.25	28.41	0.32	1.23	-	-	-	-	93.68
	3e	ólomház	30.50	60.86	0.46	1.58	0.68	0.12	2.44	0.34	-	0.20	-0.26	-0.03	0.08	96.97
	4e	ólomház	29.85	61.53	0.03	0.97	0.99	0.39	0.80	0.58	-	0.14	0.54	0.13	-0.21	95.72
	5e	ólomház	29.78	63.66	0.32	1.12	0.68	0.22	0.79	0.57	-	0.45	0.04	0.12	0.00	97.74

3. táblázat. Kémiai összetétel elektronmikroszondával végzett pontelemzések alapján (ltsz.: 121867).

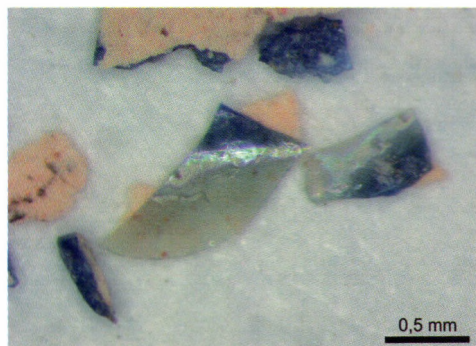
A mérések helyét lásd az 6. ábrán

1. ábra. Szászkezdői tányér, 1787
Kerék Eszter felvétele
Néprajzi Múzeum; ltsz.: 100891

2. ábra. Szászkezdői tányér, 1794
Kerék Eszter felvétele
Néprajzi Múzeum; ltsz.: 121867

3. ábra. A 100891 leltári számú tárgy leválasztott mázdarabkái

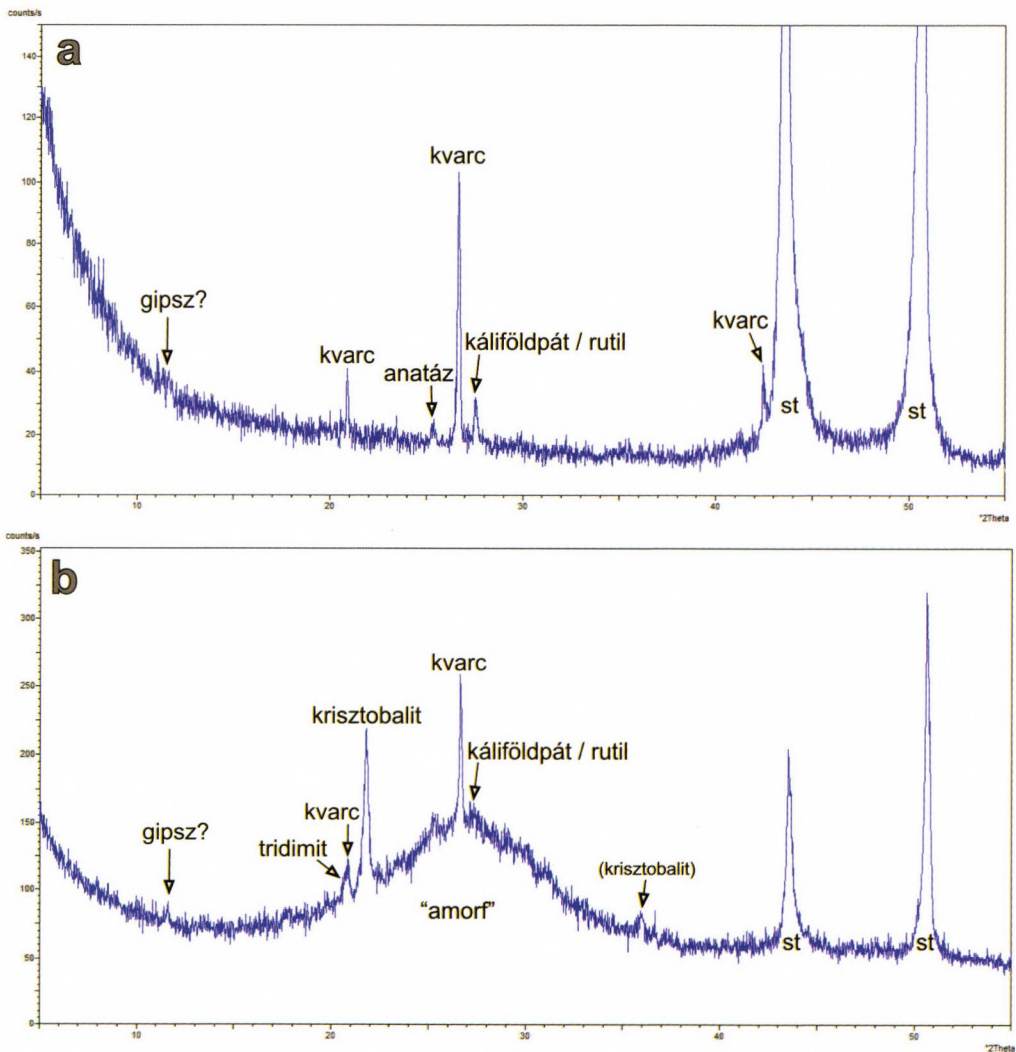
csony a máz mindkét részében (általában $\leq 0,3$ tömegszázalék Al_2O_3 , egyes pontelemzésekben előfordul $0,9$ tömegszázalék Al_2O_3).

A máz kobalt-, nikkelt-, arzén- és viszonylag nagy vastartalma a kék színt okozó színezőanyag hozzáadásával magyarázható (5. és 6. ábra, 2–3. táblázat). A máz alsó részének mátrixa ~ 2 tömegszázalék CoO -t, ~ 1 tömegszázalék NiO -t, ~ 5 tömegszázalék As_2O_3 -t és ~ 5 tömegszázalék FeO -t tartalmaz. Az ólomban dúsabb felső mázrészben is megjelenik ez az elemtársulás, azonban a máz széle felé haladva egyre kisebb koncentrációban (2–3. táblázat).

A máz felső része alig tartalmaz zárványokat: kevés, lekerekített, sötét kvarc- és kisebb mennyiségben földpátszemcse (káliföldpát és plagioklász) jelenik meg, amelyek az alsó, kobaltdús mázrészben is kimutathatók. Lekerekített (visszaoldott) alakjuk alapján a mázhoz adagolt homok maradványai lehetnek.

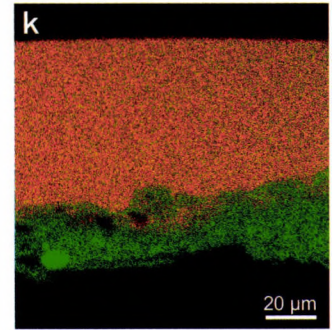
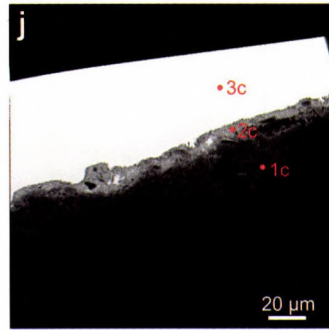
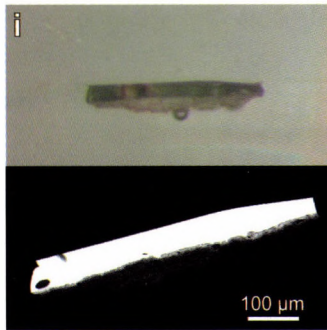
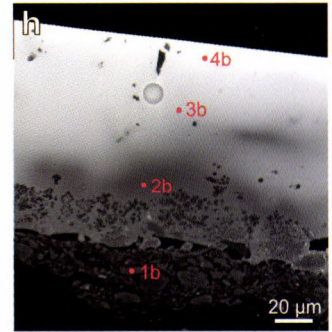
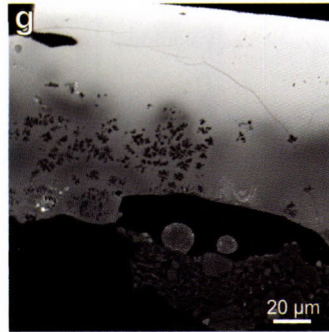
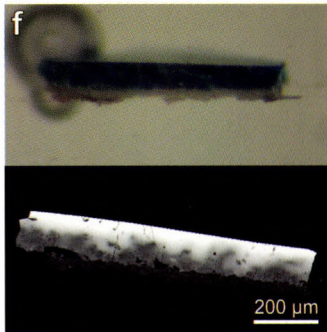
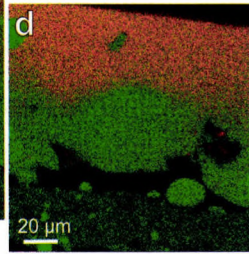
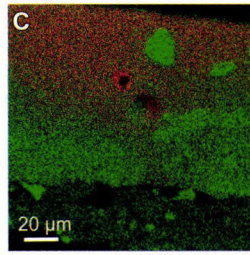
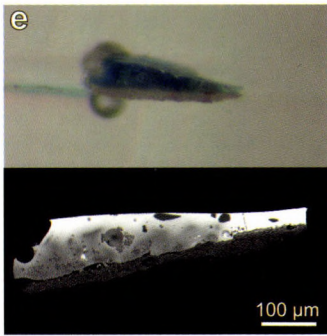
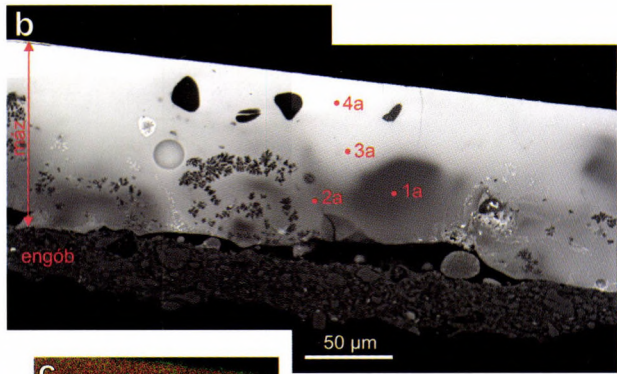
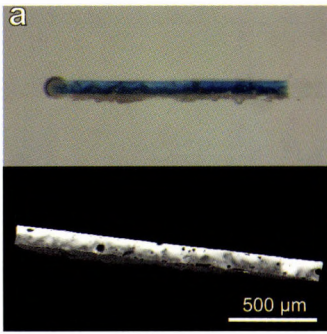
A felső, ólomdús részhez viszonyítva a máz alsó része zárványokban gazdag, és ezek több típusát tartalmazza. A máz alján, a világos színű réteg felett $10\text{--}20\ \mu\text{m}$ -es méretű, kerekded, szürke,

alapján az alsó mázrészben az ólomtartalom $\sim 0,2$ és ~ 25 tömegszázalék PbO , a szilíciumtartalom ~ 54 és ~ 74 tömegszázalék SiO_2 között változik (5. és 6. ábra, 2–3. táblázat). A világosabb, felső mázrészben az ólomtartalom eléri a $43\text{--}49$ tömegszázalék PbO -t, ezzel párhuzamosan az SiO_2 -tartalom lecsökken 50 tömegszázalék alá. Folyósítóként (olvadáspont-csökkentőként) a mázban ólom mellett alkália, pontosabban kálium mutatható ki, az alsó részben mennyisége eléri a 9 tömegszázalék K_2O -ot, a felső részben a koncentrációja valamivel kevesebb (~ 6 tömegszázalék K_2O). A mázhoz esetlegesen adagolt kősót jelző nátrium és klór mennyisége elhanyagolható, nyomokban, illetve a kimutatási határ körüli mennyiségben fordulnak elő (2–3. táblázat). Az alumínium koncentrációja hasonlóan ala-

4. ábra. a) Engobe (máz alatti világos réteg) röntgen-pordiffraktogramja (Iatsz.: 100891); b) kék színű mázdarabka (az alatta lévő engobe-bal együtt) röntgen-pordiffraktogramja (Iatsz.: 121.867)
St: standard

szilíciumban dús szemcsehalmazok találhatóak (például 6. b ábra). A szemcsehalmazok lehetnek a máz nyersanyagának fel nem oldódott maradványai vagy a máz kiégetése és lehűlése során kikristályosodott zárványok. A szürke szemcsehalmazokból sötétebb (sötétszürke-fekete), 5 µm-nél kisebb (ritkán ennél nagyobb) méretű kristályok fejlődnek ki, illetve nőnek rájuk (lásd 6. b ábra). A sötét kristályok a máz alsó részében megjelenő kvarcsemmekre is rájönnek. Szemcseméretük a világos színű rétegtől távolodva nő. Előszeretettel alkotnak virágszerű halmazokat, amelyekben a kristályok sugárirányban helyezkednek el (7. a-b ábra). SiO₂ tartalmuk nagyobb, mint a szürke halmazoké (emiat sötétebbek), morfológiájuk alapján a máz röntgen-pordiffraktogramjában (4. b ábra) megjelenő krisztobalít-, esetleg tridimitfázissal (mindkettő SiO₂) azonosíthatók, amelyek a kiégetéskor és az azt követő lehűléskor újonnan keletkeznek a mázban.

5. ábra. A 100891 leltári számú tárgy mázmintái

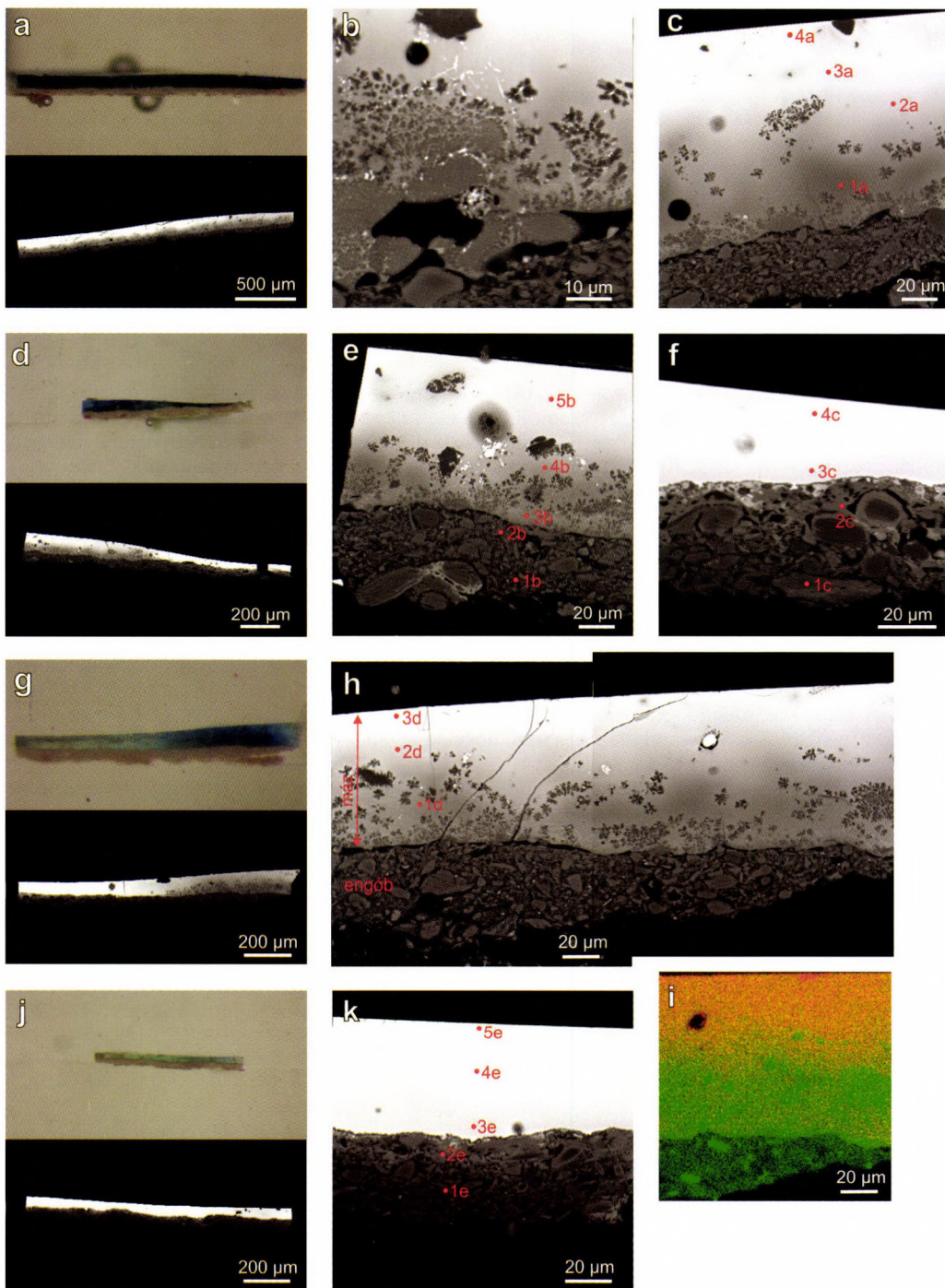
Kék mázdarabka sztereomikroszkópos képe (a, felső) és szövete (a, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (b, visszaszórtelektron-kép), ugyanezek területek ólom- és szilíciumeloszlási képe (c, d, narancs szín: ólom, zöld szín: szilícium). Kék mázdarabka (egyik végén átmenettel átlátszó mázba) sztereomikroszkópos képe (e, felső) és szövete (e, alsó, visszaszórtelektron-kép). Kék mázdarabka sztereomikroszkópos képe (f, felső) és szövete (f, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (g, h, visszaszórtelektron-képek). Átlátszó mázdarabka sztereomikroszkópos képe (i, felső) és szövete (i, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (j, visszaszórtelektron-kép), ugyanezen terület ólom- és szilíciumeloszlási képe (k, narancs szín: ólom, zöld szín: szilícium). A piros pontok az elektronmikroszondával végzett elemzések helyét jelzik (a mérési eredményeket lásd a 2. táblázatban)

A zárványok másik csoportja a színezőanyaghoz kapcsolódik. A szürke, alakatlan vagy kerekded, $\sim 20\text{--}30\ \mu\text{m}$ méretű nikkeldús szemcsehalmozok (7. c–f ábra) a mázhoz adagolt pigment maradványai. NiO-tartalmuk ~ 67 és ~ 90 tömegszázalék közötti, amelyet változó mennyiségben kobalt, arzén és vas kísér. Két mázdarabkában nikkelt-arszenid zárványt is találtunk. Elsősorban a pigmentszemcsék peremén és körülöttük, ritkán a szemcséken belül világos-fényes kiválások-zárványok jelennek meg (7. c–f ábra), amelyek arzénben dúsak. Hasonló arzéndús zárványok önállóan is megjelennek a máz alsó részében, $1\text{--}5\ \mu\text{m}$ méretű, világos tükkszerű vagy apró ($\sim 1\ \mu\text{m}$ alatti) szemcsékből álló gyöngysorok formájában (például 7. a–c ábra). Az arzéndús tük egykori buborékok utáni pórusokban (7. g ábra) vagy a máz legalsó részén dúsulnak, esetenként ránőve az engobe-ra. A zárványok összetételében az arzén mellett megjelenik $40\text{--}60$ tömegszázalék PbO, ennek alapján valószínűleg ólom-arszenát-fázisnak felelnek meg. Az arzén és ólom mellett kalcium és kálium, egyik mázdarabkában pedig antimon is kimutatható a szemcsék összetételében. Az arzéndús zárványsorok jól láthatóan a nikkeltartalmú pigmentszemcsékből indulnak ki (7. e–f ábra). A sötét krisztobalitikristályokat is közrefogják, a zárványsorok átszelik a krisztobalithalmazokat (például 7. a ábra), mindez arra utal, hogy az arzénát kikristályosodása általában a krisztobalitik kiválása után történik.

A fehér díszítések felé haladva a máz oldalirányban elvékonyodik, vastagsága $30\text{--}60\ \mu\text{m}$ -re csökken le (5. e, 6. d és g ábra). Az elvékonyodással párhuzamosan fokozatosan eltűnik a máz alsó, sötétebb, kobaltdús része, ezzel együtt a zárványok (pigmentszemcsék, arsenát- és krisztobalitikristályok) is eltűnnek. A máz a visszaszórtelektron-képeken világosabbá válik, azaz ólomkoncentrációja megnő (például a 6. d–f ábrán látható mázdarabka elvékonyodó végén a PbO-koncentráció 60 tömegszázalékot ér el, 3. táblázat). Az elvékonyodó máz alatti engobe felszíne folyamatos, karcolás nyoma nem látható.

A fehér díszítést képviselő áttetsző (esetként halványan kékre színezett) mázdarabkák (5. i és 6. j ábra) szövete homogén, szinte zárványmentes, csak ritkán tartalmaznak lekerekített kvarc- vagy földpátszemcsét. Ólomtartalmuk meghaladja a 60 tömegszázalékot, megközelíti a 70 tömegszázalék PbO-t, míg a SiO_2 -koncentráció 30 tömegszázalék alá csökken (2–3. táblázat). A kobaltdús mázrészt fedő, ólomban gazdag mázrészhöz viszonyítva a kálium, vas, kobalt, nikkelt és arzén koncentrációja lecsökken (2–3. táblázat). A díszítést képviselő mázdarabkák közül csak egyben találtuk $\sim 0,2\ \text{mm}$ szélességben felszakadt engobe nyomát.

Figyelmet érdemel a máz és az engobe határfelülete is. Ahol az engobe-ot a máz kék, kobaltdús része fedi, a határon üregek-repedések alakultak ki, azaz az engobe és a kék máz eltávolodott egymástól (5. b, g, 6. b, c, e, h ábra). Több esetben az eltávolodott mázból kerekded, szürke szemcsékben dús darabkák váltak le, és tapadtak az engobe-hoz. Ezzel szemben ahol a kék, kobaltdús mázrészt hiányzik (azaz a díszítések felé átmenve), az ólomház jól tapad az engobehoz, azzal összeízesült, amit a máz-engobe határon újonnan kialakult, néhány μm -es tűs-táblás kristályok (ólomtartalmú káliföldpát?) is jeleznek (7. h, i ábra). Mind a kék, kobaltdús mázrészt alatti, mind az ólomban gazdag máz alatti engobe-ban kimutatható az ólom (körülbelül $1\text{--}3$ tömegszázalék PbO; 2–3. táblázat). A díszítés alatti engobe teteje jellemzően világosabb, azaz ólomban dúsult, amit az ólom és a szilícium eloszlási térképe is mutat (5. j–k ábra). Az engobe SiO_2 -ben és Al_2O_3 -ban dús anyag (Al_2O_3 -tartalma meghaladhatja a 30 tömegszázalékot, 2–3. táblázat), tetején jelentős ólomdúsulás mellett megnövekedett káliumtartalmat is mértünk (2–3. táblázat).

«

6. ábra. A 121867 leltári számú tárgy mázmintái

Kék mázdarabka sztereomikroszkópos képe (a, felső) és szövete (a, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (b, c, visszaszórtelektron-képek). Kék mázdarabka sztereomikroszkópos képe (d, felső) és szövete (d, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (e, f, visszaszórtelektron-képek). Kék és színtelen (átlátszó) mázdarabka sztereomikroszkópos képe (g, felső) és szövete (g, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (h, visszaszórtelektron-kép), ugyanezen terület ólom- és szilíciumeloszlási képe (i, narancsszín: ólom, zöld szín: szilícium). Átlátszó mázdarabka sztereomikroszkópos képe (j, felső) és szövete (j, alsó, visszaszórtelektron-kép), nagyított szöveti képe (k, visszaszórtelektron-kép). A piros pontok az elektronmikroszondával végzett elemzések helyét jelzik (a mérési eredményeket lásd a 3. táblázatban).

látat). Az ólomház PbO-tartalma kissé csökken az engobe felé haladva, míg az SiO_2 - és Al_2O_3 -tartalma kismértékben nő (6. k ábra, 3. táblázat). Az ólomház és az engobe összetételében kimutatható zonáció arra utal, hogy a ház irányából az engobe felé ólom, míg az engobe irányából a ház felé szilícium és alumínium diffundált a kiégetés során. A bediffundáló ólom miatt az engobe tetején a szemcsék zónássá váltak: világos, ólomtartalmú peremük alakult ki (6. f ábra).

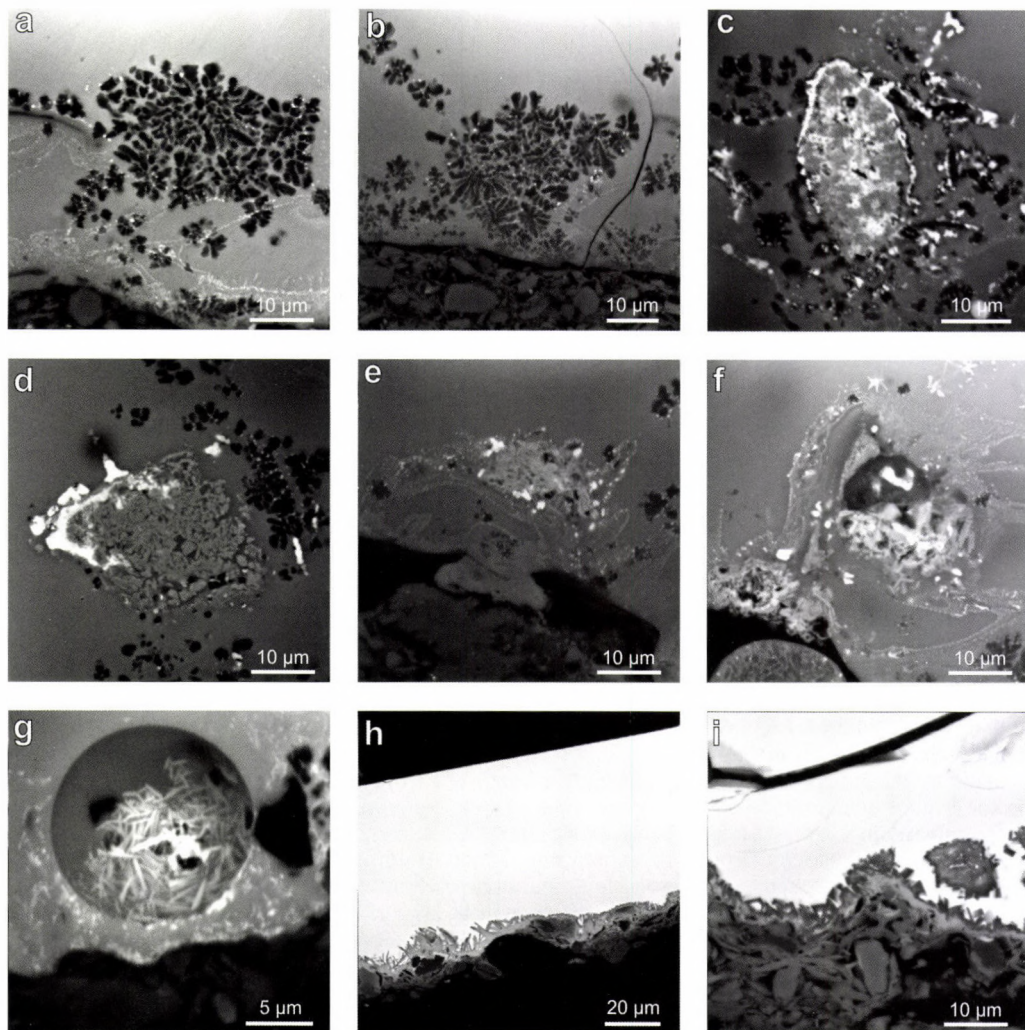
Diszkusszió

Az elektronmikroszondás szöveti és kémiai vizsgálatok alapján a kék színű mázdarabkák alsó és felső része különbözik: eltér a zárványok mennyisége és az üveges mátrix kémiai összetétele. Míg a ház zárványokban gazdag alsó része kobalttal erősebben színezett, és ólomban szegényebb, a felső része ólomban dúsabb, és halványabban színezett. A két rész között többé-kevésbé éles a határvonal, ami a ház kétrétegű jellegét támasztja alá. A fehér díszítések felé haladva ugyanakkor a ház elvékonyodik, egyrétegűvé válik: a kék, kobaltdús házrész eltűnik, és színtelen vagy halványan kékre színezett, ólomgazdag ház jelenik meg (ez utóbbi TITE et al. 1998 történeti házakra kidolgozott beosztása alapján nagy ólomtartalmú ház).

A röntgenfluoreszcens elemzések nem mutatták ön kimutatási határ feletti jelenlétét sem a kék területeken vagy a díszítéseknél, sem az alattuk lévő világos rétegben. Az elektronmikroszondás szöveti vizsgálatok során egyik rétegben sem találtunk ön-oxid- (kassziterit-) kristályokat, amelyek fajanszok, majolikák ónmázának jellemző zárványai (lásd BAJNÓCZI-TÓTH et al. 2009; BAJNÓCZI-NAGY et al. 2011). A ház alatti világos színű réteg szövete és kémiai összetétele alapján finomszemcsés engobe-nak bizonyult, azaz nem ónmáz. A kék réteg (a ház alsó része) szintén nem „ön-oxidos ólomház” (Katona Imre szerint félfedőház, tulajdonképpen az óntartalomtól függetlenül ónmáznak tekinthető). Katona Imre feltételezése, miszerint a vöröses kerámia alaptestű edények készítéséhez fehér, majd kékre színezett ónmázot használtak volna (KATONA 1976. 65), egyértelműen elvethető, a tárgyak nem „fehér edényes” (ónmáz) technikával készültek.¹

A rétegek felvitelének sorrendje tehát az alábbi volt: engobe – kék (kobaltdús) ház/réteg – átlátszó ólomház. A vizsgálatok ezáltal a Petrik Lajos és Kimakowicz által feltételezett rétegsorrendet (fehér agyag/engobe – kék réteg – átlátszó ház, PETRIK 1889; KIMAKOWICZ 1911) erősítik meg. Horst Klusch a rétegek sorrendjét elektronmikroszkópos vizsgálattal tanulmányozta, ami a jelen tanulmányban alkalmazott elektronmikroszondás vizsgálattal módszertani szempontból azonos. Egyetlen mázdarabkán sem láttuk ugyanakkor a Horst Klusch által leírt rétegsorrendet (fehér engobe-on átlátszó, majd kobalttal színezett ólomház; ROȘKA-KLUSCH 2010). Igazolható azonban Kluschnak az a megfigyelése, hogy a kék felületet borító ház és a díszítéseket fedő

¹ Katona Imre az úgynevezett sgraffitós edények további két készítési módját is említi. A világosra égő edényt nem ónmázazták, hanem vagy terrakottára égették, és a kékre színezett félfedő mázzal borították, vagy az edényt átlátszó ólomházzal házazták, kiégették, majd kék félfedő mázzal fedték. A díszítés előállításában ezekben az esetekben a kék félfedő ház terrakottáig vagy az átlátszó házig történő visszakarcolásával történt (KATONA 1976. 65). A részletesen vizsgált két szászkerámi edény – amelynek kerámia alapteste egyébként vöröses, nem világosra égő – nem ezzel a technikával készült.

7. ábra. Zárványok a mázban (visszaszórtelektron-képek)

A kék máz alsó részében: *a-b*) krisztobalit- (SiO_2) kristályok halmazai (sötét) és arsenátzárvány sorok (világos); *c*) pigmentszemcse, szürke része nikkel-kobalt tartalmú, világos belső és peremi része ólom-arsén-nikkel tartalmú, körülötte arsenát (világos) és krisztobalit (sötét) kristályok; *d*) pigmentszemcse, szürke része nikkel-kobalt dús, világos peremi része ólom-arsén-kalcium-kálium tartalmú; *e-f*) nikkeldús pigmentszemcsék, körülötte arsenátzárványok és zárványsorok; *g*) arsenáttűk buborék utáni pórusban; *h-i*) átlátszó ólomházban apró tűs, és táblás kristályok az engobe-ra fennőve

máz eltér egymástól, nem egységes máz fedí a kerámiát. Ez a megfigyelése minden bizonyonnyal a kerámiát egységesen beborító ólomházra vonatkozik. Az ólomház eredetileg, a mázszuszpenzió felvitelekor egységes kémiai összetételű volt. A jelenlegi kémiai inhomogenitása az alatta lévő rétegekkel (kék réteg, engobe) való kölcsönhatás eredménye. Kiégetéskor a kék réteg és az ólomgazdag máz elemdiffúzió révén „keveredett”, emiatt a díszítéseket fedő mázhoz képest a kék réteget fedő ólomház ólomtartalma csökkent, de káliumban, színező kobaltban és annak kísérő-elemeiben dúsult.² Kismértékű összetételi zonációt kimutattunk a díszítéseket fedő ólomházban is kívülről befelé, az engobe irányába haladva.

Horst Klusch megfigyelte, hogy a rétegek között hajszálrepedések vannak, amit a létrejött felületi feszültségekkel magyaráz. Feltehetően az engobe és a kék máz-réteg közti üregekre-repedésekre gondolt, melyek kialakulása a két réteg eltérő mértékű hőtágulásának lehet a következménye. Ezzel szemben az edényt borító ólomház jól tapad az engobe-hoz, azzal összezárt, ezáltal gyakorlatilag az ólomház tartja a kék réteget.

Viták tárgya a kék réteg jellege, azaz hogy kékre színezett engobe (fehér agyag és kék máz/smalt keveréke) vagy kék máz.³ A vizsgált két tárgyon tapasztaltak alapján a kék réteg az üveges máz alsó részének felel meg, azaz máznak tekinthető. Az engobe-ban kimutatott viszonylag nagy alumíniumtartalom ($\text{Al}_2\text{O}_3 \geq 30$ tömegszázalék) nem jellemző a kék házra, amelyben az elektronmikroszondával végzett pontelemzések alapján max. 1 tömegszázalék Al_2O_3 van, azaz esetleges agyagtartalma (a hozzákevert engobe mennyisége) nyomnyi lehet. Ebben a kérdésben Katona Imrének adhatunk igazat (KATONA 1976. 65), aki szerint a kék réteg máz, és nem engobe.

A kék mázhoz felhasznált nyersanyagokra a máz kémiai összetételi adatai és a zárványok alapján következtethetünk. Nikkel-kobalt-arzén(-vas) tartalmú pigmentsemcséket és ólom-arzenát-kristályokat azonosítottunk a házban. Az utóbbi a kék házakra jellemző, kiégetés és az azt követő viszonylag lassú lehűlés során keletkező fázis. Hasonló ólom-arzenát-zárványok ismertek például itáliai majolikák kék házában (TIRE 2009). Az arzéndús zárványsoroknak a pigmentsemcsékből való kiindulása azt jelzi, hogy kiégetés során az arzén nagy része kivált a pigmentsemcsékből, és az üveges mátrixban az ólommal önálló fázisként kristályosodott ki. Zucchiatti és munkatársai írtak le hasonló jelenséget arzéntartalmú kék házokban (ZUCCHIATTI et al. 2006). A kék máz kobalt-nikkel-arzén-vas elemtársulása arra utal, hogy a kobalttartalmú pigment zaffre (zafera) lehetett, amely kobaltérczek pörkölésével előállított, szennyezett (nikkel-, arzén- és vastartalmú) kobalt-oxid. A smalt kékre színezett üveg, amelyet zaffre, kvarc és kálium-karbonát keverékének megolvasztásával állítanak elő (MÜHLETHALER-THISSEN 1969). Amennyiben smaltot alkalmaztak volna színezőanyagként, az a kiégetés során valószínűleg teljesen felolvadt volna, és nem találnánk a fent leírt pigmentmaradványokat a kék házban.

A máz intenzív kék színű részében az üveges mátrix káliumban dús, és kevés ólmot is tartalmaz. Az ólom lehet részben a kék máz eredeti alkotórésze, rész-

2 A fehér díszítéseket borító máz ólomtartalma (függetlenül attól, hogy elemi vagy oxidformában adjuk meg) a röntgenfluoreszcens spektrométerrel végzett mérések szerint látszólag kisebb, mint a kék területek (1. táblázat). Ez ellentmond az elektronmikroszondával kapott elemzési adatoknak, amelyek szerint a díszítések máza nagyobb ólomtartalmú, mint a kék réteget borító ólomház (2–3. táblázat).

A máz vastagsága a kék területeken és a fehér díszítéseknél eltérő. Ennek az XRF mérés szempontjából jelentősége van, mert az információs mélység (ahonnan az elemek másodlagos, karakterisztikus röntgenjelei származnak) átlagosan néhány száz μm . Ez a mélység a mátrixtól és a mérendő elemektől (azok rendszámától) egyaránt függ. Az ólomnak mint nagy rendszámú és nehézelemnek a karakterisztikus röntgenjele igen erős és intenzív, így az mélyebb rétegekből is származhat. Esetünkben a vékonyabb fehér díszítésnél az ólmot és a többi nehezebb elemet nézve tehát nemcsak a mázat mérjük, hanem az engobeot, és esetleg a kerámia alaptestet is. Mivel az értékelőprogram az összetételt száz százalékra normálja (a nem mérhető részt „balansznak” nevezve meg), ha a díszítést mérve elemezzük az alatta lévő réteg(ek)et is, akkor látszólag kisebb koncentrációt kapunk a nehézelemekre. A rétegek mennyiségi kémiai összetételét tekintve az elektronmikroszondával végzett mérések a mérvadók, mivel az elemzések a minta keresztmetszetén, csak a házra (a máz különböző területeire) vagy csak az engobe-ra fókuszálva készülnek.

3 Tanulmányunkban engobe és máz elnevezésen a Kozma Béla kerámiamázokról szóló könyvében található fogalmakat értjük. Engobe: agyagos bevonat kerámia felületén, „folyósított agyagmassza illetve szennyeződésektől mentesített agyagpép, amellyel a tárgy eredeti színét elfedik [...] ha az agyagpépet megszínezik különböző oxidokkal, pigmentekkel, akkor zseggelt cserépen mázalatli festékként is alkalmazták” (KOZMA 1998. 136). Máz: „üvegszerű (olvadékony) bevonat a kerámia tárgy felületén, funkciója az, hogy a tárgy égetése után a cserép felületét üveges simává, keményvé, fényessé, esetenként díszessé tegye” (KOZMA 1998. 138).

ben a diffúzió révén az edényt borító, ólomban gazdag mázból származhat. A kálium viszont a kék máz eredeti alkotórésze, mivel a díszítéseket fedő ólommázban mennyisége jóval kevesebb. A kék réteg tehát zaffre pigmenttel kékre színezett, alkáliában (káliumban) és szilíciumban dús, kis ólomtartalmú (esetleg eredetileg ólommentes?) máz lehetett.

Korabeli mázrecepteket Szerencsi János sárospataki fazekasmester 1809. évi naplójából ismerhetünk, amelyből Wartha Vince publikált először részleteket (WARTHA 1892. 214–219). A naplóban több kék máz receptjét megtaláljuk, ezek között olyat is, amely öt rész borkő + két rész (ólom)gelét + két rész zafera + két rész kova + öt rész só keverékét tartalmazza. A pontos arányoktól eltekintve hasonló összetevőkből állhatott a szászkézdi kerámiák kék máza is, például a folyósítóként alkalmazott alkália borkőből származhatott, ami káliumtartalmú anyag. Az ólom, amennyiben eredetileg is a máz komponense volt, csak kis mennyiségben lehetett jelen. A receptben említett sót a szászkézdi kerámiák kék mázához valószínűleg nem alkalmazták, erre a nátrium és klór nagyon alacsony koncentrációja utal.

A kék mázban kiégetés során képződő krisztobalitzárványokat találtunk. A krisztobalitet (és a röntgen-pordiffrakcióval a mázban kimutatott tridimitet) általában a kvarc (SiO_2) magas hőmérsékletű polimorf változatának tartják, ezáltal a kiégetés hőmérsékletére adhatna információt. Újabb tanulmányok azonban kimutatták, hogy a krisztobalitet (és a tridimitet) viszonylag alacsony hőmérsékleten (valószínűleg jóval $1100\text{ }^\circ\text{C}$ alatt) alkálifém-ionok (Na^+ , K^+) jelenlétében stabilizálódik az üvegben (ARTIOLI et al. 2008). Emiatt a krisztobalitet nem tekinthető hőmérsékletjelző fázisnak, mivel már akkor kialakul, amikor olvadék képződik alkáliüveg és kvarc keverékének megolvadásakor (PRADELL et al. 2010).⁴

Az anyagvizsgálatokkal választ adhatunk arra a kérdésre, hogy a rétegek felvitele során mikor történhetett kiégetés: az engobe vagy az engobe és a kék réteg, vagy csak az átlátszó ólommáz felvitele után. Mivel a kék réteg rosszul tapad az engobe-hoz, a kettő együtt valószínűleg nem volt kiégetve a kék máz felrakása után, maximum enyhe melegítést kaphatott. A kiégetés közvetlenül az engobe felvitele után történhetett. A kék mázra felvitt átlátszó ólommáz kémiai összetétele elemdiffúzió révén módosult, ami a két mázréteg egyszerre történő kiégetését jelzi az edény újabb hőkezelése során.

A szászkézdi kerámiák legvitatottabb kérdése a fehér díszítések előállításának módja: vajon sgraffito vagy viaszos technika alkalmazása lehetett? A kék területek és a fehér díszítések átmeneténél, valamint a díszítésekből származó mázdarabkákban az engobe felszínén nagy nagyításon gyakorlatilag nem látszik sérülés, karcolás nyoma. Ennek alapján azonban nem zárható ki a karcolós technika alkalmazása, mivel a már kiégetett engobe felszíne valószínűleg nem vagy alig sérülhetett. A vizsgált két szászkézdi tárgynál nem dönthető el egyértelműen az alkalmazott technika jellege. A kérdés megválaszolásában egy jövőbeli kutatási program segíthet: a mostani anyagvizsgálatok eredményeire támaszkodva a kétféle technikával kísérletileg készített edénymásolatok mázának anyag felbontású szöveti elemzése.

4 Az engobe mint agyagos bevonat fázisösszetétele alapján elvileg adhat a kiégetés (látszólagos) hőmérsékletére információt. Az engobe röntgen-pordiffraktogramjában (4. a ábra) azonban nem sikerült kimutatási határ felett azonosítani agyagásvány-maradékot vagy átalakult szerkezetet, a háttér „amorf” megemelkedése sem jelentkezik. Emiatt hőmérsékletre utaló fázisátalakulásokat nem tudtunk kimutatni. Mivel az engobe-ből nagyon kevés anyagot sikerült leválasztanunk, ezért a jövőben több tárgyból, nagyobb mennyiségben vett mintákkal célszerű lenne megismételni a vizsgálatot.

Összefoglalás

Az anyagvizsgálatok alapján a szászkezdi kerámiák készítési technikájának egyes kérdéseit pontosítottuk. A fehér vagy kékre színezett ónmáz használata egyértelműen megcáfolható. Engobe – kék (kobaltdús) réteg – átlátszó ólommáz sorrendben vitték fel a rétegeket, ami alapján a Petrik és Kimakowicz által feltételezett rétegsorrendet helytállóknak tekinthetjük. A Horst Klusch által feltételezett rétegsorrendet – amely szerint az engobe-ot először átlátszó, majd kék ólommázzal fedik – nem igazolták a szöveti vizsgálatok.

A kék réteg kémiai összetétele és szövete alapján bizonyítottan máz, nem pedig engobe. A kék mázban előforduló pigmentmaradványok és helyben kristályosodott arsenátzárványok zaffre (zafera) színezőanyag felhasználására utalnak. A kék máz zaffréval színezett, káliumban és szilíciumban dús, ólomban szegény (esetleg ólommentes?) lehetett. Kiegészítés az engobe felvitele után, majd az átlátszó ólommáz felvitele után történt.

A díszítések előállítására alkalmazott technika sgraffito vagy viaszos jellegének eldöntéséhez kísérletileg előállított edények mázának jövőbeli szöveti, illetve nagyobb mennyiségű tárgy nagy felbontású elektronmikroszkópos vizsgálata adhat további támpontokat.

Köszönetnyilvánítás

A szászkezdi tárgyak archeometriai vizsgálatát Ridovics Anna (Magyar Nemzeti Múzeum) kezdeményezte. Köszönjük Lőrincz Judit (Magyar Nemzeti Múzeum) segítségét a mintavételnél. A kutatást az OTKA (K 81201 pályázat, K 81133 konz. főpályázat, valamint PD 75740 pályázat) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Irodalom

- ARTIOLI, G. – ANGELINI, I. – POLLA, A.
2008 Crystals and phase transitions in protohistoric glass materials. *Phase Transition*, vol. 81. no. 2–3. 233–252.
- BAJNÓCZI Bernadett – NAGY Géza – TÓTH Mária – RINGER István – RIDOVICS Anna
2011 A sárospataki ágyúöntő műhelyben feltárt 17. századi habán kerámialeletek mázának mikroszerkezete és összetétele. *Archeometriai Műhely*, VIII. évf. 1. sz. 1–16.
- BAJNÓCZI Bernadett – TÓTH Mária – DOBOSI Gábor – BALLA Gabriella – CSONTOS Katalin
2009 Ónmázás kerámiák technológiai jellegzetességeinek kimutatása Giovanni di Nicola Manzoni majolika tintatartójának példáján. *Archeometriai Műhely*, VI. évf. 1. sz. 81–93.
- KATONA Imre
1976 A habán kerámia Magyarországon. 2. kiadás, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- KIMAKOWICZ, Mauritius von
1911 Die kobaltblaue Keramik Siebenbürgens. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Jg. 34. Nr. 3–4. 37–42.
- KOZMA Béla
1998 A kerámiamázak. Szeged, Valency Kft.
- MÜHLERTHALER, Bruno – THISEN, Jean
1969 Smalt. *Studies in Conservation*, vol. 14. 47–61.
- PETRIK Lajos
1889 Az erdélyi kék sgraffitos edények. *Művészi Ipar*, IV. évf. 56–60.
- PRADELL, T. – MOLERA, J. – SALVADÓ, N. – LABRADOR, A.
2010 Synchrotron radiation micro-XRD in the study of glaze technology. *Applied Physics*, vol. A99. 407–417.
- ROȘKA, Klara – KLUSCH, Horst
2010 Keramik aus Siebenbürgen. *Keramikerzeugnisse der Zünfte, der Manufakturen, der Habanerwerkstatt aus Siebenbürgen*. Hermannstadt, Honterus.
- TITE, M. S.
2009 The production technology of Italian maiolica: a reassessment. *Journal of Archaeological Science*, vol. 36. 2065–2080.
- TITE, M. – PRADELL, T. – SHORTLAND, A.
2008 Discovery, production and use of tin-based opacifiers in glasses, enamels and glazes from the Late Iron age onwards: a reassessment. *Archaeometry*, vol. 50. no. 1. 67–84.
- VIDA Gabriella
2011 Százéves vita a szászkerámi edények készítési technikájáról. *Néprajzi Értesítő*, 93. évf. 83–94.
- WARTHA, Vince
1892 Az agyagipar technológiája. Budapest, Természettudományi Könyvkiadó-Vállalat.
- ZUCCHIATTI, A. – BOUQUILLON, A. – KATONA, I. – D’ALESSANDRO, A.
2006 The ‘Della Robbia blue’: a case study for the use of cobalt pigments in ceramics during the Italian Renaissance. *Archaeometry*, vol. 48. 131–152.

Findings of an examination performed on the material of Szászkézd ceramics

To clarify questions on the technique used to make the so-called Szászkézd (cobalt blue) ceramics, the authors performed microstructural and chemical analyses on tiny pieces removed from the damaged glaze of two Szászkézd plates from the Ceramics Collection of the Museum of Ethnography. The results made it possible to clear up certain questions of the technique used. The use of white or blue coloured tin glaze can be definitely ruled out. The order in which the layers were applied was engobe – blue (cobalt rich) layer – transparent lead glaze. Accordingly, the order of layers hypothesised by Petrik and Kimakowicz can be regarded as correct. The analyses did not confirm the order of layers presumed by Horst Klusch, namely the engobe was first covered with a transparent lead glaze, then covered with a blue lead glaze.

On the basis of its chemical composition and microstructure the blue layer is definitely a glaze, not an engobe. The nickel-cobalt-rich pigment particles and in situ crystallised arsenate inclusions occurring in the blue glaze indicate the use of zaffre colouring. The blue was probably a glaze coloured with zaffre, with a high potassium and silicon content and a low lead content (or perhaps even lead-free). The pots were fired after application of the engobe, then after application of the transparent lead glaze.

A future high-resolution electron microscopy examination of the glaze on pots produced experimentally can give further information to decide whether the technique used to produce the ornamentations was sgraffito or involved was.

1. kép. Odor Emília arcképe 1888-ból
Gönczy-album
Nemzeti Múzeum Fotótár; IV./d.1. 60., 1531

„Szeressétek Odor Emíliát”¹

Adalékok egy múzeumi gyermekviseleti kollekciónak háttértörténetéhez

Amikor az 1990-es évek elején a Néprajzi Múzeum textil- és viseletgyűjteményébe kerültem muzeológusként, és a rám bízott néprajzi anyaggal ismerkedtem, már akkor felkeltette érdeklődésemet az egyik gyarapítónak, Odor Emíliának a neve, aki 1889-ben több kisgyermeköltözetet ajándékozott az intézménynek (1. kép).

Ez a név azonnal „regényes” hangulatot ébresztett bennem, mert felidézte az 1969-ben Sándor Pál által rendezett *Szeressétek Odor Emíliát* című nagy sikerű magyar filmet, amely a millennium időszakában egy vidéki internátusban játszódik. A nagylelkű adományozóról pedig a múzeumi nyilvántartásból csak arra derült fény, hogy tanítónőként működött valahol az országban.² Elképzelhetőnek találtam, hogy azonos időszakban, hasonló környezetben ilyen ritka nevet csak egy és ugyanaz a személy viselhetett. A film alkotóitól annyit sikerült megtudni, hogy a tizenhét éves főszereplő jól csengő nevét egy korabeli leányiskolai évkönyv tanári névsorából vették. A filmbeli és a valóságos személy közötti közvetlen kapcsolatot csupán ennyi.

A további kutatás során azonban hamar körvonalazódott, hogy az Odor Emília-féle kisgyermeköltözet-kollekciónak nemcsak a néprajzi muzeológia és a viselettörténet szempontjából jelentős, hanem gyűjtőjének személye, pedagógusi és közéleti tevékenysége, valamint a szerzeményezés körülményei révén a dualizmus kori Magyarország társadalmi, művelődéstörténeti és mentális megismeréséhez is hozzájárul.

Az 1867-es kiegyezést követően az élet minden területén tapasztalható felporzódás a tanügyben is éreztette hatását. A kor polgári fejlődése, nemzeti-liberális gondolkodásmódja, szociális érzékenysége ugyanis a gyermeknevelés kérdését központi feladattá emelte, és a nők emancipációs törekvéseit is előmozdította. Mindkét téren az Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter nevével fémjelzett 1868-as népoktatási törvény hozott áttörést, mivel a 6–12 éves korosztály számára bevezette a tankötelezettséget, és létrehozta a tovább nem tanulók számára a heti néhány órát igénybe vevő ismétlőiskola intézményét. A törvény szellemisége, abból a felismerésből kiindulva, hogy a leendő édesanyák műveltségén múlik leginkább a jövő generáció sorsa, szellemisége az elemi szintű oktatásban nem tett semmiféle különbséget a gyermekek között, ezért alapvető jelentőségű volt a nőképzés történetében. A leányok magasabb szintű oktatásában is minőségi változást hozott a korábbi, korlátozott lehetőségekhez képest, mert az otthoni nevelőnők alkalmazásán, valamint az egyházi és magánintézeteken túl megteremtette az államilag felügyelt, egységes tantervű felső népiskolákat, és a négy elemi osztály után választható, az előzőnél sokkal életképebb polgári iskolákat. Ezeknél az intézményeknél azonban már érvényesült a nemi megkülönböztetés, mert a leányok számára az előbbinél három helyett kettő, az utóbbinál hat helyett négy évfolyamot állapítottak meg.³ A középszintű oktatásban még lényegesebb különbség mutatkozott a két nem számára előírt lehetőségek és követelmények között, a fiúk javára. 1875-től létrehozták ugyan a hatosztályos úgynevezett „felsőbb” leányiskolát, de ez alacsonyabb rendű iskolatípus volt, mint a kizárólag fiúk számára fenntartott nyolcosztályos gimnázium. Mivel csak a fiúk végezhetek gimnáziumot, tehettek érettségi vizsgát, ezért csak ők folytathatták tanulmányaikat felsőfokú tanintézetekben. A nők számára a legmagasabb fokú képzést a szakiskolának megfelelő tanítónőképzők jelentették,

1 A tanulmány főcímét Sándor Pál 1969-ben rendezett filmje ihlette.

2 Odor Emília neve a Néprajzi Múzeum nyilvántartásaiban Ódorként is előfordul. A család történetében sem ritka ez a kétféle írásmód.

3 A hat évfolyamos polgári fiúiskola nem váltotta be a hozzá fűtött reményeket, mert az ötödik és a hatodik osztályból sokan kimaradtak (SZÉKELY I. 1997. 191).

amelyek közül az államilag fenntartottak szintén a tanügyi reformnak kö-szönhetőek létüket. Sok évnél kellett még eltelnie ahhoz, hogy a leányok a továbbtanuláshoz szükséges érettségi vizsgát megszerezhessék, és megkezdhessék egyetemi tanulmányaikat az 1895 végén előttük is megnyílt bölcsészettudományi, orvosi karokon és a gyógyszerészeti tanfolyamokon. Nem véletlen, hogy a fentnevezett fakultásokat nyitották meg először számukra. Úgy vélték ugyanis, hogy ezeknek a tudományágaknak a művelésénél érvényesülhet a „női ösztön”, a gondoskodó, ápoló, nevelő női szerep, és fontosnak tartották, hogy a gyermekek és a nők tanítása, gyógyítása érdekében képezzenek szakembereket a gyengébb nem köréből. Ezek az eredmények voltak tehát a nők egyenjogúsításáért folytatott harc legfontosabb első állomásai (OROSZ 1997. 620–621; PUKÁNSZKY 2006. 126–127, 130–132; MÜLLER 1995. 224; 2006. 673–674).

S bár a dualizmus korában a hagyományos, otthonhoz, családdhoz kötött női, azaz háziasszony-, feleség- és anyaszerep számított általánosan elfogadottnak és ideálisnak, mellette azonban ekkor már feltartóztathatatlanul terjedt a munkahelyen dolgozó, magát eltartani képes, önálló nőtípus, aki a közéletben is mindinkább helyet követelt magának.⁴

A szóban forgó gyermeköltözeteket gyűjtő Odor Emília tanítónő is ennek az új nőtípusnak vált a képviselőjévé, és a kortársak véleménye szerint kiérdemelte a „modern női mozgalmak egyik legméltóbb vezetője”⁵ minősítést, még ha az utókor a híres női pedagógusok között nem is tartja számon.

4 A dualizmus korszakában a női foglalkoztatottság számbeli emelkedésén túl elsősorban annak szerkezeti módosulása volt meghatározó. Míg 1880-ban minden ezer nő közül 214 a hagyományos munkák szektorában (mezőgazdaság, háziipar, cselédkedés), tízenöt a modern ágazatokban (ipar, kereskedelem, közszolgálat, értelmiségi foglalkozások) dolgozott, addig 1910-ben, a hagyományos szektorban 144, a modernben 39 nő tevékenykedett. A modern szektoron belül a női tisztviselők, alkalmazottak és értelmiségiek esetében mutatkozott a legnagyobb, háromszoros emelkedés, amit az új női foglalkozások, mint például a tanítónői pálya kialakulása idézett elő (NAGY 1995. 211, 213).

5 Így jellemezte egyik tanítványa 1904-ben (SCHMIDT 1904. 197).

6 Magyar Országos Levéltár, Simony (Nagysimony) Keresztelési anyakönyv A 2663; Országos Evangélikus Egyházközség Soproni Gyűjteménye /levéltár, halálórási anyakönyv, az utóbbi adatot Varga Imréné levéltárosnak köszönöm.

7 „Odor Stephan” a jénai egyetem anyakönyve szerint 1810. október 12-én kezdte meg ott teológiai tanulmányait (SZÖCI 2001. 334).

8 A tanárokról készült jelentések forrásai a Soproni Evangélikus Levéltárban találhatóak, amelyeket Varga Imréné levéltárosnak köszönök: [1819. július 13-i jelentés a Soproni Evangélikus Líceum tanáiról] Relatio de ProfessoribusLy ei. [sic] Evang. Aug. Conf. Soproniensis pro Anni Scholastici 1829/30 Semestriposteriore. Relatio di Professoribus-LyceiEvang. Aug. Conf. Soproniensis pro annischolastici 1835/36 Semestripriori. Relatio de ProfessoribusLy ei. [sic] Ev. Aug. Conf. Soproniensis pro annischolastici 1836/37 Semestripriori. Egyedül az 1819. július tizenharmadikaiban nevezték meg így a tanulmányait: teológia, filozófia, orvosi anatómia, orvostudomány, és csak abban szerepelt az angol nyelvismeret is.

Családi háttér

Odor Emília több nemzedékre visszamenően értelmiségi, illetve polgári foglalkozást űző családból származott.

Apai nagyapja, Odor István (1787. december 17.–1842. április 27.⁶) a Vas vármegyei Nagysítkén született, és evangélikus vallású, az 1754-es összeírás szerint armális, azaz birtokadományozás nélkül nemesi rangra emelt gazdálkodócsaládban nőtt fel (SCHNEIDER, kiad. 1939. 12). A kisenemesség számára a kitörést a hagyományos életformából, a felemelkedés lehetőségét a továbbtanulás jelentette, ebből a meggondolásból írathatták be szülei a soproni evangélikus gimnáziumba. Azt elvégezve 1810-től⁷ három évig Jénában tanult teológiát, filológiát, filozófiát, történelmet, továbbá matematikát, és *literario Academicus* fokozatot szerzett. Jól tudott a magyaron kívül latinul és németül, értett görögül, héberül és olaszul. Az 1813/1814-es tanév elejétől 1838-ig, nyugdíjazásáig tanára, „nyilvános professzora”, az 1826/1827, az 1829/1830, az 1832/1833 és az 1835/1836-es tanévben rektora volt a soproni evangélikus líceumnak (NÉMETH 2005. 115). Tanította az elméleti és gyakorlati filozófiát, pedagógiát, általános statisztikát, klasszikus latin szerzőket, stílust, magyar nyelvet és irodalmat, történelmet, valamint az általános földrajzot.⁸ A fennmaradt jelentések úgy minősítették a tanításban és „hivatalában” tanúsított viselkedését, hogy *exactus et diligens*, vagyis pontos és szorgalmas. Erkölcsi és életfelfogását pedig úgy jellemezték, hogy *integri et honesta*, azaz becsületes és tisztességes.

Legemlékezetesebb tevékenysége az 1790-ben alapított Magyar Társasághoz, Magyarország legelső diákönképzőköréhez fűződött, amelynek 1824. július 1-jétől „előülölője” volt. A *Tudományos Gyűjtemény* egyik cikke őrizte meg az emlékét annak, hogy 1827-ben a líceum

get mutatja, hogy Rudolf diákkorában, 1835-ben összeállított egy német nyelvű kéziratos anekdotagyűjteményt is.¹²

Az értelmiségi életmódot folytató Odor István családi stratégiájában nem a városi polgárrá válás, hanem a nemesi cím jelentette az igazi tekintélyt. A reformkorban ugyanis a nemesi rangnak a kiváltságok fokozatos megnyirbálása ellenére is még mindig nagy jelentősége volt a hivatalbeli előrelépés szempontjából. Ezért talán nem véletlen, hogy éppen mire Rudolf elkezdte jurátusi tanulmányait, apja erre is gondolva mindent megtett, hogy fiát a lehető legelőnyösebb helyzetből indíthassa el az életbe.

Bár korábban használta ugyan neve előtt a nemességet jelző „von” előtagot, nem sokat törődött kiváltságának lakóhelyén való elismertetésével, 1835-ben azonban lázas gyorsasággal intézte a família nemességének igazolását.¹³ Odorék birtokában kétféle, a nobilességet bizonyító okirat maradt fenn, más-más címerképpel. Az egyik az 1595-ös címeres levél 1749-es másolata, a másik egy eredeti, 1673-ban kelt, heraldikai ritkaságnak számító címerkérő levél, az óhajtott címer rajzával (2. kép). Odor Istvánnak tehát az ezekhez kapcsolódó, a 18. században és 1835-ben felvett tanúvallomásokkal kellett hitelesítenie, hogy származását visszavezetheti a nemességszerzőkhöz. Sikeres bizonyítása nyomán az eredetileg Vas vármegyei nemességet Szombathelyen 1835. november 9-én hirdették ki. Mivel a család akkor már máshol élt, ezért a nemességet csak abban az esetben ismerték el, ha azt egy éven belül abban a vármegyében is közhírré tették, ahol az otthonuk volt. Erre Sopronban 1836. március 14-én került sor, amikor „Nemes Odor István Úr Rudolf fiával együtt a Megyebéli Nemesek Lajstromába beiktatni rendeltetett”.¹⁴ Pár hónap múlva pedig szülőfalujában, Nagysitkén, ottmaradt rokonsága lakhelyén megvásárolta egy helybeli nemes birtokát minden ingó és ingatlan javaival együtt. Így teljesen berendezett „curialis” házhoz,

a szükségesekkel felszerelt telekhez, szántóhoz, réthez, továbbá kaszálóval együtt szőlőhöz és erdőhöz jutott.¹⁵ Annak csak egyetlen nyoma maradt fenn, hogy Odor István aláírásában a rangját nem születése és birtoka helyéhez, hanem vezetéknevéhez kapcsolódó előnévvel: „Stephan Odor von Odorfalva” használta.¹⁶

Fia, az 1842-ben kitűnő minősítésű ügyvédi oklevelet szerzett Rudolf¹⁷ is igyekezett jelezni neve mellett nemesi voltát. Így 1846-ban egy soproni magyar nyelvű adásvételi irományban „N[emes] Odor Rudolf”-ként,¹⁸ 1855-ben soproni anyakönyvben németül „Rudolf v[on] Odor”-ként, 1862-ben és 1864-ben pesti anyakönyvben „Nemes Odor Rudolf”-ként szerepelt.

Kézírásának elemzése azt mutatja, hogy önmagát kereső fiatalemberként kezdte pályáját,¹⁹ amely szorosan igazodott az ország történelmi változásaihoz. Friss diplomásként, 1842-től Sopron szabad királyi város tiszteletbeli aljegyzője lett. Majd az 1848-as forradalom idején váltótörvényszéki jegyzőként és az újonnan megválasztott tisztkar aljegyzőjeként dolgozott, s ezt a hivatását 1849-ben is gyakorolta (SARKADY 1998. 410). Hogy mennyire igyekezett követni a kor fontos gazdasági kezdeményezéseit, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Széchenyi István által elindított mozgalom hatására ő is belefogott a selyemhernyó-tenyésztésbe, amelyet olyan sikeresen űzött, hogy 1848-ban a helytartótanács a „selyem golyók” beváltásának haszonbérleti által kitűzött jutalomból három arannyal díjazta tevékenységét.²⁰ A szabadságharc bukása után, az önkényuralom korszakában, amikor Magyarország területét – önálló államiságát megszüntetve – öt tartományra osztották, és a központi részt további öt kerületre tagolták, Odor Rudolfot a soproni kerületi biztosság tisztségviselői sorában találjuk, ahová 1850. augusztus 6-án titkárnak nevezték ki.²¹ Amikor a császár 1853. már-

12 OSZK Kézirattár Oct. Germ. 647.

13 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai: 1–12.

14 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai 12.; HORVÁTH, szerk. 1940. 368.

15 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai 13.

16 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1106. Sopron város tanácsának iratai. XIX./ Nro. 19.085, 2466/838. Másolat 1838-ból egy adóslévről, amely 1837. március 8-án kelt. A kemesaljai Vashosszifaluu határában az Árpád-korban létezett egy *Szentódorfa /Szent Ódor-falva / Zenthodorfalwa*, ahol Szent Ódornak (Ullrichnak) temploma is állt (Wikipédia).

17 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai sorszám nélkül.

18 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1106. Sopron város tanácsának iratai. XIX. 21766.

19 Egyéb tudományos források mellett két, egymástól független, megbízható grafológus szakértő, Fazekasné Visnyei Irma és Fehér Gabriella segítségét is kísérletképpen igénybe vettem az Odor család több tagja személyiségének megismerése céljából. Elemzéseik összhangban voltak egymással. Itt mondom köszönetet önzetlen közreműködésükért.

20 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1106. Sopron város tanácsának iratai. XI. 4098.

21 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1106. Sopron város tanácsának iratai. XXV. Nro. 7922.

cius 2-án kelt úrbéri pátense elrendelte az 1848-as törvényekben már szereplő jobbágyfelszabadítás gyakorlati megvalósítását, és a volt földesurak kármentesítését, akkortól kezdve az ilyen úrbéri ügyekkel és föld-tehermentesítéssel kezdett foglalkozni, és ez maradt később is legfőbb szakterülete. Így 1853-tól 1855-ig a soproni megyei hatóságnál megyei biztos és föld-tehermentesítési biztos, 1855-ben helytartósági titkár, 1856-tól 1860-ig a soproni úrbéri törvényhatóság előadója.²² Bár nem mondhatták idegenből idevezényelt és kétféjű sasos gombokkal ellátott zsinóros magyar hivatali öltözékbe bújtatott „Bach-huszárnak”, mégis a passzív rezisztencia idején nem örvendhetett nagy népszerűségnek. Szolgálati előmenetelével azonban családjá jómódját is biztosítani tudta.

Noha Odor Rudolfnak anyai nagyanyjától örökölt ház- és kerttulajdona volt Sopron Belvárosában a 17. szám alatt (ma Szent György utca 21.), továbbá külterületen földet, rétet, szőlőt birtokolt,²³ az apjához hasonlóan a város polgárainak jegyzékében őt sem találjuk.²⁴

1848. május 3-án feleségül vette a szintén evangélikus vallású tehető polgárnak és posztókereskedőnek számító Wrchowszky Ferdinándnak és Seybold Eleonórának a leányát, Wrchowszky Eleonorát (1828. január 3.-1902. augusztus 19.), akivel ötven évig, egy életen át társak maradtak (3. kép).²⁵ A családalapítással és az első gyermek érkezésének közeledtével, valamint a szabadságharc eseményeivel függhetett össze, hogy 1849 júniusában megvált rét- és szőlőtulajdona, valamint gyümölcsöse egy részétől.²⁶ A házaspárnak gyors egymásutánban hat leánygyermek született. Elsőként az édesanyja után elnevezett *Eleonora* 1849. október 5-én, aki kicsiként, 1856. május 4-én kruppan meghalt. Második-ként 1853. november 2-án a mi *Emilie*-nk, aki nevét anyai nagynénjéről, keresztanyjáról kapta (4. kép), majd mint az orgonasípok, úgy követték egymást leánytestvérei: *Mathilde* 1855. augusztus 13-án és *Wilhelmine* 1857. június 29-én.²⁷ Ők négyen még Sopronban, az említett belvárosi házban látták meg a napvilágot (5. kép²⁸). Már Budán született *Henrietta*, 1862. október 2-án, s a legifjabb, *Ilona*, 1864. május 10-én.²⁹ A család ugyanis 1860-ban Pest-Budára költözött, mert Odor Rudolf az egyesített budai helytartóságnál kapott állást.

Ettől kezdve szakterületén a legnagyobb hatáskörű intézményekben egyre magasabb pozíciókba jutott. Amikor 1860-ban a császár az általa kibocsátott októberi diplomában foglaltak szerint újra visszaállította a Magyar Királyi Helytartótanácsot, ott 1862-től titkárként alkalmazták. A kiegyezés után, 1868-tól karrierjének csúcspontjaként a helytartótanács jogutódjaként megalakított Belügyminisztériumba helyezték át miniszteri titkárnak, majd osztálytanácsosként dolgozott, végül miniszteri tanácsos címmel kitüntetve nyugdíjazták 1889-ben.³⁰

Női szerepek

Az Odor családban a kor szemléletének megfelelően és grafológiai elemzések eredménye szerint is az apai tekintély elve érvényesült. Az anya teljesen a családjának élt, s csak gyermekei körében vitt némi vezető sze-

22 Odor Rudolf állásaihoz forrás: MOL Magyar Királyi Helytartótanács elnökségi iratok 1862. III. a. 7716 irat.

23 Az akkori házról csak ez az egyetlen ábrázolás maradt fenn. Mai állapotát az 1891-es átépítés után nyerte. A 18. század közepén már Odor István apósáék, Goldnerék tulajdonát képezte, amelyet Rüdigmerné Goldner Zsófia az 1838-ban kelt végrendeletében hagyott unokáira, Odor Rudolfra és Henriettára (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai 14.). Rudolf 1841 és 1846 között jutott az örökséghez. A reformkorban a ház egyemeletes volt, 81 négyszögöl alapterületet foglalt el, és hozzá 19 négyszögöl „bástyaker” tartozott, mivel udvara határos volt a városfallal, a Várkerület felé. A házban posztókereskedés is volt, mert az egyik lakó eszerint fizetett adót. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29. Odor család iratai: 14., Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV. A 1008/a/c.c. Grundbuch, Haus- und Vermögenbuch 164. kötet:1738-1848; DÁVID ET AL. 2008. 86.

24 A városi polgárság kérdésében forrás: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV. 1003. Sopron Város Tanács Iratai - g) Polgárkönyvek 1811 1862; HÁZI 1982. Papok, tanárok Sopronban nem szoktak polgárjogot kérni és venni.

25 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV:1425 Születési és házassági evangélikus egyházi anyakönyvek. Gyászjelentések: <http://www.hatvany-online.com/obituaries/hfn1.aspx>.

26 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1106. Sopron város tanácsának iratai. XIX. 22741, 22595.

27 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1425. Sopron, evangélikus egyházi keresztelési anyakönyvek.

28 A festmény közlési engedélyét Langer Ágnesnek köszönöm.

29 Budapest Főváros Levéltára XV.20.2. A 1. Budavár evangélikus egyházi keresztelési anyakönyvek.

30 Odor Rudolf állásaihoz forrás: MOL Magyar Királyi Helytartótanács elnökségi iratok 1862. III. a. 5742., 7716. irat; SZÉKELY V., ÖSSZEÁLL. 1980. 37, 44. Nyugdíjazásakor minisztertanácsosi címet kapott: MOL E-Archivum, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1889. 090. 24.

3. kép. Odor Rudolfné Wrchovszky Eleonóra fehér selyem menyasszonyi cipője 1848-ból
Odor Vilma adta el 1932-ben Iparművészeti Múzeum; 18176

4. kép. Odor Emília születési bejegyzése Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára; IV: 1425. Sopron, Evangélikus Egyház Kereszteltek Anyakönyve

1853.

Wohlfahrt Gebf.	Mag. und Provat des Geburt	Mag. und Provat des Taufes	des Taufung				Name, Religion und Pater des Taufes
			Name	geboren	getauft	geboren	
204.	6ten November.	6ten	Samuel	1.	1.	Samuel Motzer, Mingant und, und S. Pater Johann Baptistina, Gm. Juden.	
205.	2ten November.	6ten	Emilie	1.	1.	Rudolph Odor, Intendant des Landes, geboren d. 6. Semifabrosenstadt, und S. Pater Johann Anton von Moson.	

1853.

1853.

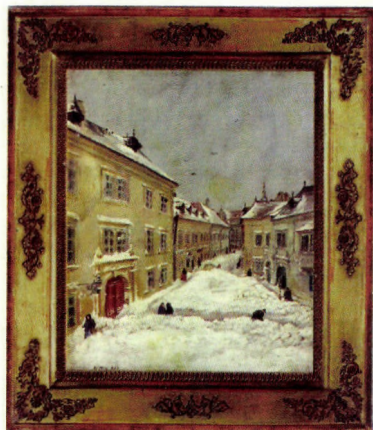
Wohlfahrt und Geburtsort	Name und Pater des Taufes	Name des Taufes	Religion
Wohlfahrt und Geburtsort	Name und Pater des Taufes	Name des Taufes	Religion
Mag. und Provat des Geburt 28.	Mag. und Provat des Taufes	Name des Taufes	Religion
G. N. 17.	Mag. und Provat des Taufes	Name des Taufes	Religion

repet. Az apa szava volt a meghatározó gyermekei sorsát illetően. „Döntéseit, ha kellett környezetére erőltette, nem hatotta meg sem könyörgés, sem női praktika, sem sírás.”³¹ Családi indíttatása, polgári értékrendje, magas posztja arra készítette, hogy leányaival az általános műveltséget megszereztesse. Ezért az 1868-as tan kötelezettség bevezetése előtti időszak lehetőségeinek megfelelően a három idősebb leányt, Emiliát, Matildot és Vilmát a pesti Steullet Ágosta ötosztályos francia magánintézetébe járatta, komoly tandíj fizetése fejében.³² A célszerűség is szerepet játszhatott abban, hogy Matild és Vilma a köztük lévő közel két év korkülönbség ellenére ugyanabban az osztályban tanult. Henriettát mindenképpen, de a legfiatalabb Ilonát is valószínűleg megfelelően kitanították.

A csak leánygyermekkel megáldott szülők élénk figyelemmel kísérhették az éppen akkor élénk viták kíséretében kibontakozó, és a század végére társadalmi problémává terebélyesedő nőkérdés alakulását, amiről a korabeli sajtó rendszeresen tudósított.

A közérdeklődést Veres Pálné Beniczky Hermin 1865-ben, a *Hon* nevű folyóiratban *Felhívás a nőkhöz* címmel megjelent írásával keltette fel, amelyben a „mély álomban szendergő” nőképzés fejlesztése mellett érvelt. Az általa elindított mozgalom hozta létre az Országos Nőképző Egyesületet, és 1868-ban társasági összefogásból az első felsőbb leányiskolát, amelyet 1896-ban – szintén elsőként – a felsőfokú képzésre is felkészítő gimnáziummá alakítottak át (SÁFRÁN 1942. 9–10; MÜLLER 2006. 674; VERES-BENICZKY 2006. 88–90). Veres Pálné cikkei és az egyeslet képviselőkhöz is eljuttatott kérvénye szerint a nőknek az eleminél magasabb szintű oktatása nemcsak a foglalkoztatásukat, megélhetésüket segítené szükség esetén, hanem legfőképpen a „természetes”, „házi hivatásuk” tökéletesebb ellátása miatt nem tűr halasztást. Mert „A nő van hivatva, hogy mint hitves társ a férfiút a küzdő élet nehéz fáradaibaiban támogassa; [...] hogy mint anya a zsenge csemetének megszabja fejlődési irányát; idejekorán megvesse a szilárd jellem alapját, az igaz és nemes iránti lelkesedést, a magas eszmék s az emberi ész vívmányai iránti tiszteletet. [...] Ámde a nő nem teljesítheti e magas szűk feladatát kellő kiképzés nélkül. Hogyan támogassa a lankadozó erőket, ha önmaga csupa gyarlóság és tehetetlenség; hogyan költöjön érdeket a világosság, a tudomány iránt, ha saját értelme homályba van burkolva; hogyan kedveltesse meg a szellemi munkásság szép, nagy, hasznos eredményeit, ha ezekről magának sincs tudomása; [...] általában véve: hogyan neveljen az, ki maga is neveletlen?” (A NŐKÉPZŐ EGYLET 1869. 93–94).

A kibontakozó eszmecsere elsősorban a középosztálybeli nők helyzetéről folyt. A nőemancipációt érintő kérdések közül pedig a legélénkebb diskurzusok ekkor még nem a jogi egyenjogúságról, hanem a nők képzésének és foglalkoztatásának egymással is összefüggő gondjairól, az otthoni és munkahelyi feladatok összeegyeztethetőségének örökzöld témájáról szóltak. A 19. század második felében ugyanis a közép- és kisbirtokosság jelentős része gazdaságilag megrendült, dzsentrivé vált, és közülük nemcsak a férfiak, hanem a nők is egyre nagyobb számban kényszerültek munkát vállalni. A közép- és kishivatalnokok, valamint az értelmiség körében a nehezebb megélhetés miatt szintén egyre sürgetőbbé vált, hogy a leánygyermekket is kenyérkereső pályára készítsék elő. A középosztály labilis helyzete rontotta a gyengébb nem családalapítási esélyeit, így különösen az értelmiség körében statisztikailag kimutathatóan nőtt a hajadonok aránya. Az igazi problémát azonban az jelentette, hogy korábban a pártában és özvegyen maradtak megtalálták helyüket a testvéri, rokoni családokban, besegítettek a háztartás vezetésébe, a gyerekek nevelésébe, most azonban az ipari-kereskedelmi fejlődés

5. kép. Steinacker Károly:

A Szent György utca márciusi hóban. 1853

Az olajfestmény jobb szélén Odor Emília soproni szülőháza látható

Zettl-Langer-gyűjtemény, Sopron

31 Fazekasné Visnyei Irma 2011-ben készített grafológiai elemzése alapján.

32 Forrás két kinyomtatvány, de a könyvtári állományban egy jelzetten (OSZK Ért./273.): „Steulet Ágosta Nőnevelő Tanintézet. Budapest, belváros Szent – Ferencrendiek terén 5. szám alatt, I. emelet”, és a „Steulet-féle leányintézet növendékeinek névsora 1867-ben”.

miatt munkájuk egyre feleslegesebbé vált, és a családok sem tudták eltartani őket, hiszen amúgy is terjedt a kétkeresős családmódel. Ugyanakkor nemcsak anyagi okok késettették az „ébredező Nórákat”³³ arra, hogy kilépjenek a nyilvánosság elé, hanem az önállóodó ember igénye a más-féle megmérettetésre. Az „úri” lányok, asszonyok elvárásainak a nagyobb presztízű állások feleltek meg, amelyek az elemi ismereteknél szélesebb körű és mélyebb tudást követeltek (MÜLLER 2004. 45; FABRI ET AL. 2006. 86, 185–187; KARÁDY 1994. 188).

A modern szemlélet jegyében a tanítatás fontosságát 1871-ben így fogalmazták meg: „S miután az anyák nincsenek arról biztosítva, hogy leányaik magukhoz illő módon férjhez fognak menni, vagy hogy a kínálkozó férjhez menetel igényük szerint lesz-e, szükséges, hogy leányaikat már legkisebb korukban is önállásra és szorgalmas foglalkozásra, alapos tudásra szoktassák, s azon elvben és meggyőződéssel neveljék, hogy a munka nemcsak szükséges és elkerülhetetlen, de nemesítő is. Az ily elvekkel nevelt lányok azután, mégha férjhez nem mennének is, nem lesznek állás nélküliek, nem életunt, némelykor jogosan, többnyire jogtalanul neveléséges vénlányok, de az egész művelt világ előtt becsülésre méltó lények.” (EGLOFFSTEIN 1871. 60.)

Ezzel szemben még 1896-ban is, amikor már megnyílt az egyetem néhány fakultása a leányok előtt, Geőcze Sarolta, Odor Emília későbbi tanártársa sem tudott teljesen elszakadni a hagyományos szemlélettől: „Diplomát a leányoknak!« Mert öt leánynyal áldotta meg a sors, ő maga pedig szerény fizetésű hivatalnok. [...] »Hozomány nincs. Szegény ember el nem veszi őket. Preparandiába³⁴ adjuk őket, anyjuk.« És azzal bábúzásnak, gyomlálásnak, mesemondásnak, csintalankodásnak vége. »Menjete tanulni!« És elkezdik magukat ölni az *egyesekért*; mert jaj nekik, ha vagy egy tárgyból nem *kitűnő*t hoznak haza. Egy kicsit nehezükre is esik a sok tanulás. Testi fejlődésük is megcsinál egy kicsit a sok ülést. [...] Hát még a lelkük! Az az elsorvasztott szegény kis gyermeki lélek, a kitől megvonták életető harmatát: az örömet. Elfonnyad, összezsugorodik. Nem tud kinyílni. Apjuk mindezt nem látja. Előtte csak a diploma lebeg. S büszkén mutogatja a sok kitűnő bizonyítványt [...]. »A lányaim hozománya!« mondogatja rátartian. Fel nőnek. Kellem nélkül való, kissé pedáns, kissé félszeg nagy lányok lesznek. [...] Talán lehetett volna belőlük is szeretni való, kedves fiatal lány; talán akadt volna valami egyszerű, derék ember, a ki őket elvegye és lett volna belőlük is boldog feleség, boldog anya. Nem lett. Nekik diplomát kellett szerezniök. Nekik keresniök kell. És aztán élnek örömtelen életet és veszik fel a fizetést pontosan, minden hónap elsején. Felér a nőnek a keresetképeség az élet apró örömeivel? S boldogabbá tudja tenni környezetét azzal, hogy keres?» (GEŐCZE 1895. 176–178).

Az Odor szülők alapvetően a hagyományos női szerepek híveiként gyermekeik jövőjét házasságban képzelték el. A felnőttkort megért öt lányuk közül kettő, Matild és Ilona férjhez ment, az ő életük a családjuk körében teljesedett ki. A függetlenebb életre vágó, határozott és színes egyéniségű Matild³⁵ húszévesen, 1875-ben kötötte össze életét Thiering Gyula (1849–1901) könyvkereskedővel, az egyik rangos soproni család sarjával. Az eljegyzést követő házassági szerződésük a férfi számára kedvezőbb hatályos házassági jogszabályokat nem módosítva, de bizonyára az

Odor szülőknek a leányuk sorsáról való gondoskodása jeleként csupán a férj halála után járó hitbér összegét kötötte ki.³⁶ A legfiatalabb lány, Ilona 23 évesen, 1887-ben ment férjhez az Első Hazai Takarékpénztár főkönyvvezetőjéhez, Schneller Alajos Gusztávhoz (1852–1913).³⁷

Emília, Vilma és Henrietta viszont dolgozó nő, pedagógus lett, és egyikük sem ment férjhez. Naplók, személyes iratok hiányában nem tudható, hogy miért nem találtak párt maguknak. Talán szerepet játszhatott ebben, hogy a pesti társaság nem könnyen fogadta be a vidéki családokat, és a szülők sem voltak igazán kapcsolatteremtő személyiségek.³⁸ Eleinte ők is igekezhettek a hagyományos női szerepeket vállalni, várták sorsuk alakulását, s ezért továbbtanulásukat a szokásos tizenöt éves kor helyett később, Emília és Henrietta a 19. évben, Vilma pedig 23 évesen kezdte meg. Valószínűleg éppen Emília törte meg a jeget, és hozott szemléletváltást a család életében azzal, hogy 1872-ben a továbbképzése mellett döntött. „Szokatlan dolog volt ez külö-

33 Ibsen *Nóra* című művének nagy hatása volt a művelt nők körében. A korszakban lezajló változásokat Geőcze Sarolta (1862–1928) jellemezte így: „a Nórák ébredeznii kezdenek mindenfelé” (GEŐCZE 1899. 6).

34 Tanítóképzőbe.

35 Fazekasné Visnyei Irma 2011-ben készített grafológiai elemzése alapján.

36 Budapest Főváros Levéltára VII. 175.-1875-357.

37 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV: 1425. Sopron, evangélikus egyházi keresztelezési és halálozási anyakönyvek. Budapest Főváros Levéltára XV.20.2. A. 1 Buda-vári Evangélikus Egyházközség Házassági Anyakönyve: Odor Mathilde 1875. október 25-én, Odor Ilona pedig 1887. május 28-án ment férjhez.

38 Fazekasné Visnyei Irma 2011-ben készített grafológiai elemzése alapján.

nösen akkor, az ő idejében, az ő körében; sokan ellenezték szándékát, de ő nyugodtan ment szabadon választott útján olyan biztos öntudattal, mint amilyenel azok járnak-kelnek, akik előbb magukkal és szeretteikkel számolnak le és csak azután hallgatják meg a világot.” (SCHMIDT 1904. 199–200.) A szülők ezt az elhatározást elfogadva és a korszellemhez igazodva a továbbiakban igyekeztek nagylányaiknak a család társadalmi rangjához és a kor lehetőségeihez képest a lehető legjobb képzést biztosítani, s ezzel jövőjüket megalapozni, amit akkor a pedagógusi végzettség megszerzése jelentett. A leányok további vívódását sejteti, hogy az oklevelük megszerzése után ismét két-három év kihagyással kezdtek csak tanítani. Talán a házassági kedv csökkenésének tendenciáján kívül a férfiak „tudós nőkkel” szembeni elfogultsága vezetett végül is oda, hogy életük értelmét a hivatásukban találták meg (KARÁDY 1994. 188; NAGY 1995. 215). Az első női értelmiségi nemzedékhez tartozó Emília még olyan légkörben választott pályát, amikor a tanítónőkkel szemben számtalan előítélet uralkodott. E szerint a nők gyengébb fizikai, szellemi és lelki erejük miatt nem tudnak kellő odaadással hivatásukra összpontosítani. Megkérdőjelezték, hogy a férjezett tanítónők vállalhatnak-e munkát, hiszen a szakirodalom követése, a továbbképzés, és a tanulmányok írása sok időt és energiát emészti föl. Más természetű nehézséget jelentett továbbá, hogy „Sajátságos helyzete volt kezdetben a magyar tanítónőnek. A társadalom benne látta első képviselőjét a nőemancipációnak [...] Innen a ridegség, a melylyel kezdetben fogadták. Csak az egyedül álló nőt látták benne, a ki szakítva társadalomszentesítette hagyománynyal, anyai és rokoni oltalom nélkül neki megy a világnak és él függetlenül férfimódon. Nőietlennek gondolták és azért nem tisztelték benne a nőt. [...] A többség nem szolgált rá e vádra: az előítélettel mindazáltal meg kellett küzdenie mind-egyiknek. Könnyebben ment a dolog azoknál, kik nem állottak egyedül idegenek közt, kik családjuk körében maradhattak hivatásuk teljesítése közben is, vagy kik édesanyjukban bírták erkölcsi támaszukat. [...] De ma már újat tört magának a társadalom csaknem mindegyik művelt rétegében az a meggyőződés, hogy a tanítói életpályára lépő nő nem lépi túl a maga természete-kijelölte életkörét: hogy természetes hivatását teljesíti ott is, mert nevel a szeretet és példa mindenható ereje által s ezzel az emancipáltság ódiama megszűnt: a tapasztalás bebizonyította, hogy a nő azáltal, hogy tanít nem veszít semmit vonzó nőiességéből.” (GEÖCZE 1896. 179–180.)

Pedagógusi képzése

A tanári pályát tehát Odor István gyermekei nem, csak unokái választották.

Az éles eszű, kitűnően tanuló, „ernyedetlen” szorgalmú³⁹ Emília is a jómódú, művelt középosztálybeliek számára biztos megélhetést és társadalmilag hasznos értelmiségi életformát kínál pedagóguspályát választotta, amelyet még vonzóbbá tett az önálló szellemi munka, a tekintély, a férfi kollégákkal való egyenjogúság és nem utolsósorban a nőiesség megőrzése (Kiss 1929. 57). Elhatározásában az is motiválta, hogy így fiatalabb testvérei neveltetéséhez anyagilag és intellektuálisan is hozzájárulhat majd (SCHMIDT 1904. 200).

Odor Emília közel tizenkilenc évesen kezdte tanulmányait a tanítónőképző intézetben, amihez kifogástalan erkölcsi magaviselet kellett, továbbá a „folyamodó” köteles volt bemutatni „Tiszti orvosi bizonyítványt arról, hogy [...] semmi olyan testi fogyatkozásban, fejletlenségben vagy eltorzulásban nem szenved, a melyek a tanítással járó foglalkozásban akadályoznák, vagy a serdült gyermekek illetlen gúnyolódását önként kihívnák.” (BOD-SZÉKELY, szerk. 1898. 90.)

Pályaválasztása szerencsés pillanatban történt, mert 1869-ben Zirzen Janka vezetésével már megalakult az első állami fenntartású három évfolyamos, elemi iskolai tanítónőképző. „1872-ben felvételi vizsgája alapján a budai elemi iskolai tanítónőképző III. osztályába lépett be s ettől kezdve bámulatos kitarással, fáradhatatlan ambícióval megtanult mindent, amivel csak abban az időben felgyerezhette magát az a nő, ki a jövő nemzedék vezetésére készült” (SCHMIDT 1904. 199). A képezdét 1873-ban végezte el kitűnő eredménnyel, képesítése szerint taníthatott magyar és német nyelven.⁴⁰ Ettől kezdve zökkenőmentesen vitt tovább az útja, hiszen az intézményt 1873-ban, számára éppen a legjobbkor bővítették ki a két évfolyamos polgári iskolai tanítónőképzővel,⁴¹ amelyet 1875-ben végzett el ugyancsak kitűnő eredménnyel, mégpedig mindkét szakcsoportból (6–7. kép).

39 A Budai, majd Budapesti Magyar Királyi Állami Tanítónőképezde anyakönyve és az Elemi tanítónői vizsgálatot tettek jegyzőkönyve Odor Emiliát így jellemezte (Fővárosi Levéltár VIII. 129. b. 1., 28. kötet).

40 Budapest Főváros Levéltára VIII. 129. b. 28. kötet.

41 Budapest Főváros Levéltára VIII. 129. b. 1. kötet.

Népiskolai (elemi) tanítószágra képesített tanító anyakönyve									
Sorszám	Tanító jelölt neve	Születési éve és napja	Születése helye	Hol és mely tanulmányokat végzett	Eddigi foglalkozása	Mely nyelven képes tanítani	Képességi foka	A képesítés éve és napja	Általános osztályzata
1.	Odor Emilia	1853 November 2-án	Sopron	A. m. k. állami tanítóképződe III. évfolymát végzett		magyar és német		1873 Szeptember 15.	kitűnő

és osztályzata a tanító képzésében.																					
Részletes osztályzata																					
Hit és erkölcstan saját hitvallásokról, kézzel írtokos hitvallás, hitvallás, vágya szerint	Neveléstani tárgyak			Nyelvtani tárgyak			Mennyiségtan		Történeti tárgyak			Természettani tárgyak		Művészeti tárgyak		Anyanyelvi írásbeli dolgozat	Mennyiség- és írásbeli dolgozat	Gazdasági és hitvallás szabályai	Női munkák	Észrevételek	
	Nevelés- és oktatás	Oklatási módszer	Gyakorlati tanítás	Magyar nyelv	Német nyelv	Számítan	Mértan	Földrajz	Történelem	Hazai alkotmány	Természetrajz	Természet és kertészeti gyakorlatok	Ének- és zenetan	Rajz és szobrászat	Testgyakorlás						
hit.	hit.	hit.	jel.	hit.	hit.	hit.	—	hit.	hit.	jel.	hit.	hit.	—	jel.	hit.	jel.	jel.	hit.	jel.	jel.	hit.

6. kép. Odor Emília végzősként elért tanulmányi eredménye az elemi iskolai tanítónőképzőben Budapest Fővárosi Levéltár; VIII. 129, b. 28. kötet. Elemi tanítónői képesítői vizsgálatot tettek anyakönyve 1870–1893

B. minta.

Budai állami polgári tanítóképző II -dik osztálya anyakönyve és								
Sorszám	Tanuló neve	Születési éve és napja	Születése helye	Atyja vagy gyámja, ennek lakóhelye és foglalkozása	Vallása	Anyanyelve	Erkölcsei magaviselete	Szorgalma.
8.	Odor Emilia	1853	Sopron	Odor Károly belügyi m. int. tanácsos szék. Budapest	"	"		hit.

osztályzata az 1874/75-dik iskolai évről																	
Tanulásbeli előmenetele																	
Hit és erkölcstan saját hitvallásokról, kézzel írtokos hitvallás, hitvallás, vágya szerint	Neveléstani tárgyak			Nyelvtani tárgyak			Mennyiségtan		Történeti tárgyak			Természettani tárgyak		Művészeti tárgyak		Általános osztályzata	Észrevételek
	nevelés- és oktatás	oklatási módszer	tanítási gyakorlatok	magyar nyelv	német nyelv	számítan	mértan	földrajz	történelem	hazai alkotmány	természetrajz	természet és kertészeti gyakorlatok	ének- és zenetan	rajz és szobrászat	testgyakorlás		
hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	hit.	jel.	hit.	hit.		

7. kép. Odor Emília végzősként elért tanulmányi eredménye a polgári iskolai tanítónőképzőben Magyar Országos Levéltár; VIII. 129, b. 1. kötet. Budai állami tanítóképző anyakönyve 1869–1875

A képzőben ugyanis kétféle „szakcsoport” oktatására lehetett oklevelet nyerni. A nyelv- és történelemtudományi szakcsoport magyar és német nyelv és irodalom, magyar nemzeti történelem és alkotmánytan, világtörténelem, valamint földrajz és statisztika tanítására képesített. A mennyiség- és természettudományi szakcsoportban pedig algebrai, geometriai, a „polgári számtan” tanításából álló mennyiségtani, állat-, növény- és ásványtani, vegytani és gazdaságtani ismereteket lehetett elsajátítani. Mindkét szakcsoport esetében a felkészítést nevelés- és oktatástan, oktatási módszertan, tanítási gyakorlat, valamint művészeti képzés, zene, rajz és testnevelés egészítette ki (KISS – SEBESTYÉNNÉ STETINA 1896. 67–68). A társadalmi női szerepek elvárásaihoz alkalmazkodva Zirzen Janka az elemi és polgári iskolai tanítónőképző számára kezdettől olyan tantervet állított össze, amelyben hangsúlyos volt a kézimunka mint tantárgy. Tanmenetében a népies kézimunkák még nem szerepeltek, hanem a kötés, horgolás, fehérhímzés, betűjegyzés (névbetűkkel ellátás), a negyedik osztályban betű- és számmintákkal ellátott „jegyzőkendő” készítése, egyszerű ruhadarabok szabása, varrása (ZIRZEN 1878). A kézimunka-tanítás rendszerét és módszerét egy mintakönyvben foglalta össze, amely magyar, német és francia nyelvű magyarázatokkal ellátva az 1873-as bécsi világkiállításon nagy elismerést váltott ki. Példája nyomán más tanintézetek is készítettek saját használatukra hasonló, szintén mintalapokkal kiegészített tanmeneteket (EMLÉKKÖNYV 1897. 26). A tanítónőképzésben meghonosított kézimunka-oktatás a paraszti kultúrában is érezte hatását, ugyanis ennek révén terjedt el a fehérhímzés, a kötés, a horgolás és a monogramozás. Az intézmény szellemiségéből adódott, hogy Emília is fontosnak látta, hogy az „ipar munkatanítói” képesítővizsgákat is letegye.

Ebben az időben a jómódú középosztály leányai számára a tanítónőképző jelentette a legmagasabb képzési lehetőséget, ezért Odor Emília az ismereteit, még ha akarta, sem folytathatta volna az egyetemen, mert amikor a bölcsészettudományi kar megnyitotta kapuit a nők előtt, akkor ő már 42 éves volt.

Pedagógusi pályája

Kitűnő tanulmányi eredményeinek köszönhetően Odor Emília a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskolában helyezkedett el.

A maga nemében első ilyen állami intézmény 1875-ben alakult meg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete nyomán (8. kép).⁴² A kezdeti kísérletek után hat évfolyamra lebontott oktatási programja szerint a női nem sajátosságait figyelembe véve olyan általános műveltséget kívánt nyújtani, amelyet a férfiak saját életcéljaikra a gimnáziumi és reáliskolai középtanodáikban nyerhetnek (MOLNÁR 1876. 95). Feladata időről időre módosult, hűen tükrözve az oktatáspolitikai változásait. Az 1885-ös és az 1887-es szabályzat például megszüntette középiskolai jellegét, azzal az indokkal, hogy a lányokkal szemben a gyöngébb testi felépítésük és szellemi felfogásuk miatt nem lehet olyan követelményeket támasztani, mint a hasonló korú fiúkkal szemben. Előírták, hogy a tanulást az iskolára kell összpontosítani, hogy az otthoni házi munkákból se maradjanak ki (SUPPÁN 1896. 36, 38–39). Az iskola az 1893/1894-es tanévben két évfolyamos, választható továbbképző tanfolyammal bővült, amely csak a műveltség elmélyítését szolgálta. Az egyetem megnyitásának hatására 1897 őszén gimnáziumi tanfolyam létesült a legkiválóbb növendékek számára az érettségire való felkészítés jegyében. Érettségit azonban csak a kijelölt Markó utcai állami főgimnáziumban tehettek. Az 1901-es központilag előírt tanterv újra visszaállította az intézmény középiskolai jellegét, majd 1905-ben megadták az érettségi vizsga tartásának jogát, amelyet a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium név is kifejezett (BERNOLÁK, közzétette 1924. 3–4).

Az iskolát tíz és tizenhat éves koruk között, illetve külön tanfolyamok révén tizennyolc éves korukig láto-

42 Budapesten a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola 1875-ben az V. kerületi Erzsébet és József tér között fekvő Cziráky-ház harmadik emeletén nyílt meg. Első költözése után 1885-től a IV. kerületi Újvilág, ma Semmelweis utcai volt egyetemi épületben működött. Második költözése után, 1894-től az VI. kerületi Váci körút, ma Bajcsy-Zsilinszky út és Új utca sarkán lépő bérház volt az otthona. Harmadszori költözés után, 1902-ben nyert végleges elhelyezést a VI. kerületi Andrassy út 63–65.-ben, az Erzsébet Nőiskola volt épületében. 1905-től az iskola neve és működési köre a továbbtanulásra közvetlenül jogosító leánygimnáziummal bővült. 1921-ben az intézmény felvette Mária Terézia, majd 1946-ban Varga Katalin nevét. A koedukált képzés bevezetésével Leánygimnázium helyett Varga Katalin Gimnázium néven működött az 1968-as megszüntetéséig, majd más típusú iskola, a Pesti Barnabás Élelmiszeripari Szakiskola és Gimnázium kapott ott helyet.

8. kép. A „M. KIR. ÁLLAMI FELSŐBB LEÁNYISKOLA ÉS LEÁNYGIMNÁZIUM” végleges épülete a 20. század elején
Erdélyi Mór felvétele

Hungary of to-day. Ed. by Percy Alden. London 1909. 302–303. oldala között.

gatták az úgynevezett „felsőbb leányok”. A középosztály alsó rétegei számára alapított, gyakorlatiasabb képzést nyújtó négyosztályos polgári iskolákkal szemben ezt az intézményt a középosztály felső, jómódú, művelt rétegeinek szánták „azon középosztályú családok leánygyermekai számára, kiknek vagyoni, társadalmi helyzetüknél meg műveltségük fokánál fogva több és mélyebb képzettségre van az életben szükségük, mint a minőt a népoktatási tanintézetekben nyerhetnek, a nélkül, hogy valamely hivatal elfoglalására vagy kereseti pályára akarnának készülni.” (MÜLLER 2006. 674.) Ezért fontosnak tartották, hogy „ezen növendékek az iskolát szeressék s azt mintegy második otthonuknak tekintsék, szükséges, hogy itt első sorban szeretetteljes és finom bánásmódban s jeles oktatásban részesüljenek, másodsor pedig hogy az iskola példás külső és belső tisztaság mellett némi kényelmet is nyújtson, hogy úgy az iskola e tekintetben az otthontól el ne üssön.”⁴³

A tanári kar magasan képzett pedagógusokból állt, közöttük több egyetemi tanár, például Mágócsi-Dietz Sándor, Moravcsik Gyula, Horger Antal szerepelt, de tanított itt Torkos László költő és Rákosi Nándor akadémiai festő is. Odor Emília odakerülésekor, az 1877/1878-as tanévben az igazgatót is beleértve, de nem számítva a négy hitoktató papot, tizenhárom férfi és csupán négy nő oktatott (MOLNÁR 1876. 14–15). Idővel az iskola egyre népszerűbb lett, nőtt a növendékek és a tanerők létszáma. Egyidejűleg fokozatosan kiegyenlítődt a tanárok körében a nemek közti arány. Például az 1902/1903-as tanévben az igazgatóval együtt tizennyolc férfi és közel annyi, tizenhat nő tanított az intézetben (Révvy, közli 1903. 30–33).

Ebben a mintaszerű intézményben alkalmazták tehát Odor Emíliát 1878 márciusától egy éppen férjhez ment és állását elhagyó munkatárs helyére ideiglenes segédtanítónőnek, majd 1879. május 12-én előléptették rendes tanítónőnek.⁴⁴ Mindkét esetben – pályatársaihoz hasonlóan – neki is tennie kellett szóban és írásban hivatali esküt, melynek szövege akkoriban így hangzott:
„Én, X. Y. esküszöm a mindenható Istenre, hogy Ő cs.[ászári] és apost.[oli] kir.[ályi] felségének, legkegyel-

43 MOL K 305 46. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1-2420 II. rész. Jegyzőkönyvi szám: 11647/1882.

44 Budapest Főváros Levéltára VIII. 38. a 15. kötet 1875-86, 300/ 1878, 407/1879, 437/1879 irat.

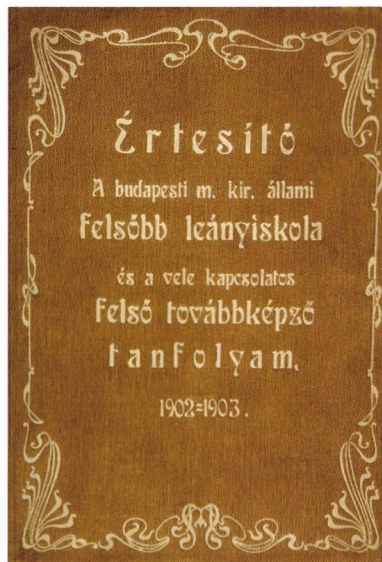
mesebb uramnak, első Ferenc József, Isten kegyelméből Ausztria császárnak, Magyar-, Horváth, Dalmát- és Tótország apostoli királyának stb., stb. a köteles hűséget megőrzöm, a törvényeket és előjárói hatóságok rendeleteit tisztelni és pontosan megtartani fogom, tanítói tisztemet legjobb tudomásom szerint teljesítendem, s minden visszaélést, különösen mely az államra, vallásra és erkölcsiségre veszélyes, mellőzendek, az intézet előjárója irányában, hol működni hivatva vagyok, magamat tisztelettel és engedelmesen viselendem, tanítótársaimmal mindenkor az összhangzós együttműködés elérésére telhetőleg törekedni fogok, a reám bízott tanulói ifjúság közt nemcsak a tudományokat, melyeknek tanítására hivatva vagyok, hanem a vallásosság, erkölcsiség és törvényes rend iránti érzelmet is különös hatáskörömben teljes erőmből ébresztendem és terjesztendem, a vizsgálatoknál és a tanulók előmenetelének megítélésénél lelkiismeretes szigorral és részrehajlatlanul járandok el, s magamat ezen kötelességek teljesítésétől sem kedvezés vagy félelem, sem bármely más tekintetek által eltántorítani soha sem hagyandom. Valamint pedig jelenleg Ó cs.[ászári] és apost.[oli] kir.[ályi] felsége birtokainak határain belül vagy kívül semmiféle titkos társaságnak vagy szövetségnek tagja nem vagyok, úgy jövődőre is magamat semmi ilyenmű társaságba vagy szövetségbe semmi szín alatt avatni nem fogom. Isten engem úgy segítjen.”⁴⁵

Másfél év múlva igazgatója, Berecz Antal 1881. április 10-én így ajánlotta a miniszternek Odor Emília véglegesítési kérelmét: „[...] társadalmi műveltsége, alapos szakismeretei, a tanítványokkal való gyöngéd bánásmódja, előjárója iránti figyelmettsége által úgy ennek, valamint a szülőknek becsülését, tanítványainak pedig szeretetét eddigi ittléte alatt teljes mértékben kivívta; csak tanintézetünk javára cselekszem, midőn kérelmét Nagyméltóságodnak magas figyelmébe a legmelegebben ajánlom”.⁴⁶ Állásában még abban a hónapban véglegesítették a felsőbb leányiskolában.

Az intézmény rangját mutatta, hogy értesítőjét minden tanév végén reprezentatív külsővel jelentették meg (9. kép). Az intézményt illusztris személyek is gyakorta meglátogatták, 1886. május 18-án maga Ferenc József járt ott a miniszterrel együtt. Az igazgató és néhány tanár, köztük Odor Emília kíséretében minden osztályba betért, ahol két-két növendék feleletét meghallgatta, majd meglelégedését fejezte ki.

Odor Emília polgári iskolai tanítói képesítésével hivatalosan csak az alsó négy osztályban taníthatott ebben az iskolatípusban, de 1888-ban, amikor az intézményt megfosztották középiskolai rangjától, és tanulmányi követelményeit csökkentették, több kollégánójével együtt miniszteri engedélyt kapott Trefort Ágostontól, hogy bizonyos tantárgyakat, úgymint számtant, gazdaságtant és neveléstant a felsőbb osztályokban is oktathasson (SCHMIDT 1904. 200).

Kezdetől tanított tárgyai elsősorban természettaniak voltak, mint a számtan, mértan, földrajz/geológia. Mivel nem állt rendelkezésre intézménye követelményeinek megfelelő, üzletben kapható tankönyv, az 1878/1879-es tanévben másfél ívnyi, nyomtatásban megjelent „pótló jegyzet” készített a második osztályos növendékeknek a földrajz tanulásához (BERECZ, közli 1879. 62). A humán tárgyak közül a francia és német nyelvet tanította kezdőknek. A leányiskolák speciális feladatai közül a kézimunkaórákból vette ki részét, amelyekből akkoriban ez az intézmény is kirekesztette a népi textiltechnikák megismertetését. Az iskolában folyó hímzésoktatás alapelvét így fogalmazta meg az egyik kézimunka-tanítónó: „Nem a néphímzést – a varrottast, – mely egyes kiváló nők pártfogása alatt világhírűvé lett, s melynek

9. kép. A budapesti Magyar Királyi Felsőbb Leányiskola 1903-as évkönyvének szecessziós stílusú címlapja

45 MOL K 305 45. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1 2420 I. rész. Jegyzőkönyvi szám: 48410/ 1886. Juhász Krisztina segédtanítónő kézírásos esküalapszövege nyomán.

46 MOL K 305 46. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1-2420 II. rész. Jegyzőkönyvi szám: 10996/1881.

kelendőségét úgyis divatszeszélynek tartom, nem ezt, hanem a műhímzést óhajtanám hazánkban felvirágozva látni; nem a köznép, hanem a középosztály nőinek kezébe szeretném adni a tűt, hogy ügyesebb ujjakkal s finomabb izlésökkel valósítsák meg a hímzésben a szépet.” (BOGYA 1888. 20). Az évtizedek során azonban az iskola szemléletében bekövetkező változást jelezte, hogy Odor Emília oktatási segédeszközül, szemléltetés céljára a „női kézimunka-szertárt” népi hímzésekkel, egy „felvidéki tót hímzéssel”, majd két darab „kalotaszegi terítőcskével” gyarapította ajándékképpen (RÉVY, közli 1907. 81; 1908. 82). Tudatosan olyan vidékekről származó textíliákat szerzett be, ahol „egyes kiváló nők” a 19–20. század fordulóján ismertté tették a paraszti munkákat. Egyik az Izabella főhercegnő által alapított pozsonyi Izabella Háziipar Egylet, amely a felföldi „tót” (szlovák) munkákat pártolta, a másik, Gyarmathy Zsigáné pedig a kalotaszegi magyar népművészetet karolta föl. Feladatkörét tovább bővítve Odor Emília az 1883/1884-es tanévtől önként vállalkozott a szépírást tanítására, így az intézménynek három-négyszer kevesebbe került az oktatás biztosítása, mint ha „más bejáró szépírástanítót kellett volna” felfogadniuk.⁴⁷ Részt vett továbbá a háztartástan oktatásában, és szükség szerint besegített az ének- és a rajzórák megtartásába. Sokoldalúságát mutatja, hogy a „továbbképző osztályokban” még pszichológiát is előadott. A neveléstanhoz tartozó óralátogatásokat az 1890-es években a saját egykori tanulmányai színterén, a „helybeli VI. ker. állami polgári tanítóképző intézet gyakorló” iskolájában végezték a tanítványaival (SUPPÁN 1894. 21).

Oktatási módszerére jellemzően mindent „megkísérlett, hogy tanítványai érdeklődését fokozza, hogy munkájukat megkönnyítse. A nyelvtanítás direkt módszerével⁴⁸ p. o. az első kísérletet ő tette az intézetünkben. De bármit kísérlet meg, oly szerény zajtalansággal tette, annyira tartózkodott minden hivalkodó eredetieskedéstől, hogy fel sem tűnt.” (HOFFMANN 1904. 4.) „Minden szavából és cselekedetéből kibuggyanó jósága teszi érthetővé, hogy tanítványai közül senki, még a legkisebbik sem félt a számtan órától. Nem munka volt nekik, de kedves játék, amelynek mosolygva mentek neki és ahonnan derülten távoztak.” (SZEKERES 1918. 9.)

A felsőbb leányiskolában kiemelt szempont volt a speciális női sajátosságok figyelembevétele, ezért úgy értékelték, hogy „A tanítónők állása ezen iskolánál [...] nagyon terhes. Ők nemcsak tanítanak, hanem a női felügyeletet is gyakorolják, s ennek következtében szolgálatuk nemcsak bizonyos számú órákban, hanem az egész tanítási időben vétetik igénybe.”⁴⁹ A „női felügyelet”, „felügyelőnő” feladatkörre azért volt szükség, mert a tanulók mind lányok voltak, a tanári feladatokat azonban nagyrészt férfiak látták el. Mivel a mindennapi élet kérdéseiben lányokkal csak nők tarthattak teljes körű kapcsolatot, és végezhettek körükben ellenőrzést, „Minden osztályban az igazgatónak és az osztálytanárnak⁵⁰ (ha az férfi) egy nő is segítkezik a nevelés, rendtartás és fegyelem ügyeiben. E nő illetve nők a tanórák előtt és közötti szabad percekben a növendékek között vannak” (BERECZ, közli 1879. 36–37). A női tanerők „már 7 ¼ óraker tartoznak a tanintézetben megjelenni, s itt kell maradniok déli 1 ¼ óráig: tehát naponként 5 és ½ óráig vannak szolgálatban.”⁵¹

Odor Emília „legszeretreméltóbb, legkitűnőbb tulajdonsága az volt, hogy – bármit tanított is – nem érte be a tanítással, mindig nevelés is egyúttal. Az értelem fejlesztése mellett nem feledkezett meg az akarat neveléséről, az érzelmek ápolásáról.

Ezt annyira fontosnak tartotta, hogy erre a tanítási időn kívül is kereste az alkalmat. A felügyelet sokszor terhes óráit soha senki nála jobban és szívesebben nem használta fel. [...] azt érezte, hogy legészrevételebbül éppen ott férközik kedves tanítványai szívéhez.” (HOFFMANN 1904. 4, 10. kép.) Volt tanítványa így emlékezett vissza, „hogy evvel a nagy szorgalmával, kitartásával, evvel a kifogyhatatlan szeretetével mennyire nevelt is a tanítás mellett, hogy milyen örömmel használt fel minden alkalmat arra, hogy életbölcsességre, hogy szépre, jóra oktasson, arról a végtelenségig lehetne beszélni. Ha erre gondolok, látom őt magam előtt az osztályban, amint világosan, lassan, megfontolva magyaráz, amint végigjártatja tekintetét minden egyes növendékén, amint mindent megfigyel, megjegyyez; hallom az ő gyengéd feddő hangját, melyben azért minden gyengédsége mellett olyan határozottság csendül meg, mely feltétlen engedelmességet követel; végigkísérem őt

47 MOL K 305 45. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1-2420 I. rész. Jegyzőkönyvi szám: 32728/1883.

48 A módszer teljesen új volt, éppen csak megjelent a 20. század elején. A nevét onnan kapta, hogy az idegen nyelvi gondolkodás kialakítását a jelentés és a célnyelv (tannyelv) közötti közvetlen (direkt) kapcsolattal, vagyis az anyanyelv kizárásával kívánta elérni. Jellemzősége az intenzív tanítás, a beszédközpontúság és a tananyag kultúrába ágyazottsága.

49 MOL K 305 45. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1-2420 I. rész. Jegyzőkönyvi szám: 8720/1885.

50 Osztályfőnökönek.

51 MOL K 305 45. csomó, Budapesti felsőbb leányiskola. 1887-1-2420 I. rész. Jegyzőkönyvi szám: 8720/1885.

10. kép. Az Andrássy úti épületben a felsőbb leányiskola udvara az 1902/1903-as tanévben, óráközi szünetben Révy, közli 1903. a belső címloldal után

szünetben a folyosón, amint itt-ott is elejt egy-egy szót, mindenkinek azt, amire épen szüksége van. [...] nem egyszer hallottuk tőle, hogy nem a pénztől függ a boldogság. Cifra ruháért, bodros frizuráért senki úgy nem haragudott, mint ő; sokszor kikelt minden fényűzés ellen s ő maga adta mindig a legjobb példáját az egyszerűségnek, a feltűnés kerülésének.” (SCHMIDT 1904. 201–202.)

Az oktatás mellett több éven át az iskola ifjúsági könyvtárát is kezelte, és a gazdaságtani szer-tár őre volt. Saját iskoláján kívül szakfelügyelői feladatokat is teljesített, 1894/1895-ben a soproni, 1895/1896-ban pedig a pozsonyi és beszercebányai felsőbb leányiskolák internátusát vizsgálta meg miniszteri kiküldetésben. 1896-ban az egyetemes tanügyi kongresszus nőnevelési szakosztálya alelnökké választotta meg (SUPPÁN 1895. 14; 1897. 9).

A nőnevelés terén végzett munkássága elismeréséül először 1878-ban Zirzen Janka kapott Ferenc József „ő császári és apostoli királyi felsége” által alapított koronás arany érdemkeresztet, majd 1893-ban Veres Pálné, 1904-ben pedig Mársits Rozina, a temesvári állami felsőbb leányis-kola igazgatónője. Odor Emíliát szintén 1904-ben terjesztette föl a vallás- és közoktatásügyi miniszter erre a díjra pályafutásának huszonöt éves jubileuma alkalmából, miközben tanítónőből tanárrá minősítette át, de végül is munkásságát sima arany érdemkeresztel tüntették ki (11. kép).⁵² Iskolája május 28-án a korszak hangulatához illően fényes ünnepséggel köszöntötte, amelynek során az eddigi munkásságát méltató beszédek, az énekkar előadása mellett elszaval-ták a volt tanítvány, Gineverné Győry Ilona író-nő alkalmi költeményét, majd az igazgató átnyűjtotta a régi növendékek emléksorait tartalmazó emlékkönyvet pompás „szekrénybe” rejtve, továbbá a tantestület tagjainak arcképes albumát, és mellére tűzte az érdemkeresztet. Végezetül a még oda járó tanulók képviselőjében „100 fehérruhás leányka vonult el az ünnepelt előtt, mind-egyike meghajlással üdvözölte s lábai elé rakták igaz szeretetük jelképét, a kezükben tartott friss virágszálakat” (RÉVY 1904. 11). A jeles évforduló emlékére pedig hálás tanítványai „Odor Emília alapítványt” létesítettek, amelyet ő az iskolának adományozott azzal, hogy kamataiból az arra érdemes, pártfogolt növendékeit támogathassa (RÉVY 1916. 10).

*xina kemessvári állami
felsőbb leányiskolai igazgató Odor Emília, budapesti állami
gatonak a koronás arany ^{felsőbb leányiskolai tanítónőnek - a nőve-}
érdemkeresztet és Odor Emília ^{leányiskolai tanítónőnek - a}
budapesti állami felsőbb ^{koronás arany érdemkeresztet, leghegyelmeseb-}
leányiskolai tanítónőnek ^{ben/adományozom, méltóztatásuk.}
az arany érdemkeresztet
adományozom.
Kelt Bécsben, 1904. évi március hó 24-én
Ferenc József*

11. kép. Felterjesztés Odor Emília kitüntetése tárgyában és Ferenc József aláírással hitelesített jóváhagyása Magyar Országos Levéltár; K 20, 1904/284.

Közéleti tevékenysége

Odor Emília nem volt társasági lény, de a maga szerény módján aktívan részt vett a korszak pezsgő egyesületi életében. Az egyletek reformkori, első virágkorát követő csend után a 19. század második felében, a politikai enyhülés következtében „egyletalapítási láz” tört ki, nemcsak a férfiak, hanem a nők körében is. Számukra a közéleti tevékenység egyetlen lehetőségét az egyesületi keretek adták, ezért az otthon falai közül kilépni vágyók sorra alakítottak újabb és újabb nőegyleteket, és közreműködtek a nemtől független társas szerveződésekben. A nők által alapított helyi vagy országos hatáskörrel rendelkező társaskörök a célkitűzésüket és tevékenységüket tekintve egyrészt összefüggtek a hagyományos női szerepekből fakadó szociális tevékenységekkel, másrészt a szakmai, művelődési, azaz tudományos és ismeretterjesztő feladatvállalással.

Odor Emília bámulatosan sok és sokféle szervezethez csatlakozott. Érdeklődéséből és elhivatottságából adódóan legelőször a művelődési célkitűzésű Magyar Földrajzi Társaságba lépett be. Majd a Magyar Királyi Természettudományi Társulat, az Uránia Tudományos Egyesület és a Művészet és Művelődés Nőegyesület tagjai sorában találjuk. A szakmai társulások közül már 1884-től az Országos Középiskolai Tanáregyesülethez, majd a Paedagogiai Társasághoz, továbbá a Magyar Háztartási Iskolaegyesülethez, a Magyar Pestalozzi Társasághoz tartozott. Mindig is szíven viselte a nehéz

52 MOL K 20 Király személye körüli minisztérium 1904/284 irat.

helyzetben lévők megsegítését, amelyet azzal is kifejezésre juttatott, hogy a Gyermek-barát Egyesületben, a Nyomorék Gyermek Otthona Egyletben és a női munkát értékesítő Klotild Egyletben fáradozott. Hitbeli elkötelezettségét a Luther-Társaság tagjaként, az első világháború idején véleményét a Béke egyesülethez csatlakozva nyilvánította ki. A nővédelem minden téren legharcosabb szervezetéhez, az 1904-ben Magyarországon is életre kelt Feministák Egyesületéhez is kötődött, bár feltehetően nem a radikális nézeteket valló szárnyához.⁵³ A legtöbb, hivatásával összefüggő és elképzeléseivel egyező programú jótékonyági társaságnak, intézménynek elnöke vagy alapító, illetve rendes tagja volt, és ezek nemes ügyeire fordította keresetének és magánvagyonának legnagyobb részét. Így a vakok intézetének, az árvaházaknak és a nyomorék gyerekek otthonának bőkezűen adakozott. Az orosz invázió által lerombolt kárpáti falvak megsegítését pedig egy ház építtetésével támogatta.⁵⁴

Társulati munkálkodása körében a Mária Dorothea Egyesületben kifejtett tevékenysége a legjelentősebb. Az egylet 1885-ben alakult „József főherceg ő fenségének leánya, Mária Dorothea védnöksége alatt”, az elaggott, egyedülálló és gyámolításra szoruló tanítónők otthonának megépítése céljából. Feladatköre csakhamar túlmutatott ezen, hiszen „az összes magyarországi tanítással és neveléssel foglalkozó nők (tanítónők, gyermekkertésznők, nyelv- és zongoramesternők, nevelőnők stb.) anyagi és szellemi érdekeinek előmozdítását és ezzel kapcsolatban a magyar nemzeti nevelés reformját tűzte ki feladatul.” (GELLÉRI 1889. 9–10.) Ez volt tehát az első olyan szerveződés, amely a jótékonykodáson, a nők helyzetének javításán kívül szakmai érdekeket is képviselt országos hatókörrel. Nagy szerepe volt például a nők egyetemi képzése lehetővé tételének kivívásában.

Odor Emília nemcsak az egyesület alapítói közé tartozott, hanem a tanítónői szakosztály egyik alelnöki tisztét is betöltötte egészen haláláig.⁵⁵ A célkitűzések közül például anyagilag támogatta az idős tanítókat otthonának megépítését.

A Mária Dorothea Egyesület valósította meg 1889. augusztus 8. és október 15. között Budapesten, az akkori Kerepesi úton az Országos Technológiai Múzeum volt épületében azt az országos kisednevelési kiállítást, amelynek a Néprajzi Múzeum harmincegy magyarországi csecsemő-, és gyermeköltözetet köszönhet, közülük hetet Odor Emíliának.

Kiállítási tevékenysége

A 19. század végén egyre gyakoribb kiállítások előkészítésében jelentős szerep jutott az értelmiség köréből különösen a pedagógusoknak. Például az 1873-as világkiállítás munkálataiban a Zirzen Janka vezette állami tanítónőképző is részt vett, ahol Odor Emília akkor tanult. A Budapesten rendezett 1881-es magyar országos nőipar-kiállítás és az 1885-ös általános országos kiállítás megvalósításához az iskolák szintén hozzájárultak tanulóik munkáinak bemutatásával. Odor Emília a Mária Dorothea Egyesület tanítónői szakosztályi tisztségében kapcsolódott a kisednevelési kiállítás ügyéhez.

Az egykorú közvéleményben nagy visszhangot keltő kiállítást azért rendezték meg, mert Magyarországon a helytelen gondozás miatt ijesztően magas volt a gyermekhalandóság, amely leginkább a csecsemő- és kisgyermekkorúakat sújtotta. Azzal a célkitűzéssel, „hogy a művelt nagyközönségnek és különösen az anyáknak az okszerű kisedapolás és kisednevelés eszközeit lehetőleg szemlélhetőleg bemutassa s továbbá, hogy a kiállítással kapcsolatban az itt szerzett tapasztalatokat szakértők előadásai és nyomtatványok által megerősítse s minél tágabb körben elterjessze” (GELLÉRI 1889. 4). A tárlatnak, ha nem is a legtanulságosabb, de mindenképpen a legérdekesebb látnivalója *A kisednevelés etnographiája itthon és külföldön* címet viselő egysége lett, amelynek megvalósítása Hampelné Pulszky Polyxena alelnökhöz⁵⁶ és Xántus János bizottsági taghoz, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetőjéhez fűződött. A kiállított anyag nagy részét a hazánkból származó objektumok tették ki, kiegészítve néhány nyugat-szibériai és távol-keleti egzotikus vidékről beszerzett tárgegyüttessel. A magyarországiak java részét a különböző tájakról származó népviseletek alkották.

A rendezéskor ugyanaz az elv érvényesült, mint az 1885-ös budapesti általános országos, majd az 1896-os

53 A fenti adatokat a Magyar Királyi Felsőbb Leányiskola 1877/1878 – 1819/1920. év között megjelent iskolai értesítőiből nyertem.

54 Fővárosi Levéltár VIII. 38.a 973/1919 irat.

55 Az adatot a Mária Dorothea Egyesület 1905–1909-es, 1911–1912-es, 1904–1915-ös és 1919–1921-es, könyv formátumban közzétett évi jelentéseiből vettem.

56 Hampelné Pulszky Polyxena családi kapcsolatai révén kötődött a múzeumi gyűjteményekhez, mert apja Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója, férje pedig a Régiségtár őre volt.

millenniumi kiállítás esetében, hogy Magyarországot – a valóságos, statisztikai arányok figyelmen kívül hagyásával – nemzetiségi és kulturális sokszínűségében, ezért túlnyomórészt a kisebbségek tárgyain keresztül mutassák be. Legszemléletesebbnek az ünnepi kosztümök bizonyultak, amelyek a táji jelleget és a nemzetiségi sajátosságokat a legjobban érzékeltették, és az érdeklődést leginkább fölkellették. Közülük a csecsemőholmik, pólyázókészletek és bölcsők, továbbá a négy és hat év közötti kisgyermek felnőttekhez hasonló öltözetei kerültek túlsúlyba, míg a karon ülő és az egy-három éves kisdedek országszerte nagyon hasonló inges és ujjas felsőrésszel egybevarrt, ráncolt aljú szoknyás ruháscskái alig szerepeltek. Xántus a kiállítás és a múzeumi gyűjtemény számára tizenkilenc magyarországi csecsemő- és gyermeköltözetet szerzett meg, amelyeket más kiállítók szerencsésen egészítettek ki (KATONA – BALOGH HORVÁTH 1999). Közöttük volt Odor Emília is, aki Xántus után a legtöbbet, nyolc négy és hat év közötti kisgyermeknek való öltözetet küldött a seregszemlére, „saját erszényéből több mint 100 forintot költve e czélra” (A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁS 1889. 502; GELLÉRI 1889. 80–81). Mellette még földijének, Szabó Károly soproni tanfelügyelőnek rábaközi gyűjtéseit emelte ki a korabeli sajtó. Talán nem véletlen, hogy abban a korban, amikor a néprajz és a földrajz művelése jobban összekapcsolódott, mint később, Odor Emília éppen a néprajzi témakörben s éppen Xántus szemléletét követve tevékenykedett a rendezésben, hiszen a Földrajzi Társaság tagjaként kapcsolatba kerülhettek egymással. Az általa szerzeményezett nyolc öltözetből öt nemzetiségi, és csupán három magyar, tehát hasonló az arány, mint a teljes *A kisdednevelés etnographiája itthon és külföldön* című kiállítási egységben. A nyolcból három öltözetet szülőföldjének környezetéből szerzett be. Az Odor családot, noha 1860-ban elköltözött Sopronból, továbbra is szoros kötelékek fűzték a városhoz és környékéhez. Emíliának és testvéreinek három azonos keresztszülője, Proszwimmer Lajos és felesége, Odor Henrietta apai nagynéni, valamint Wrhovszky Emília anyai nagynéni soproni lakosok maradtak. Egyik húga, Matild Sopronba ment férjhez. Apjuk, Odor Rudolf kapcsolatokat ápol a Sopronból elszármazottakkal is, ugyanis az 1881-ben alapított, majd 1888-ig fennállt „Soproni társaskör Budapesten” nevű egyesület tagja volt (CSEPREGI HORVÁTH 1973. 73–74). Feltehetőleg rokonsági kapcsolatait igénybe véve gyűjtötte Emília a soproni piacokon és vásárokon is megfigyelhető jellegzetes népviseletek ismeretében a Sopron vármegyei Kapuvárról egy magyar, Kópházáról egy horvát, a Vas megyei Rödönből pedig egy hienc/német kislány öltözetét. Nem ismert, hogy más tájakról milyen tanári, tanítványi és az utazásai során szerzett kapcsolatokat révén gazdagította a kiállítást a Bács-Bodrog megyei Bezdánról és a Torda-Aranyos megyei Torockóról származó egy-egy magyar leányka, a Tolna megyei Szakadátról pedig egy német kislány és kislány viseletével. A kiállítási katalógus szerint Zemplén megyéből is hozott egy „tőt” ruházatot, de erről mást nem sikerült kideríteni, mivel a többivel ellentétben ez nem került be a múzeumi gyűjteménybe. Feltűnő, hogy az Odor Emília gyűjtötte öltözékek majd mindegyikét kisleánynak varrták, amely bizonyosan nem az ő elhivatottságában, hanem a női öltözetek általános karakterisztikusabb, díszesebb voltában leli magyarázatát. A Néprajzi Múzeumban megőrzött öltözetdarabok némelyikére cédulát erősítettek föl, amelyen az *Odor Emilia* név s egy sorszám szerepel, bizonyosan az ő kézírásával. Rekonstruálható ennek alapján, hogy a kisdednevelési kiállításban hányas számot kapott egy-egy bábura öltözetet gyermekegyüttese.

Az 1. számú volt a kapuvári öt éves magyar leányka öltözete, amely eredetileg alsóingből, egy hozzávarrt ingujjakkal ellátott mellényből, két alsószoknyából, felsőszoknyából, kötényből, egy pár harisnyából és egy gyöngy nyakékből állt (Itsz.: 2941–2948).⁵⁷ Hiteles népviseletként értékelhető az együttes, amelyet feltehetően egy jómódú család gyermeke hordott (12. kép).

A 2. számú volt a négy éves bezdáni magyar kislány ruházata. Az öltözet eredetileg a lelógó copfot befónó hajszalagból, egy csokorra kötött „fejszalagból”, egy, valószínűleg helyette változatként hordható fejkendőből, egy nagyobb gyermeknek való ingvállból, egy megfelelő méretű mellényből, vállkendőből, három alsószoknyából, felsőszoknyából, kötényből, egy pár harisnyából és piros cipőből, valamint egy gyöngy nyakékből állt (Itsz.: 2919–2932, 13. kép).⁵⁸

A 3. számú volt a torockói négy éves magyar leányka öltözeke, amely eredetileg fejkendőből, hosszúingből, két alsószoknyából, felsőszoknyából, kötényből, egy pár harisnyából és csizmából állt (Itsz.: 2933–2940, 14. kép).⁵⁹

57 A múzeumi leltárkönyv szerint 1889-ben az öltözethez tartozó alsóing, harisnya és gyöngy nyakék ma már nem lehet fel (Itsz.: 2942, 2943, 2946).

58 A múzeumi leltárkönyv szerint 1889-ben az öltözethez tartozó egyik alsószoknya, a kendő, a harisnya és a piros cipő az évek során elveszett (Itsz.: 2922, 2925, 2927, 2929).

59 A múzeumi leltárkönyv szerint 1889-ben az öltözethez tartozó harisnya az idők folyamán elkallódott (Itsz.: 2940).

12. kép. Ötéves magyar leányka öltözete
 Kapuvár, Sopron megye
Sarnyai Krisztina felvétele
 Néprajzi Múzeum; 2941, 2944, 2945, 2947, 2948

13. kép. Négyéves magyar leányka öltözete
 Bezdán, Bács-Bodrog megye
Sarnyai Krisztina felvétele
 Néprajzi Múzeum; 2919–2921, 2923, 2924, 2926, 2928,
 2930–2932

14. kép. Négyéves magyar leányka öltözete
 Torockó, Torda-Aranyos megye
Sarnyai Krisztina felvétele
 Néprajzi Múzeum; 2933–2939

15. kép. Négyéves német, „hienc” leányka öltözete
 Rödöny, Vas vármegye
Sarnyai Krisztina felvétele
 Néprajzi Múzeum; 2986, 2987, 2989, 2890, 2892

A 4. számú volt a nyugati határszélen élő, kis lélekszámú német ajkú hienc nemzetiség viseletét reprezentáló rödőni/rödönyi négyéves leányka öltözete. A viselet eredetileg hosszúingből, mellényes szoknyából, valószínűleg változatként piros szoknyából, kötényből, ujjasból, egy fejvagy vállkendőből és egy pár harisnyából állt (ltsz.: 2986–2892).⁶⁰ Az öltözetet ingvállas és hűvösebb időben ujjasos formában is lehetett hordani. A hitelességét az is alátámasztja, hogy az ingujja végére a fehér farkasfogas szalagdísz a mágiikus védelmül szolgáló piros pamutfonallal rejtetten fércelték fel (KATONA 2010. 753–755, 15. kép).

Az 5. számú volt a szakadati négyéves „sváb”/német leányka ruhája. Fejkendő, rövid ing, mellény, egy alsó- és egy felsőszoknya, kötény, egy pár, vászonnal talpalt kötött cipő, egy pár facipő és változatként egy pár harisnya és „bőrtopán” tartozik hozzá (ltsz.: 2893–2902, 16. kép).⁶¹

A 6. számú volt a szakadati négyéves „sváb”/német fiú ruhája. Az öltözet részei: kalap, ing, mellény, házivászon nadrág (amelyet tévesen gatyaként leltároztak be), egy pár vászonnal talpalt harisnya, egy pár facipő és egy „zsebkendő” (ltsz.: 2903–2908/a–b). Figyelmet érdemel, hogy az inghez és a mellényhez képest a nadrág túl kicsi, és ingre 1889-es évszámot hímeztek (17. kép).

A 7. számú volt a hatéves kópházi horvát kislány öltözeke, amely főkéntől, hosszú ujjú ingvállból, farpárnás mellényből, két alsószoknyából, kötényből, egy pár csizmából és egy gyöngy nyakékből áll (ltsz.: 2909–2918/a–b). Míg a magyar viseletekben akkoriban az ilyen korú lányok már nem hordtak főkéntöt, hanem legalább ünnepen hajadonfőtt jártak, több nemzetiségre viszont az volt jellemző, mint ebben a faluban is, hogy a nők születésüktől halálukig fejkötőt viseltek, amit ez az összeállítás híven tükröz (18–19. kép).

A 8. volt az elkallódott Zemplén vármegyei „tót” öltözet.

Ez a kollekció viselettörténeti szempontból több fontos jelenséget dokumentál. A 19. század végén ugyanis a gyermekek életében az inges-zubbonyos ruházatról a felnőtt öltözetre váltás ideje a helyi szokástól, a család módjától és rártartásától függően általánosságban az iskolakezdés körüli évekre tehető. Az ilyen életkorból fennmaradt hét ünnepi gyermeköltözék közös vonása, hogy mindegyik megfelel a helyi felnőttviseletnek, mind az öltözet egészének megjelenésbeli sajátosságában, mind az egyes ruhadarabok anyagában, szabásában és díszítésében. Az „átöltözés” a kislányoknál csak fokozatosan, helyenként eltérő módokon valósult meg. A kicsik és a nagyok közötti átmeneti öltözékek, noha a felnőttviselet kisebb méretű másának látszottak, mégis attól összetételükben és szerkezetük néhány hordást megkönnyítő elemében különböztek. Nem tartozott hozzájuk minden esetben a felnőttéknél elmaradhatatlan, az alsótestet övező pendely, nehogy a durvább kendervászon kitorje a testüket. Helyette inkább hosszú inget adtak rájuk, mint például a torockói és rödőni öltözet esetében, de erre a célra a bezdáni lányka nagyobb méretű inge is megfelelt. A sokszoknyás vidékeken az alsószoknyák számát is fokozatosan szaporították. A szoknyaviseletben az átmeneti formát a rödőni négyéves kislány öltözeke képviseli. Mivel nekik még úgymond nincsen derekuk, ezért a szoknyát a mellénnyel egybevarrták. A szoknya szép állását az alsószoknya helyett egyrészt anyagbőséggel, másrészt az aljára varrt fodorral érték el. A legidősebb, hatéves leánynak való kópházi viselet esetében a hitelességet nem kérdőjelezi meg az, hogy farpárna egészíti ki a mellényt, hiszen az iskoláskorú leánynak már szoknia kellett a gömbölyű csipő helyi szépségideáljához igazodó öltözködési módot.

Az Odor Emília-féle kollekció hitelességét mutatja, hogy darabjainak többségén a hordás nyomai fedezhetők fel, így használatból kiemeltnek tűnnek. Csupán néhány tárgy esetében merül fel, hogy a kiállítás céljára varrták volna. Ilyen a szakadati fiú inge, mert a németekre egyébként is jellemző módon ráhímzett évszám a kiállítás dátumát, 1889-et hirdeti.

Több együttesben található egyenetlenségek, főként méretbeli aránytalanságok. Ismerve a paraszti értékrendet, valószínűleg ennek oka abban rejlik, hogy a többnyire népes családokban nem volt szokás különösebb gondot fordítani a növésben lévő gyermekek ruházatának méreteire,

gyakran készítettek számukra minél tovább hordható vagy nagyobbra alakítható darabokat, és sokszor adták rájuk a nagyok gúnyait. Tehát nem a gyűjtő hibájával róható fel az ilyen eltérések.

A múzeumi nyilvántartásba vett, meglévő tárgyakon túl hiányolhatunk továbbiakat is ahhoz, hogy teljesnek értékelhessük az együtteseket. Noha kisgyermekek esetében gyakori volt a meztlábasság még a nagyünnepi alkalmakkor is, a kiállítási öltözetek esetében a résztvevők feltűnően törekedtek arra, hogy rangos lábbelit is adjanak

60 A múzeumi leltárkönyv szerint 1889-ben az öltözethez tartozó piros szoknya és harisnya az évek során elveszett (ltsz.: 2988, 2991).

61 A múzeumi leltárkönyv szerint 1889-ben az öltözethez tartozó harisnya és „bőrtopán” az idők folyamán elkallódott (ltsz.: 2899, 2902).

16. kép. Négyéves német leányka öltözete
Szakadát, Tolna megye
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 2893–2898, 2900, 2901

17. kép. Négyéves német fiúcska öltözete
Szakadát, Tolna megye
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 2903–2908

18. kép. Hatéves horvát kislány öltözéke
Kópháza, Sopron megye
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 2909–2918/a–b

19. kép. Hatéves horvát kislány mellénye
Kópháza, Sopron megye
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 2913

a ruhákhoz. Ezért elképzelhető az, hogy mindegyik szóban forgó viselet cipővel vagy csizmával volt teljes a kiállításban, de ezek némelyike a Néprajzi Múzeumba már nem került be. A kópházi kislány öltözékéhez pedig okvetlenül tartoznia kellett vállkendőnek, amely elfedi a csupán hátul díszes mellény olcsó kelméből varrt elejét (18. kép).

Mindezek alapján az egyes viseletdarabokat és a belőlük összeállított együtteseket összességükben hitelesnek értékelhetjük.

A kollektív muzeológiai jelentősége abban rejlik, hogy a kisednevelési kiállításból bekerült más együttesekkel kiegészülve a néprajzi gyűjtés kezdeti korszakának gyermekviseleteit szinte teljes táji és nemzetiségi változataiban egyedülálló módon reprezentálja. Különösen fontos ez annak fényében, hogy néprajzi szakirodalom máig adós a téma átfogó elemzésével, és a gyűjteményt a különálló darabokon kívül csak az 1950–1960-as években gyarapították módszeresen gyermeköltözetekkel. Ekkor egy torockói kislányöltözet és a Kapuvár vonzáskörzetéhez tartozó Vitnyédről pedig három rekonstruált pünkösdőző lánykaruházat is bekerült, de a Bács-Bodrog megyei magyarságot és a Tolna megyei németiséget csak néhány, más faluból származó felnőttöltözet képviseli, míg a hienc és a rábaközi horvát viseletkultúrát kosztümként csak Odor Emília fent említett együttese mutatják be. A kisednevelési kiállítás anyagához fogható kollekciónak a mezőkövesdi matyó iskolások 1970-es években szerzeményezett tizenhat öltözete tekinthető, amely a szemléletbeli változásnak megfelelően az egy településen és egy időmetszeten belül a társadalmi különbségek szerint változó viseletekről vall. Sajnos ennek a célnak a megvalósítását az adatolás hiánya megnehezíti.

Az 1889-es tárlat néprajzi egységében a csecsemő- és gyermekruhák a helyi antropológiai típusnak megfelelően élethűre formált, kifestett bábukon szerepeltek. A közönség azt az „etnographiai csoportot” tartotta a legemlékezetesebbnek, ahol a tanítónők által gyűjtött viseletek is elhelyezkedtek, „mely a nagyterem kupolája alatt közvetlen a főbejáratnál szemben ízlésesen van elhelyezve. Közel száz⁶² különféle nemzetiségű csecsemő és kised van itt részint bölcsőkben, részint nemzeti ünnepi öltözetben felállítva, mindegyik egy-egy külön tanulmánytárgy” (A KISEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁSBÓL 1889. 530, 20. kép).

Odor Emília kiváló gyűjtőmunkájáról a korabeli népszerű *Vasárnapi Ujság* méltán emlékezett meg, és a kiállítás bírálóbizottsága a legmagasabb díjjal, dicsérő oklevéllel tüntette ki (SZIGETHY 1889b. 386).

Neve a későbbi kiállításokon is fel-feltűnik. Így 1896-ban, a millenniumi kiállítás kapcsán, amelynek közoktatásügyi csoportjában a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola is részt vett női kézimunkákkal, valamint fa- és bőrtárgyakról, porcelánokról, majolikákról és kézimunkákról készült rajzok, akvarellek és olajfestmények bemutatásával, iskolai dolgozatokkal és a tanárok irodalmi műveinek felsorakoztatásával. Odor Emília a saját intézménye és a tanítónő-képezdek által beküldött „tömerdek kézimunka” anyagának rendezésében vett részt. Fáradozásáért a válás- és közoktatásügyi miniszter köszönetet nyilvánított. Húgát, Henriettát pedig a kézimunka oktatása terén elért kitűnő eredményéért, amelynek fényes bizonyítékát nyújtották a kiállított tanulómunkák, a zsűri „közreműködői érdemével” jutalmazták (BERECZ 1896. 224–227; 1897. 9).

Majd 1907-ben az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum „budapesti amateur gyűjtemények” kiállításán találkozunk a nevével, ahol közszemlére bocsátott négy darab, XVI. Lajos-stílusú sárgaréz gyertyatartót, egy 18. századi, francia gyártmányú arany zsebórát, amelyet zománc-kép ékesített Szent Pál és Virginia ábrázolásával, egy 17. századi magyar készítésű „gyertyatartó szelencét”, bőrből, dúccal nyomott aranycifrázással és egy 18. század végi, elefántcsont küllőjű, festett kerti jelenettel díszített selyemlapú, német készítésű legyezőt. A tárlaton nem a műgyűjtők és a számos kin-csel rendelkező jeles főúri családok között szerepelt, hanem mint kevésbé rangos személy, akinek a családi örökségében csak néhány értékes darab maradt fenn (CSÁNYI 1907. 197–198).

62 Az idézett cikkben megadott számot a kiállítás katalógusa alapján túlzónak tartom.

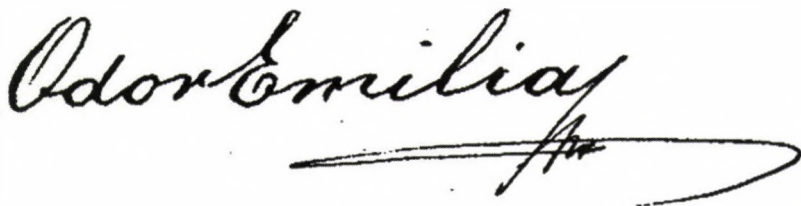
20. kép. Kisdiednevelési kiállítás „ethnographiai csoportja”
Vasárnapi Ujság, 1889. 530

21. kép. Odor Henrietta fényképe 1888-ból
Gönczy-album
Nemzeti Múzeum Fotótár; IV./á.1. 60., 1532

22. kép. Erkel Ferenc emléklapja tanítványának, Odor Vilmának diplomája
megszerzése alkalmából
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára; Fond XII/1273

1. ábra. Odor Emília aláírása 32 éves korában

Magyar Országos Levéltár K500 1887–1–2420. T. rész 8720/1885

Családi kapcsolatok

Odor Emília elhivatottsága példa lehetett fiatalabb testvérei számára is. Vilma az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia „négyévi tanfolyamán” 1882-ben a „művészeti szakcsoport” tárgyai közül „zongorajáték”-tanításra szerzett diplomát, és az Erzsébet Nőiskolában 1884 szeptemberétől tanárként dolgozott. Henriette 1881-ben szerzett „háziipari”, majd 1884-ben nyert „felső nép- és polgári iskolai tanítónői” oklevelével csak 1887-től tanított. Ugyanabban az iskolában helyezkedett el, ahol Emília is, de neki a kézimunkán kívül csak a nyelv- és történelemtudományi szakcsoport tárgyai oktatására volt képesítése (21–22. kép). Hármójuk közül szakmai sokoldalúsága és közéleti aktivitása révén Emília magasodott ki.

Habár önálló egzisztenciát is teremthettek volna maguknak, nem szakadtak el a családtól, a szülőkkel maradtak, bár természetük sokban különbözött. Emília jellemvonásait a 32 éves korából származó aláírása alapján Fazekasné Visnyei Irma grafológus így foglalta össze:

„Erőteljes kapcsolatban állt a családdal mint egységgel, később hivatása töltötte be ugyanezt a szerepet. Fontos volt számára a vezető, aki az ő szempontjából csak férfi lehetett, mert erősek, határozottnak kellett lenni, olyannak, akire fel tud nézni. Női mivoltát ez a szemlélet határozta meg. Énjét fontosnak tartotta ugyan, megjelenését nem érezte annyira nőiesnek, mint amennyire a külvilág felé próbálta sugározni. Ez az ellentét belső, feldolgozatlan problémákhoz vezetett, meghatározta a másik nemhez való viszonyát.

Kritikus szemmel figyelte a világot, emiatt nem volt túl jó partner, igényessége miatt folyton a hibát kereste. Ennek hátterében alapvetően idealista, ábrándozó, mégis a cselekvéstől és a jövőtől való félelemmel küszködő lénye volt.

Jó intellektuális képessége mellett nagy szorgalom és teljesítménykényszer jellemezte, kitarító volt, így időnként kizsákmányolta magát. Nem volt gyakorlati ember, így tudását, ismereteit akarta hasznosítani, ebben jó átadóképessége okán sikeres is volt.

Kapcsolatait meghatározta gátlásossága, amit eléggé jól tudott kezelni készséges odafordulással, kedvességgel, figyelmességgel” (1. ábra).

Vilmát az aláírása inkább álmodozó természetűnek, Henriettát pedig a szignója higgadtnak, gyakorlatiasnak, a bizonytalanságát határozottsággal leplező személyiségnek mutatta. Összetartozásukat azonban erősíthette, hogy nagyon ragaszkodtak egymáshoz, mindhármukban nagyon erős volt a hivatástudat, közös volt az érdeklődésük és a pályájuk. A budavári lakásukból 1875 és 1879 között költöztek az V. kerületi Béla (ma Vigyázó Ferenc) utca 5. szám alá, talán azért, mert Emíliát munkája a pesti Belvároshoz kötötte. Majd 1899-től az Alkotmány utca 15. számú házban laktak. Amikor 1902-ben, özvegy anyjuk halálának évében a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola a végleges helyére, az Andrassy út 63–65. számú épületbe került, akkor az ott kialakított egyik szolgálati lakást foglalták el közösen, hogy a méltatók szerint még több figyelmekkel kísérhessék tanítványaikat (SCHMIDT 1904. 201). Ahogyan a tanulólétszám egyre nőtt, az intézménynek föl kellett számolnia a szolgálati lakást, így 1908 után a VI. kerületi Szív utca 17.-ben lakott továbbra is együtt a három lány, és apjuk, anyjuk halála után sem váltak el egymástól.⁶³

⁶³ A lakhelyekre vonatkozó adatok az iskolai évkönyvekből származnak.

Az Odor lányok értelmiségi, de rendkívül visszahúzódó, „puritán” életet éltek, ők már felhagytak a nemesi allűrökkel. Talán azért, amiért Emília is, aki „[...] átérezte a pálya fontosságát, másutt sem kívánt soha feltűnni, sem szórakozni. Előkelő családi összeköttetései ellenére is (apja miniszteri tanácsos volt) csaknem teljesen visszavonult a társas élettől.” (SCHMIDT 1904. 200.) Magánéletüket teljesen alárendelték szolgálatuknak.

Tudásukat kiadványokban is közrebocsátották. Odor Emília két tanulmánya foglalkozott hivatás kérdéseivel, az egyikben a leányiskolai mértanításról írt, a másikban a nevelőnők nyugdíjügyét vizsgálta külföldi példák nyomán (ODOR 1881; 1891). A minisztérium megbízásából – feltehetően a leányoknak szánt – tankönyvekről készített bírálatokat. Vilma pedig részt vett a könyv alakban is megjelent zongoraoktatási tanterv megszerkesztésében (RÉVY, DOMBOVÁRY, közli 1910. 13; LÁZÁRNÉ 1904).

Életükben a változatosságot utazásaik élményei jelenthették, melyek ekkor már szorosan hozzátartoztak az értelmiségi életmódhoz. Vilma tanári minősítéséből tudható, hogy önerőből fedezett útjait Magyarország különböző tájaira, Ausztriába, Németországba, Svájcba és Felső-Olaszországba vezettek. A testvéreire éppúgy jellemző lehetett, mint Emíliára, hogy „Több ízben utazott saját költségén külföldön s ott is mindenütt felkereste a nevezetesebb intézeteket, de bárhol szerzett is tapasztalatokat, azokat mindig iskolájának a javára fordította” (SCHMIDT 1904. 200). Nyelvi nehézségeik nem lehettek, mert mindannyian jól beszéltek németül, franciául, Vilma és Henrietta pedig elég jól olaszul is.

Mindegyikük hű maradt iskolájához, ahol kezdte működését. Emília is a Magyar Királyi Állami Felső Leányiskolából és Leánygimnáziumból kérte nyugdíjazását romló egészségügyi állapotára hivatkozva 1917. július 13-án. Ugyanezen év november 26-án a miniszter elfogadta folyamodványát. Az igazgató javasolta kitüntetését, de a majdnem negyvenévi „buzgó” szolgálatáért előjárója csak a köszönetét fejezte ki.⁶⁴ Még megérte, hogy a nők – igaz, csak ideiglenesen – megkapták a szavazati jogot, de már nem sokáig élvezhette a jól megérdemelt pihenést, mert 1919. október 7-én elhunyt. Ravatalánál kolléganője, Szekeres Margit ezekkel a szavakkal búcsúztatta: „Mert meghaltál te akkor, amikor elhagytál bennünket. Hisz azóta csendes voltál és szomorú.” (*Nemzeti Nőnevelés*, 1919. január–december). A tanári kar hosszú szolgálatára és kiemelkedő munkásságára hivatkozva kérte Budapest Főváros Tanácsát, hogy díszsírhelyet biztosítson számára. A hivatal azonban nem teljesíthette óhajátusukat.⁶⁵

Nem sokkal később követte őt Henrietta húga, az iskolában csak kedvesen becézett „Jetti néni”, aki még nyugállományba vonulása előtt, 1923. november 23-án távozott az élők sorából (T. GY. 1924. 6).

A magára maradt Vilma összeköltözött az akkor már megözvegyült Ilona húgával a Mikszáth Kálmán tér 2. számú házba, amely egyetlen leánya, Schneller Ilona férjének, dr. Radnai Oszkárnak a tulajdonában volt. Akkor már Matild nővérük is megözvegyülten Sopronból Budapestre költözött, de úgy látszik, őket jobban szétválasztotta a korábbi távoltság, külön maradtak.

Odor Vilma nyugdíjazása után, az 1920-as évek végén próbálta jó helyre juttatni a megmaradt és a család számára értéktelenné tűnő iratokat, holmikát. Így került az utazásaik emlékét őrző képeslapgyűjteményük, sok értékes könyvük iskoláikba, édesanyjuk 1848-as esküvői selyempipője és 19. század közepi esernyője az Iparművészeti Múzeumba, a Zeneakadémián végzősként kapott emléklapjai, több kottája az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába. 1928-ban pedig több kortörténeti dokumentumnak számító iratot helyezett el letétként a soproni levéltárban.⁶⁶ A családban a pedagógusi hivatást dr. Radnai Oszkár folytatta, akit a tanítóképző tanáráként 1921 és 1927 között éppen Emília iskolájába neveztek ki. Matild 1935-ben, Ilona pedig 1939. január 8-án hunyt el. A legtovább Vilma élt, őt 1942. március 13-án temették. A három pedagógusleány szoros összetartozásuk jeleként ma közös sírban nyugszik szüleikkel együtt az Új köztemetőben (24. kép).

Sajnos a család ma élő utódai nem őriznek semmi emléket az Odor lányokról. Thiering Gyuláné Odor Matild fiának, Gyulának a leszármazottai csak egyetlen

64 Budapest Fővárosi Levéltár VIII.38.a. 2 doboz 1914-17.651/1917 és 1918-19 4/1908 irat.

65 Budapest Fővárosi Levéltár VIII.38.a. 1919-20, 973, 123235/1919 irat.

66 Az Erzsébet Nőiskolának adományozott képeslapgyűjtemény valószínűleg a második világháború során elpusztult. Iparművészeti Múzeum; ltsz.: 18175, 18176; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Ábrányi Kornél, Erkel Ferenc, Volkmann Róbert emléklapja FOND XII/ 1257,1273, 1354; Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára 5 és 7 kottafűzet Mus.pr. 14290, 14011; Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XIII/29 Odor család iratai.

23. kép. Odor Matild időskori fényképe
A család tulajdona

24. kép. Az Odor család síremléke az Új köztemetőben

öregkori fotóról tudnak szépanyjukról (23. kép). Leánya, Thiering Ilona Csányi Károlyhoz, az Iparművészeti Múzeum igazgatójához ment feleségül. Ők jelentős műgyűjteménnyel rendelkeztek, amelynek nagy részét a szóban forgó múzeumnak juttatták, de az adatolás hiánya miatt ezeknek a műtárgyaknak egyike sem köthető bizonyosan az Odorokhoz. Kivételt képez a soproni múzeumnak ajándékozott három rajz, amelyeket az „Odor Rudolf” névvel való ellátás hitelesít.⁶⁷

Szerethetjük Odor Emíliát

Odor Emília oly korban élt, amikor még csak elkezdődött a női emancipáció mozgalma, amikor még vitatkoztak Magyarországon arról, hogy egyáltalán tanuljanak-e az eleminél magasabb szinten és pénzkereső foglalkozást a lányok. Odor Emília vállalkozott arra, hogy tanítói, majd tanári szakképesítést nyerjen, és noha feleség és anya nem lehetett, mégis kiteljesítette életét a szakmájában.

Nem tartozott a nőnevelés híres úttörői közé, mint például Teleki Blanka, Veres Pálné, Zirzen Janka. Neki már a megvalósítás kisebb hírveréssel járó mindennapos feladata jutott.

Szerénysége ellenére értelmi és jellembeli adottságai, szorgalma révén szép sikereket, országos elismerést is kivívott magának hivatása terén.

Életében a kisdednevelési kiállítás csak epizódot jelenthetett, mégis neve és tevékenysége ennek kapcsán őrződött meg, hiszen ajándéka ma már pótolhatatlan értékű a Néprajzi Múzeum számára, hiszen a Xántus-féle kollekcióval együtt ilyen korai, egy időszak divatját többféle táji változatban tükröző gyermekruha-együttessel azóta sem gyarapodott a magyarországi gyűjtemény.

67 A soproni múzeum grafikai gyűjteménye Odor Rudolftól több diákkori tollrajzot őriz az 1830-as évekből, kettőt a soproni tűztoronyról és egyet egy gótikus toronyról (ltsz.: 61.23.1, 61.24.1, 61.26.1). A múzeum kéziratárában a Csatkai dedikációs gyűjteményben találkozhatunk négy, a családhoz írott levéllel (ltsz.: 76.1.349, 76.1.470, 76.1.688, 76.1.720.)

Irodalom

ARATÓ Frigyes

1918 A budapesti m. kir. felső leányiskola és leánygimnázium értesítője. 1917–8. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvénytársaság.

BÁCSKAI Vera

2006 A régi polgárságról. In KÖVÉR György (szerk.): Zsombékok:középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Századvég, 15–37.

BERECZ Antal (közli)

- 1879 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola 1878/79 tanévéről. Budapest, Fanda József könyvnyomda.
- 1880 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb-leányiskola 1879/80 tanévéről. Budapest, Fanda József könyvnyomda.

BERNOLÁK Kálmán (közszéttette)

1924 A budapesti VI. kerületi magyar királyi állami Mária Terézia felső leányiskola és leánygimnázium értesítője. 1923–1924. Budapest, Arany János nyomda.

BOD Péter – SZÉKELY István (szerk.)

1898 Női életpályák. Budapest, Franklin-Társulat.

BOGYA Irma

1888 A tűhímezésről. In BERECZ Antal (közli): Értesítő a budapesti m. k. állami felsőbb leányiskola 1887/88. iskolaévről. Budapest, Fanda József könyvnyomda, 8–20.

BORBÍRÓ Fanni

2007 Budapesti nőegyletek, 1862–1904. In FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): A nők világa: művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. [Budapest], Argumentum, 185–207.

CSÁNYI Károly

1907 A budapesti amateur gyűjtemények kiállításának lajstroma. Budapest, Iparművészeti Múzeum.

CSEPREGI HORVÁTH E. János

1973 Soproni Társaskör Budapesten (1881–1888). Soproni Szemle, XXVII. évf. 1. sz. 70–74.

CSOMA Zsigmond

1995 Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon. A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen, Csokonai, 181–204.

DÁVID Ferenc – GODA Károly – THIRRING Gusztáv

2008 Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai, 1488–1939 / Häuser und Hauseigentümer der Innenstadt von Ödenburg, 1488–1939. Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.

DOMINKOVICS [!] Péter – NÉMETH Ildikó – POLGÁR Tamás

1999 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára 1848–1849-es iratanyaga: tematikus repertórium. Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.

EDVI ILLÉS Ádám

1828 Intézetek. A' Sopronyi Nemes Magyar Társaságnak esmértetése 1827. Tudományos Gyűjtemény, V. köt. 117–122.

EGLOFFSTEIN Amália

1871 Igazságtalan előítélet. In FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.): A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Budapest, Kortárs, 58–60.

EMLÉKKÖNYV

1897 Emlékkönyv Zirzen Jankának a budapesti VI. ker. állami polgári tanítónő-képző intézet igazgatójának nyugalomba vonulása alkalmából ajánlják hálás tanítványai. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája.

FABINY Tibor

1986 A soproni evangélikus líceum története, 1557–1900. In GYÓRFFY Sándor – HUNYADI Zoltán (szerk.): A soproni líceum. Budapest, Tankönyvkiadó – Egyetemi Nyomda, 9–108.

FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.)

2006 A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Budapest, Kortárs.

FRIED István

- 1966 Székács József és Sopron. Soproni Szemle, XX. évf. 1. sz. 81–84.
- 1975 Idegenek a régi Sopronról (T. G. Schröer és A. Palacky tudósításai). Soproni Szemle, XXIX. évf. 3. sz. 259–264.

GELLÉRI MÓT

1889 Tárgymutató a Mária Dorothea-Egyesület által Budapesten 1889-ben rendezett Országos Kisdnednevelési Kiállításról. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

GEÖCZE Sarolta

- 1895 Igaz történetek. Rajzok, képek. Budapest, [Budapesti Hírlap Nyomda], 177-178.
- 1896 A magyar tanítónő. In uó: Tanulmányok a magyar társadalom életéből. Budapest, Singer és Wolfner, 177-183.
- 1899 A nő a modern társadalomban. Budapest, Franklin Nyomda. (Különlenyomat a Nemzeti Nőnevelés 1899. évi II. és III. füzetéből.)

GÖNCZY-ALBUM

1888 Gönczy Pálnak, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárának ötven éves közszolgálati jubileuma alkalmából az állami felsőbb leányiskolák tanárai által ajándékozott Fotóalbum. Nemzeti Múzeum Fotótár, IV./á. 1. 60.

HÁZI Jenő

1982 Soproni polgárcsaládok, 1535-1848. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HERRMANN Antal

1896 A hienczek. In Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. XIII. Magyarország IV. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 394-402.

HOFFMANN Frigyes

1904 Odor Emília. In Révy Ferenc: Értésítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos felső továbbképző tanfolyam 1903-1904-iki huszonkilencedik iskolaévééről. Budapest, Fritz Ármin, 3-5.

HORVÁTH László (szerk.)

1940 Ősi sopronmegyei nemzetségek. Képek a sopronmegyei községek és családok történetéből. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomdája.

KARÁDY Viktor

1994 A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In HADAS Miklós (szerk.): Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Budapest, Replika Kör, 176-195.

KATONA Edit

2010 Egy Vas megyei kislányöltözet 1889-ből. Vasi Szemle, LXIV. évf. 6. sz. 744-756.

KATONA Edit - BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia

- 1998 Az 1889-es Országos Kisdnedvelési Kiállítás és Xántus János. Magyar Múzeumok, 4. sz. 18-20.
- 1999 Az 1889-es Országos Kisdnedvelési Kiállítás és a Néprajzi Múzeum. Néprajzi Értésítő, LXXXI. évf. 131-146.

KÉRI Katalin

2008 Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914. [Pécs], Pro Pannónia.

A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁS

1889 A kisdnedvelési kiállítás. Vasárnapi Ujság, XXXVI. évf. 31. sz. 502.

A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁS BEREKESZTÉSE

1889 A kisdnedvelési kiállítás berekesztése. Vasárnapi Ujság, XXXVI. évf. 42. sz. 684.

A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁSBÓL

1889 A kisdnedvelési kiállításból. Vasárnapi Ujság, XXXVI. évf. 33. sz. 528-531.

A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁS MEGNYITÁSA

1889 A kisdnedvelési kiállítás megnyitása. Vasárnapi Ujság, XXXVI. évf. 32. sz. 520.

A KISDEDNEVELÉSI KIÁLLÍTÁS RENDEZŐI

1889 A kisdnedvelési kiállítás rendezői. Vasárnapi Ujság, XXXVI. évf. 37. sz. 589-590.

KISS Áron - SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona

1896 A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés. Budapest, Wodianer Nyomda.

KISS József

1929 Nők a tanítói pályán. Budapest, Dunántúl Egyetemi Nyomdája Pécsset.

LÁZÁRNÉ

1904 [Lázárné Kasztner Janka igazgató és az Erzsébet Nőiskola zenetanítónői.] A zongoratanítás tanmenete és tanítási anyaga az Állami Erzsébet Nőiskolában. Budapest, Hornyánszky.

MOLNÁR Aladár

1876 A nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola. Budapest, Magyar királyi egyetemi könyvnyomda.

MÜLLER Ildikó

- 1995 Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus korában. In GYÁNI Gábor - NAGY Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen, Csokonai, 223-239.
- 2004 A budapesti állami felsőbb leányiskola leánygimnáziumi tanfolyama, 1897-1918. In FEITL István - SIPOS András (szerk.): Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19-20. században: tanulmányok. Budapest, Napvilág, 45-59.
- 2006 Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: A budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. In KÖVÉR György (szerk.): Zsombékok: középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Századvég, 673-711.

NAGY Mariann

1995 Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen, Csokonai, 205–222.

NÉMETH Ildikó

2005 Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Sopron, Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára.

A NŐKÉPZŐ EGYLET

1869 A Nőképző Egylet kérvénye a képviselőházhoz. In FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.): A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Budapest, Kortárs, 92–95.

ODOR Emília

- 1881 A mértan tanítása a leányiskolákban. Nemzeti Nőnevelés, III. köt. 468–472.
- 1891 A nevelőnők nyugdíj ügye. Nemzeti Nőnevelés, XVIII. köt. 166–172.
- 1897 Apró történetek Zirzen Janka életéből. In Emlékkönyv Zirzen Jankának a budapesti VI. ker. állami polgári tanítónő-képző intézet igazgatójának nyugalmába vonulása alkalmából ajánlják hálás tanítványai. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 88–89.

OROSZ Lajos

- 1997 Nőnevelés Magyarországon. In BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.): Pedagógiai lexikon. II. Budapest–Martonvásár, Keraban – Akadémiai Kiadó, 617–621.
- 2008 Nőnevelés Magyarországon. In Pedagógiai lexikon. (Elektronikus változat.) Internetcím: http://www.pedlexikon.hu/index.php?title=Pedag%C3%B3giai_Lexikon%2C_jav%C3%ADtott_v%C3%A1ltozat:N%C5%91nevel%C3%A9s_Magyarorsz%C3%A1gon.

PUKÁNSZKY Béla

2006 A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből. Budapest, Gondolat.

RÉVY Ferenc (közli)

- 1903 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos továbbképző tanfolyam 1902–1903-iki huszonnyolcadik iskolaévről. Budapest, Fritz Ármin.
- 1904 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos felső továbbképző tanfolyam 1903–1904-iki huszonkilencedik iskolaévről. Budapest, Fritz Ármin.
- 1907 A Budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium értesítője 1906/1907-iki harmincketedik iskolaévről. Budapest, Fritz Ármin.

- 1916 A budapesti magyar királyi állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium értesítője 1915–1916. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-társaság.

RÉVY Ferenc, DOMBÓVÁRY (közli)

- 1908 A budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium értesítője az 1907/1908-iki harmincharmadik iskolaévről. Budapest, Fritz Ármin.
- 1910 A budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium értesítője az 1909–1910-iki iskolaévről. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-társaság.

SÁFRÁN Györgyi

1942 Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete. Szeged, Árpád Nyomda.

SARKADY Sándor, ifj.

1998 Sopron 1848-ban – kronológia. Soproni Szemle, LII. évf. 4. sz. 408–416.

SCHMIDT Mariska

1904 Odor Emília. Nemzeti Nőnevelés, XXV. évf. V. f. 199–202.

SCHNEIDER Miklós (kiad.)

1939 Vas vármegye 1754. évi nemesi összeírása. Szombathely, Schneider Miklós.

SUPPÁN Vilmos

- 1894 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos női felső továbbképző tanfolyam 1893–94-iki iskolaévről. Budapest, Fritz Nyomda.
- 1895 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos női felső továbbképző tanfolyam 1894–95-iki iskolaévről. Budapest, Fritz Nyomda.
- 1896 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos női felső továbbképző tanfolyam 1895–96-iki iskolaévről. Budapest, Fritz Nyomda.
- 1897 Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola s a vele kapcsolatos női felső továbbképző tanfolyam 1896–97-iki huszonketedik iskolaévről. Budapest, Fritz Nyomda.

SZÉKELY Imre

1997 Polgári iskola. In BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.): Pedagógiai lexikon. III. Budapest–Martonvásár, Keraban – Akadémiai Nyomda, 191–193.

SZÉKELY Vera (összeáll.)

1980 M. kir. Miniszterelnökség, a Király személye körüli M. kir. Minisztérium, M. kir. Belügyminisztérium. Kézirat. [Bp.], Főv. Nyomdaipari Vállalat.

SZEKERES Margit

1918 A búcsúzó Odor Emiliáról. In ARATÓ Frigyes (közli): A budapesti m. kir. állami felső leányiskola és leánygimnázium értesítője 1917–8. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvénnytársaság, 7–10.

SZIGETHY Karolina

- 1889a Az országos kisednevelési kiállítás. (Első közlemény.) Nemzeti Nőnevelés, 321–326.
- 1889b Az országos kisednevelési kiállítás. (Befejező közlemény.) Nemzeti Nőnevelés, 377–388.

SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.)

1898 Vasvármegye. A Magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Magyarország monografiája. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénnytársaság. (Magyarország vármegyéi és városai, III.)

SZÖGI László

2001 Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1798–1919. Budapest, ELTE Levéltára.

TÁP Lászlóné

1983 Gyógyszerésztörténeti adatok egy régi soproni patikáról. Soproni Szemle, XXXVII. évf. 1. sz. 40–51.

TAKÁTS György

[1925] A budapesti M. Kir. Állami Mária Terézia-Leánygimnázium története: az intézet 50 éves fennállásának emlékünnepele alkalmából. Budapest, Franklin Ny.

T. GY. [TAKÁTS György]

1924 Halottaink. In BERNOLÁK Kálmán (közvetette): A budapesti VI. kerületi magyar királyi állami Mária Terézia felső leányiskola és leánygimnázium értesítője. 1923–1924. Budapest, Arany János nyomda.

THIRRING Gusztáv

- 1934 A soproni Thirring nemzetség háromszázéves múltja: Családtörténeti tanulmány. Sopron, Székely Nyomda.
- 1941 Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig. Sopron. Sopron, Sopron szab. kir. város.

THURÁNSZKY Irén, KATONA Lajosné

- 1896 A budapesti II. kerületi állami elemi tanítónő- és nevelőnőképző intézet huszonöt éves fennállásának története és jelen állapota. 1869/70–1895/96. Budapest, Pallas Nyomda.
- 1935 A magyar tanítónők Mária Dorothea egyesületének félévszázados története 1885–1935. Budapest, Mária Dorothea Egyesület.

VERES-BENICZKY Hermin

2006 [1868] A női képzés ügye. In FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.): A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Budapest, Kortárs, 88–90.

ZIRZEN Janka

- 1874 A Budapesti magyar kir. állami tanítóképezde öt évi fennállásának története. Budapest, Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda.
- 1878 Jegyzék mintakönyvben foglalt és módszeresen összeállított kézimunkáról. Elemi, Felső nép-, polgári iskolák és képezdek számára. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

A témához tanulmányoztam a Magyar Királyi Felsőbb Leányiskola 1877/1878–1927/1928 között megjelent iskolai értesítőit, továbbá a Mária Dorothea Egyesület 1905–1909, 1911–1912, 1904–1915, 1919–1921 közötti, könyv formátumban közzétett évi jelentéseit.

“Love Emília Odor”

On the background history of a museum collection of children's costumes

The title of the article is taken from a Hungarian film made in 1969; the film's heroine was named after Emília Odor (Sopron, 1853 — Budapest, 1919), a teacher who enriched the Museum of Ethnography with a collection of children's costumes.

This group of costumes is important not only for ethnographical museology and costume history but also because the person who collected them, her activity as a teacher and in public life, and the circumstances of the acquisition throw light on the society, cultural history and mentality of Hungary between 1867 and 1918.

In this period in Western Europe and in Hungary attention began to be paid also at state level to the education of women. The first step was the establishment of intermediate-level schools for girls, then from the end of the 19th century the way was opened for them to continue studies at higher level institutions. These measures promoted the efforts for emancipation and contributed to changes in the role of women. At that time the traditional role of women as housewife, wife and mother tied to the home and family was still widely accepted as an ideal although at the same time the type of the independent woman, in employment, and increasingly demanding a place also in public life was unstoppably spreading. Emília Odor became a representative of this new type of woman.

For middle class women a teaching career was one of the first paid occupations also bringing social prestige. Emília Odor too chose this career.

She was born into a noble family of intellectuals where all five siblings who reached adulthood were girls. Two of them followed the traditional path and married. Emília and two other sisters devoted their lives to the education of women and teaching careers. Emília's achievement was the most outstanding and included extensive activity in public life. She was a member of the Association of Feminists formed in 1904. Among other things she participated in the preparations for the National Exhibition on Child-raising held in Budapest in 1889, which was organised because mortality in early childhood due to faulty care was alarmingly high. The aim of the exhibition was to inform mothers about modern methods of child care and education. The group of infant and young child figures dressed in festive folk costume was the most impressive part of the presentation of child culture in Hungary. For this part of the exhibition the museum obtained 19 sets of clothing for infants and young children and these were fortunately supplemented by other exhibitors. Among the private collectors Emília Odor contributed the largest number and most valuable children's costumes that illustrated the ethnic and cultural variety of historical Hungary and fitted into the theme of the exhibition as a whole. She displayed a Hungarian, a Croatian and a German girl's dress from Western Hungary, the costume of a Hungarian girl, a German girl and a German boy from Southern Hungary, a Hungarian girl's costume from Transylvania and a Slovak child's costume from Northern Hungary.

The exhibition on child-raising must have been only one episode in the life and teaching career of Emília Odor, but it is in this connection that her name and activity have been preserved as her gift is now of inestimable value for the Museum of Ethnography.

1931 é. ben
R: Balint Fudli

Egy gyűjtemény anatómiája

Fülep Lajos néprajzi tárgyai

Az utóbbi évtizedben a társadalmi környezetben végbement változások hatására a magángyűjtemények iránt megmutatózott fokozott érdeklődésnek lehetünk tanúi.¹ A hazai műkereskedelem és műtárgyiac megerősödése, a gyűjteményképzés új típusú formáinak megjelenése befolyást gyakorolt a muzeológiára is. Új témaként jelent meg a magánműgyűjtés területének visszatekintő, történeti jellegű, illetve a kortárs jelenségekre reflektáló vizsgálata.² Ugyanakkor a múzeum is mint sajátos műveltségközvetítő szereplő önmaga helyét keresően, önvizsgáló szemlélettel és kérdésfeltevésekkel fordul saját, közgyűjteménynek definiált szakterülete felé. Ebben a folyamatban indultak meg a múzeumi anyagot feltáró³ – többször kiállításokkal összekapcsolt – kutatások, különös tekintettel az egyetemes és a nemzeti kultúra szempontjából jelentős művészeti értékű magánkollekciókra, amelyek nem egy esetben a közgyűjtemények alapjai lettek.⁴

Ugyanakkor a néprajzi tárgyakból álló magángyűjtemények sorsa, egyáltalán létezésük kevésbé ismert,⁵ holott színvonaluk, tárgyaik kvalitása sokszor vetekszik a múzeumi gyűjteményekben felhalmozott műtárgyakkal.⁶ A saját gyűjteményt feltérképező muzeológiai irányzat vetette fel a néprajzban is a privát gyűjtemények témáját, elsőként kezdeti formáit, amelyek fontos szerepet játszottak a tárgyi világot felosztó diszciplináris szemlélet kialakításában.⁷

Fülep Lajos (1885–1970) művészettudós népi tárgyakból álló gyűjteménye nem pusztán azért figyelemre méltó, mert az ilyen jellegű privát kollekciók a közérdeklődés perifériájára szorultak, és így általában kevesebbet tudhatunk róluk. Ebben az esetben inkább a gyűjtő személye, a 20. századi magyar szellemi életben betöltött kiemelkedő szerepe, fordulatokban és társadalmi szerepvállalásban gazdag életútja, széles körben mozgó szakírói tevékenysége azok az összetevők, amelyek különös megvilágításba helyezik tárgyait.

Fülep ismertsége, a hazai értelmiség nagyságaihoz sok szállal kötődő, egyfajta nyilvánosság előtt zajló életútja és a személyével foglalkozó publikációk sora segíthet abban, hogy egy néprajzi gyűjtemény részleteiben is feltárulkozhasson, és anyagát belső összefüggései mellett más tekintetben is láthassuk.

Minden igazi gyűjteménynek megvan a maga különösége, összetételének egyedi, a létrehozó egyéniségéhez köthető vonásai és rendeltetése. Gyűjtemény és gyűjtő – ismereteinket alapvetően e két egymást feltételező tartalom köré csoportosítjuk, és próbálunk választ keresni arra, hogy a kollekció néprajzi tárgyai honnan és miként, milyen körülmények között kerültek a tulaj-

1 A klasszikus értelemben vett műgyűjteményeken a tárgyak társadalmilag elfogadott rangjának megfelelően elsősorban a képző- és iparművészeti gyűjteményeket értjük (például a Kovács Gábor-gyűjteményről lásd FERTÓ-SZÓGI-KRATOCHWILL, szerk. 2004), amelyek így a művészettörténeti kutatás kompetenciájában kapnak nyilvánosságot.

2 A rendszerváltozás előtt a magángyűjtemények szoros állami felügyelet alatt álltak, mozgásterüket erős korlátokkal törvény szabályozta, s ez nagymértékben befolyásolta távolságtartó megítélésüket. A magángyűjteményekhez való viszonyban enyhülést hozott az 1981-es jogszabály, amely a privát gyűjtemények kezelését kivonta a kulturális tárca hatásköréből, és kijelölt múzeumok felügyelete alá helyezte (BUZINKAY 2002. 36–41). Ugyanabban az évben a Magyar Nemzeti Galéria éppen a készülő múzeumi törvénymódosításra is hivatkozva mutatta be magángyűjteményekből származó képzőművészeti anyagon alapuló átfogó léptékű kiállítását (MRAVIK-SINKÓ 1981). A műgyűjtés kortárs kérdéseivel, illetve a két háború közötti előzményeivel Ébli Gábor foglalkozik behatóan (ÉBLI 2006; 2008).

3 A saját tárggyűjteményi és egyéb archivális anyagot feltáró munkában, az új korszak kihívásaitól indítva, a Néprajzi Múzeum vállalt úttörő szerepet (FELŐS, főszerk. 2000).

4 A tematika egyik nyitókiállítása volt a több nagy múzeum anyagát megalapozó, Janovich Miklós gyűjteményét bemutató tárlat a Magyar Nemzeti Galériában (MIKÓ, szerk. 2002). Az Iparművészeti Múzeum kiállítási

politikája az utóbbi években különös hangsúlyt fektet gyűjteményi anyaga magánforrásokból származó rétegeinek bemutatására (ismerteti: ÉBLI 2008. 11–13). Ehhez a törekvéshez szorosan kapcsolódik az egyik legjelentősebb magyar főúri gyűjtemény, gróf Pálffy János múzeumokkal is összefüggő műkincseinek számbavétele, eredeti környezetük rekonstrukciója (HORVÁTH H. 2007).

5 A magángyűjteményeket bemutató publikációk között csak elvétve bukkanhatunk néprajzi jellegű kollekciónak (KRESZ 1988; LÓRÁND-PÓCS, szerk. 2002; ÉBLI 2005). A legjelentősebb kortárs lakás- és műgyűjteményekben az iparművészeti, művészeti tárgyak között értékes néprajzi kollekciónak is megkülönböztethetők. Ezekről egy-egy riportból tájékozódhatunk (például MÜLLER 2005. 24–31).

6 A privát néprajzi gyűjtemények és a muzeológiai módszerű feldolgozás publikációs vállalkozásban találkozós szerencsés kapcsolata: CSUPOR 2008; 2011).

7 A néprajzi jellegű múzeumi anyag régi rétegeinek részletes, kiállítással egybekötött feltárása volt a Huszka-hagyaték/-életmű bemutatása a Néprajzi Múzeumban. A tudományos és gyűjtéstörténeti megközelítés a néprajzi tárgy fogalomkörének kialakulását és értelmezésének kezdetét próbálta megragadni a néprajzitárgy-gyűjtés intézményes kereteit megelőző magángyűjtemények példáin keresztül (FEIÓS 2006). Kutatástörténeti előzményeihez vö. SÁNDOR 1953; az Ipolyi-gyűjteményről például CSÉFALVY-UGRIN, szerk. 1989.

8 Fülep Lajos néprajzi gyűjteményére a budapesti Eötvös Collegium történetét kutató, tudós tanáira emlékező konferencia hívta fel a figyelmet (TÓTH 2009. 109–125), majd ennek nyomán részletesebb néprajzi feltárása következett (SZOJKA 2011. 236–271).

9 Fülep Lajos MTA-n őrzött szellemi hagyatékából levelezését F. Csanak Dóra irodalomtörténész dolgozta fel hét kötetben, megjelenésük éve szerint 1990 és 2007 között. Az idézett részlet: F. CSANAK, szerk. 2001. 267.

donos birtokába, továbbá milyen cél érdekében fejlődtek (részben) megfejthető tartalommal rendelkező gyűjteményé.⁸ Kitérünk múzeumba került tárgyainak később ott kifejtett, valamint más szintéren is követhető hatására.

A gyűjtemény sorsa

A Fülep-féle néprajzi gyűjtemény csaknem egészéről képet alkothatunk. Ehhez legfontosabb forrásként maguk a tárgyak szolgálnak, amelyek jelentősebb része meg a tulajdonos életében, kisebb csoportja halála után a Néprajzi Múzeumba került. Néhány darab szétszórta magántulajdonban maradt, ám ezekről is vannak adataink.

A Fülep Lajost otthonában körülvevő néprajzi tárgyak kortársai szemében említésre méltó jellegzetességek számítottak. A lakásán megforduló barátok, tanítványok, újságírók utaltak gyűjteményére, amelynek tárgyai költözőkódései során mindenüvé kísérték őt fiatalkorától lelkeszi működése évtizedein át egészen élete végéig.

A gyűjteményről az első igazán tárgyyszerű információ magától a tulajdonostól származik. 1947-ben, amikor Keresztury Dezső, az Eötvös Collegium, az elitképzés tekintélyével rendelkező intézet igazgatója kérésének eleget téve a baranyai Zengővárkonyból Budapestre költözött, a lakhatás anyagi természetű gondjainak megoldására elhatározta, hogy néprajzi gyűjteményét felajánlja az államnak, őrzését pedig a kollégiumra bízta. Az ebben a tárgyban folytatott levelezésben maradt fenn saját megfogalmazásában a gyűjtemény rövid jellemzése:

„kb. 60 népi (sárközi, bajai, mohácsi etc.) régi tál (a gyűjteménynek erről a részéről a Népr.[ajzi] Múzeum régebben itt járt emberei – Madarassy L.[ászló], Gönyei S.[ándor] – azt mondták, hogy ebben a szakban a múzeumnak sincs ilyen válogatott minőségű gyűjteménye; kb. 60 népi korsó, kancsó; kb. 60–70 hollóházi, apátfalvi, murányi, herendi etc. népi ízlésű tányér; festett, virágos téká; 3 szökröny (közülük az egyik egészen kiváló darab, képe és leírása a pécsi Városi Múzeum 1941 évi Értesítőjében)”.⁹

A gyűjtemény összetételének nagyvonalú, ám annál szakszerűbb leírása több részletre is rávilágít. Mindekelőtt arra, hogy a gyűjtemény kétféle nagy tárgynemet foglalt magában, kerámiákat és bútortételeket. Az előbbieknél számon tartja lokalitásukat, ami készítő-, illetve gyűjtési helyükre vonatkozhat. A festett népi bútorok között az archaikus, ácsolt technikával készült ládát, a *szökröny*t külön, irodalmi hivatkozással említi. A szövegéből arról is értesülhetünk, hogy a gyűjteményt látta és értékeit elismerte a Néprajzi Múzeum két etnográfusa, Madarassy László, a pásztorművészet kutatója, 1934–1936 között a múzeum igazgatója, és Gönyey Sándor, korának legjelentősebb néprajzos terepmunkása, aki az országot bejárva fotográfiákon örökítette meg a népelet számos területét. A gyűjteményét bemutató gyűjtő sorain végigvonal a szakszerűség igénye a tárgyfelelések pontosan használt megnevezésétől a muzeológiai értékelésen át a szakirodalmi hivatkozásig.

A gyűjtemény tehát felkerült Budapestre, az Eötvös Collegiumba, ahol tárgyait az egyik emeleti könyvtárszobában helyezték el. Az itt tanuló diákok 1948 májusától láthatták Fülep Lajos kiállított néprajzi tárgyait. Fodor András, Fülep egyik legodaadóbb tanítványa naplójában meg-

említette, hogy a gyűjteményben „gicával irdalt gyönyörű hímes tojások” is voltak, amelyeket „Baranyában és a Sárközben gyűjtött” (FODOR 1986. 19).

1950-ben a kollégiumot eredeti intézményi formájában megszüntették, s a Fülep-gyűjtemény a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának (MMOK) közvetítésével 1952. szeptember 26-án a Néprajzi Múzeumba érkezett.¹⁰

A kollekció mintegy három és fél száz tárgyat még abban az évben beletárolták, és a megfelelő szaktárrakba osztották.¹¹ A gyűjtemény összetétele nagyjából megfelelt annak a leírásnak, amelyet Fülep Lajos adott róla. Különbség annyi volt, hogy a kerámiák száma jóval meghaladta a levélben megbecsült mennyiséget, s a bútorokon kívül még hímes tojások is kerültek be, százat meghaladó mennyiségben, valamint néhány vegyes műfajú tárgyféleség is (kolomp, fakulacs stb). A bútorok között azonban nem volt a levélben hangsúllyal emlegetett ácsolt láda. Ebből és a későbbi fejleményekből is kiderül, hogy Fülep Lajos néprajzi gyűjteményének csak egy részét ajándékozta el.

A számára legkedvesebb tárgyakat, illetve azokat a bútorokat, amelyek lakása berendezésének fontos részét alkották, megtartotta. Második kerületi Széher úti lakásában őrzött tárgyaira ő maga hívta fel a figyelmet 1960-ban, amikor egy, a magángyűjteményeket szabályozó rendelet kapcsán értékes tárgyait, közöttük néprajzi gyűjteményét bejelentette a Művelődésügyi Minisztériumnak.¹² Felmérésükre szakembereket kért. A Néprajzi Múzeumból Kresz Mária és K. Csilléry Klára muzeológusok tekintették meg tárgyait, amelyeket tételes jegyzékbe foglaltak. A minisztérium a kilencvenkilenc tárgyat tartalmazó lista alapján védetté nyilvánította a bejelentett néprajzi tárgyakat. A dokumentumban felsorolt tárgyak között már szerepeltek a hivatkozott ácsolt ládák is még további (festett) bútorokkal, kerámiával együtt, valamint néhány faragvány (mosósúlyok, rokkafák) és a korábbiakhoz képest újdonságnak számító olyan tárgyféleség, mint torontáli szőnyeg, különféle népi vászonhímzések, népviseletek részei (főkötők, ingvállak) valamint sárközi gyermekrajzok.

Ez a lakásgyűjteményről 1960-ban összeállított jegyzék a múzeumba került tárgyak mellett a Fülep-gyűjtemény másik fő forrása.¹³

A magángyűjteményekre vonatkozó védési rendelet szerint a felügyelettel megbízott intézményt elővásárlási jog illette meg. A Néprajzi Múzeum a jogszabályban biztosított lehetőséggel akkor élt, amikor Fülep Lajos 1970-ben elhunyt.¹⁴ A hagyatékából a múzeum válogatott; csak bizonyos tárgyakat, tárgycsoportokat vásárolt meg: kerámiát, bútort, hímes tojásokat, a sárközi gyermekrajzokat, faragványokat és egy furulyát.¹⁵ Nem tartott igényt a szövött szőnyegekre és a textíliákra (öltözetelemek, hímzett kendők).¹⁶

A második hullámban érkező tárgyakkal együtt a Néprajzi Múzeum Fülep Lajos gyűjteményének több mint félezer tárgyát őrzi, számszerűségében tehát jelentős a kollekció.

10 Az akkori kormány az egész múzeumügyet, köztük a magángyűjteményeket is az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet alapján egységes állami irányítás alá vonta. A MMOK ennek a központosított rendszernek volt 1953-ig irányító szerve, élére Ortutay Gyulát nevezték ki (FILEP 1980. 667–670). Fülep Lajos eredetileg az Eötvös Collegium Könyvtárának ajándékozott gyűjteményét az MTA elnöksége hozzájárulásával bocsátották el. A közvetítő személy az MTA könyvtárának vezetője, dr. Scher Tibor volt (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum: Nyilvántartási Osztály Iratanyaga, 1/F–D). Fülep Lajos 1950-ben nyerte el akadémiai tagságát, s gyűjteménye sorsának rendezése így került akadémiai kézbe.

11 „Fülep Lajos akadémikus, egyetemi tanár” néprajzi tárgyait 52.71.1–52.71.357 leltári számokkal vezették be a múzeumi nyilvántartásba.

12 Fülep újsághírből értesült, hogy lakberendezmény, illetve -pótlék jár a magángyűjtemények tulajdonosainak. A bejelentés, ha arra érdemes volt tárgya, védést, azaz állami nyilvántartást vont maga után. A rendelet eseti elbírálással 1957-ben lépett életbe, majd 1971-től vált általánossá (BUZINKAY 2002).

13 NM EAD Nyilvántartási Osztály Iratanyaga: 1/F–E. Védett gyűjtemények III. 5. doboz.

14 A hagyaték múzeumba juttatásában Zádor Anna művészettörténész – Fülep hivatali utódja az egyetemi tanszéken – segédkezett. A múzeumi dokumentumokban eladóként Raskó Alfrédné, Fülep Lajos házvezetőnője szerepel. Az utóbbi személyhez: DIZSERI 2003. 268–269.

15 A gyarapodási napló bejegyzése szerint a tárgyak két részletben érkeztek a múzeumba: az első tétel 1971. május 25-én, a második 1971. július 19-én. Az utóbbi csoportot, amely kerámiából állt, a megalakuló szentendrei falumúzeum számára leltározták be, s a mai napig ott található (Iatsz.: 71.79.1–71.79.19). Az első tétel tárgyait 71.57.1–71.57.77 leltári számonkon őrzi a múzeum. A sárközi gyermekrajzok az Ethnológiai Adattár rajzgyűjteményébe kerültek (Iatsz.: R 13329–13383).

16 A gyűjtemény lakáson maradt tárgyiból néhány a Fülep Lajos legközelebbi köréhez tartozó személyekhez került emléke. Erről részletesebben a védési iratanyagban található bejegyzések informálnak. Ehhez: FODOR 1995. 201. Fülep Lajos halálának évében Koffán Károly fotóművész készített fényképeket Széher úti lakásáról. Ezeket a fényképeken láthatók a lakásán maradt néprajzi tárgyak: festett bútorok, a szerelmi ácsolt láda, tulipános láda, a könyvespolcon kerámiák, torontáli szőnyegek diványtakaróként, térelválasztó elemként.

A gyűjtemény – idő- és térbeli rétegek

A gyűjtemény kialakulása, gyarapodásának története, idő- és térbeli szerveződése egyes tárgyainak földrajzi meghatározásával követhető nyomon. A néprajzi tárgyakkal a lokalitás meghatározása alapvető azonosító, és a Fülep-gyűjtemény esetében szoros kapcsolatban áll a gyűjtő életútjának különböző szakaszaival, pályájának egy-egy korszakát jelző helyszíneivel. A tárgyakat, még inkább nagyobb, egymással összefüggő csoportjaikat készítési vagy feltételezhető származási helyük szerint rendszerezve a gyűjteményen belül több földrajzi kör s ennek nagyjából megfeleltethető időréteg különíthető el.

Bánát – Nagybecskerek és környéke

A kollekciónak megalapozó első tárgyakra (szőnyegek, szőttesek, hímzések, néhány kerámia, fafaragás) a gyűjtő még ifjú éveiben, a 19–20. század fordulóján tehetett szert. A tárgyaknak e korai rétege két földrajzi területhez köthető.

Az egyik csoportot textilfélések és szőnyegek, valamint a tojásgyűjtemény néhány példánya alkotják, amelyekből a Torontál megyei Nagybecskerek és a körülötte elhelyezkedő szerb falvak népi kultúrájának jellemzői rajzolódnak ki.

Az ország legdélebbi, szerb és román többségű részekkel határos vármegyéje etnikai értelemben az egyik legszínesebb vidék. Lakosságának többségét az itt élő szerbek alkották a németek, magyarok, románok, szlovákok, horvátok, bolgárok mellett. Nagybecskerek, a megyeszékhelyű város környékén élő magyarok és németek egyszerűbb népi kultúrája mellett a polgárosodó, ám pompakedvelő szerbek a népviseletükben és szövőkultúrájukban megmutakozó kézműves-tradíciókkal tűntek ki. A szerb menyecske itt arannyal, ezüsttel kihímzett selyemből és bársonyból varrt főkötőt viselt ünnepi öltözetéhez, „mellükön ívelt sorokban arany- és ezüst-pénzek csillogtak”. A fehér vászonnemű „könnyed habos és csíkos” kelme volt, amelyet arany- és ezüstszerű valamint fehérhímzés, horgolások díszítettek (STREITMANN é. n.2. 161).

A Fülep-gyűjtemény egyes tárgyainak délvidéki származását a védési jegyzéken olvasható egy-egy rövid, magától a gyűjtőtől való utalás erősíti meg. A gimnazista diák 1902 körül vásárolta ezeket a nagybecskereki piacon.

Fülep Lajos gyermek- és iskolás éveit egészen az érettségi vizsgáig Nagybecskereken, a Bánát központi városában töltötte, ahol a kereskedelem már igen korán felfedezte a környező falvak tárgyi hagyományaiban rejlő értékesítési lehetőségeket. Erre különösen a szerb nők finom anyagú vásznai és a dekoratív hatású, élénk színű gyapjúszőttesek mutatkoztak alkalmasnak. A jó szemű kereskedők megrendelésekkel látták el a kézművestermékek előállításában jártas paraszt-asszonyokat. A háziipar keretei között készültek a különleges, áttetsző hatású szerb vásznak és a szövítt motívumokban gazdag gyapjúterítők, -szőnyegek, amelyek a polgári és úri rétegek igényeit is kielégítették. A századfordulós Nagybecskerek városképéhez ekkor már hozzátartozott Grünbaum Vilmos¹⁷ háziipari termékeket árusító boltja is a város főutcáján. A fejlődő megyeszékhelyen az üzlet, amely a „néprajzi és háziipari munkáknak, hímzéseknek és szőnyegeknek volt valóságos gyűjteménye” az aszfalttal burkolt, széles gyalogjáró mentén sorakozó elegáns boltok között helyezkedett el (MÓRICZ é. n. 572).

Fülep Lajos ebben a még élénken fejlődő, az értékesítés hálózatába bekapcsolódni képes népi kultúrában gazdag környezetben nőtt fel. Gimnáziumi rajztanára, Streitmann Antal irányította a gyerek figyelmét – saját példájával – népi tárgyak gyűjtésére, a bennük megtestesülő szépségre, esztétikai értékeik felismerésére és megszerettetésére, az újonnan bontakozó tudományág, a néprajz művelésének mikéntjére és más, ezekkel összefüggő jelenségekre.

Streitmann Antal a Mintarajziskolában végzett rajztanárok nagy nemzedékéhez tartozott, Huszka József kor- és pályatársa volt. A 19. század végén induló, kitűnő elméleti felkészültséggel rendelkező pedagógusok a középiskolai oktatásban a művészi látásmódra nevelés célját a művészeti emlékek megismertetésével kötötték össze. Ők maguk is tevékenyen vettek részt

¹⁷ Grünbaum Vilmos becskereki háziipari vállalatát 1856-ban alapította, ahol a század végén már két-háromszáz vidéki asszonyt foglalkoztatottak (NÉMETH 1993. 50). A Néprajzi Múzeum számára is adott el torontáli szerb tárgyakat, amelyek valószínűleg iparművészeti kiállításokon szerepeltek (LACKNER 2009).

lakóhelyük, szűkebb működési területük kulturális értékeinek felkutatásában a régészeti bűvárokodástól az építészeti műemlékek tanulmányozásán át az újonnan felfedezett népi kultúra dekoratív tárgyi világának megismeréséig (TASNÁDI 2006. 76–77). Streitmann Antal piarista gimnáziumi rajztanár ebbe a szakmai körbe jól beleillő, rendkívül szerteágazó, a helyi közösségi életben kifejtett – nem egy esetben azon is túlmutató – munkásságából két olyan területet lehet kiemelni, amely Fülep Lajos tanítványa induló pályafutására, alakuló értékrendjére meghatározó volt.

Az egyik tevékenységi kör a néprajzi gyűjtés volt, amely szinte magától kényszerítette a korban a soknemzetiségű, etnográfiai jelenségekben még páratlanul gazdag vidéken. A hivatásos néprajz is felfigyelt a megye nemzetiségeinek egymástól eltérő, jellegzetes vonásokat hordozó népi életmódjára, amelyet érdemesnek tartott bemutatni a korszak nagy, reprezentatív kiállításában, a millenniumi néprajzi faluban. Itt két lakóporta képviselte Torontál vármegyét. Ennek felállításában és az anyag összegyűjtésében Jankó János, a nagy vállalkozás szakmai szervezője a helyi erőkre, nagymértékben Streitmann Antal rajztanár segítségére támaszkodott. Ő gyűjtötte össze a környező falvakból a kiválasztott határőrvidéki szerb (Crepája/Cserépalja) és a német (Nagyjécsa) házhoz szükséges tárgyakat és az itt kiállított népviseleteket, szötteket. Jankó János a kereskedelmi miniszterhez címzett jelentésében külön kiemelte a szerb nők öltözetét, amely szerint a „szerb népviseletek közül feltűnően szép és eredeti még [...] a menyecskéé és leányé Melenczén” (JANKÓ 1989. 107).¹⁸ Fülep Lajos egyik századkendője is innen, a Jankó által hivatkozott faluból származik.¹⁹ A melencei szerb aranyszínű szállal készült, motívumokban gazdag hímzései, köztük a híres Kata Lončarski munkái külön, a nagybecskereki szőnyeggyár árusítóbódéjában is helyet kaptak (NÉMETH 2000. 37). A millenniumi kiállítást, ahol Torontál megye több helyszínen is szerepelt, megtekintették a nagybecskereki gimnazisták – olvasható az iskolai *Értesítő* korabeli számában (NÉMETH 1997. 67). Hogy Fülep Lajos, aki ekkor már diákja volt a gimnáziumnak, részt vett-e a budapesti kiránduláson, csak sejtethető.²⁰

Aki ott volt, annak életre szóló élményben volt része. Ahogy Kodály Zoltán, Fülep Lajos kortársa felidézte: „[...] a millenniumi magyar falu [...] valóságos Skanzen... Nekem maradandó személyes élményem. Bár 13 éves fejjel nem foghattam fel egész jelentőségét, nem hagytam nyugodni, míg nem jutottam el idővel mindazokba a falvakba, amelyekből egy-egy kis mintát adott.” (Idézi KRESZ 1980. 28.)

Fülep gyűjteményében az ehhez az időszakhoz köthető legkorábbi, a millenniumi kiállításon bemutatott példányokhoz hasonló, a becskerekai piacon vásárolt tárgyak a szép háziszöttek, a fátylaszövetű, tarka geometrikus hímű, selyemfonallal hímzett kendők, valamint egy legénynek való borjúszerű ing, ujján magasított aranyszínű hímzéssel, sajnos nem maradtak ránk, illetve ismeretlen helyre kerültek.²¹

A néprajz még professzionális képzettséggel nem rendelkező korai művelői közül Streitmann Antal a tárgygyűjtés mellett szakírói tevékenységet is folytatott. A vármegyei monográfia magyarokra, szerbekre és románokra vonatkozó, a népelet jellemző területeit bemutató fejezeteit is ő írta (STREITMANN é. n. 141–151, 157–158, 158–166).

Néprajzzal, népi kultúrával összefüggő munkásságának legismertebb területe azonban a torontáli szőnyeg néven ismert háziipari termék megújításában és népszerűsítésében végzett tevékenysége volt. Ebben szerepet játszottak saját művészi ambíciói is. Rajztanárként festéssel is foglalkozott, a nagybecskereki művésztelep alapító és életben tartó tagjaként képeivel tárlatokon vett részt.²² Művészi látásmódja tette őt arra képessé, hogy a helyi néprajzi jellegzetes-

18 A néprajzi faluban szereplő torontáli szerb népviseleteket tették ki a múzeum első, 1898-ban megnyitott állandó kiállítására is: crepajai férfi, melencei asszony és leány alakja (JANKÓ 2002. 74–76).

19 A védési jegyzéken megtalálható: NM EAD Nyilvántartási Osztály Iratanyaga: 1/F-E. Védett gyűjtemények III. 5. doboz.

20 A korszak kulturárokvetítésében népszerű kiállítások látogatásának a Fülep családban volt hagyománya. Amikor a család még Budapesten lakott, ők adtak szállást a vidéki rokonoknak, akik az 1885-ös országos kiállításra jöttek (NÉMETH 1997. 18).

21 A millenáris múzeumfalú torontáli szerb háziszötteiséről, fémszállal gazdagon díszített viseleti tárgyairól készült képek Batty Zsigmond *Útmutató...*-jében láthatók; a Nagyikikindáról származó tárgyakat talán Streitmann tanár közreműködésével gyűjtötték, majd a múzeum birtokába kerültek (BÁTKY 1992. 267–269).

22 A Bega-parti városban hosszasan időző fővárosi művészekkel, Vágó Pállal és Edvi Illés Aladárral együtt mutatta be kiállításain képeit. Streitmann Antal a helyi művészeti élet felvirágoztatása és a műizlés fejlesztése érdekében végzett kitartó munkájának volt eredménye, hogy az 1910-es években már élvonalbeli, modern szellemiségű alkotók is megjelenhettek képeikkel a délvidéki városban (NÉMETH 2000. 77–99).

ségek között észrevegye és kiemelve a legkarakteresebb műfajt, a szőnyegszöveget, amely nagy múltú tradícióval és kézműveshagyománnyal rendelkezett, ugyanakkor a korabeli polgári lakáskultúra igényeinek is megfeleltethető volt. Technikai újítások bevezetésével, a háttérben kifejtett propagandával, hallatlanul alapos és kitartó munkával érte el, hogy a torontáli szerb, kelimiszövesű népi szőttesek jelentős népszerűsége tettek szert. Elért sikereinek alapja az általa létrehozott szövőtanműhely volt, ahol a mesterségbeli tudás elsajátítása mellett ízlésnevelő munka is folyt: a hagyományos népi motívum- és színvilág újraalkotása. Streitmann ezen a területen iparművészként saját tervezéseivel is hasznosította képességeit. Később egyedi tervezéseikkel neves, élvonalbeli művészek is csatlakoztak a becskerekai szőnyeggyár profiljának kiszélesítéséhez (NÉMETH 1993). A korszak művészeti törekvéseit jellemző elképzelés, a modern és a népiből merítő nemzeti hagyományok ötvözése a nagybecskerekai szőnyegkészítésben megvalósult.

Fülep Lajos néprajzi gyűjteményében – az 1960-as védési dokumentum szerint – a tárgyak között négy, nagyobb méretű torontáli szőnyeg is volt, amelyek minden bizonnyal a becskerekai korszakból vagy későbbi vételként, de onnan származtak.²³ A torontáli (népies) szőnyegek dicséretéről magától Fülep Lajostól is olvashatunk egyik korai, 1902-ben, érettségi vizsgájának évében megjelent hírlapi írásában. Részletes beszámolóban ismertette a nagybecskerekai ipari kiállítást a helyi orgánom oldalain, méltatva az ott készült szőnyegek művészi kvalitását. Cikkében kifejezésre juttatta rajztanára iránti elismerését is: „a legmodernebb technika, a legfejlettebb műízlés vagy mondjuk inkább a művészet terme a szőnyeggyáré; s ha büszkén nézünk ezekre a páratlanul szép szőnyegekre, gobelinekre, újra a mi fáradhatatlan, mindenhez értő művészünkre, Streitmann tanárra kell gondolnunk” (FÜLEP 1988c. 24).

Erdély – Székelyföld, Kalotaszeg

Valószínűleg ehhez a korszakhoz, Fülep Lajos fiatalkorának éveire köthetők a gyűjteményen belül kisebb csoportot alkotó, erdélyi népi használatból származó tárgyak: kerámiák, valamint egy mives faragású mosósulyok.²⁴ Gyűjteménybe kerülésük idejét megerősíti a zilahi (Nyugat-Erdély, Szilágy megye) butykoskorsó a ráírt „1900” évszámmal.

Fülep Erdélyhez fűződő különleges kapcsolata gyermekkoráig nyúlik vissza. Nagybátyja, Kócsi Dániel egy Marosvásárhely környéki kis református faluban, Székelyvaján volt lelkész, ahol a régi, termésköböl felhúzott templom még a román korból származott. A földrajzilag Alsó-Nyárád mentéhez sorolható Vaja népe Orbán Balázs leírásában „mint mindenütt a székely nép [...] udvarias, vendégszerető, s annyira megnyerő szíves, hogy az utas oly otthonosan, oly jól megtalálja magát e [...] kies szép festői vidéken”. S a székelyföldi táj, „[...] hol Vajáról kiindulva e folyam völgyére kiérünk, az nagyon előnyös színben tűnik fel. Szemben a szépen fekvő Ákosfalva [ma Vaja idetartozik] és Szentbenedek; alól-felül azok a szépen sorozott egymásból kifolyó faluk, a tért átkígyózó Nyárádnak szép berkeivel, túl azokon a szőlők és erdőkkel koszorúzott lankás, melyek a messze kékellő havasok régiójáig nyúlnak fel.” (ORBÁN 1982. 289–290.)

A vajai parókiáról egy fénykép, amelyen Fülep Lajos unokatestvérei körében látható, 1900 körül készült (DIZSERI 2003. 31), akárcsak a zilahi kis butykos. Az időegyezés arra enged következtetni, hogy a zilahi korszok ennek a vakációnak a szerzeménye lehetett.

A gyűjtemény erdélyi csoportot alkotó tárgyai (késő habán bokályok, a butykos és a faragott mosósulyok) a készítés és a használat tekintetében inkább Kalotaszeg, mint a Székelyföld felé mutatnak (1–2. kép). A Zilahon készült korszok típusáról jegyezték fel, hogy a „kalotaszegi falvakban akkor használták, amikor a gazdára sor került, hogy ő vigye az úrvacsorai bort a templomba. Máskor a fogason függött...” (KRESZ 1991. 93). Bizonyosan a Székelyföldről származott a kék mázas, karcolt díszű, 1799-es évszámmal datált, szebeni szász (Szászkezd) készítésű bokály.²⁵ A szobai díszedényként szolgáló edénytípust nemcsak a szászok, de a Székelyföld falvainak népe is használta (vö. MALONYAY 1909. XXVIII. tábla).

23 A szőnyegetek először beszállították a Néprajzi Múzeumba, majd rövid idő múlva vissza is vitték a hagyaték gondozójához. E tárgyak felett valószínűleg a kor muzeológiai szemlélete viaskodott; a szőnyegek nem paraszti, hanem a polgári rétegek használatára, egyedi tervezéssel készültek, így nem autentikus népi, hanem a népies ihletésű tárgykultúrához sorolhatók.

24 Az erdélyi tárgyakból csak a kalotaszegi mosófa (ltsz.: 71.57.59), egy késő habán butykoskorsó (ltsz.: 71.57.70) és a zilahi, évszámos edény (ltsz.: 71.57.69) került a múzeumba.

25 Megléte csak a védési jegyzékről ismert.

1. kép. Sulykolófa részlete
Kalotaszeg, 20. század eleje
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 71.57.59

2. kép. Késő habán korsó
Erdély, 19. század eleje
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 71.57.69

Fülep Lajos egy későbbi visszaemlékezése arra utal, hogy a székelyföldi vakációk és a falvakban tett későbbi barangolások az érzelmi hatások mellett intellektuális és esztétikai oldalról is mély benyomást gyakoroltak rá: „Nagyobb diák koromban a nyarakat Erdély székely vidékén töltve jól megnéztem a házakat, s az itt-ott elvélve látható faragott, festett kapukat, kerítéseket; egész utcányit vagy falunyit nem láttam belőlük, de eljátszottam a gondolattal, milyen lehet egy nagyobb egész. A század első tizedének második felében, már Firenzéből hazalátogatva és a régi városokat ismerve részem volt benne, Székelyudvarhely környékén a székely falvakban jártomban, végig a maguk építette tornácos, filagóriás házak, maguk faragta, festette kapuk, kerítések sorai között szerényebb skálán, kisebb arányok és igények fokán, ugyanezt éltem meg: a végig egységes stílust és változatait nem lehet megenni, nem lehetett betelni velük, mind ugyanolyan volt, és mind más, és mikor sajnálatomra meg kellett válnom tőlük, nem tudtam mást mondani, mint: ennél szebb már ne is legyen semmi.” (FÜLEP 1976a. 393.) A földrajzi adottságok és a fa kezelésének régi hagyománya eredményezte, hogy „[...] a magyar faépítéssel igazi hazája Erdély. Ez az a föld, ahol a faépítéssel valóban művészetté vált, ahol a legtisztább művészi magasságokba emelkedett, ahol legjobb és legnagyobb alkotásait létrehozta, amelyek költői kifejezés, művészi érték és technikai felépítés terén egyaránt elérték ebben a műfajban elérhető legmagasabb színvonalat” – fogalmazta meg másképpen a néprajz és művészettörténet összefüggő kérdéseit vizsgáló Balogh Ilona (BALOGH 1986. 361), megerősítve a székely faépítéssel látványban megnyilvánuló hatását, amely stílusváltozatokban gazdag egységességével-szépségével Fülepet is annyira magával ragadta.

Fülep életében az Erdély-kötődés motívumának meghatározó szerepére utal, hogy amikor a lelkes pályára lépve eklézsiát keresett magának, első helyre a nagybátyja egyházközségéhez közeli hely, a székelyföldi Szováta került, Maros megyében. Szándékára Ravasz Lászlónak, az Erdélyi Református Egyházkerület tisztviselőjének 1918-ban írt levele idézhető: „Én pedig nagyon szeretnék már menni, s azt hiszem, az egyházkerületnek is csak javára válnék, ha mielőbb ott lehetnék, mert buzgalommal és szeretettel fogok nekifeküdni a munkának [...] Nagyon szeretnék már a ti tájakon lenni, hozzátok közelebb és magyarok, magyar nép között...” (F. CSANAK, szerk. 1990. 347).

Fülep népművészet-felfogásának egyik korai megnyilvánulása is az erdélyi, kalotaszegi népi kultúrához köthető, az első Malonyay-kötetről szóló ismertetése kapcsán. Az írás kevésbé a kötet tartalmáról, inkább a magyar kultúra megismertetésében betöltendő fontosságáról szól, a

népművészet jelentősége pedig a képzőművészet felőli megközelítésben, a hivatásos művészetre gyakorolt hatásában kap hangsúlyt. „[...] egy gyönyörű szép, gazdag egzotikus stílus”, Ázsiáig visszavezethető eredettel, szerepe pedig nem kevesebb, mint a művészet megújítása, azaz „a népművészet felé fordulás új fejlődések kiindulása-e” kérdésben fogalmazható meg (FÜLEP 1988e. 352–355).

Baja és környéke – Sárköz

A gimnáziumi évek alatt megszerzett néprajzi tárgyak Fülep Lajos későbbi életrajzában váltak karakterrel rendelkező és mennyiségében is jelentős léptékű igazi gyűjteménnyé. Első követhető nyomai Bajára vezetnek, ahol Fülep 1922–1927 között élt, és vezette a kis létszámú református gyülekezetet.

A hosszas külföldi tartózkodás és a forradalmak alatti/utáni mozgalmas évek után Fülep választott hivatását követve állt lelképásztornak. A fővárostól távol eső, falusi és kisvárosi helyszínek, 1920-tól Dombóvár, Medina, majd Baja jelzik az elképzelésének megfelelő működési tér és vallási közösség keresésének egymást követő állomásait. A néprajzitárgy-gyűjtés szempontjából a vidéki, falusi és falvakkal övezett kisvárosi környezet ideális helyszín volt. Ugyanakkor Baja volt az első olyan szolgálati hely, ahol a Fülep házaspárnak már nem kellett szűkös lakásgondokkal küszködni. A belváros szívében a Deák Ferenc és a Petőfi utca sarkán álló tekintélyes parókia épületében több nagyméretű szoba állt rendelkezésükre, ahol a folyamatosan gyarapodó gyűjtemény tárgyai elfértek, illetve a könyvtárnak is helyet találtak a régi elemi iskola tantermében (F. CSANAK, szerk. 1992. 133; SÜMEGI 2006. 144).

A néprajzi anyag Baján meginduló számottevő gyarapodására a tárgyak földrajzi hovatartozása, illetve a beszerzés (valószínűsíthető) helye szerinti ismételt csoportosításából következtethetünk. Ez idő alatt főleg a város környéki és a Duna átteljes oldaláról, a Tolna megyei református sárközi, illetve sárközi jellegű magyar falvakból és kisebb számban, éppen csak mutatóba a környékbeli bunyevácoktól és sokácoktól is néhány reprezentatív értékű darab került a gyűjteménybe.

Bár az sem kizárt, hogy Fülep bajai állomáshelyét megelőzően már, medinai tartózkodása hónapjaiban, ha nem is vásárolt néprajzi tárgyakat, de helyszíni tapasztalatokat szerzett a környék paraszti tárgykultúrájának kínálatából. A védéskor lakásán felvett jegyzéken néhány tárgy beszerzési helyét is feltüntették a muzeológusok. Innen tudjuk, hogy a Medinához közeli Bogyzslórról több tárgyat gyűjtött. Amikor a medinai gyülekezetből elvágakozva másik helyet keresett magának, Bogyzsló megüresedett hivatala merült fel egyik lehetőségként (F. CSANAK, szerk. 1992. 118). Valószínű, hogy a lelkész 1921-ben tájékoztatósi céllal meglátogatta a Holt-Duna mentén fekvő, festői szépségű falut. Látogatásakor figyelhetett fel a falusi házak berendezéséhez tartozó jellegzetes díszítésű, tulipánmotívumos parasztbútorokra, amelyek a szomszédos Fadd asztalosműhelyeiből kerültek ki, s ekkor még a mindennapi használatból is beszerezhetőek voltak. A nagyobb méretű bútorok megszerzésének ideje azonban – a fent említett elhelyezési gondok miatt – valószínűleg a bajai időszakra tehető.

Baja, a háború utáni viszonyoknak köszönhetően a határszélre került észak-bácskai kisváros – Fülep ott töltött éveinek idején megyeközpont –, bár nem volt ideális hely a nép közé vágyó, népnevelő missziós célok (is) maga elé tűző lelkész számára, de „az országnak néprajzi tekintetben az egyik legérdekesebb, legtarkább vidéke” volt (BELLOSICS 1894). Etnikai és néprajzi csoportokkal tagolt, különösen az itt élő délszlávok – sokácok és bunyevácok – szerbekével sok rokonságot mutató paraszti kultúrája állítható párhuzamba Fülep ifjúkorának bánáti helyszínével. Baján – akárcsak Nagybecskereken – az értelmiség tagjai, közöttük a pedagógusok, elsősorban a rajztanárok, a művésztanárok érdeklődéssel fordultak a díszesen megmunkált népi tárgyak felé. A városnak akkor még nem volt múzeuma; ezen hiányt – az intézmény műveltségközvetítő szerepe miatt – Fülep is kifogásolta, s ennek hangot is adott a városban megrendezett képzőművészeti tárlat kapcsán (Fülep 1998b. 303). A múzeumügy kérdése folyamatosan napirenden volt a városban, amit nagymértékben táplált a közelmúlt eseménye a Déri-gyűjtemény kapcsán.²⁶ Ha városi közgyűjtemény nem is, de több kisebb, lokális jelentőségű néprajzi magángyűjtemény

26 Déri Frigyes gazdag selyemgyáros műgyűjteményét, közöttük értékes néprajzi anyagát eredetileg szülővárosára, Bajára kívánta hagyni (MERK 1989. 7).

mény jött létre akkoriban Baján. Szerepet játszott ebben a múzeumügy kérdéseire fokozottan érzékeny közhangulat és a pusztuló népi és várostörténeti tárgyi emlékek mentéséért felelősséget érző lokálpatriotizmus. Ehhez hozzájárult még, különösen a néprajzi tárgyak vonatkozásában, a korszellem táplálta népies divat.²⁷ A néprajzi tárgyak hordozta értékek közvetítésében a rajztanároknak ebben a korszakban is meghatározó szerepük volt. Pedagógiai munkájuk kötelezően előírta a néprajzi/népművészeti hagyományok ápolását, amihez a népi tárgykultúra bizonyos fokú ismerete is kellett. Így keletkeztek az iskolavárosként is jellemezhető Baján (KELEMEN 1995) a rajztanárok néprajzi gyűjteményei. Meglétük csak később, a bajai városi múzeum megalakulása után vált szélesebb körben ismertté, amikor egymás után több, tanáremberek által létrehozott kisebb néprajzi magángyűjteményt ajánlottak fel a közgyűjtemény számára. Ide került Bellosics Bálint tanítóképezdei tanár, etnográfus (SZTRINKÓ 1989) gyűjteményéből is néhány tárgy, akinek már a századelőn szerepelt tervei között a múzeumalapítás.²⁸ Kérdés persze, hogy ki kire hatott. Fülep intenzíven folyó néprajzi gyűjtéseinek híre mehetett a városban, és a könyvtárban elhelyezett néprajzi tárgyakat is sokan láthatták, különösen a diákok, akik bejáratosak voltak hozzá.

A művésztanár-típusú gyűjtemények legszebb, legigényesebb példája eredeti környezetben és elrendezésben maradt fenn az Éber-emlékházban – ma lakásmúzeum (KOVÁCS Z. 1999). Baján Fülep Lajos kevés emberrel tartott szorosabb kapcsolatot, ezek egyike volt Éber Sándor (1878–1947) rajztanár, festőművész. Közlekedési ismeretségükre utal, hogy Fülepről egy portré is készült tőle (BODNÁR, szerk. 1965), s a „lelkész lett modellje Éber keletibai oltárképe Krisztusának is” (SÜMEGI 2006. 155; F. CSANAK, szerk. 1992. 489).

Követve Fülep Lajos tárgyainak gyarapodását Baján, a fent említett Bogyiszlórról származó tárgyak nagyobb sorozata, festett bútorok (ládák, székek, tékák, tálasfogasok stb.) és a miniatűr faragású rokkaszegek²⁹ alapozhatták meg a gyűjtemény sajátos irányba formálódó jellegét. E tárgyak közül a bútorok a közeli Faddon készültek, ahogy ez lokális stílusuk alapján megállapítható. A két település, Bogyiszló és Fadd kereskedelmi kapcsolatát egymáshoz közeli fekvésük indokolja. Fadd iparostelepülésként látta el festett bútorokkal Bogyiszlót, a népi kultúrájában (viselet, építkezés stb.) sárközi jellegzetességeket hordozó települést és a Tolna megyei, szűkebben értelmezett sárközi falvakat. Bogyiszló sárközivel rokon néprajza a tárgyi anyag egy kevésbé ismert részletén is kimutatható. Erre jó példák a Fülep-gyűjtemény rokkaszegei, a fafaragás apró kis remekei (3. kép), amelyekhez hasonlókat talált a néprajzi gyűjtés a többi sárközi faluban és Szeremlén is.³⁰ A rokkakerék tengelyének egyensúlyban tartására szolgáló kis eszközök szerelmi ajándékként készültek (TIMKÓ 1909. 89–97).

A néprajzi tárgyakat gyűjtő Fülep figyelme Baján az egymástól jól elkülönülő, több néprajzi csoportra tagolható kistáji környezetben egyre inkább a református magyar falvak tárgyi világa felé fordult. A várossal szomszédos Szeremlén és Érsekcsanád is gyűjtött. A két falu néprajza Bogyiszlóhoz hasonlóan a Tolna megyei Sárköz falvaival mutat szoros rokonságot. Jellemző, hogy e települések lakói a 19. századi vízszabályozások és a Duna-meder elterelése folytán többszöri költözéssel kerültek mai telephelyükre, eltávolodva Tolna megyei testvérfalvaiktól. Különösen Szeremle szorult kies helyre, messze a fő közlekedési útvonalaktól, a Duna egyik mellékágának partjára (BÁRTH 1989), s lakói földrajzi elszigeteltségüknél fogva váltak erősen hagyományőrzővé.

A gyűjtemény bútorai között az ácsolt ládák származnak innen. A Néprajzi Múzeumba került, emberalakú díszített példánynak bizonyosan Szeremle a lelőhelye.³¹ Eredeti használói még a 19. század elején, első felében vehették a bajai vásárban. Ide a fuvaroskereskedelemtől, szekéren szállítva, megszámozott deszkákra bontva a távoli Gömör megyéből mint kelen-

27 Bácskai példáihoz, a magán- és hivatalos terekben kialakult módozataihoz vö. SZOJKA 1998. 86–87.

28 Bellosics Bálint néprajzi tárgyainak egy része a bajai múzeumé lett leánya, Bellosics (Báldy) Flóra révén (SZOJKA 1989. 56–57).

29 A gyűjtemény faddi készítésű bútorainak nagyobb része már az első hullámban, 1952-ben beérkezett a múzeumba: tékák (ltsz.: 52.71.237, 52.71.238, 52.71.241), tálasfogasok (ltsz.: 52.71.230–52.71.232, 52.71.235, 52.71.236). Képek látható: SZOJKA 2005. 90, 92, 100, 106. Az 1960-ban lakáson talált többi faddi készítésű tárgy (ládák, székek) közül egyetlen darab került be a múzeumba, a fa sótartó (ltsz.: 71.57.76, táplálkozásgyűjtemény). A bútorok magánkézbe, illetve a Bizományi Áruház Vállalat üzletébe kerültek. A faragott rokkaszegeket a múzeum mesterséggűjteményébe leltározták be (ltsz.: 71.57.60–71.57.64).

30 Malonyay dunántúli kötete is bemutat Tolna megyei rokkaszegeket, fából faragott és ólomból öntött példányokat (MALONYAY 1912. 155. és 294. ábra).

31 ltsz.: 71.57.54. Képe: SZOJKA 2005. 68. A védési jegyzéken még további két ácsolt ládát jegyeztek föl, ezek lelőhelye is Szeremle vagy Érsekcsanád. Ma a zengővárkonyi parókia Fülep Lajos emlékszábjában található.

3. kép. Faragott rokkaszeg részlete
Bogyiszló, Tolna megye, 20. század eleje
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 71.57.64

4. kép. Gömői ácsolt láda részlete
Szeremle, Bács-Kiskun megye, 19. század eleje
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 72.57.54

gyeláda érkezett (K. CSILLÉRY 1991. 490–491). Az előlapján látható, vésett, feltartott kezű emberalakos motívum utal erre: a gömői készítésű ácsolt ládákon embert ábrázoló díszítményt csak a menyasszonyi ládákra volt szokás tenni (K. CSILLÉRY 2007b. 125). A szeremlei ácsolt láda, az „egészen kiváló darab” vagy dunántúliasan, ahogy Fülep a falusiaktól hallotta, a „szökröny” (4. kép) egyik legkedvesebb tárgya volt, képeslapot is készítettett róla.³² Az egykori menyasszonyi láda Fülep otthonában kéziratok tartására szolgált. Ősi motívumairól szívesen mesélt később a lakásán őt felkereső fiataloknak, tanítványoknak (FODOR 1986. 92).

Fülep Lajos szeremlei ácsolt láda iránt tanúsított megkülönböztetett figyelmének tudományos/muzeológiai háttere is volt. Éber László művészettörténésznek ugyanabban a folyóiratban jelent meg írása az erdélyi ácsolt ládák festett motívumainak eredetvizsgálatáról, amelynek azonos évfolyamában Fülep is publikált.³³ A tanulmányban Éber sorra vette a budapesti múzeumokban, közöttük a Néprajzi Múzeumban/Tárban őrzött ácsolt ládák legrégebbi, „templomi láda” néven fennmaradt példányait, melyek Erdély szász vidékéről, Nagy-Küküllő megyéből származtak. Egyebek mellett rámutatott a szerkezetükből és díszítésmódjukból következő régi, a gótika korára visszavezethető készítésükre. Érdeklődésének középpontjában a ládákon látható festett figurális motívumok eredetkérdése állt. Megállapítása szerint az alig felismerhető, elnépiesedett rajzolatú, értelmük eredetét veszített alakok keletkezésének forrása a kora középkori, a legendairódalom történeteit ábrázoló alkotásokban található. Ugyanezekben az években jelent meg Malonyay Dezső népművészeti sorozatának utolsó kötete a palócokról, amelyben az ácsolt láda mint újonnan felfedezett népi bútorforma nagy képsorozattal látott napvilágot. A szerzőnél a palóc ácsolt láda ősi bútorformaként jelenik meg, mint hogy „e szuszékban kell a magyar bútor elejét keresnünk” (MALONYAY 1922. 271). A szeremlei ácsolt láda ugyanebben az időszakban kerülhetett be Fülep Lajos gyűjteményébe. A tulajdonos nagy becsben tartott ládájának értékét a tudományosság részéről is hangsúlyozott archaikus jellege nagymértékben növelte.

³² A ládáról készült képeslap egy példány szintén látható a zengővárkonyi plébánia kiállítóhelyén, továbbá fotója „A három <szökröny> legszebbike” aláírással: F. CSANAK, szerk. 1992. Fülep Lajos szeremlei ácsolt ládájának valószínűleg híre lehetett. Baján az 1937-ben megalakult városi múzeum egyik első néprajzi szerzeménye Szeremlelről egy ácsolt láda „ruhásszekerény” volt (SZOJKA 1989. 54).

³³ ÉBER 1923. 156–162; FÜLEP 1923. 1–11, 41–46, 75–91.

Ezekben az években kerülhetett a gyűjteménybe egy régi tulipános láda is. Ismérvei – méret, díszítésmód/színek – a legjelentősebb magyarországi ládakészítő helyre, Komáromra utalnak, előállítására a 18–19. század fordulójára tehető (K. CSILLÉRY 1980. 245–246). A múzeumi analógiák alapján feltételezhető, hogy Fülep ezt a példányt is a két Baja melletti sárközi falu egyikében gyűjtötte.³⁴ A „Tót József /Ábrahám Zuzsana 1873” feliratos, piros virágokkal festett sarokpadra³⁵ is Szeremlén akadhatott rá. Ugyanilyen padot örökített meg fényképen Fél Edit ugyanott: „Baján készült munka, ma már az eresz alatt áll. Igen sok házban van még belőle” – jegyezte fel a tárgyról 1950-ben.³⁶

Bizonyosan a bajai korszak szerzeménye egy piacon vásárolt széles fenekű, mázas fazék/szilke, amelyet Fülep emlékezete szerint „az utolsó bajai fazekastól” vásárolt.³⁷ Az 1960-as évek elején még a néprajzkutatók is gyűjthettek az idős bajai fazekasoktól, Fehér Lajostól, aki 1953-ig folytatta a mesterséget társával, Rácz Istvánnal együtt. A fazekas és a mesterek még élő özvegyei segítettek abban, hogy a néprajzosok meghatározhassák a bajai cserépedények önálló stílusát, amely addig a sárközi néven ismert, többféle fazekasműhelyt magában foglaló népes kerámiák csoportjába olvadt. A bajai fazekasok egyik fontos piacát jelentették a módos sárközi falvak. A feltűnő színeket kedvelő sárköziek ízlésvilága hatott az itt készült cserépedények dekoratív díszítésére, amely a bajai fazekasstílust is jellemezte. Fülep minden bizonnyal a bajai piacon juthatott a két egyforma dísztálhoz is, melyeket falra akasztva, párban használhattak³⁸ (5. kép). A tálak Rácz István műhelyében készültek; alapszínük tradicionális, virágokból szerkesztett díszítményükön már újabb ízlésérteget, agyagipari tanfolyamon elsajátított mintakészletből eredő hatás érezhető (J. ISTVÁN 1964. 128, 36. ábra).

A gyűjtemény sárközi jellegű tárgyait Fülep a dunántúli, Tolna megyei falvakból is gyarapíthatta. Szakmai és baráti kapcsolatban állt az ott szolgálatot teljesítő lelkészekkel, akik a régi tárgyak felkutatásában segítségére voltak. Bajáról gyakran kocsizott át Ócsénybe Szilágyi Bélához és tudós barátjához, Arany Déneshez (ARANY 1990), valamint Alsónyékre, ahol Szappanos Gyulát kereste fel (CSÁNYI László 1985. 270–273).

Ezekben az években alakult meg Ócsényben a Sárközi Néphagyománygyűjtő Szövetség a szekszárdi, sárközi és a megyei értelmiség erkölcsi és anyagi támogatásával, amelynek egyik mozgatórugója Berze Nagy János szekszárdi tanfelügyelő volt (MADARASSY 1923–1924. 59).

A néphagyományok gyűjtésére alakult szervezet része volt a Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával 1920-tól újrainduló mozgalomnak, folytatása a háború előtti kezdeményezésnek. Az egész országra kiterjedő, a közép- és felsőfokú tanintézetek bevonásán alapuló gyűjtési módszer a Folklore Fellows Magyar Osztálya dolgozta ki az 1910-es évek elején. Sebestyén Gyula, a nemzetközi folklórszervezet magyarországi vezetője, a gyűjtőhálózat kialakításának kezdeményezője bízta meg Berze Nagy János megyei tanfelügyelőt, ismert folkloristát a helyi gyűjtések megszervezésével.

A néprajzi értékek felkarolásának társadalmi mozgalomná szélesedő ügye tehát napirenden volt Tolna megyében (BERZE NAGY 1970). Fülep Lajos sárközi kapcsolatai révén maga is részt vállalt az értékmentő folyamatban. Az ócsényi társadalmi szerveződés hatására kerülhettek gyűjteményébe az innen származó régi népviseleti emlékek, a fekete gyapjúval és flitterekkel, „ispiláanggal” kivarrt szádavaszonból készült női ingváll, „ümög” és az úgynevezett parittyafőkötők.³⁹ A decsi parókián található néprajzi tárgyak összegyűjtése is valószínűleg ennek a mozgalomnak köszönhető.⁴⁰

Fülep Lajos mellett, hogy egy eltűnő kultúra még fellelhető, művészi értékű tárgyait gyűjtötte, magának a néprajznak az ügyét is támogatta. Berze Nagy János, aki a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja volt, akár közvetett úton is tájékoztathatta Fülepet a néprajz hivatalos szerveinek nehéz helyzetéről. Fülep a korszak művelődéspolitikáját bíráló írásában hangot is adott véleményének: „Néprajzi gyűjtés, néprajzi múzeum számára a legkisebb dotáció kerülközött; mindenre telt, erre nem... Nagy buzgalommal és fáradtsággal össze-

34 Ltsz.: 52.71.242. Képe látható: SZOJKA 2005. 70. Ebből a típusból a bajai múzeum is őriz szép példányokat, amelyek hasonlóképpen Szeremlén kerültek elő.

35 Képe látható: SZOJKA 2005. 115.

36 Néprajzi Múzeum; ltsz.: F 98556.

37 Ez a fazék a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba került az 1971-ben megvásárolt tárgyak egy részével együtt (ltsz.: 71.79.1–71.79.19). A leltárkönyvi tárgymegnevezéseket alapul véve, a 71.79.11 és 71.79.12 leltári számú tárgyak lehetnek.

38 Ltsz.: 52.71.45–52.71.46.

39 A gyűjtemény sárközi viseleti tárgyairól a védési jegyzékből tájékozódhatunk, további sorsuk nem ismert.

40 A parókia néprajzi tárgyait védetség alá helyezték, felügyeletét a Néprajzi Múzeum gyakorolta. A Decsi Tájház berendezése is idetartozott.

5. kép. Bajai piacon vásárolt tál
Baja, Bács-Kiskun megye, 1920-as évek
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 52.71.46

adja, amely változatos növényi és figurális ornamentekből áll. Ilyen anyagból készültek a női és férfi ünnepi ingek, a díszkendők, „peskírek”, a szemfedélnek való lepel is; legkorábbi példányai a múzeumi emlékanyagban a 18. századból maradtak fenn (BÁLDY 1965–1966. 95–107).

Fülep Lajos néprajzi gyűjteményének létezéséről az első észrevételek is a Baján töltött évek alatt születtek. Major Máté, a bajai születésű építész felesége, aki a Nyugat-alapító Fenyő Miksa családjához tartozott, szintén Baján élt. A család a városban azon kevesek közé tartozott, akikkel Fülep közelebbi kapcsolatot ápolt. „Innen tudom azt is – emlékezett Major felesége nyomán –, hogy papi lakása milyen gazdag volt kultúrában: könyvek, képek, népművészeti tárgyak telítettek a belseket, köztük pl. egy remek húsvéti tojás gyűjtemény.” (MAJOR 1975. 8.)

Fülep néprajzi gyűjteményének egyik önálló egysége a több száz hímes tojás. A kollekciónak megalkotása ifjúkorában, még a nagybecskereki évek alatt kezdődhetett, ahogy egy későbbi levelében utalt erre: „emlékszik, mennyi [ti. tojás] volt nekem Várkonyban a könyvtárban a falon kis híján 40 esztendeje? De volt nekem már sok 60 esztendeje is.” (TÜSKÉS 1995. 101.⁴³) Az első húsvéti tojások a Nagybecskerekben vagy a szomszéd szerb falvakban készült példányok lehettek. A korabeli néprajzi kutatás is felfigyelt a szerb húsvéti tojások különlegesen szép, dekoratív festésére, mivel azok „díszítményei a legfantasztikusabbak – sem tisztán mértani sem tisztán növényi elemekből áll, kettő vegyülése [...] színezésük színgazdag, rikítóan piros-sárga-fekete a túlnyomó” (BELULESZRÓ 1905. 119).

A más vidékekkel összevetett szerb hímes tojások kiemelkedő esztétikai értékét felismerve irányult a figyelem a Torontál megyében készült változatokra. Ezen a területen kutatva megállapították, hogy míg a „délvidék magyar és német népe már régen elhagyta a húsvéti tojás-festés szokását”, addig a szerb falvakban húsvétkor még motívumváltozatokban gazdag díszített tojások gyűjtésére volt lehetőség (Cs. SEBESTYÉN 1913. 121). A Fülep-gyűjteményben a Torontál megyei korszakhoz köthető, szép rajzolatú, többretegű festéssel színezett szerb készítésű tojásokból beazonosíthatóan már csak egy-egy példány maradt fenn.⁴⁴

Baján a nagyszámú sárközi jellegű tojás mellé még a környéken készült délszláv példányok is kerültek.

41 A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya hosszas huzavona után, 1924-ben foglalta el új helyét a Könyves Kálmán körüli tisztviselőtelepi gimnáziumi épületében, társbérletben (SZEMKEŐ 1997). Fülep írása 1934-ben jelent meg a *Válasz* című folyóiratban, így hivatkozása a múltbeli állapotokra vonatkozott.

42 1925-től kezdődően 1930-ig követhető a pénztámogatás, amelyet Fülep évente a társaságnak juttatott: *Ethnographia* 36. évf. (1925) 96; 37. évf. (1926) 111; 38. évf. (1927) 63; 39. évf. (1928) 134; 40. évf. (1929) 131; 41. évf. (1930) 63.

43 A levél, amelyben a tojásgyűjtemény kezdetéről szólt, 1965-ben keltezett.

44 Például a 52.71.272 leltári számú tojás sorolható a gyűjtemény korai, szerbektől származó rétegéhez.

Hercegszántói sokácoktól származhattak a gyűjtemény különleges technikával feldíszített, fémsodronnyal bevont, selyemszalaggal applikált, függeszthető, kifűjt belsejű tojásai.⁴⁵ Feltételezhető, hogy a népitől eltérő, városias ízlés szerint készült, gazdagon felékesített tojások egy régi, úr és jobbágy között kialakult patriarchális viszonyt tükröző szokás tárgyaként éltek tovább, miszerint „egyes horvát ajkú népek... ősi szokásként, tiszteletük jeléül évenként... küldenek az előkelő családok tagjainak” díszes tojásokat (BELULESZKO 1905. 114). Fülep a tojásgyűjtemény délszláv, szerb és sokác nemzetiségi példányaival a bajai bunyevácoktól gyűjtött darabokkal egészítette ki.⁴⁶ A tőlük származó hímes tojások sajátos, erre a nemzetiségre jellemző díszítésműveiről a *Néprajzi Értesítő* oldalain Kovács Antal bajai tanártól megjelent szokásleírás képei alapján tájékozódhatunk (KOVÁCS A. 1903. 196–198).

Néhány „Zsuzsána” feliratos és évszáma szerint ehhez a korszakhoz sorolható húsvéti tojás is található a kollekcióban. Ezeket Fülep Lajos felesége, Gábor Zsuzsanna festhette saját kezűleg.⁴⁷

A gyűjtemény egyenként ismertetett tárgyai a parókián vajon hogyan álltak össze egységes berendezéssé? Erről a szemtanúk csak összehatásában nyomot hagyo benyomásai alapján alkothatunk képet. Annyi bizonyos, hogy Fülep könyvtárszobájában – ami egyben hivatali helyisége is volt – a néprajzi tárgyak jelenléte már meghatározó volt: „[...] a mennyezetig rakott könyvektől roskadoztak az állványok, a szoba közepén egy nagy íróasztal állt, s azon is könyvhalmok voltak, s a fal mellett egy heverőt láttam népművészeti párnákkal díszítve. A falakon – ahol kis üres hely volt – népművészeti tárgyrok függtek [...]” (SÜMEGI 2006. 157).

Fülep népi kultúrához való viszonyának csak egyik oldala volt a szépen díszített, paraszti használatú tárgyak gyűjtése, és mint ahogy láttuk, a néprajztudomány ügye sem volt közömbös számára. A bajai évek alatt kifejtett, sajtónyilvánosságot is élvező működésén keresztül kezd érzékelhetővé válni, hogy a néprajz iránti érdeklődése még ennél is szélesebb körű volt.

Egy, a városi közönség számára a magyar népdalról tartott előadásából világlik ki, hogy élénken foglalkoztatta őt a szöveges népzene, az igazának megismert „a nép száján keletkezett” népdal is, mert ezen keresztül jobban megismerhető a nép hangulata, érzésvilága. 1925-ben a helyi újság, a *Független Magyarország* riportban számolt be a „bajai református egyház nagynevű lelkészé”-nek előadásáról. Válogatásában kuruc bujdosóénekek mellett somogyi pásztoronóták, betyárdalok és szerelmi énekek szerepeltek. Az interjúból kitűnik Fülep széles körű néprajzi/folklorisztikai műveltsége. Nemcsak a népdalok történeti rétegeit, hanem a folklórgyűjtés tudománytörténetét és kortárs gyűjtőmozgalmát, Vikár Béla, Seprődi János, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László és mások nevét is jól ismerte. A bemutatott zenei anyag segítségével hívta fel a hallgatóság figyelmét „a nép értékeinek megbecsülésére”, és arra, hogyan lehet az „ismeretlenül a nép száján keletkezett” dalok által megismerni „önmagunkat, a magyar népet, a magyar nép természetrajzát, jellegzetes tulajdonságait, etnográfiai értékeit” (SZAULICH 1985. 31–34).

Fülep Lajos maga is muzikális volt, szép hanggal, jó hallással megáldva. A népdaloknak nemcsak jó ismerője, de kiváló előadója is volt (SÁROSI 1985). Népzene iránti érdeklődésének tudatosá tételéhez folklorisztikai ismeretének alapjait még filozófiai indíttatású munkássága korai időszakában szerezte. Lukács György filozófussal és körével az azonos világnézet és tudományos gondolkodás teremtette meg a kapcsolatot. Fülep az 1910-es évek progresszív szellemi mozgalmaiba illeszkedő szabad értelmiségi társulás, a Vasárnapi Kör tagjaként volt szervezője és elindítója a társaság szélesebb nyilvánosságra számító fórumának, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának 1917-ben. A társasági tőrsztagokon kívül az előadók között Kodály Zoltán a magyar népdalról, Bartók Béla a népzene és a modern zene kapcsolatáról tartott előadást⁴⁸ (KARÁDI-VEZÉR 1980. 10). Fülep Baján a magyar népdalról, annak műfaji kérdéseiről már Kodály és Bartók századfordulón indított új népzeneutatásának eredményei nyomán szólhatott, és népszerűsíthette a hiteles lejegyzéssel közzétett gyűjtéseket, amelyekben már elkülöníthetővé

45 Eredetileg három példány volt ebből a csoportból, mára egyetlen ép állapotú maradt meg (ltsz.: 52.71.339); képüket a leltári dokumentáción látható színes rajz őrzi. A múzeumi gyűjteményben ezekhez hasonló példányok vannak Bellosics Bálint gyűjtéséből közelebbi lelőhely nélkül (ltsz.: 32472–32473). A típusból a legtöbb példány ismereteim szerint a bajai múzeumban található; a 88.2.6 leltári számú tojás gyűjtési helye is Hercegszántó (a bajai adatokért itt mondom köszönetet Kothencz Kelemen kollegámnak).

46 Például az 52.71.251 leltári számú tojás.

47 ltsz.: 52.71.284, 52.71.291.

48 Kodály Zoltán és Bartók Béla kapcsolatban állt Balázs Bélával, a Vasárnapi Kör alapító tagjával, aki színpadi műveik szövegkönyvének szerzője is volt (*Kékszakállú herceg vára, Fából faragott királyfi; Czinka Panna* című daljáték).

váltak a magyar népdal régi hagyományokon alapuló és folklorizálódott rétegei. Az elsők között ismerte meg és vitte hírét a magyar népdalkutatás legfrissebb eredményeinek, amelyeket már az új, a legteljesebb szakmai hitelességre törekvő gyűjtés módszerével jegyeztek le. 1934-ben így emlékezett erre: „Két év múlva harminc esztendeje, hogy Bartók és Kodály első népdalfüzetet megjelent, s magammal vittem külföldre; amerre csak jártam, a dalokat mindenütt megértették – már amennyire idegen az ennyire nemzetien sajtóatosat megértheti, méltányolták, megcsodálták” (BARTÓK–KODÁLY 1906).

Hogy számára mit jelentett a népdal, s nemcsak elméleti ismerete, hanem a nótázás élménye is, azt a fiatal lelkész korában, Medinán történt eset példázza a legjobban. Lakodalomban, éjfél után „hátul az istállóban rátaláltam az öregek társaságára... az istállólámpa félhomályában, az asztal körül hosszú, ősz hajú vénék ültek, beszélgettek, iddogáltak, pipáztak, az akkori szokás szerint télen is ümögben, gatyában... közjük telepedtem. Noha még fiatal valék, összemelegedtünk. Nótára igyekeztem fogni őket, sehogyse akarództak. Akkor aztán a már próbált és mindig bevált módon elkezdtem danolni, minden nótáról kérdezve: Hát ezt ismerik-e? – Persze nem maradhattak szégyenbe, végül vetélkedve danolták egyik nótát a másik után, azon a gyönyörű módon, ahogy csak a régi öregek tudták... úgy nekibuzdultunk, hogy a középben körbeállva, egymás vállát, nyakát átölelve összekapaszkodtunk, és danoltunk... és körbe táncoltunk rá.” (SÁROSI 1985. 206–208.)

Zengővárkony – Külső- és Belső-Sárköz (Tolna, Baranya)

Amint lehetőség kínálkozott, Fülep Lajos elhagyta Baját, és egy elképzeléseinek jobban megfelelő helyen telepedett le. „Baja se egészen az, amire én vágytam, mert város, én pedig legjobb szeretnék már egy pusztán lakni [...], amíg csakugyan lejutok valami kis faluba, a Mecsekaljába, ahova nagyon vágyom. (Mert vidéknek az igazán párját ritkítóan szép, gazdag, változatos)” – vallotta meg közeli ismerősének elvágódását⁴⁹ (F. CSANAK, szerk. 1992. 148).

A megtalált hely Zengővárkony lett, kis lélekszámú, református alapnépességű magyar baranyai falu, ahol a lakosság kisebbik része betelepült katolikus német. Választásában, mint ahogy vágyát megfogalmazta, meghatározó volt a táj. Baksay Sándor leírásában a Mecsek vidéke valóban megkapó, idillikus hangulatú, ahol a „nagy kiterjedésű hegytömböt – túl a Duna legmagasabb és leggazdagabb hegyét – gondosan őrzött gazdag erdők borítják”, és „forrás forrás mellett buzog itt mindenfelé. Legdelibb, lelegevenebb a Balázs-kút, mely gesztenyeerdő alján emberderék vastagságban önti hús vizét, s a völgy mélyében rejtekező Várkonyt, édes méznek, szép gyümölcsnek termő hazáját végigfutva, átszalad a völgyeken” (BAKSAY 1896. 324–326), és a szűkebb papi környezet, ahova érkezett: „a faluson középtájt fehér fallal körülvevett kicsiny erőd a templom és a paplak, nincs rajta egyetlen függőleges és vízszintes [lásd 6. kép]. Körös-körül sok száz éves szelídgesztenyés hamvas lombsátora... A paplak szűkös-szerény rokon a templom oldalán, alatta gyepek udvarban a tiszteletes irodája...” (MARTYN 1985. 196). A vidék falusi népe a csoportot alkotó Pécs környéki falvakról szóló 19. század végi néprajzi ismertetésben: „a pécsváradí, várkonyi és nagy-pali magyarság az ősi eredeti magyar törzs ivadéka”. A népi kultúra szembevető területe itt „a sárköziéhez hasonlóan ékes” népviselet volt, amely megkülönböztette őket a környéken élő nemzetiségektől. A férfiak zsinóros fekete vagy kék posztóruhát, fekete pörge kalapot és kemény szárú csizmát viseltek. A nők sűrűn redőzött, harang alakú szoknyájukhoz ingvállat, erre hosszú rojtú vállkendőt kötöttek; a leányok öltözetét a régi hagyomány szerint párta egészítette ki. A korabeli megfigyelés arra is rámutatott, hogy a Zengő-vidék magyar falvainak népi kultúrája sok tekintetben hasonlított a mohácsi református magyarokéhoz (VÁRADY 1896. 112). Baksay Sándor a Dél-Dunántúl nagyobb tájegységéről képet alkotva fogalmazta meg a Mecsek környéki magyarságról, hogy „hívebben megőrizte tájszólását és jellemzetes viseletét, mint sárközi testvérei, kiktől itt rég elszakadva él” (BAKSAY 1896. 284–285). A Tolna és Baranya megye területén szét-szórta elhelyezkedő magyar falvak népi kultúrában (viselet, nyelvjárás, szokások) megmutatkozó rokonságát, amely a közös református vallás és a házassági kapcsolatok által is megerősített, a későbbi történeti és

49 Fülep életútjában bekövetkező, különösen ható fordulat, a lelkészi pályára lépés és a vidékre vonulás okairól, a személyiség belső fejlődésének útjáról: BABUS 2003. 7–43.

tárgyi néprajzi kutatások is alátámasztották, és a sárközinek nevezett műveltségi körbe sorolták őket (PATAKI 1937; ANDRÁSFALVY 1967; ZENTAI T. 1986).

Fülep Lajos tehát ide, a néprajzi értelemben sárközi jellegű vonásokkal jellemezhető kisközségbe került. Gyűjteménye új lelkesítő állomáshelyén is gyarapodott, bizonyos tárgycsoportok tekintetében jelentősen.

A várkonyi évek alatt került a gyűjteménybe a sárközi gyermekrajzok ötvennégy lapból álló csoportja, amely műfajánál fogva különálló egységnek fogható fel.⁵⁰

Fülep Lajos sárközi gyermekrajzgyűjteménye időbeli folytatása Ács Lipót szekszárdi rajztanár gyűjtéséből a múzeumba került hasonló sorozatnak. Ács Lipót a Tolna megyei Sárköz népművészeti tárgyainak egyik első gyűjtője volt a 20. század elején. Sokoldalú tevékenységével előmozdította a vidék néprajzának megismerését és bekapcsolódását a háziipari mozgalomba. A Néprajzi Múzeumnak 159 darab saját gyűjtésű gyermekrajzot adott át, amelyek 1905 és 1911 között készültek Ócsényben és Alsónyéken (TASNÁDI 2006. 79–80). Az első rajzot – szól a történet – Ács Lipót véletlenül, egy tulipános ládában találta meg Ócsényben „Ábró Julis emlékebe adta Pörnyi Évának 1898 május 26” felirattal. A sárközi gyermekrajzok készítésének alapját ez a helyben fellelt kezdeményezés vetette meg, amely a tanár biztatására tovább terebélyesedett, s „ebből lett egy hatalmas szokás” – emlékezett vissza Ács a kezdetekre.⁵¹ Később a sárközi kislányok rajzai jelentős publicitást nyertek, kiállításokon mutatták be őket, írtak róluk (TASNÁDI 2009. 156–157). Az első, még csak szalagos ornamentikát tartalmazó emléklapok Malonyay Dunántúlt bemutató népművészeti kötetében is megjelentek (MALONYAY 1912. 102–103. XII. tábla).

A sárközi lányrajzok művészkörökben terjedő híret, korabeli sikerét jól érzékeltetik Csók István festőművésznek – aki Fülep fiatalkori barátja volt Párizsban – sárközi témájú képei⁵² felett gyakorolt önkritikájában megfogalmazott gondolatai: „Valahogy túltengett bennük a »néprajz«. A lelket eltakarta a sok selyemruha. Helyrehozhatatlan nagy kár volt az is, ott tartózkodásom egész idején rejtve maradt előttem a sok színes rajz, mellyel az ócsényi kislányok egymásnak szoktak kedveskedni.” (CSÓK 1907. 124.)

A Fülep-gyűjtemény iskoláslány-rajzai 1926–1931 között készültek, a legkorábbi 1926-ban, a többi 1929-ben és 1931-ben. Erről a lapokon olvasható, a készítőktől származó évszámból, falunévből és a rajzoló nevéből álló feliratok tájékoztatnak; például „Festette Deák Erzsébet. 1929 január 3-dikán, Ócsény.”⁵³ Származási helyük Ács Lipót gyűjtéseinek helyszínéhez hasonlóan Ócsény. A rajzok iskolai rajzlapra, néha füzetből kitépott kockás papírra, máskor nyomtatvány vagy levél üres hátlapjára kerültek. Vegyes technikával készültek, kontúrnak grafitceruzát használtak, és vízfestékkel, zsírkrétával, ceruzával színezték ki. Némelyik kislánytól (Dávid Erzsébet, Sípos Éva) egész sorozat található,

6. kép. Református templom, ahol Fülep Lajos 1927–1947 között lelkész volt Zengővárkony, 2011
Szójka Emese felvétele

50 Ezt a kollekciót a múzeum Fülep Lajos halála után, 1971-ben vásárolta meg. Az Etnológiai Archívum rajzgyűjteménye őrzi, R 13329–13383 leltári számokon. Az 1960-ban készült védési határozat tárgyjegyzékén ebből mindössze 24 darab szerepelt. A rajzlapok között megőrzött tárgyvásárlási javaslatban szakértőként Zádor Anna művészettörténész szerepel.

51 Ács Lipót: *Életrajzom és megjelent cikkeim. A Sárköz népe és művészete.* NM EAD 5629.

52 Csók István 1902-ben járt a Tolna megyei Sárközben. Itt festett képei: *Ócsényi menyecske; Keresztelő Ócsényben.*

53 Néprajzi Múzeum; ltsz.: R 13338.

7. kép. Sárközi gyermekrajz, „1931 évben R: Bálint Judí” jelzetű
 Őcsény, Tolna megye
Sarnyai Krisztina felvétele
 Néprajzi Múzeum; EA R13.383

míg másoktól csak egy-egy kép van (Bálint Judi, Lovas Éva, Nádi Vica, Pali Éva, Bíró Bözsi, Bíró Julis, Széll Sára, Tóthpál Éva). A rajzolók fő témája a sárközi női népviselet, amelyet leányok és menyecskék profilból ábrázolt alakján jelenítettek meg. Az alakok csak eltérő fejviseletük alapján különböztethetők meg, a lányok szalagpártájukról, a menyecskék szalagos főkötőjükről. A rajzokból kitűnik, hogy a hangsúly az öltözetet alkotó drága kelmék, selyem- és bársonyszövetek változatos mintáinak ábrázolásán volt. A lányok ezeket a részleteket érezhetően nagy kedvvel dolgozták ki. Az ábrázolások esztétikai értékük mellett a korabeli sárközi népviselet dokumentumai is. A rajzokon megörökített népviseleteken már jól megfigyelhető a városi divat hatása: az újonnan hódító körömcipő, a bütykös harisnyát felváltó színes patentharisnya, az ezüst és arany fülbevalók (FÉL 1991; HORVÁTH T. 1971; 1972). Egy-egy képen feltűnik a modernizálódó sárközi házak belvilága is (7. kép), ahol a polgári berendezési mód bútorait láthatjuk a hengerelt, mintás falak között (SZOJKA 2003).

A gyűjtemény gyermekrajzai Fülep folyamatos, Tolna megyei sárközi kapcsolataira utalnak. A rajzok rendelésre készültek. Ebben őcsényi lelkész barátja, Szilágyi Béla segített. Jellemző bizonyíték az egyik rajz papírjának hátoldala, amely eredetileg egy, az őcsényi lelkésznek címzett, 1921. évi keltezésű levél volt.⁵⁴ A gyermekrajzok készíttetésének és gyűjteménybe kerülésének alapélménye a nagybecskereki korszakra és Streitmann Antal szerepére vezethető vissza. A mű-

vészstanár sokoldalúan kifejtett munkássága a pedagógia területén is eredményes volt. Behatóan foglalkozott az iskolai rajzoktatás módszertanával és gyakorlatba történő átültetésével. Magyarországon az elsők között ismerte fel a rajztanításban rejlő pedagógiai lehetőségeket a gyerekek művészi látásmódjának kialakításában és szerepét szellemi fejlődésük előmenetelében. Tanítási elveit a rajzoktatásban a magyar és nemzetközi pedagógiai irodalom ismeretében, elméleti felkészültséggel dolgozta ki. A természet után való rajzoltatás pedagógiai tapasztalatairól és jelentőségéről, művészetre nevelésének szerepéről tanulmányokat írt, szakmai körökben előadást tartott. A rajzokhoz és a gyermekek maguk készítette játékaikhoz bemutatókat szervezett. A gyermekek művészi megnyilatkozásainak tárgyait a Nagybecskereken megrendezett kiállításokon lehetett látni (NÉMETH 2000. 44–76). A „gyermekművészeti” kiállításokról a század elején tanítványa, Fülep Lajos az elsők között tudósított a helyi hírlapban. Az írásokból kitűnik, hogy a szinté még diák Fülep számára mennyire világos volt tanárának a gyermekek rajzoltatásával elérni kívánt célja, illetve az alkalmazott módszer pedagógiában sok helyen már beérett eredményeinek ismerete (FÜLEP 1988b. 19–20; 1988d. 36–38).

A nagybecskereki rajztanár modern pedagógiai módszere alapélménnyé vált Fülep Lajos gondolkodásában. Pedagógia – módszer – művészet egymással összekapcsolt fogalmak problémaköre az ő gondolkodásában is jelentkezik, s ebben az összefüggésben is különleges szerepet tulajdonít a népművészetnek, a népi tárgyaknak. Az iskolában a művészetre nevelést „[...] olyan dolgoknál kell kezdeni [...], amelyek egyrészt kézenfekvők, másrészt minden művészetnek kiindulási és alapjai. Természetesen nem renaissance paloták, nem görög templomok elé kell vezetni a gyerekeket. Hanem pl. régi, művészi parasztházak, falusi templomok elé [...] konstrukció és térnek a jelentősége és szerepe a művészetben [...]”. Olyan dolgokhoz kell szoktatni őket, amelyekben az irodalmi elem vagy minimális, vagy egyáltalán hiányzik, s amelyekből annál tisztábban szól a tisztán művészi elv, s ilyenek: az építészet és a díszítő művészet... Egy erdélyi parasztemp lombban, egy tudunai paraszttányérbban több morális erő, nagyság és erkölcsnemesítő képesség van, mint sok un. nagy festményben.” Továbbá „ott kell tehát kezdeni, ahol a művészet még játék, a nép dísz-

54 Néprajzi Múzeum; ltsz.: R 13350.

8. kép. A Kocsidi családtól kapott feliratos váraljai láda
Zengővárkony, Baranya megye, 1865
Sarnyai Krisztina felvétele

9. kép. A Dörmö családtól kapott feliratos rokkapálca
Zengővárkony, Baranya megye, 1883
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 71.57.57

tesein [...] A gyermek [...] otthon fogja magát érezni a nép közvetlen és egészséges művészi termékeiben, s játszva fogja elsajátítani azokat az elemeket, amelyekkel később bonyolultabb művészi alkotások előtt biztosan megállhat. A népművészet minden művészet kezdete [...]” (FÜLEP 1995. 156). A de-koratív ócsényi leányrajzok Fülep számára példaértékű bizonyítékok a gyermek művészetre nevelésének módszeréhez, amely a helyben fellelhető népművészeti elemekre (itt népviselet) épít.

A zengővárkonyi korszak szerzeményeihez sorolható további tárgyak közül még említésre méltók a közeli Váralján készült festett bútorok, amelyeket festési stílusukról, kék alapon olykor fehér vagy sárga háttéréről és edényből kinövő, levelekkel dúsított, szétterülő virágbokrokból álló motívumairól lehet megismerni. E bútorok név szerint ismert, egyetlen műhelyből kerültek ki; a német Musch család dolgozott itt generációkon keresztül. A parasztszobák alapvető bútorait, többféle méretű ládát, (mennyezetes) ágyat, padot, tékát, fogasokat készítettek, rendszerint megrendelésre (SÁFRÁNY 1977). A várkonyiakat ők látták el a szükséges, elsősorban a tisztaszobába való bútorokkal. A gyűjtemény „Koczidi Erzsébet 1865” feliratos kisládája is Váralján készült, zengővárkonyi megrendelésre⁵⁵ (8. kép). A Kócsidiak várkonyi család, a leszármazottak ma is megtalálhatók a faluban. Kócsidi János Fülep egyik kedvenc hittanos tanítványa volt; háborúból való hazatértét a lelkész különösen várta, a fiáért aggódó anyában ő tartotta a lelket (DIZSERI 2003. 148–150). A díszes női fejviselet sok részből álló készletének (párta, főkötő, szalagok, díszítők) tárolására szolgáló kisládát Fülep ettől a családtól kaphatta emlékebe. A gyűjtemény másik váraljai bútorja tálasfogas, amely két részből álló, sarokba való bútor darab, és bár kevésbé díszített, a kék-sárga-piros színek kombinációja mégis váraljai eredetet valószínűsít.⁵⁶ A sárköziként meghatározható bútorok csoportjához sorolható még egy nyitott téka, amely festésének szépségével és különleges, esztergált facsüngőkkel díszes megoldásával emelkedik ki a gyűjteményi tárgyak közül.⁵⁷ Évszám ugyan nincs rajta, de készítése

55 Ltsz.: 71.57.55.

56 Ltsz.: 52.71.233–52.71.234. Képe látható: SZOJKA 2005. 106.

57 Ltsz. 52.71.240. Képe látható: SZOJKA 2005. 91.

10. kép. Mórágyi tál
Sárköz, 19. század közepe
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 52.71.31

1941). Írása a városi múzeum értesítőjében jelent meg, s a kötet címlapján Fülep Lajos szeremlei ácsolt ládájának képe szerepelt.⁵⁹

A gyűjteményben található három rokkapálca is a várkonyi évek szerzeménye.⁶⁰ A rokkára illesztve használták, és a megfogni való kender tartására szolgált. A karcolt díszű rokkapálcák különösen Baranyában terjedtek el. A vékony fapálcákon látható változatos geometrikus, növényi/virágos, alakos, jelenetes díszítmények a pásztorok által használt mintakinccsel mutatnak szoros rokonságot. A bekarcolt motívumokat fekete anyag bedörzsölésével tették láthatóvá, ami hársfaforgács szénné égetett, olajjal kevert anyagából vagy puszkaporból készült. A falusi legény a pásztoroktól leste el a díszítés fortélyát, de inkább talán velük is csináltatta meg,⁶¹ hogy „hugának vagy kedvesének szépen kifaragott rokkaszégeket, rokkapálcákat” ajándékozhasson.⁶²

A Fülep-gyűjtemény rokkapálcáiról leolvasható készítésük ideje (1858, 1865, 1883). Az évszámok tanúsága szerint a lányok még a régi fonók idején használták őket, amikor a téli estéken összegyűltek fenni, s „ahol valamikor a mesék és dalok születtek” (FISCHER 1940. 5–6). Az 1883-as évszámot viselő „szamárkörökből” készült pálcán bizonyos „Dörmö Éva” neve és az ajándékozó legény „VJ” monogramja látható (9. kép). A Dörmö ismert név faluban, így ez a rokkapálca is a gyűjtemény helyben megszerzett/kapott tárgya lehet.

A gyűjtemény legnagyobb darabszámú tárgycsoportját a kerámiák alkotják 260-at meghaladó tétellel. Elsősorban díszedények, azon belül tányérok és különféle ivóedények (bokály, korsó, kulacs stb.); elenyésző a mindennapi használatú, konyhába, kamrába való sütő/főző/tároló, háztartási célra készült edényféleség. Ha más felosztásban, anyagminőség szempontjából vizsgáljuk, két nagy csoportjuk különíthető el, ami egyben a készítés módját is kijelöli. Az ólommasz kerámiák falusi/vidéki műhelyekben készültek, és számarányuk nem sokkal haladja meg a Fülep szavaival „népies ízlésű”, gyárban előállított keménycserep edényekét (Hollóháza, Telkibánya, Apátfalva). Az előbbieket sorra véve kiemelkedik közülük a völgysegi (Tolna

58 A Zengővárkonyi Tájház váraljai készítésű mennyezetes ágyát is csüngők díszítik (ZENTAI T. 1986. hátlapborító kép).

59 A láda antropomorf díszítésének kérdésében a későbbi kutatás inkább a középkori európai hatásokat emelte ki, jelentős művelődéstörténeti bizonyítékokkal is alátámasztva; a feltartott kezű emberalakos véset orans figuraként nyert értelmezést, amely számos kultúrában megtalálható általános motívumtoposz a kultikus tartalom kifejezésére (K. CSILLÉRY 2007a. 18; 1957. 283–290).

60 Ltsz.: 71.57.56–71.57.58.

61 Az Ormányságban a rokkafa „kanászfaragta cifra pálca” (KISS é. n. 86).

62 Malonyay dunántúli kötetében a gyűjteményi példányokhoz hasonló stílusban díszített rokkapálcák a Tolna megyei Döbröközből mutatják e típusos tárgyak elterjedésének nagyobb területét (MALONYAY 1912. 151, 296–296. ábra).

megye) német faluban, Mórágyn készültek csoportja, amely elsődleges piackörzetéről kapta a sárközi kerámia elnevezést (10. kép). A 18. században betelepített németek eredeti hazájukból, Pfalzból (zweibrückeni fejedelemség) hozták magukkal magas szinten üzőtt fazekasmesterségük ismereteit (technológia, edényforma), melyeken már kimutatható a fajanszgyárak hatása. Magyarországon a hozott mintakészlet felhasználásával és a helyi igények figyelembevételével alakították tovább termékeiket, és váltak először a telepés németek (például Harta, Váralja), majd a 19. századtól a sárközi magyarok gyorsan gazdagodó falvai számára a legfontosabb edényt és kályhacsempét előállító iparoshelylyé. „A tisztaszobában mórágnyi németek tányérjai, bokályai lógtak a fogason, és az 1880-as évek közepéig az általuk formázott zöld mázas, tulipános kályhafiókból készült a szemeskályha.” (NAGY 1995. 511.)

A várkonyi időszakban a hímes tojások folyamatos gyarapodásával is számolhatunk. Ebben az időben – az ócsényi gyermekrajzokhoz hasonlóan – a Tolna megyei sárközi falvakból is kerülhettek a gyűjteménybe még további, díszítésmódjuk alapján ide sorolható húsvéti tojások. A sárközi jellegű hímes tojások egyik fő jellemzője a motívumok alatti pöttyözés, ami a sokác tojásoknak is sajátja (vö. ARNHOLD 1911. 182). A sárköziek valószínűleg tőlük vették át ezt a megoldást, mint ahogy anyagi kultúrájuk más területén (népviselet) is kimutatható a különféle kulturális elemek beolvasztásának képessége (FÉL 1943). A tojáskollekció gyarapodott még a baranyai területről is. A nemzetiségekkel tagolt megye sokféle hagyományt ötvöző népi kultúrája éppen a tojásdíszítés területén mutatkozik meg erőteljesebben. A 20. század elején a tojások díszítésén már érzékelhető a kulturális kölcsönhatások jelentkezése, ahogy egy-egy nemzetiséghez kötött díszítési eljárás, motívum másutt is felbukkan (ARNHOLD 1911. 173 – 182).

A tojások identifikálásában biztosabb alapot a zengővárkonyi példányok jelenthetnek. A várkonyi tojások keletkezését Fülep életrajzi adatai hitelesítik. A Fülep házaspár 1940-ben komaságra lépett egy helybeli házaspárral. Bognár János gazdálkodó kovácmester és felesége, Hencz-Király Éva gyermekének keresztszülei Fülepek lettek (TÜSKÉS 1995. 108). A tojásfestéssel később nevet szerző Bognárné készítményei is bekerültek a gyűjteménybe. Az asszony a szomszédos, mezővárosi múlttal rendelkező apátsági helyről, Pécsváradról származott, ahonnan a hagyományok kötöttségéhez kevésbé ragaszkodó mentalitást hozott magával. A tojásfestésben a régi minták mellett előszeretettel alkalmazott újabb, általa kreált motívumokat is (11. kép). Megrendelésre is dolgozott, festett tojásait a pécsi vásárban árusította. A gyűjteményben sikerült meghatározni azokat a példányokat, amelyeket Bognárné festett Fülep kérésére.⁶³ Fülep Lajos Várkonyban még tanúja lehetett a falusiak körében élő érdekes húsvéti népszokásnak. Itt a gyerekek keresztanyjuktól kapták a díszített tojást húsvétvasárnap. Nemritkán 10-12 kereszt-

11. kép. Húsvéti tojás két oldala
a) hagyományos és b) újabb keletű virágmotívumokkal

Bognár Jánosné Hencz Király Éva munkája,
1960-as évek
Zengővárkony, Baranya megye
Sarnyai Krisztina felvétele
Néprajzi Múzeum; 71.57.8

63 1997-ben érkezett egy pályázat a Néprajzi Múzeumba a zengővárkonyi tojáshímzésről, amely a Bognárné festette tojásokra is kitér. Szerzője, dr. Komlósi Sándorné Nagy Piroska megtekintette a Fülep-gyűjtemény anyagát, és kiválogatta közülük Bognárné készítményeit (ltsz.: EA 27892; 71.57.1, 71.57.3, 71.57.4, 71.57.6, 71.57.10, 71.57.12, 71.57.17, 71.57.24, 71.57.32, 71.57.44 leltári számú tojások).

anya is lehetett egy-egy gyerekeknek. Az istentisztelet után a falu közepén, alkalmas helyen gyülekeztek, ahol a tojásvásárt tartották. Ezen a helyen kapták meg a kisebb, még nem konfirmált gyermekek keresztyanjuktól a húsvéti ajándékat, a tojás mellett rendszerint még egy-egy narancsot, csokoládét. A sorban legközelebb álló, úgynevezett első keresztszülő mindig nagyobb, értékeesebb ajándékot adott, különleges édességet vagy játékot. Fülepek keresztlánya, Bognár Éva (Évika) ilyenkor egy babát kapott „drága skatulyában” (DIZSERI 2003. 154). A tojásvásáron a fiúk az összegyűjtött tojással pénzbeverőst játszottak, a lányok a motívumok szerint cserélték egymás között a tojásokat.⁶⁴ A néprajzi gyűjtemény gyarapodása a zengővárkonyi tárgyakkal és a sárközi (őcsényi) gyermekrajzok új műfajként csatlakozó csoportjával voltaképpen le is zárható.⁶⁵

A várkonyi időszakból két információ maradt fenn a gyűjteményről. Az egyik egy fotográfia, amelynek alapján ténylegesen is képet kaphatunk a Fülep-féle néprajzi tárgyak elhelyezésének módjáról, térbeli megjelöléséről.⁶⁶ 1930-ban, a várkonyi parókia udvarán Fülep tervei alapján elkészült a „mediterrán hangulatú, lapostetős” kis épület, a könyvtár, amely – akárcsak Baján – dolgozószoba is volt. A felvételt Gönyey Sándor etnográfus, a Néprajzi Múzeum munkatársa készítette 1930-ban (12. kép), amikor Madarassy Lászlóval együtt Zengővárkonyban járt.⁶⁷ Madarassy Lászlót, a Magyar Néprajzi Társaság titkárát Fülep Lajos levélben hívta meg. A látogatásra éppen a gesztenyeszüret idején került sor. Vele tartott múzeumi kollégája, Gönyey (Ébner) Sándor. A látogatásról Madarassy hírlapi cikket írt *Gesztzenyeszüret a Zengővár alján* címmel, Gönyey Sándor fényképeivel illusztrálva (F. CSANAK, szerk. 1992. 571). Fülep Lajos ez alkalommal néprajzi tárgyakat is adott a múzeumnak, a gesztenyeszüret néhány egyszerű eszközét, illetve vésett díszű rokkafát, faragott mosósulykot és faragószerszámokat.⁶⁸ Az utóbbiak Madarassy László személyének szóló, szűkebb szakterületéhez, a pástortművészet kutatásához kapcsolódó, gesztusértékű tárgyak Füleptől (vö. MADARASSY 1932).

A Gönyey készítette fotográfia Fülep Lajos néprajzi gyűjteményéről témánk szempontjából páratlan értékű. Ami látható a képen, az csupán válogatás a gyűjtemény tárgyaiból, ám elrendezésük dekoratív, mint egy kiállítás. A felvétel az újonnan épült könyvtárhelyiség ablakkal szemközti részéről készült, itt kaptak elsősorban helyet a néprajzi tárgyak. Szembetűnő zsúfoltságuk, elrendezésük azonban megtervezett. A magasan húzódó falfelületet szinte teljesen beborítja a sok tányér – jól kivehetően a népies modorban készült gyári készítésű csoportból kikerült példányok –, közöttük szimmetrikusan elhelyezett festett (faddi készítésű) falitékák bokályokkal, tálakkal megrakottan, középen vitrin, polcain a hímestojás-gyűjtemény egy kisebb csoportja, alattuk egymás mellett az ácsolt ládák, középiitt a kedvenc, a szeremlei emberalagos. A falon feltűnik még egy lófejes oromzatú ágyvég⁶⁹ és egy szekrényes óra is. A ládák mögött a sárközi szőttek, egyiken a kalotaszegi, részsegekkel kiveret sulykolófa, másikon kolomp lóg. A tárgyak között felbukkan egy-egy sárközi gyermekrajz is rámában.

64 A kép megjelent: F. CSANAK, szerk. 1992.

65 Ez alól kivételt a hímes tojások jelennek. Fülep Lajos később, már Budapesten, az 1960-as években kapott még egy-egy várkonyi hímes tojásküldeményt Bognárné komaauszonyától húsvétra (TÜSKÉS 1995. 95–108). Halála után a múzeum számára megvásárolt tárgyak között egy kisebb tojásgyűjtemény is volt, közöttük Bognárné újabban festett tojásai (Ists.: 71.57.1–71.57.51).

66 A kép megjelent: F. CSANAK, szerk. 1992.
67 Ists.: F 63802. Erre a látogatásra vezethető vissza Fülep Lajos 1947-es, kollégiumi levelében tett hivatkozás a két múzeumi szakember véleményére, akik gyűjteménye néprajzi értékét felmérték.

68 Gönyey ez alkalommal fotósorozatot készített a korabeli várkonyi népiélet egyes részleteiről (gesztenyeszüret, népviselet, falukép, Ists.: F 63577, 63616). A gyarapodási naplóban 2763 törzskönyvi szám alatt szerepelnek „Dr. Fülep Lajos zengővárkonyi lelkész ajándékai” (Ists.: 130450, 130456).

69 Az ágyvégéről a továbbiakban nincs tudomásunk. Ilyen lófejes, már használaton kívüli ágyvéget fényképezett Gönyey Sándor is ottjártakor (Ists.: F 63582). Típusához vö. ZENTAI T. 2002. 275, 87. kép. A képen látható tárgyak java része jól beazonosítható a múzeumi példányok alapján.

A Várkonyban eltöltött két évtized Fülep Lajos életében meghatározó jelentőségű. A lelkeszi pályáját jellemző küldetéstudattal vállalt népnevelő, népművelő tevékenységet ebben a környezetben fejthette ki igazán. Életének ebből a szakaszából a dél-dunántúli egyke kérdése körül kialakult társadalmi párbeszéd az, ami gyűjteményével is összefügg.

A háború utáni helyzet következményeként előtérbe kerülő magyarságkérdések egyike a demográfia felől érkezett az 1920-as években. A fogyó magyar népesség, különösen a dél-dunántúli területeken tapasztalt csökkenő tendencia jelensége keltette fel a társadalom figyelt

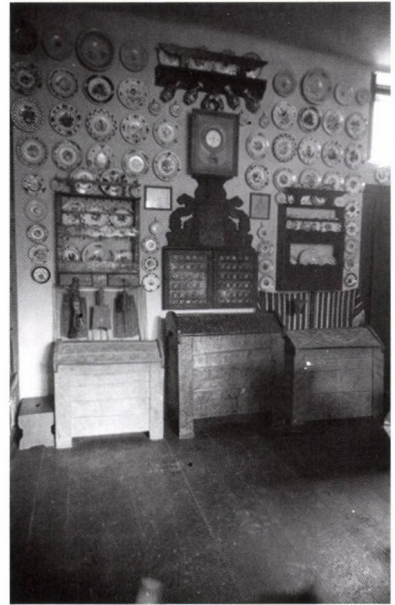
mét. Fülep Lajos már lelkészkedése elején, Medinán tartózkodva (1921) megfogalmazta, hogy „mindennek alapja és betetőzése, gyökere és gyümölcse: az egyke-rendszer” (FÜLEP 1998a. 169). Az egyke problémája a hivatalos szervek és a társadalomtudományok részéről sem maradt észrevétlen (ANDORKA 1969. 1245–1257), és a református egyház is fejtett ki propagandát az ügy érdekében. A széles körű és igazi visszhangot keltő társadalmi diskurzus azonban a népi írók tevékenysége nyomán bontakozott ki. Az ügyben Fülep Lajos is hallatta szavát, és megélt tapasztalatai alapján hatásos, tanulmánynak is beillő hírlapi cikksorozatban írta meg a dunántúli falvakban megindult népességfogyás tényét és társadalmi következményeit. Írásaiban észrevehető, hogy az egykezéssel összefüggő új szokásokat bemutató megrázó erejű példáit elsősorban a gazdagabb Tolna megyei Sárközy falvaiból merítette, onnan ahol a jó mód következtében plasztikusabban rajzolódott ki a falusi élet mindennapjait átható egészségtelen jelenségek immár összefüggő rendszert alkotó térhódítása (FÜLEP 1998b. 344–358). Fülep gyakorlati megoldásban gondolkodott. A református egyház segítségével 1939-ben alföldi családok Várkonyba való betelepítését eszközölte ki (HUBER–MENDÖL 1985. 7).

A társadalmi probléma mellett kiálló aktív magatartása hozta kapcsolatba ormánysági lelkészársával, Kiss Gézával, a néprajzi gyűjtővel, illetve a népi írók (Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Németh László és mások) körével. Fülep ennek nyomán kapott felkérést Németh Lászlóval és Gulyás Pállal együtt folyóirat indítására 1934-ben (*Válasz*), amely a falun tapasztalható, negatív irányba ható korjelenségek feltárását, bemutatását tűzte ki célul.

A népi írókkal megteremtett kapcsolat eredményezte Kodolányi János 1934-es látogatását Várkonyban akkor, amikor az egyke kérdése az aktuális politikai helyzet, a német birodalmi fenyegetettség hatására újra napirendre került. Az író később megjelent, baranyai utazásairól szóló beszámolójában emlékezett meg Fülep néprajzi gyűjteményéről. A leírásban megfogalmazott benyomás fontos adalék a gyűjtemény korabeli – az egyéni nézőpontra túlmutató – megítéléséhez.

Kodolányi lapja megbízásából, Bajcsy Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő és Talpassy Tibor író társaságában utazott Baranyába, ormánysági körútra. Ekkor ismerhették meg a zengővárkonyi parókián elhelyezett gyűjteményt. A kiállításszerűen elrendezett sok-sok falusi tárgy látványa mély benyomást tett Kodolányira, aki joggal tette fel a kérdést, hogy a kultúraváltás során törvényszerű-e a meglévő értékek elvesztése. „Otthona csodálatosan szép, valóságos néprajzi múzeum. Gyönyörű ládák, a fehérre meszelt falakon szöttesek, a tálasokon szebbnél szebb tányérok, mázas korsók, bögrék, a sarokban faragott botok, a bútorokon virító kézimunkák. Sokáig szólni sem tud az ember, csak gyönyörködik. Büszkeség fogja el, mert hiszen a kifinomult művészi ízlés remekait látja. Fájdalmas keserűség, hogy mindez már a múlté. Milyen ősi időkbe visszanyúló, tökéletes kultúra eredményei ezek!... Hogyan lehetséges mégis, hogy ez a rendkívül mély kultúra elveszti szavát a sokkal felszínesebb, sekélyebb zagyva nyelven szóló gicccsel szemben?” (KODOLÁNYI – ifj. KODOLÁNYI 1963. 50).

Fülep Lajost 1935-ben az ormánysági Kemsén táborszó egyetemisták, a társadalmi nézőpontú, új típusú falukutatás művelői is felkeresték (BORBÁNDI 1983. 208–211; SÁRKÁNY 2000. 46). A többféle szakma felől érkező fiatalok a terepmunka modern módszereivel, kérdőíves gyűjtéssel a falu mindennapi életébe szervesen beleilleszkedve gyűjtötték anyagukat az egykés családmodelljéről elhíresült, erősen fogyó népességű, ám sok archaikus néprajzi vonást megtartó

12. kép. A zengővárkonyi parókiá könyvtárában elhelyezett néprajzi gyűjtemény részlete
Zengővárkony, Baranya megye, 1930
Gönyei Sándor felvétele
Néprajzi Múzeum; F 63802

ormánysági faluban, nem messze Várkonytól (ELEK-GUNDA ET AL.1936). A munkacsoport tagja volt Gunda Béla is, a debreceni egyetem későbbi néprajzprofesszora. Fülep tőle kért *Ethnographia*-számokat,⁷⁰ ami a néprajz iránti szakadatlan érdeklődését jelzi (TÜSKÉS 1995. 28). Fülepnek a néprajzhoz, a néprajzkutatáshoz sok szállal kötődő kapcsolatát, csakúgy mint tárgyainak gyűjtését, egyfajta elhivatottság jellemzi: intellektuális erejével támogatott minden értékmentő tevékenységet, ami a „pusztuló magyarsággal” együtt veszni látszott. Kákicsi lelkésztestvére, Kiss Géza benne talált segítőt, ormánysági néprajzi gyűjtésének kiadásában, amiről könyve előszavában meg is emlékezett: „Nagy hálával tartozom Fülep Lajosnak, akinek segítsége és sok ponton irányítása nélkül ez a könyv sohasé látott volna napvilágot” (KISS é. n. 7; vö. ACHS 1982). Berze Nagy János megyei tanfelügyelő baranyai néphagyományokat összegyűjtő kötetének kiadása felett is Fülep bábáskodott (TÜSKÉS 1995. 139).

Fülep lelkészkedésének ideje alatt Zengővárkonyban pezsgő kulturális élet folyt. Dalárda alapítása, műkedvelő színielőadások rendezése, vendégszereplés a szomszédos falvakban, bekapcsolódás a Gyöngyösbokréta-mozgalomba, ifjúsági egyesület alapítása, szövőtanfolyam szervezése, faluház, „gazdasági népház” építése, a villanyvilágítás bevezetése jelezte az eleven és fejlődő közösségi életet. A népművelő és civilizációs munkában Fülep felesége mellett (HUBER-MENDŐL 1985) igazi segítőtársra lelt Császárré Jánosban. A decsi származású felekezeti tanító sárköziként jól ismerte a helyi szokásokat, a falusiak mentalitását, így közvetítő szerepet töltött be a lelkész Fülep és a gyülekezet között. Mindketten a falu hagyományainak istápolásán fáradoztak.

A gyűjtemény rendeltetése

1902-ben a nagybecskereki piacon vásárolt (torontáli szerb) és az erdélyi (székely/szász, kalotaszegi magyar) vidékekről származó első néprajzi tárgyak Fülep Lajos gyűjteményében a történeti Magyarország olyan periferiális területeiről származtak, ahol a népi kultúra még virágkorát élte. Párhuzamba állíthatók a néprajzkutatás korai fázisát jellemző, ezekre a területekre irányuló érdeklődéssel. Erdély és Kalotaszeg, a Délvidék és a délszláv sokácok alkotják például Jankó János, a néprajz első hivatásszerű, meghatározó jelentőségű kutatója működésében a területi/etnikai szempontok alapján kijelölt vizsgálat egy-egy kitüntetett pontját. A gyűjteményi tárgyak kiválasztásában döntő volt az ifjú Fülep számára, különösen a bánati anyag vonatkozásában, hogy az országos kiállításokon (millenniumi falu, Néprajzi Osztály Csillag utcai állandó kiállítása) ugyanerről a területről kikerülő hasonló példányokat lehetett látni.

Fülep Lajos e korai évekből származó néprajzi tárgyainak megítélésében, a hozzájuk társított értékelésben az is tényező volt, hogy egy addig még alig ismert, feltárára váró műveltségi területről származtak, és a tanulmányozásukra kifejlődött, kezdeti periódusát élő tudományok jelentőségét nem kevesebbre tartották, mint amelyből „az emberi tudás minden ága” meríteni képes, ahogy a kor neves kritikusa 1898-ban az új budapesti néprajzi kiállítás láttán elragadtatással írta (LYKA 2002. 186). Ugyanakkor az e tárgyakat létrehozó kultúra mulandóságára figyelemmel a első néprajzi tárgyait begyűjtő Fülep Lajos maga egy korai írásában, hogy a „civilizáció... szele máris eltűnéssel, elnyeléssel fenyeget” (FÜLEP 1988a. 16).

Népi tárgyai a fiatalságának helyszínét elhagyni készülő Fülep Lajos számára, bár sokféle jelentéstartalommal bírhattak, alapvetően mégis etnikumot (szerb, magyar, székely) és lokalitást (Bánát, Erdély) hordozóan vidékre, tájra utaló emlékként töltöttek be szerepüket kijelölt környezetükben.

Ehhez a korszakhoz sorolva a torontáli szőnyeget, egy másik értéktartalom is társulhat a gyűjteményi tárgyak korai rétegéhez. A szőtesek bár helyben, a nagybecskereki gyárban készültek, hatásuk azonban túlmutat a délvidéki Bánáton. Olyan korszakos jelentőségű tárgyak, amelyek bár a népi hagyományokhoz (technika, ornamentika) szorosan kötődtek, ám a művészi tervezéssel és alakítással már új műfajként, a népies tárgykultúra részeként jelentek meg. Kortárs iparművészeti termékek, a népit és a művészi tervezést sikeresen ötvöző alkotások (FÜLÖP-LACKNER 2011. 17-18). Ugyanakkor személyes jelentéstartalmat is lehet társítani hozzájuk: a becskereki Streitmann Antal rajztanárnak a torontáli szőnyeg népszerűségét elősegítő munkásságára, mindelemlőként a személyére, alakjára emlékeztető tárgyak.

70 Később Gunda Béla mint a folyóirat szerkesztője cikket kért Füleptől az *Ethnographia* számára – tárgyát a szerzőre bízta –, ami a háborús viszonyok miatt már nem realizálódott.

A gyűjtemény sorsának alakulásából következtethetünk arra, hogy e korai szerzemények éppen a hozzájuk tapadó emléktartalom miatt állhattak Fülep Lajos érzelmeihez a legközelebb. Ezek a tárgyak mindvégig személyes környezetében maradtak.⁷¹

Fülep Lajos közvetlenül az első világháború után lépett lelkészi pályára, néprajzi tárgyainak látványos gyarapodása már választott hivatása elején kimutatható. A számbeli növekedés együtt járt a tájhoz és az etnikumhoz köthető sárközi jelleg kialakításával, amely a gyűjtemény legfőbb jellemzője lett.

Fülep a papi tevékenységnek mélyen átélt hivatástudattal indult, ahogyan 1921-ben, kezdő lelkészként megfogalmazta, „minden egyébnél előbbre helyeztem Isten országának építését és a magyar népnek lelki-szellemi nevelését, és mindent odahagyva, ennek a feladatnak szenteltem magam egész erőmmel és odaadásommal” (BABUS 2003. 34). Sorai patetikusan hangzanak, ám lelkészként választott falusi gyülekezete szellemi/műveltségi felemelésére kifejtett aktivitása tettekben is bizonyította elhivatottságát.

Néprajzi gyűjtései népnevelő és népművelő céljait szolgálták. Gyűjteményének etnográfiai tartalmát meghatározta a terület, ahol a lelkészi tevékenységet folytatta. A tárgygyűjtés az ő esetében nem díszes tárgyak öncélú halmozását és birtoklását szolgálta.

Gyűjteményének tárgyait a hagyományokban bővelkedő és a művészi értékű tárgykultúrával magas szintre emelő sárközi magyar falvakból válogatta. Magyarságeszmével és a népi kultúrával kapcsolatos nézeteit – elsősorban a népdalok és a folklórgyűjtések példáján – fejtette ki a *Válasz* című folyóirat 1934-es nyitó írásában, s akkor szavai a józan tisztánlátás erejével hatottak (FÜLEP 1976c. 176–179). Ebben a magyarságtudat alapvető dichotómiájának, a hovatartozás kelet-nyugati dilemmájának kritikai megítélése mellett a hosszú évszázadok formálta népi kultúra közösségből jött és közösséget formáló képességét hangsúlyozta. A népi értékek feltárására hivatott néprajznak pedig a nemzeti kultúra építésében betöltött szerepe folytán nagyobb figyelmet, támogatást remélt.

Tárgyi néprajzi gyűjteménye magyar jellegének erősítése pragmatikus célú volt: egy belátható, ennél fogva formálható közösség saját gyökereiből táplálkozó műveltségének ápolása. „Amit pedig, mint végső célt, elérni igyekeztem, az volt, hogy a kicsiny is a közösség, gondozzam, neveljem, mintaszerűvé fejlesszem, s azután éreztesse távolabbi körben is.” (FÜLEP 1976b. 93–94.)

A sárközi népi kultúrával jellemezhető magyar falvakra is kiterjedt a világháború után erőteljes ütemben meginduló modernizáció. A közlekedési útvonalak, a vasúthálózat kiépülésével felgyorsuló folyamatban a kultúraváltás sok esetben nélkülözötte a folyamatosságot, s nem jött létre kapcsolat a régi és új értékek között (SZOJKA 2003). Fülep ezt a hiányt érzékelve, amelyre az író Kodolányi János is rámutatott, próbálta néprajzi gyűjteményét (is) a helyi értékek felismertetésének szolgálatába állítani. Azzal, hogy az összegyűjtött néprajzi tárgyakat bizonyos fokig kiléptette magánkörnyezetének intim területéről, és könyvei közé, dolgozószobájába helyezte el, oda ahol a legtöbb időt töltötte, és ahol mások is láthatták, a nyilvánosság elé vitte. A Zengővárkonyban készült fényképen voltaképpen egy demonstrációs akciónak lehetünk tanúi. Jól kivehető, hogy a kiállításszerű összeállítás közönség számára készült, igazi címzettjei a falusiak, a várkonyiak, a sárköziek, a dél-dunántúli magyarok voltak – az ő számukra rendezett bemutató: lássák, tanulják meg értékelni a régi falu szép, művészi rangú tárgyait! Nem eldobni, eladni, elpredálni, mert már nem divatos, inkább rangja szerint becsülni, megőrizni kell! Nem a szószékről hirdetett, hanem tárgyakban elmondott példabeszéd a gyülekezet felé.⁷²

A gyűjteményre akkor és ott ráruházott feladatát megerősíti az a körülmény, hogy amikor Fülep elhagyja Zengővárkonyt, lemond róla (majdnem a teljes kollekcióról). A budapesti környezetben és a megváltozott társadalmi viszonyok között a gyűjteménybe rendezett tárgyak elvesztették létrehozó közegüket és ezzel a kulturális/esztétikai nevelő szándék meghatározott célra irányuló erejét is.

71 A torontáli szőnyeget Fülep halála után beszállították a múzeumba, majd ismét visszakerültek a hagyatéknézőjához. Körülöttük a bizonytalanságot okozhatta, hogy a néprajzi muzeológia a népies, népi ihletésű tárgyak szakterületének, hovatartozásának kérdésében nehezen tudott állást foglalni. A népiesség jelenségének témája, a folklórizmus csak később kezdte el foglalkoztatni a kutatást (VEREBÉLYI 1978; ZELNIK 1981).

72 Kodolányi János tűnődése az öt annyira megragadó gyűjtemény kapcsán előrevetíti finnországi útjait, ahol majd tapasztalja, hogy a nemzetépítés nagy lendületében élő finnek példaértékű módon kezelik régi, népi hagyományait (KODOLÁNYI 1990; vö. SZARVAS, szerk. 2009).

A gyűjtemény utóélete – múzeum és falu

Fülep Lajos néprajzi gyűjteménye akaratahoz híven köztulajdonba, még életében a Néprajzi Múzeumba került. Hogy nem az elkallódás lett sorsa, az a tulajdonos előrelátó gondoskodásának köszönhető, és a néprajz intézményeivel (Magyar Néprajzi Társaság – *Ethnographia* folyóirat, Néprajzi Múzeum), munkatársaival, valamint a néprajzi gyűjtésben elkötelezett szakemberekkel már korábban kialakított kapcsolatának, ami a szakszerűség oldaláról is hozzájárult a gyűjtemény értékének megerősítéséhez.

A privát környezetéből kiszakított gyűjtemény a múzeumi keretek között egy nagyobb rendszerbe tagozódott, korábbi szerkezete átalakult, és tárgyainak jelentésértelme is megváltozott. Alkotóelemeit a raktári táraknak megfelelően szétszedték, csoportosították (kerámia, bútor, szokás, mesterség stb.), esetenként (kerámia) még anyagminőségük, formájuk, méretük stb. szerint további alegységekre bontották. Nyilvántartásba vételük fontos eleme volt a lokalitás, készítő-, használati és lelőhelyük meghatározása, mint ahogy ezen ismeretek birtokában lehetett magángyűjteményi korszakukat is rekonstruálni. A tárgyak muzeológiai hasznosításában a földrajzi szemlélet, a hovatartozás, az eredeti közegből történő származás, az anyagon végighúzódo sárközi jelleg később is fontos szempont maradt. A gyűjtemény gazdag tárgyi anyaga ebből az aspektusból szolgáltatott adalékokat a *Magyar néprajzi lexikon* „sárközi bútor” és „sárközi kerámia” szócikkeihez (K. CSILLÉRY 1981; ISTVÁN 1981), illetve ennek nyomán a múzeumi bútorgyűjtemény Sárközben gyűjtött csoportjának feldolgozásához (SZOJKA 2005). Egyrészt a sárközi műveltségi kör anyagi kultúrája földrajzi kapcsolatokban megmutatkozó sokrétűségének árnyalásához járult hozzá új információkkal, másrészt tárgyai által régebbi és újabb kordivatot jelző stílusrétegek, formák is felszínre kerültek.

A bútorok esetében kifejezetten a Fülep-gyűjteményben fellelt, addig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert tárgytípusok irányították a muzeológiai kutatást ebben az értelemben új területek felé. A szeremlei ácsolt láda volt például az első olyan tárgy a Sárközből, amely a népművészet virágzó periódusát megelőző korszak régies bútorrétegét képviselte innen. K. Csilléry Klára 1960-ban ismerte meg a Fülep-gyűjtemény lakáson maradt tárgyait, s az itt fellelt láda hatására keresett hasonló, a múzeumi gyűjteményből még hiányzó példányt.⁷³ A szeremlei láda amellelt, hogy egy, az újabb stílusú népművészetéről megismert népcsoport régies tárgyféleségének ritka képviselője, a használat/lelőhely szempontjából a bútortípus két nagy készítőhelyének, a gömörinek és a dél-dunántúlinak a földrajzi határát is jelzi. Ennél fogva mondhatni perdöntő tárgy: bizonyíték arra, hogy a Duna a hagyományos társadalmak idején nemcsak földrajzi, de kulturális értelemben, az anyagi javak, tárgyak áramlásában is a választóvonal szerepét töltötte be (SZOJKA 2005. 21). A tárgy akárcsak Fülep Lajos gyűjteményében, a Néprajzi Múzeum sárközi tárgyai között is kiemelkedő jelentőségre tett szert. Különleges, emberalakos díszítése miatt a *Magyar néprajzi lexikon* ácsolt ládát meghatározó szócikkének képes hivatkozásai közé is bekerült.⁷⁴

A Fülep-gyűjtemény tárgyainak kvalitására további példa, hogy bútorai közül a komáromi készítésű menyasszonyi láda mint a népművészeti stílusok korszakhatárát jól képviselő példaként látható a múzeum anyagát népművészeti szempontból feldolgozó kötetben. A korszak első nagy reprezentatív összefoglalásában a tárgy a 18. század végére datálható készítése és a díszítésében megmutatkozó többféle hatás (úri bútorok előképe, templomi festőasztalosok motívumkészlete) és népivé alakuló jellege miatt kapott megkülönböztető figyelmet.

A gyűjtemény legtöbb bútora azonban a Mezőföld és a Sárköz találkozási pontján elhelyezkedő Faddon (Tolna megye) készült, amely népi megrendelésre dolgozó, egyéni festőstílus kialakító asztaloságáról vált ismert bútorkészítő központtá. Ez esetben is feltételezhető, hogy a Fülep Lajos gyűjteményében látott, többféle formában és nagyobb számban megjelenő faddi bútor szerepet játszott abban, hogy K. Csilléry Klára figyelme a bőséges anyaggal rendelkező népi bútorkészítő központra irányult.⁷⁵ Nem sokkal ugyanis a Fülep Lajosnál tett látogatás után, 1962-ben kezdődött a faddi lakáskultúra tervszerű felgyűjtése (K. CSILLÉRY 1963. 122–129). Ekkor még a teljes enteriört alkotó szobai berendezéseket a terepen, elsődleges használatában lehetett vizsgálni: a helyi műhelyekben

73 Ltsz. 62.39.1; képe látható. SZOJKA 2005. 68.

74 K. CSILLÉRY 1977. 28. 5. ábra. A kép meghatározása téves, a tárgy származási helye nem Mezőkövesd, hanem Szeremle.

75 A Fülep-gyűjtemény első hullámban, 1952-ben múzeumba került faddi tárgyai a stílus pontos ismeretének hiányában még kérdéses készítőhellyel szerepelnek a leltárkönyvben.

13. kép. *A magyar nép hagyományos kultúrája* című állandó kiállítás sárközi szobájának részlete

A téka Fülep Lajos gyűjteményének tárgya

Sárköz, 1870-es évek

Szojka Emese felvétele

Néprajzi Múzeum; 52.71.240

14. kép. A zengővárkonyi Míves Tojásműzeum, 2011

A falon Bognár Jánosné Hencz Király Éva várkonyi tojásfestőnek a *Magyar néprajzi lexikonban* közölt fényképe látható

Szojka Emese felvétele

készült egyes formákat, a díszítés régebbi és újabb rétegeit, a festett bútorok mellett a kontárok, illetve a faragóspecialisták (MOLNÁR 1965. 329–336) tevékenysége által fenntartott keményfabútor-kultúrát is.⁷⁶ K. Csilléry Klára a több készítőhelyet magában foglaló sárközi bútor fogalmát – amelynek egyik összetevője a faddi – a Fülep-gyűjtemény ott készült, sárközi használatba került tárgyai alapján határozta meg (K. CSILLÉRY 1981. 105). A faddi bútor sárközi használatát a későbbi néprajzi kutatás falura lebontott helyszíni gyűjtése is alátámasztotta (ZENTAI T. 2003. 256).

A gyűjtemény bútorainak mintegy a fele évszámmal jelzett. A legkorábbi évszamos példány egy „ANNO 1840” feliratos, hartai készítésű menyasszonyi láda, a legkésőbbi pedig egy saroktálas/-fogas, amelyet 1908-ban festettek át, eredeti készítésének ideje azonban – a restaurátori feltevései során előkerült évszám szerint – 1869 volt. A többi bútor kora e két évszámmal határolt periódus közé, ezen belül főleg az 1860–1870-es évtizedekre datálható. Ugyanerre az időszakra, a 19. század utolsó negyedére tehető a Tolna megyei Sárköz népi kultúrájának virágzó, népművészeti szempontból a legtöbb díszített tárgyát eredményező korszaka is.

Így kerülhettek a Fülep-gyűjtemény válogatott tárgyai a Néprajzi Múzeum *A magyar nép hagyományos kultúrája* című állandó kiállításába (SELMECZI KOVÁCS – SZACSVAY 1997. 41–42). A kiállításban a paraszti lakáskultúra fejlődésének újabb rétegét bemutató sárközi tisztaszoba (13. kép) és a pitvaros konyha berendezésében bukkannak fel Fülep Lajos gyűjtései.

Az 1971-ben megvásárolt anyagból a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba is kerültek tárgyak azzal a szándékkal, hogy a dél-dunántúli tájegység sárközi (Ócsényi) portájának helyiségeibe helyezik el őket, illetve a múzeumi Látványtár anyagát gyarapítják.⁷⁷

A cseréptárgyak is a sárközi kerámia muzeológiai fogalmának meghatározásában segítettek. A Fülep-gyűjtemény anyaga a Dunántúl egyetlen nagyobb stílusegységet alkotó kerámia csoportjának, különösen a bajai fazekasközpont készítményeinek elkülönítéséhez járult hozzá. Tárgyai között megtalálhatók mind a 19. század

76 Fülep Lajos gyűjteményében a faddi tárgyak között voltak keményfából faragottak bútorok is: két deszkahátú szék. Ezek szerepelnek a védési jegyzéken is, azonban nem kerültek a múzeumba. Képük látható a Fülep Széher úti otthonáról készült felvételen (DIZSERI 2003. 213).

77 Ltsz.: 71.79.1–71.79.19. Ebből a 71.79.11–71.79.13 leltári számú kerámiatárgyak kerültek a Látványtárba, a többi az ócsényi házba tervezték. Ezúton mondok köszönetet Busai Imrének, a Szentendrei Falumúzeum Adattár vezetőjének a kiegészítő információkért.

második feléből származó, a klasszikus értékű fazekasmintakincset és -formákat hordozó példányok, mind az iparág hanyatló periódusának termékei. Kresz Mária ennek illusztrálására mutatt be Fülep Lajos gyűjteményéből válogatott példányokat (tányérok, bokály, pereculacs) a múzeum kerámiagyűjteményének történetét tárgyaló tanulmányában (KRESZ 1980. XI. tábla).

A néprajzi kutatás az erdélyi kerámiák közül a gyűjtemény egyetlen, múzeumba került habán tárgyat emelte ki (2. kép). A múzeum reneszánsz kiállításában az Erdélyben gyűjtött butykosorsó szarvasmotívuma a habán készítőik körében sokáig fenntartott reneszánsz kori virágos díszítmények közé új elemként felvett állatalakos ábrázolás szép, tárgyon megfogalmazott példaként kapott figyelmet (VIDA 2008. 203, 310. kép).

A hímes tojások csoportja is foglalkoztatta a muzeológiát. Amikor 1971-ben a gyűjtemény másik fele a múzeumba került, néhány adat Fülep házvezetőnője, Raskó Alfrédné jóvoltából ismertté vált. Ennek nyomán kereste fel Györgyi Erzsébet, a Néprajzi Múzeum munkatársa levelevel a zengővárkonyi tojásfestő asszonyt, Bognárné Hencz Király Évát, hogy a múzeumi gyűjteményben található, általa készített várkonyi példányokat utólag azonosítsa be, illetve újabbakat is rendelt tőle.⁷⁸ 1975-ben egy angol kutatóval együtt személyesen is felkeresték őt Zengővárkonyban.⁷⁹ A gyűjtés alkalmával a Bognárnéról készült fénykép a *Magyar néprajzi lexikonban* a „húsvéti tojás” szócikk illusztrációi között az írókás festés technikáját mutatja be (GYÖRGYI 1979. 610). A kollekción belül a zengővárkonyi festőasszony húsvéti tojásai egy konkrét személyhez, készítőhöz köthetően külön egységet képviselnek. Az általa készített példányokon a hagyományos, régiesebb díszítményréteg és az újabb stílusú, illetve az egyéniség által kialakított motívumok egyaránt megjelennek.⁸⁰

Fülep Lajosnak a közösség javát szolgáló munkája és a népi műveltség különböző területein történő értékmentés, -megőrzés példát mutató magatartása nem maradt hatás nélkül Zengővárkonyban sem. Igaz, a falusiak részéről a helyi népi kultúra tárgyaiban rejlő értékek felismerése és ápolása csak a következő generáció idején jelentkezett. A keresztlány, Bognár Éva Zsuzsánna (Szántó Ferencné) pedagógus már Fülep halála után jelentette meg néprajzi dolgozatát a várkonyi főkötőről, a női népviselet legtovább fennmaradó öltözetdarabjáról. Egyetlen tárgy, a főkötők példáján mutatta ki, hogy Várkony a „gazdag Sárkőz”, a Tolna megyei központi falvak nyomdokain haladt. Onnan vette át a hímzések motívumkészletében megmutatkozó újításokat, ám azok variációképesége és az alkalmazott hímzéstechikák sokrétűsége elmaradt a Tolna megyei falvakétól. Népviseletük egészére jellemző, hogy egyszerűbb volt. A sárközi műveltség központi falvaiban született újítások a rokoni kapcsolatok, az összeházasodás révén kerültek át a peremterülethez sorolható Várkonyba (SZ. BOGNÁR 1972–1973. 253–262; VÖ. ZENTAI J. 1969–1970. 233–258). Császár János tanító, Fülep munkatársa is gyűjtött néprajzi tárgyakat a faluban. Tárgyainak egy részét, a Váralján készült festett bútorokat a pécsi néprajzi múzeum vásárolta meg (SAFRÁNY 1977). Zengővárkonyban 1982-ben újították fel a falu központjában fekvő, a „Falu-derékban” álló egykori Dékány-házat, amely még azt az állapotát tükrözte, amilyen Fülep Lajos idejében volt, ma tájház (ZENTAI T. 1986). Létrehozásában Császár János is közreműködött. Pajtájában nyílt meg 2000-ben a Míves Tojás múzeum (14. kép) Nienhaus Rózsa, a múzeum vezetője és alapítója így emlékszik vissza a helyszín kiválasztására: „[...] a gyűjteményemnek megfelelő helyet kereső körutamból 1998-ban egy pécsváradai tojásdíszítő asszony hívta fel figyelmemet a jó természeti adottságú községre, ahol a népművészeti hagyományok továbbélése, átörökítése, művelése, bemutatása éppen Fülep Lajos és az általa a falu tanítójául hívott Császár János munkásságának eredménye. Ez a körülmény, tehát Fülep Lajos szellemi és tárgyi hagyatéka első helyen motiválta döntésemet a tojásdíszítők általam összegyűjtött munkái nyilvános bemutatásához, egy állandó »otthon« kiválasztásához.”⁸¹ A tájház ad otthont a Kézművesek Baranyai Egyesületének is, ahol mai készítésű, a népi hagyományokat tovább életető tárgyakat állítanak ki (<http://www.kezmuvesekbaranya.hu>).

1977-ben Bognárné, a tojásíró asszony, Fülep egykori komaasszonya hozott a Néprajzi Múzeumba értékes, régi népviseleti tárgyakat, ujjasokat, szőtteket.⁸² A tárgyakhoz tartozó kiváló adatok egykori viselőik hovatarozásának megjelölésével rámutatnak Zengővárkony közelebbi és távolabbi földrajzi falukapcsolataira, amelyek megerősítik a néprajzi leírásokban már a 19. század végén körvonalazott viszonyokat. A női ruhafélék egykori használatához kapcsolódó emlékek a régi Lukácsnapi vásárok idejét is felidéznek.

78 Ltsz.: 73.66.1–73.66.10.

79 Györgyi Erzsébet Zengővárkonyban Venetia Newall-lal járt, aki kézikönyvet írt a húsvéti tojásokról (NEWALL 1971).

80 Vö. a fent idézett dr. Komlósi Sándorné Nagy Piroksa pályamunkájával.

81 Nienhaus Rózsa hozzám írt levele 2010-ben.

82 Ltsz.: 77.76.1–77.76.5.

A privát környezetben létrejött gyűjtemény tér- és időbeli szerveződésének rekonstruálásával képet nyerhettünk egyes tárgyainak, illetve csoportot alkotó egységeinek táj/falu, valamint kor/évszám meghatározta etnográfiai/muzeológiai tartalmáról. Ezzel párhuzamosan érzékelhetővé vált az is, hogy az egyes alkotóelemek miként épültek, álltak össze egyedi jellemvonásokkal rendelkező gyűjteménnyé. Alaptárgyai a 20. század elején, a történelmi Magyarország kereitei között kerültek a tulajdonos birtokába: délvidéki (szerb) nemzetiségi anyag (textília, húsvéti tojás), illetve erdélyi részokról (kalotaszegi magyar és székely) tárgyak (kerámia, faragás).

A következő periódus a háborúk közötti két évtized, a gyűjtemény mennyiségi növekedésének és a tárgyak új műfajjal (bútor) bővülő kora, amikor a meghatározóvá váló magyar jelleg mellé még kerül kevés nemzetiségi (bunyevec, sokác) tárgy. A gyűjtemény kiteljesedése, mondhatni fénykora az 1930-as évek, amikor a tárgytematika tovább gazdagodik (pásztorfaragás, gyermekrajzok), a korábbi csoportok pedig újabb szerzeményekkel gyarapodnak (bútor, kerámia, húsvéti tojás, textília). Ebben a periódusban a református magyar, a szűkebben-tágabban értelmezett sárközi jelleg lesz a meghatározó, a népművészeti szempontból kiemelkedő jelentőségű, díszített tárgyak sokaságával. A gyűjtemény hanyatló, széteső korszaka az 1940–1950-es évek, amikor tárgyainak jelentős része elkerül a tulajdonostól, és egy más egység részévé válik (múzeum), ezzel eredeti, koherens szerkezete meglazul, hiányossá válik, kialakult jellegét elveszti. Végül mint magángyűjtemény a tulajdonos halálával megszűnik (1970-es évek eleje), és a környezetben maradt gyűjteménytöredék további részekre szakad (Néprajzi Múzeum, Szabadtéri Néprajzi Múzeum és követhetlenné váló, szétszóródó elemek).

A gyűjtemény alakulástörténete egy felfelé mutató, fejlődő, majd egy lefelé tartó, hanyatló pályáival is leírható.

A gyűjtő oldaláról nézve életrajzának helyszínei jól megfeleltethetők a tárgyak lokalitás (készítés és használat) szempontja szerint rendezett csoportjaival. Gyűjtőhöz való viszonyukban két, egymástól szétváló körre különíthetők el. A tulajdonoshoz érzelmileg közelebb álló belső kör tárgyaira, amelyek értéke többszörösen, a néprajzi muzeológia és a szélesebb közvélemény által is megerősített (délvidéki szerb, erdélyi tárgyak, ácsolt láda, sárközi gyermekrajzok, várkonyi feliratos tárgyak, tojások egy része). A külső kört alkotó tárgyak az előzőeknél kevésbé szorosan kötődnek a gyűjtőhöz, csoportjai egy meghatározott cél érdekében kerültek együvé, és irányultságuk a tulajdonos magánkörnyezetén túlra, egy nagyobb közösség felé mutat.

Fülep Lajos életén végigkövethető az etnográfiai vonal: kapcsolat a népivel, tárgyi és szellemi örökségével, az eltűnésüket felismerő értékmentő tevékenységgel. Az indíttatást ehhez a Magyarországon egyik legérdekesebb, legszínesebb néprajzi területén töltött gyermek- és ifjúkor jelentette, amely Erdély sajátos táji/népi/kulturális élményeivel párosult. Ugyanebben az időben születtek meg a néprajztudomány első nagy vállalkozásai, a millenniumi falu, a budapesti állandó néprajzi kiállítás; nem sokkal ezután már jelentkeztek a Kárpát-medencei zenei folklórkutatás/gyűjtés nagy hatású eredményei; a felfedezett népi kultúra tárgyai táji változataira bontva, lokális megjelenésükben új értelmet nyertek a művészet felől közelítő érdeklődésben (Malonyay-kötetek), amely a megújulás lehetőségét látta bennük (Streitmann Antal – torontáli szőnyeg példája).

Fülep nemcsak a korban élő tanúja volt mindennek, hanem tevékeny, alakító résztvevője is. A népi kultúra szerepét a művészetben, a művészi látásmód kialakításában kereső esztéta és művészettörténész, a népi értékek megismertetésében közvetítő népművelő, a néprajz gyűjtője és a gyűjtések, a néprajz ügyének támogatója.

Amikor időskorában mérleget vont arról, hogy számára – a páratlanul gazdag életúton – mi is volt igazán fontos, az itáliai tartózkodást, szellemi fejlődésének helyszínét, a firenzei tudományos műhelyben eltöltött időszakot emelte ki, ahol igazán otthon érezte magát. Itt, Magyarországon pedig azt, hogy „én csak a népet, a parasztságot tudtam szeretni” (NÉMETH 1997. 80).

Itthon az élő etnográfiai teret, környezetet kereste, ahol „vasárnap vagy más ünnepen délután, különösen a messze földön híres kálomista búcsú, Lukács napja hetében, Zengővárkonyonak az egyháziaknál nagyobb, legnagyobb ünnepin; amire mindenfelül megjönnek a rokonok, atyafiak, barátok, s amikor van újbor és kívántatója: gesztenye. Hát ilyen alkalmakon vagy ráérő időben – ha kedvük kerekedik – menyecskék, lányok a szabadban, a községháza előtti téren vagy egyebütt körbe állnak, összefogózkodnak, a maguk nótázására körbe táncolnak, a nótákat gyorsabb vagy lassúbb ütemben variálják, s hozzá a táncot is tetszésük szerint. Ilyenkor nagyon szép a pazar színes, mégse ríkító viselet s a magos, éles fiatal női hangok. »Pilikézés«-nek nevezik.” (SÁROSI 1985. 207.)

Irodalom

- ACHS Károlyné
1982 Kiss Géza 1891–1947. Ethnographia, 93. évf. 586–613.
- ANDORKA Rudolf
1969 A dél-dunántúli egyke kutatások története. Statisztikai Szemle, 47. évf. 12. sz. 1245–1257.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1967 A Sárköz népművészete. Szekszárd, Tolna megyei Tanács – Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum.
- ARANY Dénes
1990 A decsi református egyház története. Átdolgozta: CSÉCSY István, összegyűjtötte JAKAB László. Decs, református egyházközség.
- ARNHOLD János
1911 A tojánhímzés technikái Baranyában. Néprajzi Értesítő, 12. évf. 173–182.
- BABUS Antal
2003 Tanulmányok Fülep Lajosról. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár.
- BAKSAY Sándor
1896 A Mecsek környéke. In Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország IV. kötet. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda Kiadója, 263–326.
- BÁLDY Flóra
1965–1966 Szedettes bunyevác szőttesek. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 11–12. évf. 95–107.
- BALOGH Ilona
1986 Magyar fatornyok. In SAS Péter (szerk.): Ódon Erdély II. Budapest, Magvető, 361–386.
- BÁRTH János
1989 Szeremlei vallomások. Cumania, 11. évf. 335–422.
- BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán
1906 Magyar népdalok. Énekhangra zongora kísérettel. Budapest, Rozsnyai Károly.
- BÁTKY Zsigmond
1992 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Sajtó alá rendezte: SELMECZI KOVÁCS Attila. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- BELLOSICS Bálint
1894 Az ékszerekről. Bajai Közöny, 17. évf. 3–4. sz. oldalszám.
- BELULESZKO Sándor
1905 Magyar hímes tojások. Néprajzi Értesítő, 6. évf. 112–120.
- ÍJ. BERZE NAGY János
1970 Dr. Berze Nagy János néprajzkutató munkája Tolna vármegye néphagyományainak gyűjtése és mentése érdekében. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 1. évf. 266–273.
- BODNÁR Éva (szerk.)
1965 Éber Sándor emlékkiállítás a bajai Türr István Múzeumban. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- Sz. BOGNÁR Éva
1972–1973 Zengővárkonyi főkötők. Janus Pannoni Múzeum Évkönyve, 17–18. évf. 253–262.
- BORBÁNDI Gyula
1983 A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. New York, Püski–Corvin.
- BUZINKAY Péter
2002 Műtárgyaink – ingó műemlékeink – védelme. Műemlékvédelem, 46. évf. 1. sz. 36–41.
- F. CSANAK Dóra (szerk.)
1990 Fülep Lajos levelezése I. 1904–1919. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet.
1992 Fülep Lajos levelezése II. 1920–1930. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet.
2001 Fülep Lajos levelezése V. 1945–1950. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet.
- CSÁNYI László
1985 Fülep Lajos Tolnában. In TIMÁR Árpád (szerk.): Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Budapest, Magvető, 270–273.
- CSÉFALVY Pál – UGRIN Emese (szerk.)
1989 Ipolyi Arnold emlékkönyv. Budapest, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- K. CSILLÉRY Klára
– 1957 Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, 39. évf. 283–290.
– 1963 A Bútor- és világítóeszköz gyűjtemény. Néprajzi Értesítő, 45. évf. 122–129.
– 1977 Ácsolt láda. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 28.
– 1980 Komáromi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 245–246.

- 1981 Sárközi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 105.
 - 1991 Bútorművéség. In DOMONKOS Ottó (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművéség. Budapest, Akadémiai Kiadó, 490–523.
 - 2007a Szökrönyök Sumonyból és Cserdiből. In Kiss Margit (szerk.): Az ácsolt láda. Összegyűjtött tanulmányok. Budapest, Néprajzi Múzeum, 13–41.
 - 2007b Az ácsolt ládák ornamentikája. In Kiss Margit (szerk.): Az ácsolt láda. Összegyűjtött tanulmányok. Budapest, Néprajzi Múzeum, 117–127.
- CSÓK István**
1907 Emlékezéseim. Budapest, Officina.
- CSUPOR István**
- 2008 Erdély népi kerámiaművészete. Budapest, Novella.
- 2011 Az Alföld népi kerámiaművészete. Budapest, Novella.
- DIZSERI Eszter**
2003 Fülep Lajos élete. Budapest, Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- ÉBER László**
1923 Erdélyi festett faládák. Ars Una, 1. évf. 156–162.
- ÉBLI Gábor**
- 2005 Élő skanzen. A Román család gyűjteménye. Magyar Iparművészet, 13. évf. 4. sz. 40–43.
- 2006 Magyar műgyűjtemények 1945–2005. Budapest, Enciklopédia.
- 2008 Műgyűjtés, múzeum, mecénatúra. Esettanulmányok a jelenkori magyar gyűjtéstörténetből. Budapest, Corvina.
- ELEK Péter – GUNDA Béla et al.**
1936 Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest, Sylvester.
- FEJŐS Zoltán**
2006 A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Budapest, Néprajzi Múzeum, 230–243.
- FEJŐS Zoltán (főszerk.)**
2000 A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- FÉL Edit**
1943 Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. Délvidéki Szemle, 2. évf. 2. sz. 67–75.
1991 Női ruházatkodás a Sárközben. Ethnographia, 101. évf. 9–49.
- FERTŐSZÖGI Péter – Kratochwill Mimi (szerk.)**
2004 A Kovács Gábor-gyűjtemény. Budapest, Vince.
- FILEP Antal**
1980 Múzeum. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 667–670.
- FISCHER Béla**
1940 Előszó. In BERZE NAGY János: Baranya megyei néphagyományok I. Pécs, Baranya Vármege Közönsége, 5–6.
- FODOR András**
1986 Ezer este Fülep Lajossal. I. Budapest, Magvető.
1995 A hetvenes évek. (Napló 1970–1972.) I. Budapest, Helikon.
- FÜLEP Lajos**
- 1923 Művészet és világnézet. Ars Una, 1. évf. 1–11, 41–46, 75–91.
- 1976a Előszó a Magyar művészet második kiadásához. (Magyar művészet, 1923.)
- 1976b [1929] „Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki”. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Budapest, Magvető, 93–99.
- 1976c [1934] Nemzeti öncélúság. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Budapest, Magvető, 153–184.
- 1988a [1902] Szeged és népe. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok (1902–1908). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 13–17.
- 1988b [1902] A gyermekek rajzolása. (Streitmann tanár kiállítása.) In TÍMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok (1902–1908). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 19–20.
- 1988c [1902] Képek a kiállításról II. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok (1902–1908). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 23–25.
- 1988d [1903] A gyermekművészeti kiállítás. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok (1902–1908). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 36–38.
- 1988e [1907] A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. In TÍMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok (1902–1908). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 352–355.

- 1995 [1911] Művészi nevelés az iskolában. In TIMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások II. Cikkek, tanulmányok (1909–1916). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 153–157.
- 1998a [1921] Egy gyülekezet lelki képe. In TIMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások III. Cikkek, tanulmányok (1917–1930). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 168–170.
- 1998b [1929] A magyarság pusztulása. In TIMÁR Lajos (szerk.): Fülep Lajos egybegyűjtött írások III. Cikkek, tanulmányok (1917–1930). Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 344–358).
- FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika
2011 Nők, szőnyegek, háziipar. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- GÁL Zoltán
2010 Bartók bajai hangversenye. Internetcím: <http://bajastory.info/helytortenet>. (Letöltve: 2012. január 8-án.)
- GYÖRGYI Erzsébet
1979 Húsvéti tojás. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 610.
- GYÖRGYI Erzsébet – SZOJKA Emese
1999 Önállóság és kapcsolatrendszer. A Tolna megyei Sárköz ház- és lakáskultúrájának néhány jellegzetes vonása. Néprajzi Értesítő, 81. évf. 115–129.
- HORVÁTH Hilda
2007 Gróf Pálffy János műgyűjteménye. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Művészettörténeti füzetek, 29.)
- HORVÁTH Terézia
- 1971 Fülbevalók Baja környékén 1. Néprajzi Értesítő, 53. évf. 141–168.
- 1972 Fülbevalók Baja környékén 2. Néprajzi Értesítő, 54. évf. 119–142.
- HUBER Kálmánné – MENDÖL Zsuzsa
1985 Fülep Lajos Baranyában. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár – TIT Baranya Megyei Szervezete.
- J. ISTVÁN Erzsébet
1964 Sárközi népi cserépedények. Néprajzi Értesítő, 46. évf. 91–137.
- ISTVÁN Erzsébet
1981 Sárközi kerámia. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 412–415.
- JANKÓ János
- 1989 A Millenniumi Falu. Sajtó alá rendezte: SZEMKEŐ Endre. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2002 Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Kiállításához 1898. Szerkesztette: SZEMKEŐ Endre és GRÁFIK Imre. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- KARÁDI Éva – VEZÉR Erzsébet
1980 A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Budapest, Gondolat.
- KELEMEN Márton
1995 Előszó. In KÓHEGYI Mihály – MERK Zsuzsa (szerk.): A Miasszonyunkról elnevezett Kalocsai Szegény Iskolánövérék bajai iskoláiban vezetett krónika 1936–1948. Baja, Türr István Múzeum, 5–17. (Bajai dolgozatok, 9.)
- KISS Géza
é. n. [1937] Ormányság. Sellye, Baranya megye Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya – Sellye Nagyközség Tanácsa.
- KODOLÁNYI János
1990 [1939] Suomi a csend országa. Budapest, Magvető.
- KODOLÁNYI János – IFJ. KODOLÁNYI János
1963 Baranyai utazás. Budapest, Magvető.
- K[OVÁCS] A[ntal]
1903 A húsvéti cifra alma és narancs. Néprajzi Értesítő, 4. évf. 196–198.
- KOVÁCS Zita
1999 Az Éber-emplékház. Baja, Türr István Múzeum.
- KRESZ Mária
- 1980 A Néprajzi Múzeum Kerámiagyűjteménye. Néprajzi Értesítő, 59. évf. 17–89.
- 1988 Budapest. Kun Zsigmond népművészeti gyűjteménye. Budapest, Tájak, Korok, Múzeumok Egyesülete. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára, 317.)
- 1991 Magyar fazekasművészet. Budapest–Novi Sad, Corvina–Forum.
- LACKNER Mónika
2009 Grünbaum Vilmos tárgyai. In GÖMÖRY Judit – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): Művészház 1909–1914. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 159–160.
- LÓRÁND Klára – PÓCS Péter (szerk.)
2002 A Bozsó gyűjtemény. Kecskemét, Kecskemét Város – Bozsó Gyűjtemény Alapítvány.

- LYKA Károly
2002 [1898] A Néprajzi Múzeum. In JANKÓ János: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Kiállításához 1898. Szerkesztette: SZEMKEŐ Endre és GRÁFIK Imre. Budapest, Néprajzi Múzeum, 186–188.
- MADARASSY László
– 1923 – 1924 Főtitkári jelentés. Ethnographia, 34 – 35. évf. 59.
– 1932 Dunántúli tükrösök. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MAJOR Máté
1975 Fülep Lajos emlékezete. In KICSODA (szerk.): Fülep Lajos emlékszoba. (A Magyar Tudományos Akadémia Fülep Lajos emlékezésén 1975. február 5-én elhangzott és a Jelenkor 1975. évi július-október havi számában megjelent előadások). Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 7–8. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai, 26.)
- MALONYAY Dezső
– 1909 A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest, Franklin-Társulat.
– 1912 A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. Budapest, Franklin-Társulat.
– 1922 A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest, Franklin-Társulat.
- MARTYN Ferenc
1985 [1975] Fülep Lajos Zengővárkonyban. In TIMÁR Árpád (szerk.): Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Budapest, Magvető, 196–200.
- MIKÓ Árpád (szerk.)
2002 Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- MERK Zsuzsa
1989 A bajai múzeum ötven éve. In MERK Zsuzsa (szerk.): Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára (1937–1987). Baja, Türr István Múzeum, 5–35.
- MOLNÁR Mária
1965 Faragóspecialista műhelye Faddon. Néprajzi Értesítő, 47. évf. 329–336.
- MÓRICZ Miklós
é. n. [1911] Nagybecskerek. In BOROVSZKY Samu (szerk.): Torontál vármegye. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 555–582.
- MRÁVIK László – SINKÓ Katalin
1981 Válogatás magyar magángyűjteményekből / Selections from Hungarian Collections. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- MÜLLER Diána
2005 Régiségek vonzásában. Nagyházi Csaba műkereskedőnél. A mi otthonunk, 6. évf. 7–8. szám 24–31.
- NAGY Janka Teodóra
1995 A mórágai kerámia és korai néprajzi kerámiatörténeti kérdései. Ethnographia, 106. évf. 481–517.
- NÉMETH Ferenc
– 1993 A torontáli szőnyeg. A szőnyegszövés negyed százada Bánátban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig. Újvidék, Fórum.
– 1997 A Fülep család Becskerekén. Újvidék, Fórum.
– 2000 Streitmann Antal. Élete és művészete. Újvidék, Fórum.
- NEWALL, Venetia
1971 An Egg at Easter. A Folklore Study. Bloomington, Indiana Univerty Press.
- ORBÁN Balázs
1982 A Székelyföld. Válogatás. Budapest, Európa.
- PATAKI József
1937 Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. In HOLUB József (szerk.): Tolna megye múltjából 4. Pécs, Tolna vármegye, 1–34.
- SÁFRÁNY Zsuzsa
1977 Váraljai festett bútorok. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 20–21. évf. 169–173.
- SÁNDOR István
1953 Néprajzi múzeológiánk kezdetei. Ethnographia, 64. évf. 312–344.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalom néprajzi kutatás hazai története. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz. 8. Társadalom. Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–66.
- SÁROSI Bálint
1985 [1975] Fülep Lajos, a népzenei adatközlő. In TIMÁR Árpád (szerk.): Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Budapest, Magvető, 206–208.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1913 Felső-torontál megyei húsvéti tojások. Néprajzi Értesítő, 14. évf. 120–134.

- SELMECZI KOVÁCS Attila – SZACSVAY Éva
1997 A magyar nép hagyományos kultúrája. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- STREITMANN Antal
– é. n.1 [1911] Magyarok. In BOROVSKY Samu (szerk.) Torontál vármegye. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 141–151.
– é. n.2 [1911] Szerbek. In BOROVSKY Samu (szerk.) Torontál vármegye. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 157–158.
– é. n.3 [1911] Oláhok. In BOROVSKY Samu (szerk.) Torontál vármegye. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 158–166.
- SÜMEGI György
2006 Fülep Lajos tiszteletes úr Baján. In úó: Szakrális emlékek a Duna–Tisza közéről. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, oldalszám. (METEM könyvek, 55).
- SZARVAS ZSUZSA (szerk.)
2009 (M)ilyenek a finnek? Finnország magyar szemmel. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- SZAULICH Antal
1985 [1925] Beszélgetés dr. Fülep Lajos lelkész-szel a magyar nép költészetéről és dalairól. In TIMÁR Árpád (szerk.): Fülep Lajos emlékkönyv. Cikk, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Budapest, Magvető, 31–36.
- SZEMKEŐ Endre
1997 Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. Néprajzi Értesítő, 79. évf. 57–83.
- P. SZOJKA Emese
– 1989 A bajai Türr István Múzeum néprajzi gyűjteménye. In MERK Zsuzsa (szerk.): Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára (1937–1987). Baja, Türr István Múzeum, 53–83.
1998 Példák a népi és népies elemek elterjedéséhez az enteriőrökben. Néprajzi Értesítő, 80. évf. 53–95.
– 2003 Parasztos és modern. A Tolna megyei sárközi ház és berendezése. Néprajzi Értesítő, 85. évf. 115–153.
– 2005 A sárközi bútor. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 10.)
– 2011 Fülep Lajos néprajzi gyűjteménye. In HORVÁTH, László – LACZKÓ, Krisztina – Tóth, Károly (eds.): Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a D. MCMXI inaugurati. Budapest, Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, 236–271.
- SZTRINKÓ István
1989 Baja és környékének néprajza Bellosics Bálint munkásságában. In: MERK Zsuzsa (szerk.): Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára. (1937–1987). Baja, Türr István Múzeum, 85–91.
- TASNÁDI Zsuzsanna
– 2006 Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Budapest, Néprajzi Múzeum, 76–80.
– 2009 Gyermekrajzok Ács Lipót gyűjtéséből. In GÖMÖRY Judit – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): Művész-ház 1909–1914. Modern kiállítások Budapesten. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 156–157.
- TIMKÓ György
1909 Guzsalytűk és rokkaszegek. Néprajzi Értesítő, 10. évf. 89–97.
- TÓTH Károly
2009 Fülep Lajos tevékenysége az Eötvös Collegiumban. In SEPSI Enikő – TÓTH Károly (szerk.): Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban. Budapest, Ráció, 109–125.
- TÖRÖK Gyula
1941 Szökröny – Sarcophag. Pécs Szabad Királyi Város „Majorossy Imre Muzeumának” Értesítője, 3. évf. 76–79.
- TÜSKÉS Tibor
1995 Kedves Professzor Úr. Írások Fülep Lajosról. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- VÁRADY Ferencz
1896 Baranya népei. In VÁRADY Ferencz (szerk.): Baranya multja és jelenje 1. Pécs, Telegdi Ármin Könyvnyomdája, 109–297.
- VEREBÉLYI Kincső
1978 A folklorizmus egykor és ma. Folklór – Társadalom – Művészet, 4–5. 3–5.
- VIDA Gabriella
2008 Diszdedények. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum, 161–225.
- ZELNIK József
1981 A magyarországi folklorizmus az 1970-es években. (Kézirat.) Budapest.
- ZENTAI János
1969–1970 Baranya magyar főkötői. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 24–25. évf. 233–258.
- ZENTAI Tünde
– 1986 Zengővárkony, tájház. Budapest, Tájak, Korok, Múzeumok Egyesülete. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára, 269.)
– 2002 Az ágy és az alvás története. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
– 2003 Tolna megyei épületek a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 25. évf. 237–266.

Anatomy of a collection.

Lajos Fülep's ethnographic objects

The article belongs to the trend of recent decades in museology exploring the contents of its own collections. It analyses the collection of Lajos Fülep philosopher of art, one of the determining figures of Hungarian intellectual life in the 20th century, that entered the Museum of Ethnography. She traces the fate of the objects, their path from private to public collection and defines their layers in time and space closely linked to their owner's life career.

The methodological basis of the analysis is an investigation starting from the locality of the objects in the collection. The history of the collection emerges from the link between the geographical places where the objects were made/used and the collector's personal life career, revealing its distinctive character determined by the old and more recent folk art of the Calvinist Sárköz region. The character of the individual ethnographic objects forming a collection can be linked to the life programme of the collector who set himself the goal of educating people, an aim that was related in many ways to the aspirations of his contemporaries struggling for educational and social reforms.

Another thread of the analysis traces how the objects in the collection have been of use in specialised museology, with an outlook to the village environment where they were originally used.

EZ A TEMPLOM

ÉPÜLT A FELSÉGES MA
RIA THERESIA TSÁSZÁRNÉ
NAK S APOSTOLI KIRÁLY
ASZSZONYNAK ÉS A FELSÉGES
II JOSEF TSÁSZÁRNÁK KE
GYELMES ENGEDELMEKBŐL
MÉLT GROFF SIGRAJ KAROLY
FŐ ISPÁN TEK TALIÁN GABOR
VITZE ISPÁN ÉS SÁGI DÁNIEL
FŐ BIRO URÁK IDEJÉB EN
KAZI PÁL PREDIKÁTOR SÁGÁBAN
MEKENYEI JOSEF KURA
TOR SÁGÁBAN TSULAK
MARTON ÖREG PIRO SÁGÁBAN
É 781 DIK ESZTEN DÖBEN

A Dél-Dunántúl hímes templomai és a Nagyvátiai¹

A virágdíszes falusi templomok a magyar és az európai kultúra különleges, örökbecsű alkotásai, ezért is meglepő, hogy módszeres tudományos földolgozásuk oly sokáig váratott magára. A megállapítás még a Kárpát-medence legrangosabb hímes templomaira is érvényes, amelyek sorában fontos helyet foglalnak el az ormánsági Kórós, Drávaiványi, a szelici Szenna, a szigetvidéki Patapoklosi és a szlavóniai Rétfalu református templomai. Noha e tárgyi emlékek jelentőségét korán felismerték, egyedi történetük részletes föltárása, festett anyaguk teljes körű publikálása és műelemzése csupán a közelmúltban haladt előre. A késlekedésben bizonyosan közrejátszott a hímes templomok sajátos jellege, amely az iparművészet, a népművészet és a magasművészeti áramlatok kölcsönhatásából fakad, és ami e műfaj tudományközi helyzetéhez vezetett. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a kutatás és a kiadás lehetőségei korlátozottak: a régi kéziratok hiányosak, és sokszor alig kinyomozható helyen rejtőznek, a színhű korpuszokzlés pedig rendkívül költséges.

A kutatás története

A Dél-Dunántúl hímes templomait írók és művészek fedezték föl a 19. században. A Dráva menti virágos, kazettás templomok szépségéről – általánosságban – Baksay Sándor már 1872-ben elragadó képet festett *Patak banya* című regényében. Baranyában akkortájt keltett figyelmet az utóbb (1913-ban) elpusztult túronyi festett mennyezet (MÁNDOKI 1976. 155), melynek motívumait Zsolnay Teréz 1874 táján átültette a Zsolnay-majolikára. Az első konkrét híradás 1896-ban *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben XIII.* kötetében jelent meg az ormánsági Cún veszendőbe ment festett templomáról, Baksay Sándor tollából (BAKSAY 1896. 348). Másfél évtizeddel később a Malonyay Dezső szerkesztette *A magyar nép művészete* révén – Mihalik Gyula érdeméért – néhány Somogy megyei templombelső vált ismertté, köztük a szennai és a megsemmisült kadarkúti (MALONYAY 1912. 203, 384–385. kép). A tudományos érdeklődés az 1960–1970-es években megélénkült. Szinte valamennyi népi építészeti és népművészeti könyvben közöltek képeket Kórós, Kovácshida, Drávaiványi és Szenna templomáról.² Tombor Ilona 1968-ban kiadott monográfiájában már tizenkilenc meglévő és eltűnt dél-dunántúli festett templomról tudósított (TOMBOR 1968. 107). Mándoki László (1976) kutatásai nyomán e szám hamarosan huszonnyolcra emelkedett. A hajdanvolt 18. századi somogyi fatemplomokra Körmendy József derített fényt (KÖRMENDY 1971. 65–75). Az 1980-as években – Kovács Emil jegyzeteivel és Lantos Miklós fotóival illusztrálva – Szigetvári János írt tanulmányokat a témáról, az 1970–1990-es években pedig Kiss Z. Géza tárt föl adatokat további ormánsági virágos templomokról. Az idézett művek és saját levéltári, helyszíni kutatásaim eredményeként immár hatvanhét hímes templomot tudunk megjelölni Dél-Dunántúl térképén.³

1. kép. A szlavóniai Rétfalu templomának keleti kórusrészlete

Botos János műve, 1774

Osijek, Horvát Köztársaság

Deim Péter fölvétele, 2006

Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 205

1 E kutatásokat a Néprajzi Múzeum Népi Hagyományok Alapítványa Bátky-öszöntődíjjal támogatta.

2 TÓTH J. 1961; FÉL et al. 1969; HOFER–FÉL 1975; SZÁSZ–SZIGETVÁRI 1976; DOMANOVSKY 1981.

3 Helyhiány miatt Ormánság huszonkét adatolt templomából csak hatot tüntettem föl.

2. kép. A Dél-Dunántúl festett templomai
Román Árpád rajza Zentai Tünde terve alapján,
2011

Az utóbbi időben a feldolgozás és a publikáció is előrehaladt. 2007-ben útnak indítottuk *A Dél-Dunántúl festett templomai* könyvsorozatot, melynek immár nyolc kötete látott napvilágot Adorjás, Kőrös, Rétfalu, Patapoklosi, Kovácshida, Drávaiványi, Szenna, Drávaszög és Szlavónia templomáról.

Hajdani és mai hímes templomok

A Dél-Dunántúl valamennyi mostanáig fölfedezett virágdíszes temploma református. Kivételként – Tombor Ilona tévedése nyomán (TOMBOR 1968. 139) – a Somogy megyei Hetes egykori római katolikus templomát szoktuk említeni, holott e településnek a 18. századi református fatemplomát pingálták sokszínűre (BALOGH 1935. 107; KÖRMENDY 1971. 66). A bibliai alakos, jelenetes kórusú evangélikus épületeket az ábrázolás tematikus volta és a díszítés eltérő funkciója miatt nem vonjuk a hímes templomok körébe.

A festett, kazettás templomok java része a régió délnyugati övezetében maradt fenn, azon a területen, ahol a faépítkezés a 19. század második feléig tartott (ZENTAI 1991. 31–50). A legtöbb hímes templomról az Ormánságból, a Drávaszögből, a Szigetvidékről, valamint a zselici és belső-somogyi fálvából tudunk, de elterjedt volt a baranyai és a tolnai Sárközben, Külső-Somogyban és az Eszék környéki „szlavóniai magyar szigeten” is.

A levéltári források és a 16. század elejétől őrzött tárgyi emlékek – a gógánváraljai 1503–1520-ból, a homoródszentpéteri 1520 tájáról (BALASSA M. 2010. 1–2), az ádámosi 1526-ból és a többiek – azt mutatják, hogy a magyarországi templomok szakrális tartalom nélküli, virágos festése egyidős a reformációval. A Dél-Dunántúlon azonban a történelmi események, a török hódoltság pusztításai és az ellenreformáció, majd az ízlés változása következtében e templomok zöme megsemmisült. A ma is fennálló virágdíszes templomok szinte mind az 1781. évi türelmi rendelet⁴ után épültek, az 1774-ből származó szlavóniai Rétfalué (1. kép) a kivételek közé tartozik. A régebbiekről csupán kisebb-nagyobb megmaradt hímes részletek – Harasztiban, Zengővárkonyban – és följegyzések tanúszkodnak. Egyedül az elsárgult papírlapok bizonyítják, hogy Herceg-szőlős középkori, 1722–1732-ben újjáépített templomának „A padlása vala kicifrázott deszka...”⁵ (1805-ig), és hogy Sepse helvét hitű lakosai 1714-ben sövényfalú templomot építettek, amely „belül különféle színekkel durva módon van kifestve”.⁶ Miként annak is csak írott nyoma van, hogy a 17. század végén, még inkább a 18. század első felében hímes fatemplom állt a Somogy megyei Istvándiban, Kálmáncsán, Nagycsepelyen, Somogyaszalón és Somogyjádón (KÖRMENDY 1971. 68, 72–74). Ugyanígy a levéltári források adnak hírt sok-sok, jobbára a 18. század végén épült, hajdani festett templomról, melyek a baranyai Bűrüs, Cún, (Magyar)Hidas, Hirics, Márfa, Rónádfa

4 Részletesen: MÁLYUSZ 1939.

5 Ráday Lt. C. vis. 1817. Közl. MOLNÁR 1999. 207.

6 Az 1721. évi római katolikus püspöki vizitáció jegyzőkönyve. Közl. SÁNDOR 1984. 215.

(Gyöngyfa része), Szaporca, Vásárosbéc és a Somogy megyei Csököly, Hedrehely, Hetes, Kadarkút, Kutas települések ékességei voltak. A róluk szóló szűkszavú följegyzések nem terjednek ki a díszítés jellegére, és ritka kivételnek számítanak azok a templombelső, melyekről valamiféle képi ábrázolás született, ezért páratlan értékűek a 20. század eleji kemsei fölvételek,⁷ a Malonyay által közölt kadarkúti fotók (MALONYAY 1912. 384–386. kép), Csete Balázs hidasi grafikai⁸ és egy „százéves” postai képeslap Katádfa templomáról.⁹

A templomok virágozásának utolsó hulláma a Dél-Dunántúlon a reformkorhoz, azon belül is az 1830-as évekhez kötődik. Ekkortájt készült a kovácshidai (3. kép) és a kemsei berendezés, valamint a kőrösi, a zaláti, az adorjási, a garéi és a peterdi templombelső második–harmadik periódusbeli festése. A virágornamentika, a művészetek egyik legősibb hagyatéka azonban „örök életű”, s bő száz év múltán több templomban is újjászületett, immár a folklorizmus jegyében. Igényes vagy visszatetsző példáit – többet között – a szennai (1948), az oldi (1990), illetve a drávacsepelyi (1995) templomban szemlélhetjük.

A dél-dunántúli és szlavóniai hímes templomok közül már csak tizenhárom létezik többé-kevésbé eredeti alakjában, Adorjás, Drávaiványi, Dráwapiski, Haraszi, Garé, Kőrös, Kovácshida, Peterd, Merenye, Patapoklosi, Rétfalu, Szenna és Váralja falvakban. Kilenc templom – a bogádmindszenti, a csarnótai,¹⁰ a drávacsepelyi, a katádfai, a kemsei, a kémesi, a tótszentgyörgyi, a vajszlói és a zaláti – asztalosmunkáit átfestették. Tizenháromnak mindössze néhány virágos eleme maradt fenn Botykapeterden, Drávafokon,¹¹ Mattyon, Oldon, Ócsényben, Terehegyen, Túronyban és Zengővárkonyban, illetve múzeumi gyűjteményekben Besencéről, Csányoszróról, Kemséről, Nemeskéről, Piskóról.

A templomfestők

A 18–19. századi templomok díszítésében egy sereg asztalos működött közre, ám csak keveset ismerünk név szerint. A nagy tudású mesterek (Botos János, Nagyváti János, Nagyváti Ferenc, Gyarmati János) mellett sok szerény képességű festő dolgozott a térségben, ebből adódik, hogy a templomi ornamentika igen változatos és különféle kvalitású. Jól kitapintható azonban két fő stílusirány: a késő reneszánsz vonulat Rétfalutól (1. kép) Szennáig (5–6. kép) és az 1790-es évek népies rokokó divatja Drávaiványitól Patáig (4. kép). A reneszánsz mintakincs nyert új, magas színvonalú népművészeti megfogalmazást az 1830-as évek táján a Gyarmati János vajszlói műhelyéhez köthető kémesi, kőrösi és kovácshidai templomban (ZENTAI 2008b. 103–108). Egyidejűleg a kevésbé tehetséges Száitz Jákob posztrokokó stílusban festett az adorjási és a kemsei templomban (ZENTAI 2007a. 25–30). E reformkori művek a dél-dunántúli virágos díszítés végső korszakának termékei, hiszen 1848-at követően a feudalizmussal együtt a festett templomok kora is leáldozott.

A dél-dunántúli templomfestés stílusának alakításában fontos szerepet játszottak a 18. század végén tevékenykedő Nagyvátiak. Mindketten jól képzett asztalosok voltak. Nagyváti Ferenc 1781-ben a merenyei templomban (7. kép), Nagyváti János pedig 1787-ben a híres szennai kóruson (5–6. kép) hagyta ránk névjegyét, munkájuk és életük nagy részét azonban a feledés homálya borítja. A következő lapokon azokat a – bővítésre szoruló – ismereteket foglalom össze, melyeket a dél-dunántúli templomok történetének kutatása közben sikerült összegyűjtenem, fokozott figyelmet szentelve a szennai és a patapoklosi adatoknak, mivel e templomok különböző stílusú mintakincse támpontul szolgál Nagyváti János műveinek meghatározásához.

Nagyváti János

A jeles asztalosmester működésének legkorábbi írott bizonyítékát a szennai templomban találjuk 1787-ből. Nagyváti Jánost tartják e késő reneszánsz alkotás festőjének, hiszen neve ott áll a kóruson, és erről olvashatunk a legtöbb szakirodalmi közleményben is. A helyzet azonban korántsem ilyen egyértelmű.

7 Néprajzi Múzeum; ltsz.: F 55515, F 65792. – A templom 1913. évi lebontása előtt készültek.

8 Néprajzi Múzeum; ltsz.: EA 63113–63116, 1930.

9 É. n. A Baranyai Református Egyházmegye Levéltára, Szabó Gábor gyűjtése.

10 Rabb Péter szíves fényképes információja, 2010. április 10.

11 A karzatpadokon. Unger Károly drávacsofokielkész szíves közlése, 2009. november 8.

3. kép. A kovácshidai karzat táblája
Gyarmati János műve, 1835
Baranya megye
Deim Péter fölvétele, 2006
Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 044

4. kép. A patapoklosi templombelső a keleti kórus felől
Nagyvátai János műve, 1794–1795
Baranya megye
Deim Péter fölvétele, 2006
Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 818

A szennai templomban három fölírat őrzi az iparosok nevét. Különösen fontos az a tábla, melyen az asztalosok örökítették meg magukat. A Dél-Dunántúlon ugyanis ritkán kapunk választ arra a kérdésre, hogy ki volt a templom festője. A tágan értelmezett régióban – ideszámítva az Eszék környéki magyar falvakat is – a fönmaradt hímes templomok közül mindössze néhány szignált: Botos János a rétfalusi (1774), Nagyvátai Ferenc a merenyei (1781), Száitz Jákob az adorjási (1837) templomban nevezte meg magát. Másokról – szerencsés esetben – a régi egyházi jegyzetektől tájékozódhatunk. A közelmúltban e források alapján derült fény több híres festett templom alkotójára, például arra, hogy Patapoklosiban Nagyvátai János (ZENTAI 2009. 67–70), Terehegyen Nagyvátai Ferenc (ZENTAI 2012. 83.), Kóróson, Kémesen Kovácshidán pedig Gyarmati János és műhelyének tagjai dolgoztak (ZENTAI 2009. 103–108; 2010a. 73–90). A drávaiványi, a legjelentősebb népi rokokó templom mesterét viszont még nem sikerült kétséget kizáróan azonosítani, noha az 1792-ben készült ornamentika szinte valamennyi eleme megegyezik a patapoklosi műével. A protokollumokban találunk néhány adatot egyéb templomfestőkről is: Schnalki Károly a rádalfvai fatemplom mennyezetére írta föl nevét 1770-ben, Öbményer Gáspár 1776-ban a bürüsi templom tarka mennyezetét és padjait festette, a siklósi Kósa János 1781-ben a kémesi, 1798-ban a márfai „istenháza”-ban munkálkodott.¹² Nekik azonban csak az emlékük maradt ránk, mert műveik elenyésztek.

Az 1794-ben készült patai hímes templom asztalosának nevét 2006-ban fedeztem föl az ottani anyakönyvben. A szennai karzaton is szereplő Nagyvátai Jánosról az első életrajzi adatokat a patai lelkész, Bétzi György sorából merítettem. Ő jegyezte föl Nagyvátai házasságkötését 1795. február 8-án, a következő szavakkal:

„Die 8^a Febr. akkor Patában tartózkodott N. Váti János, Tislér ember Copulátattott Apáti Kovács Mihály Leányával Katalinnal: Jelen Volt Bizonyosságok: Mitskei János Patai O. Mester, Sajtos Mihály, Kovács Mihály.”¹³

¹² Ráday Lt. G131. 30r; E/10. 2. doboz, I. n.; BREL Kémesi szk. 1774–1834: 1781. VI. 31; BREL Márfai szk. 1793–1830. 11.

¹³ BREL Patai Matricula 1795. 349; O. Mester = oskolamester, tanító.

Kiderül belőle, hogy a prédikátor egy nem Patán élő, de átmenetileg ott lakó N. Váti János nevű férfi sorst kötötte össze az apáti, fiókegyházbéli Kovács Mi-

hály lányáéval. Bétzi tiszteletes fontosnak tartotta a vőlegény foglalkozásának feltüntetését is: N. Váti János *tislér*, azaz asztalos volt.

1796 májusában újabb anyakönyvi beírás tanúsította, hogy az idegen, akinek a lelkész ezúttal a teljes – Nagyváti János – nevét leírta, még mindig az egyházközségben tartózkodott, pontosabban annak filiájában, a feleség falujában. Ott, Apátiban – Nemesapátiban – fia született, aki május 6-án a patai templomban, három pár keresztszülő jelenlétében a János nevet kapta:

„Die 6^a May Apáti Nagyváti Jánosnak Kováts Katától született Fiatskája megkereszteltetett *Jánosnak*. K.A. Horvát Joseph, feles[sége]. Áts Bori, Hoffner György, Nemet Boriska. Gölöntsér György, Feles. Gáspár Kati.”¹⁴

Bizonyára nem véletlen, hogy Nagyváti asztalos éppen az idő tájt lakik Patán és Apátiban, amikor templomot építenek. Az ilyen hosszan elhúzódó munkák idején a mesterember, hacsak nem könnyen elérhető településen él, a helyszínen kénytelen szállást foglalni. A 18. század végén – ahogy a korabeli összeírások tanúsítják – a somogyi és baranyai falvakban közel s távol nem találunk asztalost. Nagyváti János is messziről érkezhetett. Akkortájt még vélhetően fiatal volt, hiszen 1795-ben házasodott, és a következő évben világra jött gyermeke az ő keresztnévét kapta, ami arra vall, hogy a patai templomban első fiát tartották keresztvíz alá. A korabeli életmódnak megfelelően Jánost további élő és holt gyermekek is követhették, a patai anyakönyvben azonban többször nem szerepel. Bizonyára elköltözött, és egyúttal láthatatlanná is vált számunkra. „Eltűnése” és házassága előtt mintegy kilenc évvel történt, hogy neve fölkerült a szennai kórus táblájára.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a Nagyváti Jánoshoz köthető patai festés rokokó stílusú, erősen különbözik a szennai templom – néhány barokk vonással bővült – reneszánsz mintáitól.

A szennai templom emléktáblája

A szennai templomban Nagyváti János nevét a belső munkálatok befejezését is jelző, 1787-es évszámú fölírat foglalja magában. Az oldalkarzat végén elhelyezett kazettán azonban Nagyváti nem egyedül szerepel, hanem egy másik, töredékesen fennmaradt nevű személy társaságában:

„NAGY PAL BALAO
NAGY VÁTI JÁNOS
ASZTALOS MESTER
EMBER EZT a:UR HAZAT EL
KÉSZITETE 1787^{ik} ESZTEN =
DÖBEN.”

A táblán az első szavak szinte egymáshoz tapadnak, ezért a szóközök léte vitatható. A fölírat az 1910 körüli éveket megelőző felújítások során eltorzult. Malonyay Dezső – kisebb eltérésekkel vagy pontatlanul – már ebben a formában publikálta (MALONYAY 1912. IV/201). A szöveget az utóbbi évtizedekben úgy értelmezték, hogy a baranyai „Nagypallba való Nagyváti János”-ról szól. Tombor Ilona egyenesen „NAGYPALBA(N) LA(K)O” átiratot közölt róla (TOMBOR 1968. 192).

A többször publikált sorok olvasata nem tűnt hitelesnek, ezért kézbe vettem az anyakönyveket. Az 1880-as évekig *Nagy Palnak*, *Nagy Pálnak* írt Nagypallon az anyakönyvezés csak 1793-ban kezdődött.¹⁵ A matrikulában Nagyváti név nem fordul elő. A nagypalliakat 1783 és 1793 között Pécsváradon anyakönyvezték, ott is utánanézttem, de Nagyvátiakat Pécsváradon sem találtam. 1725-től 1783-ig a pécsváradiai és velük a nagypalliak is a (zengő)várkonyi eklézsiához tartoztak. Várkonyi kutatásaim hasonlóképpen negatív eredménnyel jártak, a Nagyváti név az ottani anyakönyvekben sem szerepel.¹⁶ Ennek alapján Nagypall mint származási vagy lakóhely kizárható.

Sokkal valószínűbb, hogy a szennai fölírat eredeti szövege nem egy, hanem két iparos névvel kezdődött: Nagypál Balázsséval – a korabeli helyesírás szerint „Nagy Pál Balás”-éval és Nagyváti Jánoséval. 1961-ben még Tóth János is így értelmezte (TÓTH J. 1961. 62), sőt

14 BREL Patai Matricula 1796. 200.

15 MOL A741. film.

16 MOL A820. film; Ráday Lt. C. vis. 1817. G165. 18.

5. kép. Az asztalosok fölírata a szennai kórus végén

Somogy megye

Deim Péter fölvétele, 2006

Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 932

az 1953. évi, első műemlékjegyzékben egyedül Nagy Pál Balázst említik.¹⁷ A „nagyballi megfejtés” pusztán a fölirat részleges szövegelemzésén alapszik: az utólag elrontott „NAGY PAL BALAO” soron, és vélhetően a „MESTER EMBER” egyes számú használatán. Kicsit jobban megnevezve a föliratot rögtön szembetűnik, hogy minden N betű fordított, ami leginkább arról árulkodik, hogy *balog* ember készítette. Nagyváti János viszont – legjobb tudomásunk szerint – nem volt balkezes, a patai templomban ugyanis minden N szabályos. S mivel az egykorú szennai matrikulában sem találunk fordított vonású N betűt, ami a szöveget fogalmazó és néha a templomi táblára is fölvezető lelkészre vallana, nemigen adódik más következtetés, mint hogy a fölirat másik asztalostól származik. A jeles kazettán látunk továbbá rövidítéseket – például a dupla T-ét – meg ékezet nélküli magánhangzókat, amelyekről 1787-ben talán nem is hiányzott a vessző. A „mester ember” egyes száma két önálló sorban írt név után a 18. századi falusi templomokban nem szokatlan. A „Nagy Palba való” rövidítése azonban a korabeli gyakorlat szerint „Nagy Palba vo” lett volna, a rövidítés fönt elhelyezett hullámvonal jelével, semmiképpen sem a festés javításakor keletkezett „Nagy Pal Balao”. És amint az anyakönyvekből kiderült, Nagyváti János rokoni kapcsolatai nem Nagypall felé mutatnak.

Jóval életszerűbb tehát a „Nagy Pál/Nagypál Balás” olvasat. A régi összeírások és anyakönyvek arról tájékoztatnak, hogy a Nagypál név a 18. században elég gyakori volt a Drávaszögben és a szomszédos, Eszék környéki településeken. Az utóbbiak közül Rétfaluban mind az 1697. és 1702. évi összeírásokban (BENCZE 1984. 251, 255), mind a 18–19. századi anyakönyvben jelen vannak a Nagypálok. És ha tekintetbe vesszük, hogy a szennai templomfestés ugyanabba a késő reneszánsz vonulatba tartozik, mint a rétfalusi templomé, egyéb fontos összefüggések is fölmerülnek.

¹⁷ MŰEMLEKJEGYZÉK 1953. 167.

6. kép. Szennai templombelső az eredeti kórossal és padelőlappokkal
Deim Péter fölvétele, 2006
 Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 914

Elképzelhető, hogy a Szennán dolgozó Nagypál Balázs a rétfalusi templomot virágozó Botos Jánosnál (ZENTAI 2008a. 37–40) vagy vele együtt, közös műhelyben tanult. Jelenlegi ismereteink birtokában ez azonban csupán eszmeifuttatás, amely elsősorban a jövőbeni kutatások irányába mutat. Az viszont gyanítható, hogy az 1787-ben igen fiatal Nagyváti János Szennán alárendelt szerepet játszott. A fontosabb elemek kifésztésében bizonyára az idősebb mester régi stílusát kellett követnie, aki föltehetően átengedte neki az eldugott karzatalj díszítését, annak tábláira ugyanis – miként Malonyay közölte (MALONYAY 1912. IV/200) – már újfélé, „barokkszerű”, a kadarkúti temploméhoz hasonló minta került. Nagyváti János a Botos Jánosék utáni generáció tagja, aki korának modern, rokokó irányzatát követte, s a nevéhez köthető patai ornamentika (4. kép) azt mutatja, hogy az ifjú asztalos új utakon járt, és az 1790-es években kialakította saját stílusát.

Az összehasonlító műelemzés, a fölsejelő kapcsolatok alapján egyelőre annyit állíthatunk biztosan, hogy a szennai festett templombelső két asztalos műve. Személyükről és életükről alig tudunk valamit. A szennai anyakönyvekben nem hagytak nyomot. Nagypál Balázs asztalosról – sokéves dél-dunántúli levéltári és helyszíni kutatásaim során – nem találtam további adatokat, Nagyváti Jánosról azonban valamivel több ismerethez jutottam.

Nagyvátiak a Dél-Dunántúlon

A Nagyváti név elég ritka ezen a tájon. A történeti iratokban jobbra az ország északi tartományaiiban találjuk, mint például *Nagyváti János* református lelkész (1705–1716) Rimaszombaton (ZOVÁNYI 1977. 433) vagy *Nagyváthy Ferenc* asztalos céhjegyzőt Miskolcon 1700-ban.¹⁸ A név leghíresebb viselője *Nagyváthy János* (1755–1819), a jeles mezőgazda és szakíró, a Festetics-uradalom intézője, aki közreműködött a keszthelyi Georgikon (1797) és a csurgói református gimnázium (1792) alapításában (HORVÁTH 2009. 6, 8). Természetesen ő nem azonos a templomfestővel. Apja viszont asztalos volt. E tény és néhány körülmény arra utal, hogy érdemes megvizsgálni, vajon nem álltak-e rokonságban. A családi szálak kitapintását elősegítené, ha jobban ismernénk Nagyváthy János életét. Az agrárium korszerűsítésén fáradozó tudós műveiről seregnyi elemző cikk és könyv jelent meg, személyes sorsának kutatásával azonban vajmi keveset foglalkoztak. Önéletrajza elveszett, családtörténete föltáratlan. A kortársak és az utódok egyaránt adósai. Szinte jellemző, hogy a csurgói anyakönyvben¹⁹ még a halálát sem jegyezték föl, napja – február 13-a, 24-e és március 6-a között²⁰ – azóta is bizonytalan.

A szakirodalomban jobbra azok a biográfiai adatok ismétlődnek, amelyeket távoli leszármazottja, Nagyváthy Kálmán írt a családi emlékezet és nagyapja elbeszélése

18 Vörös 1961. 14. – Az adatot nem tudtam ellenőrizni.

19 MOL A1590. Vegyes ak. 1784–1820.

20 N. n. TGy 1824. II. 65; NAGYVÁTHY 1891. 57; HORVÁTH 2009. 23.

alapján, százhusz évvel ezelőtt. Az ő vékony kötetéből (NAGYVÁTHY 1891) úgy tudjuk, hogy Nagyváthy János római katolikus nemesi család sarja. Pozsony megyei nagyapja Diósgyőrbe nősült, és elszegényedett, apja, Nagyváthy Ferenc asztalosnak tanult Miskolcon, ahol majdani tudós fia, János is született, 1755. január 19-én. – Más adatok szerint már a nagyapja is miskolci asztalos volt (VÖRÖS 1961. 14). – A familia körében némi neheztelés tapasztalható e fölmenők iránt. Túl azon, hogy vagyont és rangot veszni hagytak, Ferenc asztalos református hitre tért, és „annyira alászállott, hogy arra sem figyelt”, miként vezetik be gyermekei nevét az anyakönyvbe. Horribile dictu, mind a három fiát szimplán „Nagyvátí”-nak írták (NAGYVÁTHY 1891. 3). Így szól Nagyváthy Kálmán elbeszélése, ám ezeket az adatokat a miskolci, diósgyőri katolikus és református anyakönyvekben hiába keressük, Nagyvátí nevű személyt nem találtam, még 1755. január 19-én sem.²¹

Nagyváthy János soha nem nősült meg, ellenben miután 1797 októberében letelepedett Csurgón, Für Lajos szavaival (FÜR 1988. 618) „nevelte népes rokonságát”. Hogy kikből is állt e rokonság, ismét csak Nagyváthy Kálmánhoz kell folyamodnunk. Ő úgy tájékoztat, hogy a nagy mezőgazdász „Testvére Ferenc, szintén Csurgóra jött lakni, míg testvérbátyja Siklóra költözött már sokkal előbb”. Arról is beszámol, hogy Ferenc két fiát, Károlyt és Jánost Nagyváthy János nevelte, és jogi pályára szánta őket (NAGYVÁTHY 1891. 43). Ismereteink ezen a ponton a semmi-be torkollnak. A Nagyváthyak a csurgói matrikulákban alig hagytak nyomot, az anyakönyvek mindössze annyit árulnak el, hogy 1801. február 8-án „T Nagyvátí [sic!] János Ass[ess]or Úr” tanúként szerepelt a nála szolgáló *Csajági Sofia* házasságkötésekor.²²

A nagylelkűen támogatott rokonokkal kapcsolatban több kérdés és kétely is fölmerül. Vajon az unokaöcs, Nagyvátí/Nagyváthy János jogász lett-e, vagy netán inkább asztalos? Valóban Ferencnek hívták-e az állítólag Csurgóra települt testvért, és mi volt a neve a Siklóra költözött Nagyvátinak? Nagyváthy Kálmán mentségére legyen mondvá, nagyon messze állt az eseményektől, hiszen az ő szépapja (ötödik fölmenő) és Nagyváthy János nagyapja voltak testvérek (NAGYVÁTHY 1891. 3).

A siklósi, 1744-től vezetett anyakönyvben egyetlen Nagyvátí János található, *Nagy Vátí Ferentz* asztalos 1782. április 29-én született fia,²³ ő azonban már a következő nemzedék tagja, és amúgy is három évet élt csupán. Az apa viszont asztalosdinasztiát alapított, mely a 19. század végéig működött a városban és a régióban. A mesterség Ferenc néven szállt generációról generációra.²⁴ Kivételként csak az 1822. évi iparosjegyzékben föltüntetett Nagyvátí Samut említhetjük,²⁵ aki valószínűleg nem Siklóson született, és talán nem is maradt ott sokáig, mert egyik anyakönyvben sem szerepel. Az sem zárható ki, hogy elírás történt, a sok helyütt dokumentált Nagyvátí Ferenc ugyanis hiányzik e listáról.

Nagyvátí Ferenc

Nagyvátí – másként *Nagy Vátí*, *Nagy-Vátyi*, *Nagy Váty* – Ferencről érdemes bővebben szót ejteni, hiszen ő a Dél-Dunántúlon asztalosként tevékenykedő Nagyvátiak első ismert tagja, és még nem mutatták be a szakirodalomban. S habár – kellő bizonyíték híján – nem állíthatjuk, hogy rokonságban állt a szennai templomfestővel vagy a híres mezőgazdással, az újonnan föltárt adatok a jövőben kikerekíthetik a Nagyvátiak hiányos történetét.

Nagyvátí Ferenc munkája nyomán hímes templomok születtek. Nevét – lehet, hogy először – 1781-ben örökítette meg a merenyei templom ma is létező tábláján a következőképpen: „NAGY VÁTI FERENTZ SIKLÓSI ASZTALOS KÉSZÍTETTE”. Műveiről keveset tudunk, mert elpusztultak, vagy nem látható rajtuk a mesterre mutató fölirat. Személye az egyházi kéziratokban is fölbukkan, talán azért oly ritkán, mert e följegyzések szerzői általában nem tartották fontosnak, miként hívták az *asztalost*, illetve a *tislért*. Számadás-könyv bizonyítja például, hogy 1789-ben ő készítette a megnagyobbított kisharsányi templom karzatát és egyéb asztalosmunkáit (NAGY 1930. 24), 1800-ban pedig Kósa Jánossal együtt az új kistótfalusi templom

21 Miskolc és filiái (például Diósgyőr) református ak. 1724–1832. MOL A1428, római katolikus ak. 1717–1761. MOL A974–975.

22 Csurgói ak. 1784–1820. MOL A1590. 188.

23 Siklósi ak. MOL A777. 150.

24 Siklósi ak. MOL A777. 28, 125, 150, 192, 278. MÁNDOKI 1961. 133, 188.

25 BML Kgy. ir. 59/1822. Közli SZITA 2000. 152.

7. kép. Nagyváti Ferenc szignója az 1781-ben datált merenyei templomban Baranya megye

Deim Péter fõlvétele, 2006

Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 899

8. kép. A merenyei templom mennyezete az 1781-ben készült föliratot táblával

Deim Péter fõlvétele, 2006

Szabadtéri Néprajzi Múzeum; 894

berendezését.²⁶ Az 1798 és 1804 között fölépült terehegyi hímes templom költségeinek listáin Bekő István lelkész 1802. július 23-ától 1804. október 28-ig tizenötösör is említette az asztalosmester nevét, először *Váti Tislér*, majd *N. Váti*, *N. Vátyi*, *Nagy Váti* formában.²⁷ A siklósi anyakönyv arról is tudósít, hogy Nagyváti Ferencnek az 1790-es években volt egy szolgálja, Dobozi Mihály, aki föltehetően inasként is vele dolgozott.²⁸

Nagyváti Ferenc származási helyéről a 18. századi iratok kétféle – egymást nem kizáró – információt közvetítenek. Az anyakönyvi adatok szerint Alsó-Drávaközéből érkezett Siklóásra. Amikor 1778. március 3-án feleségül vette a 18 éves Tislér Erzsébetet, a vőlegényt úgy írták be a siklósi reformátusok matrikulájába, hogy a „Csuzáról lakni ide jött *Nagy Váti Ferentz*”.²⁹ Johannes Goldberg járási szolgabíró viszont 1785-ben, a Széchényi-féle *Descripti*óban Kőrösön – talán Nagykőrösön – tanult és onnan betelepült asztalosként jellemezte,³⁰ nem említve a csuzai kitérőt.³¹

Siklóson, Baranya megye egyik legfontosabb mezővárosában 1785-ben már jelentős – a közelmúltig ismeretlen – asztalosközpont működött, hat *arculariusszal* (ZENTAI 2007b. 236–237). Az asztalosok többsége messzi földről költözött ide a 18. század folyamán, *Antonius Schano* az elszászi Strassburgból, *Joannes Maj* a lengyel Boroszlóról (Wrocław), *Leopoldus Prichler* Budáról, *Nagyváti* az Alföldről. Közülük csak *Joannes Kósa* született a városban, *Joannes Gyarmati* prédikátor azonos nevű fia pedig a közeli (Diós) Viszlóból jött.³² A három magyar asztalos református volt, és lelkészi kapcsolatokkal rendelkezett. Ez a körülmény nagyban elősegítette, hogy – miként a régió egyéb kéziratok forrásaiból és a templomi föliratokból kiderül – számottevő szerepet játsszanak a dél-dunántúli templomfestés stílusának formálásában. A Széchényi-féle *Descripti*óban így emlékeznek meg róluk:

26 BREL Kistótfalusi szk. 1791–1816: 1800. II. 23, IX. 8., I. n.

27 Harkányi Lelkészi Hivatal, Terehegyi szk. 1801–1828: 10–22.

28 Siklósi ak. MOL A777. 130.

29 Siklósi ak. MOL A777. 125.

30 OSZK Fol. Lat. 289. 1785. III. 15v.

31 Csúza 1715–1850. évi anyakönyvében Nagyváti név nem szerepel. Varga György csuzai református lelkész szíves közlése, 2010. június 22.

32 OSZK Fol. Lat. 289. 1785. III. 15v.

„Item Joannes Gyarmati ex Viszlo, Loco hujus Processus oriundus, didicit Artem in Siklós, alter Joannes Kósa natus Siklosiensis didicit Artem Debreczini, Tertius Franciscus Nagy = Vátyi Körösiensis, qui et Artem ibidem didicit. Cehae nulli adscripti exercent opificium.³³ [Szintén (asztalos) az ezen járásbeli Viszló helységből származó Gyarmati János, mesterségét Siklóson tanulta, másik a siklósi születésű Kósa János, mesterségét Debrecenben tanulta, harmadik Nagy-Vátyi Ferenc, aki körösi, és szakmáját is ugyanott tanulta. Mesterségüket céhen kívül gyakorolják.³⁴]”

Az anyakönyvekből, házassági szerződésekből és különféle összeírásokból nagy vonalakban kirajzolódik a siklósi Nagyvátyi család története. Tele van izgalmas és tragikus eseményekkel. Sok utazással és homályos mozzanatokkal, melyek nagyrészt a munkával járó hosszas távollétekből adódnak, meg a följegyzések hiányosságaiból. Nagy Vátyi Ferentznek Tislér Erzsébettől három gyermeke született: 1781. január 24-én Julianna és Zsuzsánna, 1782. április 29-én pedig János. Mindegyik korán meghalt, az ikrek *tsetsszopó*ként, a fiú háromévesen.³⁵ Eltöprengünk azon, milyen különös oka lehetett, hogy az elsőszülöttet Jánosnak és nem Ferencnek keresztelték. 1801. december 7-én Tislér Erzsébet is elhunyt, s temetése után két hónappal „Nagy Vátyi Ferentz itt lakos, Özvegy Asztalos Mesterember Feleségül vette néhai Szántó József Özvegyét *Tatár Katalint*.”³⁶ Mielőtt egybekeltek, 1802. január 23-án házassági szerződést kötöttek, melyben Nagy Vátyi úgy rendelkezett, hogy ha gyermektelenül halna meg, „özvegyi vigasztalására jegyesének hagyná Házának felét, Szöllőjét és Pinczéjét”.³⁷ Nem így történt, ugyanis „Nagy Vátyi Ferentzné Tatár Katalin” 1821. május 29-én, ötvenkét évesen „hektika” folytán előbb jobblétre szenderült.³⁸ Frigyükből négy gyermek született: Katalin (1802), Sára (1804), Ferenc (1807) és Mária (1809). Közülük csak Sára és Ferenc érte meg a felnőttkort, Katalin és Mária kisdedként elhunyt.³⁹ Nagyvátyi mester hamarosan követte feleségét. A halál valószínűleg nem Siklóson érte, mert nincs megőrkítve az anyakönyvből. Föltehetően valamivel 1825 előtt távozott az élők sorából, mert amikor Sára leánya 1825. január 10-én férjhez ment, a matrikulába „Nagyvátyi Ferenc árva hajadon leánya”-ként írták be.⁴⁰ Mostanáig tehát I. Nagyvátyi Ferenc életének első és végső dátumára nem derült fény.

Az asztalosmesterséget az 1807. január 10-én világra jött Ferenc vitte tovább. II. Nagyvátyi Ferenc műveit ma még nem ismerjük, elképzelhető azonban, hogy a reformkori templomokban előbb-utóbb rábukkanunk festményeire. Sorsa, úgy tűnik, bővelkedett kalandokban. Évekig katonáskodott, és későn nősült. A siklósi Nagyvátyi Ferenc szerepel az 1848-as honvédekről készült főszozolgabírói összeírásban (FEJES 1937. 322; KISS Z. 2000. 175). A református lelkész előtt kötött házassági szerződése életének további eseményeire is rávilágít:

„1851. October 22. Esztei Ferd: 53ik Huszár ezred. Szabadon bocsátott Közlegény. Nagyvátyi Ferencz asztalos. és Néh: Rekettye István Özvegye Korsós Erzsébet. A házba lakik férje holtáig.”⁴¹

Az idősebb házaspár 1853. június 18-án örülhetett az első gyermekéldásnak: „Nagyvátyi Ferencz asztalos Korsós Örzse reformátusok fia [született] Ferencz (Siklós) 405. sz. ház. Keresztelték Jún 22-én.”⁴² Az anya ekkor már negyvenhat éves volt. A harmadik Nagy Vátyi Ferentznek rövid idő jutott, hatéves korában elvitte a torokgyík.⁴³ Apja, „Nagyvátyi Ferencz ref. asztalos-mester, Korsós Erzsébetnek 31 évig volt férje”, utód nélkül hagyta magára feleségét 1882. július 29-én. Halálát ugyancsak „hectica” okozta, a bemondás alapján írt anyakönyv szerint nyolcvankét, valójában azonban hetvenöt éves korában.⁴⁴ Temetésén, 1882. július 31-én vele együtt a siklósi Nagyvátyi asztalosdinasztia is sírba szállt.

33 OSZK Fol. Lat. 289. 1785. III. 15v.
Első közlés: ZENTAI 2007a. 237.

34 Fordításomat T. Papp Zsófia volt szíves ellenőrizni.

35 Siklósi ak. MOL A777. 99, 150.

36 Siklósi ak. MOL A777. I. n.

37 Közölte MÁNDOKI 1961. 133.

38 Siklósi ak. MOL A777. 135.

39 Siklósi ak. MOL A777. 117,184, 187, 192, 198.

40 Közölte MÁNDOKI 1961. 159.

41 Közölte MÁNDOKI 1961. 188.

42 Siklósi ak. MOL A777. 28r. – Az 54. lapszám áthúzva.

43 Siklósi ak. MOL A777. 189.

44 Siklósi ak. MOL A778. 192, 278–279.

Utószó

Ha komolyan vesszük a műfaji szabályokat, egy írás nem maradhat befejezetlen, hiszen a végén óhatatlanul mérlegeljük, mire is jutotunk. A téma tárgyalásából reményeim szerint ki-tűnik, hogy a dél-dunántúli festett templomokról egyre több ismerettel rendelkezünk, hét legfontosabb képviselőjéről immár önálló monográfia tájékoztat, fény derült a patapoklosi, a terehegyi és a kemsei templom asztalosainak kilétére, valamint az ormánsági templomfestő, Gyarmati János műhelyének történetére, ezenkívül számos templom egykori virágos díszítésére. Nagyváti János és Nagyváti Ferenc körültekintő bemutatása viszont jól illusztrálja a történeti kutatások természetét, vagyis az egyensúly hiányát, ami a törekvés és az eredmény között gyakran mutatkozik, ám nehezen feltárt új adatai becsebbek.

9. kép. A merényei templom szószéke 1781-ből
Nyúl Endre fölvétele, 2011
A Dunamelléki Református Egyházkerület
Kecskeméti Múzeuma.
ltsz.: 96.20.1-2.

Irodalom

BAKSAY Sándor

- 1896 A Mecsek környéke, Tolnamegye, Somogy-megye, Baranyamegye. In Albert főherceg (főszerk.): Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képpen. XIII. Magyarország IV. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 263–360.
- 1917 Összegyűjtött irodalmi dolgozatai. I–III. Budapest, Franklin kiadó.
- é. n. [1872] Patak banya. Budapest, Franklin-Társulat.

BALASSA M. Iván

- 2010 Festett karzatdeszkák az 1520-as évekből – Homoródszentpéter. Műemlékvédelem, LIV. évf. 1. sz. 1–9.

BALOGH Ilona

- 1935 Magyar fatornyok. Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet. (Néprajzi füzetek, 1.)

BECK Gergely

- 1935 A Belsősomogyi ref. egyházmegye története. I. rész. Csurgói Könyvtár. II. Kaposvár, Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Rt.

BENCZE Sándor

- 1984 A múlt nyomában. Korrajz az 1697. és az 1702. évi népszámlálás adataiból. HMSZÉ, 6. évf. 245–283.

BUCSAY Mihály

- 1985 A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, Gondolat.

CSÁJI Pál

- 1958 A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–29. Egyháztörténet, I. évf. 1. f. 34–74.

DOMANOVSKY György

- 1981 A magyar nép díszítő művészete. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FEJES János

- 1937 Siklós multja. Siklós, a szerző kiadása [Cserni József „Drávavölgyi” könyvnyomdája].

FEJŐS Zoltán (szerk.)

- 2008 Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára

- 1969 A magyar népművészet. Budapest, Corvina.

FÜR Lajos

- 1988 Nagyváthy János. In FÜR Lajos – PINTÉR János (szerk.): Magyar agrártörténeti életrajzok. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 618–622.

HOFER Tamás – FÉL Edit

- 1975 Magyar népművészet. Budapest, Corvina.

HORVÁTH József

- 2009 Nagyváthy János Csurgón. Csurgó, Csurgó Város Polgármesteri Hivatala.

KISS Áron

- 1881 A 16. században tartott református zsinatok végzései. Budapest, Magyarországi Protestáns-egylet.

KISS Tibor

- 1943 A Szigetvidék és Ormánság népének építészete. Budapest, Hellas Irodalmi és Nyomdai Rt.

KISS Z. Géza

- 1977 Kemsei templomok. Honismeret, 25. évf. 1. sz. 50–53.
- 1990 Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1994 A régi Vajszló 1244–1849. Pécs, Vajszló Nagyközség Önkormányzata.
- 1997 Történeti vázlat egy ormánsági filia (Kemse) mindennapjaihoz (1550–1914). RGYÉ, VIII. évf. 29–56.
- 2000 Az önkényuralom és a dualizmus kora. In VONYÓ József (szerk.): Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Siklós, Siklós Város Önkormányzata, 175–226.

KOVÁTS J. István

- 1942 Magyar református templomok. I–II. Budapest, Atheneum.

KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.)

- 2009 A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 10.)

KÖRMENDY József

- 1971 Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. VMMK, 10. évf. 53–83.

LAMPE, Frid[ericus] Adolf[us]

- 1728 Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transilvania. I–III. (Debreceni EMBER Pál munkájának kiadása), Trajecti ad Rhenum [Utrecht], Jacobum van Poolsum.

LUKÁCS Gábor – KOCSONDI József

- 2007 Nagyváthy János emlékkönyv. Georgikon kiskönyvtár, 23. Keszthely, Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar.

MALONYAY Dezső

- 1912 A magyar nép művészete. IV. A Bakonytól a tolnamegyei Sárközig. Budapest, Franklin-Társulat.

- MÁLYUSZ Elemér
1939 A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság.
- MÁNDOKI László
– 1961 A siklói reformátusok házassági szerződése. Néprajzi Közlemények, VI. évf. 1. sz. 125–237.
– 1976 Újjonnan felfedezett festett református templomok Baranyában. JPMÉ, XX–XXI. évf. 155–168.
- MOLNÁR Ambrus
1999 Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából. Néprajzi Látóhatár, VIII. évf. 1–4. sz. 191–217.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK
1953 Műemlékjegyzék az 1953. júniusi állapot szerint. (Sokszorosított kézirat.) Budapest, Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya.
- NAGY Gyula
1930 A kisharsányi református egyházközség története. Siklós, Cserni János „Drávavölgyi” Könyvnyomdája.
- NAGYVÁTHY Kálmán
1891 Nagyváthy János élete. Pozsony, Stampfel, Eder és társai Könyvnyomtató Int.
- NAGYVÁTY JÁNOS ÉLETE
1824 Nagyváty János élete rövid leírása. TGY, XII. évf. 65–69.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1767 Dictionarium Latino-Hungaricum. Nagyszomben, Sárdi Sámuel.
- SÁNDOR László
1984 Sepse népének gazdasági és társadalmi életmódja 1780-tól 1914-ig. HMSZÉ, 6. évf. 211–244.
- SZÁSZ János – SZIGETVÁRI János
1976 Népi építészetünk nyomában. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- SZIGETVÁRI János
– 1985 Festett famennyezetek, református templomokban Dél-Baranyában. In: A népi építészet védelme. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1985 július 29.–augusztus 7 a Heves Megyei TIT és az Országos Műemléki Felügyelőség szervezésében. Eger, Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága – TIT Heves Megyei Szervezet – Országos Műemléki Felügyelőség, 119–128.
– 1986 Ormánság. Festett famennyezetű református templomok. Budapest, TKM Egyesület. (Tájak – korok – múzeumok kiskönyvtára, 266.)
- SZITA László
2000 A török alóli felszabadulástól az 1848–1849-es szabadságharc bukásáig. In VONYÓ József (szerk.): Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Siklós, Siklós Város Önkormányzata, 107–174.
- TOMBOR Ilona
1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH Endre
1940 A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, Új-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Rt. (Csurgói Könyvtár, XV.)
- TÓTH János
1961 Népi építészetünk hagyományai. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- VONYÓ József (szerk.)
2000 Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Siklós, Siklós Város Önkormányzata.
- VÖRÖS Károly
1961 Fejezetek Nagyváthy János életéből. Agrártörténeti Szemle, III. évf. 10–31.
- ZENTAI Tünde
– 1991 A parasztház története a Dél-Dunántúlon. H. n. [Pécs], Pannónia Könyvek.
– 2007a Adorjás. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2007b Az ormánsági templomfestő. Agria, XLIII. évf. 231–247.
– 2008a Rétfalu. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2008b Kőrös. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2009 Patapoklosi. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2010a Kovácskida. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2010b Drávaiványi. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2011 Szenna. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
– 2012 Drávaszög és Szlavónia. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, Pannónia Könyvek.
- ZOVÁNYI Jenő
1977 Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, Magyarországi Református Egyház.

Fontosabb kéziratok

- A Szennai Református Egyházközség anyakönyvei (1757–1807), SZREL.
A Szennai egyházközség vegyes anyakönyve (1788–1840), SZREL.
A Szennai Református Egyházközség anyakönyvei (1757–1895), MOL A 1647. film.
Számadó könyve a szennai ekklesiának/ 1841 Évbe Május Honapba kezdve (1841–1879), SZREL.
Szennai ref. Egyház presbyteri Jegyzőkönyve 1^{ad} db 1867–1896, SZREL.
Vegyes, 1896-tól presbiteri, jegyzőkönyv (1871–1933), SZREL.
Descriptio Physico Politico Topographica comitatus Baranyiensis. I–IV. 1785–1786. OSZK. Fol. Lat. 289.
A Csurgói Református Egyház anyakönyvei (1784–1820), MOL A 1590. film.
A Kistótfalusi Református Egyház számadáskönyvei (1791–1816), BREL Kistótfalusi iratok.
A Nagypalli Református Egyház vegyes anyakönyvei (1793–1895), MOL A 741. film.
A Patapoklosi Református Egyház vegyes anyakönyvei (1764–1807), BREL. (1764–1895), MOL A 759. film.
A Pécsváradi Református Egyház anyakönyvei (1783–1848), MOL A 762. film.
A Siklósi Református Egyház anyakönyvei (1744–1895), MOL A 777–778. filmek.
A Várkonyi Református Egyház anyakönyvei (1741–1895), MOL A 820. film.
A Miskolc–Diósgyőri Református Egyház anyakönyvei (1724–1832) MOL A 1428–1429. filmek.
A Miskolc–Mindszenti–Diósgyőri Római Katolikus Egyház anyakönyvei (1717–1824) MOL A 955, A 974–975, A 1365. filmek.
A Miskolci Evangélikus Egyház anyakönyvei (1745–1780) MOL A 2656. film.
A' Terehegyi Reformata Szent Ekklesia Jövedelmeinek és Költségeinek Laistroma Anno 1801. (1801–1808) Harkányi Református Lelkeszi Hivatal.

RÖVIDÍTÉSEK

A, Ak., ak.	anyakönyv
BML	Baranya Megyei Levéltár, Pécs
BREL	a Baranyai Református Egyházmegye Levéltára, Pécs
C. vis.	Canonica visitatio
EA	a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára
é. n.	évszám nélkül
F	fotó
Fol. Lat.	latin fóliás
h. n.	hely nélkül
HMSZÉ	Horvátországi Magyarok Szövetsége. Évkönyv, Eszék
ir.	irat, iratok
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
Kgy.	közgyűlési
Lat.	latin, latinul
l. n.	lapszám nélkül
MOL	Magyar Országos Levéltár
N. n.	Név nélkül
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
r.	recto, a fólió első oldala
RGyÉ	Ráday Gyűjtemény Évkönyve, Budapest
Ráday Lt.	a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára, Budapest
Szk, szk.	számadáskönyv
SZREL	A Szennai Református Egyház Levéltára, Szenna
TGy	Tudományos Gyűjtemény
TKM	Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára
v.	verso, a fólió hátsó oldala
VMMKA	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
[...]	Saját betoldás, kiegészítés, kihagyás

The painted churches of Southern Transdanubia and the Nagyváti family

The study presents the latest results of research on the theme. The author gives a brief survey of the churches with painted floral ornamentation in South-western Hungary, then reports in detail on the lives and work of two important church painting carpenters of the region, János Nagyváti and Ferenc Nagyváti.

Up to the 1980s 28 painted churches were known in Southern Transdanubia; today, in the wake of the author's research in the field and in archives we know of 67 Calvinist churches in this region where the wooden ceiling, choir balcony, seats and pulpit were decorated with polychrome floral ornamentation without sacral content. Most of these churches or interiors have been destroyed.

Many carpenters worked on the ornamentation of the surviving 18th-19th century churches, but only a few of them are known by name. Besides the highly skilled masters, many others with very modest abilities worked in the region; as a result the church ornamentation is highly varied and very fluctuating in quality. However, two main style trends can be observed: the Late Renaissance line from Rétfalu to Szenna, and the folk Rococo fashion of the 1790s from Drávaiványi to Patapoklosi. The Renaissance patterns gained a new, high quality, folk art expression in the 1830s in the workshop of János Gyarmati in Vajszló (Kémes, Kórós, Kovácsbida). The latter works are the final products of the floral ornamentation in Southern Transdanubia: after 1848 the age of painted churches came to an end, together with feudalism.

Ferenc Nagyváti and his son of the same name worked in Southern Transdanubia for a century altogether. Besides the numerous written records, only one signed work by the father has come down to us, from 1781: the church at Merenye. The dynasty died out in 1882 with the younger Ferenc.

The name of János Nagyváti became known from the church at Szenna in 1787, and he was also the carpenter for the painted church in Pata in 1794. János Nagyváti followed the new fashion: he painted in the folk art Rococo style. The ornamentation in Late Renaissance style with a touch of Baroque visible in the illustration from Szenna reflects the traditional taste of Balázs Nagy Pál, an older carpenter who also worked there.

A Néprajzi Múzeum kiállításai, publikációi és programjai 2011-ben

Kiállítások

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁS

A magyar nép hagyományos kultúrája

1. emeleti kiállítóter, 1200 m²

IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSOK

(M)ILYENEK A FINNEK? – FINNORSZÁG MAGYAR SZEMMEL

2009. június 27.–2011. május 1.

KAPCSOLÓDÓ KAMARAKIÁLLÍTÁSOK

DUODJI –SZÁMI KÉZMŰVESMUNKÁK. ILMARI TAPIOLA ALKOTÁSAI

2010. augusztus 10.–2011. január 2.

LADIK – A CSÓNAKOK ŐSE

2011. február 17.–május 1.

A kiállítás a finn csónaképítési hagyományt mutatta be. Finnországban az 1940-es években szinte teljesen feledésbe merült az ősi csónakkészítés, holott a sok folyón és tavon a hétköznapi közlekedés elválaszthatatlan része volt, szerepel a mondákban, a népköltészetben és a találós kérdések között is. Egy fafaragó művészcsoporthoz, a *Puunkuokkijat* újraélesztette az ősi finn mesterséget, s mint azt a tárlat is bizonyította, a ladikkészítés tudománya így tovább él. A tárlat az egy fából vágott ladik építésének teljes folyamatát ábrázolta fényképek és különböző munkafázisokban lévő ladikok segítségével.

Néprajzi Múzeum, 2. emeleti kiállítóter, 48 m²

Koordináció: Vámos-Lovay Zsuzsanna

ÁTVÁLTOZÁSOK. PALOTÁBÓL MÚZEUM

2010. szeptember 30.–2011. február 20.

ÉLŐ NÉPMŰVÉSZET. XV. ORSZÁGOS NÉPMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS

2010. október 29.–2011. március 27.

LISZT FERENC ÉS A „CZIGÁNY ZENE”

2011. március 18.–augusztus 29.

A kiállítás a Liszt-emlékév kiemelkedő eseménye, megnyitása és egyben a 2011. évi Budapesti Tavasz Fesztivál nyitórendezvénye is volt.

Kiindulópontját Liszt Ferencnek *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* című, 1861-ben megjelent könyve, pontosabban annak is közvetlenül a cigányzenére vonatkozó része jelentette. Liszt Ferencre erősen hatott a cigányok muzsikálása. Egyes cigány csoportok zenészi pályára való specializálódása a 18. század második felében zajlott le. A 18–19. század fordulójá-

nak uralkodó ízlése és stílusa a verbunk, majd ezt követte a csárdás. Mindkét zenei stílus mint magyar tánc értelmeződik Liszt Ferenc és zeneszerző kortársai, sőt tanítványai körében is.

A látlat 96 tárgy és 28 fotó, illetve festmény segítségével azt a folyamatot vizsgálta, melyben a cigány muzsikások közreműködésével megkonstruálódott a magyar nemzeti kultúrába szervesülő „magyar” zene és tánc. A kiállítás tehát a magyar nemzeti kultúra megfogalmazása egy szűk, de fontos szegmensének bemutatására vállalkozott. Liszt Ferenc, Barabás Miklós, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály művészi „találkozásának” egyik közös tárgya a zene és a cigányok, a cigányokról való gondolkodás, a cigányok ábrázolása volt.

Néprajzi Múzeum, több helyszínen, 202 m² (földszinti folyosógaléria, 80 m², lépcsőház és az 1. emeleti folyosó, 42 m², vetítő, 40 m², illetve az 1. emeleti galéria, 40 m²)

Rendezte: Szuhay Péter, Pálczy Krisztina

Látványterv: Asztalos Zsolt, LITUM Művészeti Kft.

1. kép. A Liszt Ferenc és a „cigány zene” című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

NŐK, SZŐNYEGEK, HÁZIIPAR

2011. június 24.–2012. augusztus 26.

A *Nők, szőnyegek, háziipar* című kiállítás, amely a 19. század máig meghatározó gondolatait előtérbe állító *Felemelő évszázad* elnevezésű programsorozathoz kapcsolódott, a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiből válogatott szövött szőnyeget mutatott be. Témájának 19. századi női tárgyakat, a nők által készített, a női kelengye fontos részét jelentő szövött szőnyeget választotta (93 tárgy, 103 fotó). A tárgyak kapcsán megjelentek a 19. század emancipációs törekvései: ahogyan a népi kézimunkákban a női munka, a nemzetségek és szegény vidékek integrációs lehetőségét látták, a háziipari mozgalmak anyagokra, technikákra és mintákra vonatkozó korszerűsítésében a modernizációt.

Torontál megyében, Máramarosban és Székelyföldön helyi kezdeményezésre és minisztériumi támogatással, az országos háziipari mozgalom keretében a szőnyegszövés megújításának szándékával tanműhelyeket alapítottak a 19. század végén. A kiállítás ezt a három területet mutatta be, érzékelte a tárgyak mögötti női világot és a fejlesztés mozgatórugóit is.

A mikrotörténeti kutatások segítségével az is világossá válhat, hogy az a 20. században és napjainkban is újra és újra felmerülő gondolat, ahogyan a helyi kézműveshagyományokat és -tudást az integráció formájának és eszközünek tekintjük, szintén 19. századi örökségünk.

Néprajzi Múzeum, földszinti kiállítótér, 760 m²

Rendezte: Fülöp Hajnalka, Lackner Mónika

Látványterv: Jerger Krisztina

2. kép. A Nők, szőnyegek, háziipar című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

AMAZÓNIA. UTAK AZ INDIÁNOKHOZ

2011. július 14.–2012. április 8.

A kiállítás (377 tárgy, 58 kép) három olyan téma köré csoportosult, amelyek napjainkban leggyakrabban fölmerülnek Amazóniával kapcsolatban. A természeti környezetet, az őserdei növény- és állatvilágot vetítések és a Természettudományi Múzeumtól kölcsönzött preparátumok érzékeltették. A kiállítás gerincét képező néprajzi anyag az 1960-as években került a múzeumba, elsősorban Boglár Lajos terepmunkái révén. A hagyományos trópusi őserdei életforma, a háztar-

tások, a vadászat, a rítusok tárgyai után a 20. század második felében bekövetkezett változások bemutatása következett. A természetvédelmi parkokba visszahúzó-
dó, tradicionális életformát megőrizni próbáló törzsek
mellett az indiánok többsége valamilyen mértékben
asszimilálódott, és piacokon értékesített mezőgazdasá-
gi terményekből, kézművességből, a turizmus kiszolgá-
lásából igyekeznek megélni.

A tollművészet legszebb darabjait követően a kiállítást a Greenpeace által összeállított terem zárta, amely az őserdő ökológiai jelentőségét és pusztításának okait, mértékét és az ez ellen folyó küzdelmet foglalta össze.

Néprajzi Múzeum, 2. emeleti kiállítótér, 520 m²

Rendezte: Főzy Vilma; munkatársak: Bankovics Attila, Vay Márton

Látványterv: Khoór Lilla, Szentirmai Farkas Zsófia

3. kép. Az *Amazónia – utak az indiánokhoz* című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

ERDÉLYI TEMPLOMOK

Válogatás a Néprajzi Múzeum grafikáiból, fényképeiből

2011. szeptember 17.–2012. március 18.

A kiállítás a Néprajzi Múzeum grafikáin (60) és fényképein (12) keresztül erdélyi református, katolikus, unitárius, görög katolikus, ortodox templomokat, haranglábakat mutatott be. Az 1890–1920 között készült akvarellek, tollrajzok, ceruzarajzok, külső és belső helyszíni felvételek a *dokumentálás*, másrészt a *művészi megörökítés* eszközeivel élve nemcsak a szakrális épületeket, hanem a hozzájuk tartozó közösséget, továbbá a templomokban található berendezéseket, tárgyakat is megjelenítik. Az alkotások nagy részét azok a rajztanárok, építészek és művészek készítették, akik a 19. század végétől részt vettek a műemlékvédelmi és néprajzi kutatásokban, gyűjtésekben. Huszka József, Telegdy Árpád, Szinte Gábor, Szinte László, Makoldy József, Hende Vince, Edvi Illés Aladár és Kós Károly munkásságán keresztül megismerjük épített örökségünk fontos helyszíneit; a kalotaszegi, mezőszégyi és szilágysági fatemplomokat, haranglábakat, a székelyföldi és szászföldi erődtemplomokat.

Néprajzi Múzeum, földszinti folyosógaléria, 80 m²

Rendezte: Tasnádi Zsuzsanna

Látvány és grafika: Kemény Márton

4. kép. Az *Erdélyi templomok* című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

KAURI ÉS NAGYÍTÓ.

Óceániai ékszerek Biró Lajos gyűjteményéből

2011. szeptember 30.–2012. január 29.

A kiállítás a Csendes-óceán egy kevésbé ismert részére, a mai Új-Guinea északi területére, a Huon-öbölbe kalauzolta el a látogatót; az innen Biró Lajos gyűjtéséből a Néprajzi Múzeumba került tárgyak máig a múzeum egyik nemzetközileg is legértékesebb anyagának számítanak. A kéttermes kiállítás (149 tárgy, 14 fotó) látványában – elsősorban a bemutatott tárgyak számában – azt a különbséget kívánja érzékeltetni, hogy a gyűjtő vagy a muzeológus mennyire más minőségű és mélységű információval rendelkezhet egy-egy tárgyról (részletes kutatás nélkül), mint annak a készí-

5. kép. A *Kauri és nagyító* című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

tői és használói, akik számára egy-egy ékszerkollekció és annak darabjai a jelentések valódi mátrixát hordozhatják.

A tárlat első része a helyszínt, Biró Lajos útját, személyiségét, gyűjtési elképzeléseit és módszereit a korabeli tudományos kontextusba helyezve mutatta be. Ennek ellentétét képezve a második rész az ékszerek sokaságát vonultatta fel, a gyűjtő precíz jegyzeteire támaszkodva, társadalmi összefüggésekbe helyezve. A tárgyakat a nemek és életkorok szerinti különbségek, társadalmi, gazdasági helyzetet jelző szerepük, a hétköznapi és ünnepi viselet eltérései, gyakorlati és mágikus funkciók, a személyes ízlés kifejezése vagy például a helyi divat jellemző jegyei alapján csoportosította. A kiállítás végén Cséke Zsolt *Magyarok az emberevők földjén* (2000) című dokumentumfilmjének Fenichel Sámuelről és Biró Lajosról szóló részét nézhették meg az érdeklődők. A kiállítást néprajzi múzeumbeli premierje után az ország különböző pontjain mutatták be.

A kiállításához kapcsolódóan a Néprajzi Múzeum a Design Hét keretében ékszer- és viseletképzési pályázatot hirdetett, amelyre a Csendes-óceán népeinek tárgykultúrái alapján inspirált tárgyakkal lehetett nevezni. Az elkészült pályaművek a kiállítás végén voltak láthatók.

Néprajzi Múzeum, 2. emeleti kiállítótér, 200 m²

Rendezte: Biró Anna

Látványterv: Véner Ágnes; grafika: Zsarnóczky Renáta

ETNOMOBIL 2.0

Kiállítás, fotóműterem, archívum

A Néprajzi Múzeum által koordinált MaDok-program mobil időszaki kiállítása

2011. július 20.–október 30.

A lakókocsiban utazó kiállítás tizenhét hazai múzeum együttműködésével jött létre, célja a mozgás és a kultúra kapcsolatának bemutatása mai tárgyak és történetek mozaikos elrendezésével, a látogatók bevonásával. Az *EtnoMobil 2.0* a MaDok-program 2011. évi kiemelt rendezvénye volt.

A széles körű intézményi összefogással készült kiállítás szerteágazó témát (mozgás és kultúra) ölelt fel, a megvalósításra mégis összesen tíz négyzetméter jutott, egy erre a célra átalakított lakókocsiban, ami három hónapon át különböző helyszíneken jelent meg.

Részletekből összeillesztett világot mutatott be, amelyet a látogatók írtak tovább saját tárgyaikkal és történeteikkel. A témák közül néhány: utazás és mobilitás, menekülés, üzleti utazás, tanulás célú „felfedezés”, diaszpórák utazásai, kamaszok mobil tárgyai, turizmus, rendszeres munkába járás, tájékozódás, mozgáskorlátozottság és mobilitás, zöld út, utazás és modellezés, utazás és higiénia. Az *EtnoMobil 2.0* különleges műtárgyait és a mozgás különféle eseteit az egyes megállókból szemléletes és interaktív játékokkal tette a közönség számára élvezetessé.

A kiállítás megvalósításában együttműködő intézmények: Néprajzi Múzeum (Budapest), Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém), Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény (Budapest), Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (Budapest), XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény (Budapest), Városi Múzeum (Nagyatád), Iparművészeti Múzeum (Budapest), Magyar Zsidó Levéltár (Budapest), ELTE BTK Néprajzi Intézet (Budapest), Tragor Ignác Múzeum (Vác), Savaria Múzeum (Szombathely), Palóc Múzeum (Balassagyarmat), Textilműzeum (Budapest), Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum (Budapest), Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (Budapest), Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre), Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet – Bajor Gizi Színészmúzeum (Budapest)

Konceptió, rendezés: Frazon Zsófia

Múzeumpedagógia, koordináció: Joó Emese

Látványterv, grafika: Seres Tamás, Agócs Írisz

6. kép. Az *Etnomobil 2.0* című kiállítás lakókocsija

Joó Emese felvétele

WORLD PRESS PHOTO

2011. szeptember 30.–október 30.

A World Press Photo szervezet minden évben megrendezi az elmúlt év eseményeiből készült sajtófotóversenyét. A képek a legkülönbözőbb kategóriákban mutatták be az elmúlt év legfontosabb és legmeghatározóbb eseményeit.

Néprajzi Múzeum, aula, 400 m²

Koordináció: Révész Tamás

KÍSÉRŐKIÁLLÍTÁSOK

DUNA. A NÉMETORSZÁGI FORRÁSTÓL A ROMÁNIAI DELTÁIG

2011. szeptember 30.–október 30.

A Duna-kiállítás az Európai Bizottság Duna-stratégiájára épült. Fel kívánta hívni a figyelmet a Duna tizennégy országot összekötő adottságainak jobb kihasználására, az együttműködésre, legfőképp a környezetvédelem és a hajózás területén. A kiállítás képet adott a Duna menti népek életéről a németországi forrásvidéktől a romániai deltáig.

Néprajzi Múzeum, 1. emeleti galéria, 70 m²

Koordináció: Révész Tamás

BEYOND THE BODY. EGZOTIKUS SPORTFOTÓK A NAGYVILÁGBÓL.

TOMASZ GUDZOWATY KÉPEI

2011. szeptember 30.–október 30.

Tomasz Gudzowaty képei olyan tradicionális, egzotikus sportokat mutattak be, amelyek nemcsak a fizikai teljesítmény bizonyítékai, hanem spirituális, rituális-vallásos kifejezéssel is bírnak. A fotók a sport kevésbé ismert oldalát ábrázolták újszerű vizuális megközelítéssel.

Néprajzi Múzeum, díszterem, 160 m²

Koordináció: Révész Tamás

HORVÁT SZELLEMI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG AZ UNESCO-LISTÁKON

2011. november 7.–november 28.

A kiállítást a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériuma a budapesti Horvát Nagykövetséggel együttműködve valósította meg; a Magyarország és Horvátország közötti kulturális, oktatási és tudományos együttműködési megállapodás megkötése alkalmából rendezték meg.

A kulturális örökség jelképezi egy közösség vagy csoport azon törekvését, hogy az ősi, de még ma is frissen élő hagyomány ápolásával nyilvánosan is megerősítse saját kulturális és nemzeti identitását. Az egyes elemek területenkénti változatos megjelenési formája arról tanúskodik, hogy a kisebb vagy nagyobb, falusi vagy városi modern közösség életét mélyen átszövik a hagyományok.

Néprajzi Múzeum, Díszterem előtti galéria, 70 m²

Koordináció: Csorba Judit

KÜLSŐ HELYSZÍNEEN BEMUTATOTT KIÁLLÍTÁSOK

KÉPEK, CIGÁNYOK, CIGÁNYKÉPEK. AZ EGZOTIKUS VADEMBERTŐL AZ ÁLLAMPOLGÁRIG

Gitanos de Hungría: Desde el hombre exótico hasta el ciudadano

Museu Valencià d'Etnologia, Valencia, Spanyolország

2011. február 9.–június 30.

A Néprajzi Múzeum a Valenciái Etnológiai Múzeumban rendezett kiállítást. A 160 fényképet és 156 etnográfiai tárgyat bemutató tárlat a 19. század utolsó évtizedeitől napjainkig követte nyomon a többségi társadalom cigányábrázolásait, a néprajzi, szociológiai, antropológiai megközelítésmód és a riportfotó sajátosságait, valamint bemutatta a cigányok/romák ezzel jórészt ellentétes önképét is. A kiállításához háromnyelvű (spanyol, valenciai és magyar) katalógus készült. A kulturális eseményre az Európai Unió Tanácsának magyar elnöksége alkalmából rendezett külföldi programsorozat keretében került sor.

Rendezte: Szuhay Péter, Szeljak György

„MOLNÁR BENŐ – DÉLKELET-ÁZSIA KUTATÓJA” EMLÉKKIÁLLÍTÁS

A Néprajzi Múzeum és Vágfarkasd község közös kiállítása
Vágfarkasd, Művelődési Ház, 2011. október 1.–november 5.

A Néprajzi Múzeum és Vágfarkasd közös kiállítással emlékezett a múzeum volt kollégájára, muzeológusára, a 2009-ben elhunyt Molnár Benőre. A kiállítást szülőfalujában, Vágfarkasdon lehetett megtekinteni. Molnár Benő 1953 és 1970 között a Néprajzi Múzeum munkatársaként felügyelte az Ázsia-gyűjteményt, 1958-ban Kínában, 1963-ban Vietnamban járt és gyűjtött. 1970-ben Ausztráliába költözött. Innen utazva 1989 óta rendszeresen gyűjtött tárgyakat, és készített fotókat Délkelet-Ázsia csaknem teljes területén (Thaiföldön, Vietnamban, Burmában, Kambodzsában, Laoszban, Indonéziában), és ezt a gyűjteményt a Néprajzi Múzeumnak ajándékozta. Az általa gyűjtött tárgyi anyag, mely a délkelet-ázsiai falvak mindennapjait dokumentálja, meghaladja a hétszáz tételt, a fotóanyag pedig több ezer darabos. A kiállításban negyven tárgy és nyolcvan – alapvetően Délkelet-Ázsiát bemutató – fotó szerepelt a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiből, valamint számos életrajzi dokumentum és kép a családtól és a faluból.

Rendezte: Gebauer Hanga, Wilhelm Gábor

TÖRPÉK A GÖDÖRBEN

A Néprajzi Múzeum által koordinált kiállítás
Budapest, Gödör Terasz Galéria
2011. június 17–26.

A *Múzeumok éjszakája* program részeként a Gödör Terasz Galéria adott bemutatkozási lehetőséget a Budapest területén működő kisebb múzeumoknak, kiállítóhelyeknek. A kiállítást a Néprajzi Múzeum koordinálta. A felhíváshoz több kismúzeum is csatlakozott: Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, Bélyegmúzeum, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Óbudai Múzeum és Könyvtár, Pesterzsébeti Múzeum, Tabáni Helytörténeti Gyűjtemény és Dokumentációs Központ, Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeumi Alapítvány – Textilmúzeum, Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény, XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény. Így valósult meg a *Törpék a Gödörben* címet viselő időszaki kiállítás az említett kismúzeumokkal.

Koordináció: Tóth G. Péter

KERÉKKÖTŐK. KIÁLLÍTÁSOK ÉS PROGRAMOK A NÉPRAJZI MÚZEUM RENDEZÉSÉBEN

Kapocs, kastély, falumalom, molnárház. Művészetek Völgye, 2011
2011. július 22–31.

2011-ben a Néprajzi Múzeum programjai „önmaguk” körül forogtak. A szervezők a középontba a mozgást állították. A kapolcsi molnárházban a kiállítás az Eger-patak völgyének malomszerkezeteit, a tablókából és tárgyakból rendezett tárlat pedig a Kárpát-medencében fellelhető malombokat, malomtípusokat mutatta be: szó volt a vízi-, hajó-, kanalas, cölöpös, száraz, taposó-, tipró-, fűrész-, kalló-, érczúzó, kalapácsmalmokról. A kiállításokhoz múzeumpedagógiai programok kapcsolódtak.

Koordináció: Joó Emese, Tóth G. Péter

„MENNYSORSZÁGBAN CSENGETÉNEK...”

Budapest, Kossuth tér
2011. november 26.–2012. január 8.

Az Országgyűlés Hivatala és a Néprajzi Múzeum közös adventi fotókiállítást rendezett a Kossuth téren, amelynek célja a Kárpát-medencében élő magyar és nemzetiségi közösségek adventi és karácsonyi néphagyományainak, népszokásainak és a téli falu életének bemutatása volt a 19. század végétől az 1960-as évekig. A kiállítás a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának fotótárából válogatott 124 archív fotót, melyeket nyolcvan tablón helyeztek el.

A kiállításához felhívás is kapcsolódott, amely a témához kötődő privát fotók beküldésének lehetőségére hívta fel az emberek figyelmét.

Rendezte: Gebauer Hanga

JELENTŐSEBB TÁRGYKÖLCSÖNZÉSEK

A régi Csallóköz halászata

Dunaszerdahely (Dunajszká Streda), Csallóközi Múzeum, 2011. február 3.–március 12.

A Csallóközben élő emberek mindennapjai a vízhez kapcsolódtak, a halászat volt az egyik legfontosabb megélhetési forma, napjainkban is számos település-, család- és dűlőnév őrzi ennek emlékét. A kiállításra került fotók és tárgyi emlékek a térség ármentesítés előtti korszakát, a Duna egykori élő és holtágrendszerének gazdagságát mutatta be.

Kölcsönzött tárgyak: vizahorog, ólom, fentő (9 tárgy).

Két korszak határán. Perzsa művészet a Qádzsár korban (1796–1925)

Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2011. január 28.–szeptember 18.

A perzsa történelem egyik jelentős korszaka, a Qádzsár-dinasztia uralmának időszaka adja meg annak a kiállításnak a keretét, amelyet a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum fogott össze, és az akkori mesteremberek művészi alkotásait mutatta be: fazekasok, ötvösök, festők, kalligráfusok, textilszövők, ékkömeteszők, vésnökök és fafaragók munkáit láthatták az érdeklődők.

Kölcsönzött tárgyak: könyvborító, tükörtartó, festett láda, sisak, vért, pajzs, buzogány, fokos, szablya, pisztoly, puska, lőportartó, gyertyatartó, toll- és tintatartó, korsó, palack, váza, tál, kulacs, sapka, koldulócsésze (55 tárgy).

„Birodalmam alatt...(Grassalkovich Antal)” – Gödöllő város élete a 18. században

Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2011. március 5.–október 2.

A kiállításban korabeli dokumentumok feldolgozásának eredményeként animáció segítségével rekonstruálták, hogyan is nézhetett ki a korabeli Gödöllő, valamint tárgyakkal illusztrálva az egykor itt élők mindennapjainak számos részletét is bemutatta a tárlat.

Kölcsönzött tárgyak: asztal, téka, ágyvég, ácsolt láda, láda, szék, gyertyatartó (8 tárgy).

A vasút fénykora – a vidék modernizációja

Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2011. május 27.–2012. március 30.

A tárlat azokat a fontosabb témákat járta körül és mutatta be, amelyek a vasút megjelenésének hatására változást hoztak a vidéki ember életében a 19. század elejétől napjainkig. Kölcsönzött tárgyak: férfiujjas, -nadrág, -kalap, -cipő (4 tárgy).

Kenyér- és étkezési kultúra Erdélyben a 18. századtól napjainkig

Komárom, Monostori Erőd, Kenyermúzeum, 2011. június 7.–november 30.

A komáromi Monostori Erődben rendezték meg a IX. országos pékfesztivált, amelynek keretében nyílt a kiállítás. Az erőd egykori magtárának helyén kialakított Kenyermúzeum minden évben egy-egy történelmi kor sütőipari sajátosságait mutatja be az állandó kiállítása mellett. 2011-ben Erdélyt vették górcső alá.

Kölcsönzött tárgyak: tárolószekrény, pad, asztal, tékalap, szék, láda, fogas, gyertyatartó (9 tárgy).

Nyereg szemle

Ópusztaszer, Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark, 2011. július 15–17.

A lovashagyományokat bemutató rendezvény kísérőkiállításán különböző nyeregtípusokat mutattak be. Így a magyar, főként tiszafüredi típus mellett más európai, illetve Európán kívüli nyergekkel is találkozhattak az érdeklődők.

Kölcsönzött tárgyak: nyergek (16 tárgy).

Lélekben tomboló háború

Budapest, Trafó Kortárs Galéria, 2011. november 10.–december 30.

A Kis Varsó művészcsoporthoz tartozó kutatók vizsgálata – amely a magyar köz- és magángyűjtemények anyagát vizsgálta az agresszió kisplasztikai műfaji ábrázolásának szempontjából – alapján készült ez a kiállítás. Ezekben az alkotásokban felfedezhetők az erőszak mintázatai, a militáns témák és a hadi cselekmények.

Kölcsönzött tárgyak: bányászfigura (szobor), katona lovon (szobor), halál (bábfigura), katona bronzszobra, katona faszobra (8 tárgy)

„Minden bajban védelmező”. Orosz fémikonok a 18–20. században

Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2011. november 11.–2012. április 22.

A magánátjatosság, az áhítat eszközeit, a fémikonokat állították középpontba a veszprémi kiállítás rendezői. Ezek a kisméretű hordozható fémreliefek már a bizánci kultúrában is elterjedtek voltak, azonban virágkorukat a 18–19. századi oroszországi művészetben élték.

Kölcsönzött tárgyak: ikon, füstölő, ágyterítő, szentkép, kendő, női ing, férfiing, dísztörülköző (15 tárgy)

Fél Edit Átányon

Átány, Fél Edit Közösségi Tér, 2011. október 15.–

Átányon a felújított művelődési ház átadásával Fél Edit nevét viseli az intézmény. Ez alkalomra készült el és nyílt meg az a kamarakiállítás, amely a közösségi tér névadójának az 1950-es évektől a településen végzett néprajzi kutatásából elevenít fel pillanatokat. Az *Egy falu az országban*. Átány című kiállítás anyagából válogatott fotókon végigkísérhetők azok a momentumok, amelyek meghatározták az akkori falu képét. Így például a településszerkezet adta sajátosságok, a mezőgazdasági munkák dominanciája, a hétköznapok és ünnepnapok rendje, de maguk a kutatók is szerepelnek több felvételen.

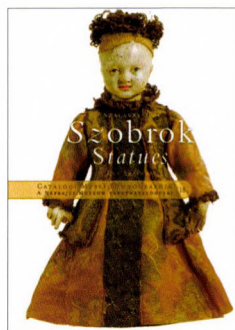
Kölcsönzött tárgyak: fotók (22 fotó)

Publikációk

GYŰJTEMÉNYI KATALÓGUS

SZACSVAY Éva

2011 Szobrok / Statues. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 18.)

7. kép. A *Szobrok* című tárgykatalógus borítója

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS

SZUHAY Péter – PÁLÓCZY Krisztina

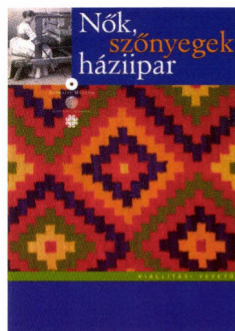
2011 Liszt Ferenc és a „zigány zene”. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások, 17.)

8. kép. A *Kauri és nagyító* című kiállítás katalógusának borítója

BIRÓ Anna

2011 Kauri és nagyító. Óceániai ékszerek Bíró Lajos gyűjteményéből. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások, 18.)

9. kép. A *Nők, szőnyegek, háziipar* című kiállítás katalógusának borítója

KIÁLLÍTÁSVEZETŐ

LACKNER Mónika – FÜLÖP Hajnalka

2011 Nők, szőnyegek, háziipar. Budapest, Néprajzi Múzeum.

10. kép. Az *Amazónia – utak az indiánokhoz* című kiállítás katalógusának borítója

BANKOVICS Attila – FÖZY Vilma – VAY Márton

2011 Amazónia. Utak az indiánokhoz. Budapest, Néprajzi Múzeum.

TABULA KÖNYVEK

FEJŐS Zoltán (szerk.)

2011 „Színre vitt helyek” – újabb társadalomtudományos közelítések a turizmushoz. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Tabula könyvek, 11.)

ÉVKÖNYV, FOLYÓIRAT

SZARVAS Zsuzsa (szerk.)

2011 Néprajzi Értesítő, 93. évf. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KÖZÖS KIADÁSÚ MŰVEK

Bata, TÍMEA – SZARVAS, Zsuzsa (eds.)

2010 Past and Present Stereotypes. Ethnological, Anthropological Perspectives. Budapest, Néprajzi Múzeum – Néprajzi Társaság.

TASNÁDI Zsuzsanna – SELMECZI KOVÁCS Attila

2012 Régi magyar mintakincs. Budapest, Néprajzi Múzeum – Cser.

Programok

AZ IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSOKHOZ KAPCSOLÓDÓ RENDEZVÉNYEK

(M)ILYENEK A FINNEK? FINNORSZÁG MAGYAR SZEMMEL

Március 5. A Néprajzi Múzeum Napja

„Suomi szeminárium: Europass”. Rendhagyó tárlatvezetés

„Suomi szeminárium: benne vagy?”. A Káva Kulturális Műhely drámapedagógiai foglalkozása
Tárlatvezetés a kiállítás rendezőivel

Április 29. Múzeumpedagógiai szakmai program: *Van-e benned sisu? Múzeum körül* 11.

Május 1. *Finn majális* – családi nap

Rendhagyó tárlatvezetés Jari Vilen nagykövettel és a kiállítás rendezőivel

A Kalevala kórus koncertje

Sámánhegedű – autentikus sámándalok és sámándalokból továbbfejlesztett improvizációk

Tuomas Rounakari előadásában hegedűre hangszerelve

Finn mesék és legendák Zalka Csenge Virág előadásában

„Van-e benned sisu?” Játékos hétpróba finn módra

A kiállítás reklámmolinóinak újrahasonosítása

Tárlatvezetés a kiállításban hat alkalommal a kiállítás rendezőivel

ÉLŐ NÉPMŰVÉSZET

Március 5. A Néprajzi Múzeum Napja

Tavaszi ünnepkör. A Hagyományok Háza gyermekfoglalkozása

Tárlatvezetés a kiállítás rendezőivel

Április 16–17. *Míves húmes* népművészeti vásár

Mesterségbemutatók: tojásírás, vesszőfonás, csuhémunka

„Ma van húsvét napja”. A Hagyományok Háza gyermekfoglalkozása

A Regölyi Népdalkórus előadása

Tárlatvezetés a kiállítás rendezőivel

Tárlatvezetés a kiállításban hat alkalommal a kiállítás rendezőivel

LISZT FERENC ÉS A „CZIGÁNY” ZENE

Március 5. A Néprajzi Múzeum Napja

A Néprajzi Múzeum 2011-es roma témájú kiállításairól: *Képek, cigányok, cigányképek* – Museu Valencia d’Etnologia. Szuhay Péter és Szelják György előadása. *Liszt Ferenc és a „czigány zene”* – Sárosi Bálinttal Pálóczy Krisztina és Szuhay Péter beszélget *Cigányok útja*. Az Ezerarcú Multikulti Egyesület drámapedagógiai és kézműves-foglalkozása gyerekeknek. Élő roma zene: Romano Glaszo

Március 17. Kiállítás megnyitó – a Tavaszi Fesztivál nyitórendezvénye, zene: Páll István „Szalonna” és bandája

Június 24. Múzeumok Éjszakája: *Az éjszaka szövete Vivát Liszt!* Bura Sándor és zenekarának koncertje *Csörgőkezdő, Vödörjáró, Dobhasú*. Szécsi Magda zenés mesejátéka a Cinka Panna Cigány Színház előadásában

A Balogh Kálmán Gipsy Cimbalom Band koncertje *Romani Design Performance*. Designer Varga Erika, ének Varga Hermína *Századfordulós kávéház „czigány zenével”* – Bura Sándor és zenekara

11. kép. Bura Sándor és zenekara muzsikál a Néprajzi Múzeum napján *Sarnyai Krisztina felvétele*

Tárlatvezetés a kiállítás rendezőivel öt alkalommal, Bura Sándor és zenekara kávéházi cigányzene-előadásával kísérvé

NŐK, SZŐNYEGEK, HÁZIIPAR

Június 24. Kiállítás megnyitó. Megnyitó előadás: Wessely Anna művészettörténész

Június 24. Múzeumok éjszakája – *Az éjszaka szövete*

Rongyszőnyeg. Koncert a Sebő együttes előadásában

Tárlatvezetés a rendezőkkel, Jerger Krisztina látványtervezővel, Arday Ildikó gobelinművésszel *Falszövetkészítő performance* a múzeum oszlopainak és épületdíszjeinek felhasználásával. *Bogozd ki, vedd át, fordítsd ki!* Fonaljátékok.

Mesefonal. Keresd és kövesd a fonal útját! Interaktív játék családoknak

Október 6.–december 1. előadás-sorozat

Október 6. Pásztor Emese: *Keleti szőnyegek*, Landgráf Katalin: *Szőnyegszövés*. Technikák

Október 20. Salló Szilárd: *Juhtartás Csítkban*, Fülöp Hajnalka: *A csíki festékes a 20. században*

November 10. Szulovszky János: *Textilipar a 19. század végi Magyarországon*, Lackner Mónika: *Háziipari mozgalom a 19. század végén Magyarországon*

November 17.: Vidák István: *Csergekészítés Csítkban és Gyergyóban*, Szőcsné Gazda Enikő:

A lakástextilek szerepe a háztartásokban székelyföldi hozománylevelek adatai alapján
December 1. Nyisztor Tinka: *Három leány hozománya Pusztinában a 20. században*

November 12. *Szőnyegvilág* – családi délután

Szőnyegmese. Tárnok Marica bábművész előadása

Tárlatvezetés Lackner Mónika és Fülöp Hajnalka rendezőkkel, Jerger Krisztina látványtervezővel, Arday Ildikó gobelinművésszel

„Te bárányok gyapjából való”. A Napudvar Játsszóház és Alkotóműhely foglalkozása

Szöszölő. Kézművesjátsszóház múzeumpedagógusokkal

Csíki és gyimesi táncok. A Gázsa zenekar koncertje, táncház

AMAZÓNIA. UTAK AZ INDIÁNOKHOZ

Július 15. Kiállításmegnyitó. Megnyitóbeszéd: Jacques Willemont

Október 7. Nagy madárrajzolás iskolásokkal

November 6. Madarat tolláról, csigát, kagylót héjáról... Családi nap

Piripír, az illatgyökér. Dramatikus játék egy amazóniai mese nyomán Gulyás Anna előadásában

Amazóniai kecsua zenék a Los Andinos együttes tolmácsolásában

Perui Amazónia és az Andok gazdag madárvilága. Bankovics Attila előadása

Amazóniai, óceániai műhely: Hozz egy pólót! – Textilnyomatok Amazónia jegyében

Ügyességi játékok: madárvasdászat fúvócsővel, amazóniai tollaslabda, nyomkeresés a kiállításban

Nagy madárrajzolás gyerekekkel

Tárlatvezetés a kiállításban hat alkalommal a kiállítás rendezőivel

ERDÉLYI TEMPLOMOK

Szeptember 19. Kiállításmegnyitó. Megnyitó előadás: Kerny Terézia művészettörténész

Szeptember 22. *Tizenöt zsoltár.* Koncert a Szakrális Művészetek Hetében Gryllus Dániel,

Gryllus Vilmos és Sebestyén Márta előadásában

Szeptember 10–11. *Adventi barangolás.* Tárlatvezetés Tasnádi Zsuzsa rendezővel

Tárlatvezetés a kiállításban öt alkalommal

Kauri és nagyító. Óceániai ékszerek Bíró Lajos gyűjteményéből

Szeptember 30. Kiállításmegnyitó. Megnyitó előadás: Vargyas Gábor néprajzkutató

Október 1. *Óceániai színek és formák – magyar szemmel.* Az ékszer- és öltözetkészítési

pályázat eredményhirdetése, divatbemutató/performance a Design Hét keretében

November 6. *Madarat tolláról, csigát, kagylót héjáról...* Családi nap. Óceániai ékszerek

kagylóból, gyöngyből

Tárlatvezetés a kiállításban három alkalommal a kiállítás rendezőjével

PROGRAMOK A NÉPRAJZI MÚZEUM NAPJÁN, MÁRCIUS 5-ÉN

Múzeumpedagógia:

Európai ruhatár. Múzeumpedagógiai foglalkozás minden korosztálynak

Tavaszi ünnepkör. A Hagyományok Háza gyermekfoglalkozása

„Suomi szeminárium: benne vagy?” A Káva Kulturális Műhely drámapedagógiai foglalkozása

„Suomi szeminárium: Europass”. Rendhagyó tárlatvezetés középiskolásoknak

Cigányok útja. Az Ezerarcú Multikulti Egyesület drámapedagógiai és kézműves-foglalkozása

gyerekeknek. Élő roma zene: Romano Glaszo

Közönség- és szakmai programok:

Tárlatvezetés az *Élő népművészet* című kiállításban

Tárlatvezetés a *(M)ilyenek a finnnek? Finnország magyar szemmel* című kiállításban

A Néprajzi Múzeum átépített tereinek és új infokommunikációs rendszerének bemutatása

Rajzok, nyomatok a muzeológus és a restaurátor kezében

Ónedények a muzeológus és a restaurátor kezében

Mire jó a Néprajzi Múzeum könyvtára?

MaDok-napok, 7. Lenyomat, lájk és állapotbeállítás

Kerecsi Ágnes: *Obi-ugor viseletek nyomában*

A Néprajzi Múzeum 2011-es roma tárgyú kiállításai: *Képek, cigányok, cigányképek* – Museu

Valencia d’Etnologia. Szuhay Péter és Szeljak György előadása. *Liszt Ferenc és a „cigány*

zene” – Sárosi Bálinttal Pálóczy Krisztina és Szuhay Péter beszélget

Szarvas Zsuzsanna: *A Néprajzi Múzeum új kiadványai*

A nap előadása. Flórián Mária: *Életmód, szemléletmód és a módi változása*

A MADOK-PROGRAM RENDEZVÉNYEI

Március 5. *MaDok-napok*, 7. *Lenyomat, lájk és állapotbeállítás*
Július 20. *Etnomobil 2.0*. Az utazókiállítás megnyitója
Július 22–31. *Bokréta és biciklilánc* – filmfesztivál Vigándpetenden
Október 26. *MaDok-napok*, 8. *A mozgás és az elmozdulás mint múzeumi pillanat*

ORSZÁGOS MÚZEUMI ÉS KULTURÁLIS RENDEZVÉNYEK

Január 22. A Magyar Kultúra Napja. Szacsvey Éva néprajzkutató előadása: *Mezővárosok és a protestáns kultúra*
Március 25. Éneklő Ifjúság. Belváros-Lipótváros tanintézményeinek seregszemléje
Április 30. Országos népdaléneklési minősítőverseny és tehetségnap
Május 18. Múzeumok Világnapja. Tárlatvezetések az állandó és időszaki kiállításokban
Május 13–15. *Múzeumok majálisa*. Középpontban a készülő szőnyegkiállítás és a múzeum digitális adatbázisa
Június 18. *Múzeumok éjszakája*. „Az éjszaka szövete”, a *Nők, szőnyegek, háziipar és a Liszt Ferenc és a "czigány" zene* című kiállításokhoz kapcsolódó koncertek, tárlatvezetések, kézművesprogramok
Szeptember A Tápop 3.2.11./10-1/KMR-2010-2012 pályázatának – *Mesével-játékkal a néprajzról* – nyitórendezvénye
Szeptember 18–19. Kulturális Örökség Hétfvégéje: épületséták, tárlatvezetés
Szeptember 17–25. Szakrális Művészetek Hete: *Az Erdélyi templomok* című kiállítás megnyitója, tárlatvezetések, koncert
Október 1.–november 15. Múzeumok Őszi Fesztiválja
Szeptember 30.–október 9. Design Hét Budapest: *Óceániai színek és formák – magyar szemmel*. Az ékszer- és öltözetkészítési pályázat eredményhirdetése, divatbemutató/performance és az anyag kiállítása

MÚZEUMOK ŐSZI FESZTIVÁLJA

Október 6. *Nagy rajzolás*. *Esőerdő a városi dzsungelben*
Október 10., november 3.
Díszítmények. A rajzgyűjtemény
Október 12. Restaurátori műhelytitkok. Látogatás a fémrestaurátor-műhelyben
Október 14., október 28.
Palotából látogatóbarát múzeum. A Néprajzi Múzeum európai uniós fejlesztései
Október 18., november 8.
Bíróági tanácsteremtől kiállítóteremig. *Az épület használatának története*
Október 19. *Mozgóképes pillanatok*. A filmarchívum
Október 26. Restaurátori műhelytitkok. Látogatás a kerámiarestaurátor-műhelyben
Október 28. *Száz év, négyszázezer fénykép*. A fotógyűjtemény
November 11. Érdekességek a Néprajzi Múzeum könyvtárában

VÁSÁROK, ÜNNEPI RENDEZVÉNYEK

Április 16–17. „Míves-hímes” húsvéti vásár és családi program
November 25–27. Advent idején. Ünnepi virágdíszek – bemutató, kiállítás és verseny, könyvbemutatók, tárlatvezetések, kézművesjátsszóház
December 1–4. *Antik enteriőr*. Kiállítás és vásár
December 10–11. *Karácsony felé*. Kézművesvásár, tematikus tárlatvezetések, koncert, kézművesjátsszóház

KÜLSŐ HELYSZÍNEKEN TARTOTT RENDEZVÉNYEK

Május 18–19. *Múzeumok majálisa* a Múzeumkertben. Középpontban a készülő szőnyegkiállítás és a múzeum digitális adatbázisa

Július 22–31. Művészetek Völgye. *Kerékkötők*. Önbefordulós kiállítások és programok Kapolcson, *Bokréta és biciklilánc* – filmfesztivál Vigándpetenden

Augusztus 10–14. Sziget Fesztivál. *EtnoMobil 2.0 – Lakókocsis kiállítás* és a Ludwig Múzeummal közösen *Feltételes műterem*. A középpontban a mobilitás témája állt

Szeptember 24. *Falk Art Forum. Európai ruhatár* – múzeumpedagógiai program és könyv-árusítás

November 26. *Szakkollégiumok éjszakája*, ELTE Társadalomtudományi Kara: *Rágyógyulunk? „A kultúra használati utasítás az élethez”*. Néprajzi filmklub és interaktív kiállítás

MESÉVEL-JÁTÉKKAL A NÉPRAJZRÓL

Múzeumpedagógiai programok a Néprajzi Múzeumban minden korosztály számára

A TÁMOP 3.2.11/10-1/KMR-2010-0002 számú, az Európai Unió által 45 311 605 Ft-tal támogatott, a teljes 2011/2012. iskolai tanévet átfogó komplex múzeumpedagógiai programja

A nagyszabású projekt célja a Néprajzi Múzeum múzeumpedagógiai tevékenységének jelentős tartalmi és módszertani fejlesztése, a jelenlegi múzeumpedagógiai kínálat 18 új tematikával való szélesítése, a résztvevők körének többirányú bővítése, a nevelési-oktatási intézmények tanórai, tanórán kívüli és szabadidős tevékenységeinek támogatása múzeumi eszközökkel. A fejlesztés eredményeképpen létrejövő múzeumi foglalkozások ismeretanyaga a múzeumi tudásbázison és gyűjteményeken alapul, ugyanakkor szorosan illeszkedik a részt vevő nevelési-oktatási intézmények pedagógiai programjához. A programban fogyatékkal élők, látássérült és vak gyermekek is részt vesznek. 2011 őszén, a pályázati projekt megvalósításának első félévében 286 múzeumpedagógiai foglalkozás zajlott le, amelyeken tizenegy intézményből összesen 2636 diák vett részt.

Összeállította: Máté György – Sedlmayr Krisztina – Szarvas Zsuzsa

Szerzőink figyelmébe

A Néprajzi Értesítőbe szánt kéziratok leadásakor a szerkesztők munkájának megkönnyítése érdekében a következőket kérjük figyelembe venni:

A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg az 1 ívet (40 000 karakter), ebbe bele értendők a fotók, táblázatok, rajzok, grafikonok, a jegyzetek és a bibliográfia. A szöveget kettes sorközzel gépelve, elektronikus és kéziratos formában egyaránt (a nyomtatott formában van lehetőség a speciális kívánságok, kiemelések, képek helye stb. jelölésére), mindenfajta formázás, kiemelés nélkül kérjük. Ez alól csak a kurziválás a kivétel. A címeket, alcímeket a szövegtől egy-egy ENTER-rel válassza el (ne emelje ki, ne húzza be). Az új bekezdéseket csak ENTER beütésével kérjük jelölni (nem tabulátorral, nem sorkihagyással, nem sorbehúzással).

Az angol rezümé elkészítéséhez szükség van egy körülbelül fél oldalas összefoglalásra.

Az irodalmi hivatkozásokra szövegeközi, zárójeles formát használunk, a szerző kiskapitális betűtípussal írt vezetéknevével, az évszámmal és az oldalszámmal (HOFER 1983. 39–40).

A terjedelmesebb jegyzetek lábjegyzetbe kerüljenek.

A bibliográfia elkészítésénél a következő szempontokat kérjük érvényesíteni: A vezetéknevet kiskapitális, a keresztnévet normál betűtípussal írjuk! A következő sorba kerüljön az évszám, majd egy szóközt követően a mű címe. Itt is kerüljünk mindenfajta formázást! Ne csak a kiadási helyet, hanem a kiadót is tüntessük fel!

PÉLDÁK

Egyszerűs önálló mű esetén:

FÜLÖP Hajnalka

2002 Nyeregtakarók. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások 6.)

Többszerzős önálló mű esetén:

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi.

Gyűjteményes kötetek tanulmányai esetén:

BALÁZS György

2005 Malmok, molnárok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 403–412.

Folyóiratokban megjelent tanulmányok esetén:

BALASSA Iván

1952 A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Néprajzi Értesítő, 63. évf. 1–2. sz. 171–201.

Internetről származó írás esetén:

HAIDER Edit

é n. A lépegető libajáték. Internetcím: www.libajatek.hu

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

ISSN 0077-6599

9 770077 659005 1